

دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی

مؤسسه روانشناسی و علوم تربیتی

گزارش نهایی طرح پژوهشی:

آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری

اقشار مختلف جامعه ایران (مراکز استان‌ها)

مجری: دکتر محمد خدایاری فرد

همکار اصلی: دکتر عباس رحیمی نژاد

همکاران:

دکتر باقر غباری بناب، دکتر محسن شکوهی یکتا، حجت الاسلام دکتر علی نقی فقیهی،

حجت الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی، دکتر حیدرعلی هومن، دکتر مرتضی منطقی،

محسن پاک نژاد، دکتر سیدحسین سراج زاده، دکتر سیدمحسن فاطمی، سعید اکبری زردخانه

مشاوران:

دکتر غلامعلی افروز، دکتر ولی اله فرزاد، دکتر خسرو باقری نوع پرست،

دکتر احمد به‌پژوه ، دکتر هادی بهرامی احسان

سازمان‌های حامی:

سازمان ملی جوانان سازمان تبلیغات اسلامی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
(وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)

ناظر علمی:

دکتر مرتضی نصفت

۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشگفتار

پژوهش با موضوع دینداری در ایران سابقه طولانی ندارد. شاید تنها در یک یا دو دهه اخیر پژوهشگران جامعه‌شناسی، روانشناسی و دیگر رشته‌های علوم انسانی، به ضرورت پژوهش‌های منظم و علمی در زمینه دین پی برده‌اند. مطالعه دین در رشته‌های علمی مختلف، متمرکز بر دین و کارکردهای آن بوده است. ضرورت سنجش این پدیده برای مطالعه کمی کارکردهای آن در قلمروهای مختلف، سبب شده است تا مقیاس‌های متعددی برای اندازه‌گیری دینداری در بین جمعیت‌های گوناگون پدید آید. مقیاس‌های ساخته‌شده در خارج از ایران و برخی از آنها در داخل ایران، بر اساس دین مسیحیت بوده یا اینکه تلاش شده است با آیین‌ها و مناسک و نیز عقاید و باورهای اسلامی تطابق داده شود. خلأ مقیاس سنجش دینداری کاملاً بومی و مبتنی بر آیات و روایات اسلامی، نگارنده را بر آن داشت تا با همکاری گروهی از استادان متخصص حوزه و دانشگاه، هسته کوچکی را در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران با عنوان "گروه مطالعاتی روانشناسی دین" از سال ۱۳۷۶ تشکیل دهند و پروژه‌های پژوهشی برای ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری را پیگیری کنند. این گروه تاکنون توانسته است چند پروژه مطالعاتی در جمعیت دانشجویی و دانش‌آموزی کشور به سرانجام برساند. گزارش حاضر در ادامه فعالیت‌های قبلی با هدف آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری در سطح ملی و اندازه‌گیری دینداری اقشار مختلف کشور انجام شد که نتایج و یافته‌های آن به تفصیل در فصول پنجگانه ارائه شده است.

انجام این پروژه بزرگ بدون یاری و حمایت سازمان‌ها و متخصصان که در سطور زیر به آنها اشاره می‌شود، میسر نبود. ابتدا لازم است از شورای وزراء و مشاوران فرهنگی - اجتماعی دولت که با وقوف به اهمیت طرح، دستور مساعد و همکاری را به وزارت علوم، تحقیقات و فناوری کشور، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان ملی جوانان صادر کردند، تشکر و قدردانی کنیم. همچنین از مسئولان محترم پژوهشی وزارتخانه‌های مذکور و سازمان‌های یادشده نیز تشکر و قدردانی می‌شود. بخصوص از سازمان ملی جوانان که به عنوان کارفرمای اصل قرارداد شماره ۲۳۸۵ را با مدیر کل محترم پژوهش‌های کاربردی دانشگاه تهران امضاء نمودند تشکر می‌شود.

از کلیه همکاران اصلی و مشاوران محترم طرح از جمله دکتر باقر غباری‌ناب، دکتر محسن شکوهی‌یکتا، حجت‌الاسلام دکتر علی‌نقی فقیهی، حجت‌الاسلام دکتر مسعود آذربایجانی، دکتر غلامعلی افروز، دکتر ولی‌اله فرزاد، دکتر خسرو باقری نوع‌پرست، دکتر احمد به‌پژوه، دکتر هادی بهرامی احسان، دکتر حیدرعلی هومن، دکتر مرتضی منطقی، محسن پاک‌نژاد، دکتر سیدحسین سراج‌زاده، دکتر سید محسن فاطمی و سعید اکبری‌زردخانه که با حضور در جلسات هفتگی در طول انجام طرح و با ارائه دیدگاه‌های علمی خود بر غنای هرچه بیشتر طرح افزودند نیز کمال تشکر و قدردانی را دارد. از آقای دکتر مرتضی نصف‌نیت نیز که نظارت علمی طرح را عهده‌دار بود و راهنمایی‌های لازم را به موقع انجام می‌دادند سپاسگزارم.

علاوه بر همکاران علمی در اجرای ملی پرسشنامه در دوازده شهر مرکزی، گروه نمونه در مرحله آماده‌سازی و نیز اجرای نهایی مدیران اجرایی محترم مراکز افکارسنجی جهاد دانشگاهی هر شهر مدیریت اجرا و گردآوری داده‌های پژوهش را عهده‌دار بودند که از زحمات و تلاش‌های آنها نیز تشکر و قدردانی می‌شود.

شایان ذکر است هر تلاش و پژوهشی با همه دقت و ریزینی‌ها، خالی از ایراد و اشکال نخواهد بود، از این‌رو از همه خوانندگان و پژوهشگران محترم تقاضا دارد پیشنهادها و نظرهای خود را برای بهبود کار در پژوهش‌های بعدی به پست الکترونیکی اینجانب khodayar@ut.ac.ir ارسال کنند.

دکتر محمد خدایاری‌فرد

مجری طرح

چکیده

وجود ایرادات روش‌شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود، فقدان هنجار استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری، موجب شد که هدف مطالعه حاضر، تولید مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری جامعه ایران به‌عنوان یک جامعه دیندار و مذهبی باشد. بر این اساس، ساختار و محتوای مقیاس سنجش دینداری مبتنی بر آیات و روایات اسلامی تعریف و تعیین شد. الگوی نظری سنجش دینداری چندمؤلفه‌ای است و براساس آن خزانه مؤلفه‌ها و سؤالات تهیه شد. طرح پژوهش حاضر توصیفی (یا غیرآزمایشی) از نوع ابزارسازی است. این تحقیق در دو مرحله انجام شد؛ مرحله اول «آماده‌سازی مقیاس دینداری» و مرحله دوم «ارزیابی سطوح اقشار جامعه ایران» بود. مرحله اول به لحاظ شیوه گردآوری داده‌ها (طرح تحقیق)، از نوع توصیفی - روش شناختی و مرحله دوم، توصیفی - پیمایشی است. جامعه آماری تحقیق، افراد ۱۹ تا ۶۰ ساله خانوارهای مسلمان ساکن در سی (۳۰) شهر مرکز استان ایران بودند که حداقل دارای تحصیلات سیکل به بالا بودند و تمایل به تکمیل پرسشنامه داشتند. هر کدام از افراد خانوارهای معمولی مسلمان ساکن در ۳۰ شهر مرکز استان که در زمان اجرای طرح سن آنان بین ۱۹ تا ۶۰ سال بود، واحد آماری این طرح بودند. همان‌طور که ذکر شد، پژوهش حاضر در دو مرحله اجرا شد؛ مرحله آماده‌سازی مقیاس و مرحله ارزیابی. حجم کل نمونه مورد مطالعه پژوهش ۲۰۰۰۰ نفر تعیین شد. برای اجرای مطالعه آماده‌سازی نمونه‌ای معرف، در حدود ۴۴۰۳ نفر براساس متغیرهای فرقه‌های مذهبی (تشیع - تسنن)، پراکندگی جغرافیایی (شمال، جنوب، غرب، شرق و مرکزی)، برخورداری - محروم و زبان گویش از طریق نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی انتخاب شدند. مرحله اصلی براساس نمونه‌گیری به شیوه تصادفی طبقه‌ای نسبتی صورت گرفت و اجرای کامل ابزار سنجش روی نمونه ملی ۱۵۳۸۶ نفری انجام شد. منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری حاضر، پرسشنامه‌های فرم الف و ب مطالعه خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) بود. با استفاده از ۹۳ سؤال مناسب پرسشنامه‌های قبلی و تدوین ۶۱ سؤال دیگر، در نهایت پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال نهایی شد. در مرحله آماده‌سازی مقیاس، سؤالات به دو قسمت یک و دو تقسیم شد. پس از اجرای پرسشنامه‌های ۱ و ۲ در گروه نمونه ۴۴۰۳ نفری در ۱۲ استان کشور و تحلیل عوامل آنها که ۸ مؤلفه را در هر پرسشنامه آشکار کرد، برای اجرای نهایی، هر دو پرسشنامه با هم ترکیب شدند و پرسشنامه واحدی با ۱۱۷ سؤال آماده شد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری مطالعه و در پایان ۱۰۵ سؤال با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه وانمود اجتماعی فرد برای اجرا آماده شد. اجرای نهایی برای سنجش دینداری در سطح اقشار مختلف در گروه نمونه ۱۵۳۸۶ نفری در دوازده استان کشور انجام شد. یافته‌های این مرحله ضمن تأیید خصوصیات روان‌سنجی مقیاس از جمله روایی سازه، روایی ملاکی همزمان، دارای پایایی مناسب با روش بازآزمایی بود. سنجش دینداری در اقشار مختلف گروه نمونه نشان داد که میزان دینداری افراد زیاد است. از نظر مؤلفه‌های دینداری، بالاترین نمره در مؤلفه باور و شناخت دینی و نمره کمتر در مؤلفه التزام به وظایف دینی است. مقایسه دینداری براساس خصوصیات گروه نمونه آشکار کرد که زنان از مردان، متاهلان از مجردان و افراد متولد روستا از متولدان شهری دیندارتر بودند. همچنین میزان دینداری با تحصیلات سیکل، دیپلم و درجات دانشگاهی رابطه معکوسی داشت، اما روحانیان بالاترین نمره را نسبت به افراد داشتند. میزان دینداری با سن افراد هم رابطه مثبت داشت، یعنی با افزایش سن، دینداری هم افزایش می‌یافت. در پایان، ضمن ارائه نمره‌های هنجاری برای نمره کل دینداری و مؤلفه‌های آن، یافته‌ها در پرتو نتایج مطالعات قبلی مورد بحث و نتیجه‌گیری قرار گرفت.

ت ..... فهرست مطالب

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل یکم: کلیات پژوهش

أ.....	پیشگفتار.....
ب.....	چکیده.....
۲.....	مقدمه.....
۵.....	بیان مسئله.....
۸.....	ضرورت انجام تحقیق.....
۸.....	هدف‌های تحقیق.....
۹.....	سؤال‌های تحقیق.....
۹.....	توصیف لغوی دین.....
۱۱.....	مفهوم دین.....
۱۴.....	تعریف دینداری در پژوهش حاضر.....
۱۵.....	مؤلفه‌های دینداری.....
۱۵.....	الف) شناخت و باور دینی.....
۱۵.....	ب) علائق و عواطف دینی.....
۱۷.....	ج) التزام به وظایف دینی.....
۲۰.....	تعریف عملیاتی دینداری.....
۲۰.....	خلاصه فصل.....

فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه پژوهش

.....	آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران.....	ث
.....	اول - مبانی نظری دینداری.....	۲۳
.....	تبیین فلسفی دین.....	۲۳
.....	تبیین جامعه‌شناختی دین.....	۲۵
.....	کنش اجتماعی دین.....	۲۶
.....	حمایت اجتماعی.....	۲۸
.....	مهار اجتماعی.....	۲۹
.....	تقویت ارزش‌های اخلاقی.....	۳۰
.....	تبیین روانشناختی دین.....	۳۳
.....	نظریه‌های تحول روانشناختی دین.....	۳۳
.....	نظریه‌های تحول دینی آلپورت.....	۳۴
.....	نظریه‌های مرحله‌ای رشد دینی.....	۲۵
.....	پیاژه.....	۳۵
.....	کاربرد نظریه شناختی پیاژه.....	۲۵
.....	مراحل رشد اخلاقی کولبرگ.....	۳۷
.....	مراحل رشد ایمان فالر.....	۳۸
.....	مراحل رشد قضاوت دینی اوسر.....	۳۹
.....	رویکرد جامع در دیدگاه تحولی دین.....	۴۰
.....	رویکرد انگیزشی به دین.....	۴۱
.....	کنش انگیزشی دین.....	۴۲

ج	فهرست مطالب
۴۳	تبيين ساختاری دين
۴۴	ساختار دين از دیدگاه اندیشمندان غربی
۵۰	ساختار دين از دیدگاه اندیشمندان مسلمان
۵۱	دیدگاه ابو حامد غزالی
۵۳	دیدگاه شهید محمد باقر صدر
۵۴	دیدگاه استاد مطهری
۵۴	ساختار دینداری در پژوهش حاضر (براساس قرآن و حدیث)
۴۳	الف) باور دینی
۴۵	ب) عواطف دینی
۵۱	ج) التزام و عمل به وظایف دینی
۵۱	عبادات
۵۶	اخلاق
۵۷	اخلاق فردی
۶۶	اخلاق جمعی
۷۲	اخلاق در تعامل با طبیعت:
۷۵	دوم - روش‌های سنجش دینداری
۷۷	۱- روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف
۷۸	۲- روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای
۸۳	۳- روش‌های فرافکن

.....	آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران	ح
.....	ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارهای سنجش دینداری	۸۴
.....	روایی	۸۴
.....	پایائی	۸۷
.....	روش‌های پژوهش در مطالعات دینی	۸۸
.....	روش توصیفی	۸۸
.....	روش اجتهادی	۸۹
.....	روش قلبی	۹۱
.....	روش عقلی	۹۲
.....	روش تحقیق آزمایشی	۹۳
.....	روش فراتحلیل	۹۴
.....	روش مشاهده میدانی	۹۵
.....	روش تحلیل محتوا	۹۵
.....	روش مطالعه موردی بالینی	۹۶
.....	روش‌های نمونه‌گیری در مطالعات دینداری	۹۶
.....	روش‌های تحلیل در مطالعات دینداری	۹۸
.....	مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری	۹۸
.....	سوم- پیشینه پژوهش	۱۰۰
.....	الف- گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی	۱۰۰
.....	ب) گستره پژوهش‌های خارجی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی	۱۶۷

خ ..... فهرست مطالب

۱۶۰ ..... خلاصه فصل

فصل سوم: روش شناسی پژوهش

۱۶۳ ..... طرح پژوهش

۱۶۴ ..... روش تحقیق

۱۶۴ ..... جامعه آماری

۱۶۴ ..... واحد آماری

۱۶۵ ..... حجم نمونه و روش نمونه گیری

۱۶۵ ..... مرحله آماده سازی مقیاس

۱۶۵ ..... مرحله سنجش دینداری:

۱۶۶ ..... شیوه انتخاب گروه نمونه

۱۶۷ ..... ابزار پژوهش

۱۷۰ ..... الف) ساخت مقیاس سنجش دینداری

۱۷۰ ..... ب) ابزار سنجش نهایی اقشار مختلف

۱۷۳ ..... شیوه گردآوری داده ها:

۱۷۰ ..... الف) ساخت مقیاس

۱۷۱ ..... ب) سنجش دینداری اقشار مختلف

فصل چهارم : یافته های پژوهش

۱۷۴ ..... بخش اول . آماده سازی مقیاس دینداری

۱۷۴ ..... الف) ویژگی های جمعیتی گروه نمونه

۱۸۴ ..... ب) روایی پرسشنامه ها

- آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران..... د
- ۱- روایی سازه..... ۱۸۴
- ۲- روایی همزمان..... ۱۹۴
- ۲- روایی ملاکی..... ۱۹۶
- ۳) اعتبار پرسشنامه‌ها..... ۱۹۸
- پرسشنامه دینداری یک..... ۱۹۸
- پرسشنامه دینداری دو..... ۱۹۹
- بخش دوم ارزیابی سطوح دینداری در بین اقشار مختلف..... ۲۰۰
- الف) ویژگی‌های جمعیتی گروه نمونه..... ۲۰۰
- ب) سؤالات و انمود اجتماعی..... ۲۲۰
- ج) تحلیل عاملی پرسشنامه..... ۲۲۱
- ج) تحلیل عاملی پرسشنامه..... ۲۲۱
- د) روایی ملاکی همزمان..... ۲۳۰
- پرسشنامه گلاک و استارک..... ۲۳۰
- پرسشنامه راس..... ۲۳۱
- پرسشنامه هویت دینی رحیمی نژاد..... ۲۳۲
- ه) پایایی بازآزمایی..... ۲۳۳
- د) ترسیم وضعیت موجود دینداری..... ۲۳۴
- ه) تحلیل دینداری براساس خصوصیات جمعیت‌شناختی..... ۲۵۲
- مقایسه عوامل دینداری براساس شهرهای گروه نمونه..... ۲۵۷

فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری

- ۱) آماده‌سازی مقیاس دینداری ۲۹۹
- ۲) روایی مقیاس ۲۹۹
- ۲-۱- روایی محتوایی ۲۹۹
- ۲-۲- روایی ملاکی همزمان ۳۰۰
- ۲-۳- روایی سازه‌ای ۳۰۱
- ۲) ارزیابی سطوح دینداری در اقشار مختلف ۳۰۳

منابع

- منابع فارسی ۳۰۷
- منابع عربی ۳۱۱
- منابع انگلیسی ۳۱۲

پیوست‌ها

- پرسشنامه شماره ۱: ۳۲۲
- پرسشنامه شماره ۲: ۳۳۰
- پرسشنامه اصلی ۳۴۰
- دستورالعمل نمره‌گذاری و پرسشنامه نهایی ۲۸۸
- دستورالعمل نمونه‌گیری و اجرایی مطالعه میدانی ۲۹۴

فصل یکم

کلیات پژوهش

مقدمه

در عصر حاضر، دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های مورد قبول در علوم انسانی، یکی از جدیدترین و مورد توجه‌ترین حیطه‌های پژوهشی در رشته‌های علمی و دانشگاهی است. در مورد دین و کارکردهای آن، پژوهش‌های متفاوتی با دیدگاه‌های مختلف انجام گرفته است (آرجیل و بیت‌الحمی^۱، ۱۹۷۵؛ برگین^۲، ۱۹۸۳؛ پارگامنت و اولسن^۳، ۱۹۹۲). شاید بتوان گفت که عصر حاضر، دوره بازگشت به دین و بازنگری در مفاهیم آن است و انسان قرن حاضر به‌عنوان انسان "دین‌ورز" شناخته شده است، زیرا براساس آخرین یافته‌های پژوهش‌های جامعه‌شناختی، بیش از ۹۵ درصد انسان‌ها به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴).

تاریخ بشریت نشان داده است که انسان دین‌ورز قدمتی دیرینه دارد. آنچنان که از مطالعات باستان‌شناسی و انسان‌شناسی از اعصار دور برمی‌آید، دین، جزء جدایی‌ناپذیر زندگی بشری در تمامی اعصار بوده است. به عقیده ویل دورانت^۴ (۱۸۸۵؛ به نقل از صادقی جانبهان و نجم عراقی، ۱۳۷۸)، دین به اندازه‌ای غنی، فراگیر و پیچیده است که جنبه‌های متفاوت آن برای دیدگاه‌ها و نگرش‌های مختلف به گونه‌ای متفاوت جلوه می‌کند. اما مسئله بااهمیت، این است که هیچ دوره‌ای از تاریخ بشر خالی از اعتقادهای دینی نبوده است. اینکه حتی یک انسان بی‌اعتقاد به دین در شرایط نامطمئن و بحران روحی در زندگی به‌صورت ناهشیار به خدا و نیروهای مابعدالطبیعه می‌اندیشد و از او استمداد می‌طلبد، پدیده شناخته‌شده‌ای است (خداپناهی، خاکسار بلداجی، ۱۳۷۴). به بیانی دیگر، می‌توان قدمت تاریخ دین را به اندازه قدمت خود بشر دانست (لان‌دین^۵، ۱۹۷۲؛ به نقل از دلیا، ۱۳۸۳).

به‌دلیل قدمت و جایگاه دین و مذهب از یک سو و پیچیدگی و فراگیر بودن آن از سوی دیگر، در تاریخ علم بشری دیدگاه‌ها و نظریات فلسفی، جامعه‌شناختی و روانشناختی موافق و مخالف هم به‌وجود آمده است. این نظریات و تعدد آن تاییدی بر این موضوع است که انسان هیچ‌گاه نتوانسته از جهت‌گیری در این موضوع مهم دست بردارد، زیرا به گفته فرانکل^۶ (۱۳۷۵)، به واقع احساس مذهبی عمیق و ریشه‌داری در اعماق ضمیر ناهشیار انسان وجود داشته است.

---

1 . Argyle & Hallahmi

2 . Bergine

3 . Pargament & Olsen

4 . Durant

5 . Landin

6 . Frankel

فلسفه به عنوان منبع پیدایش علوم، فرد را زمانی دیندار تلقی می‌کند که با سؤال‌ها و مسائل وجودی و ماورای طبیعی از جمله منشأ و مقصد به وجود آمدن هستی مواجه شود و برای آنها پاسخی مناسب بیابد (هیوم^۱)، ترجمه گواهی، ۱۳۶۹؛ ینگر^۲، ۱۹۷۰). از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به عنوان نهاد اجتماعی، دارای کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات بخشی و خوشبختی آفرینی در نظر گرفته می‌شود که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (آلپر^۳؛ به نقل از گیویان، ۱۳۷۷). از دیدگاه روانشناختی، به دین و دینداری از منظر کارکردهای بهداشت روانی و روان‌درمانی دین توجه ویژه‌ای شده است.

با اینکه هر علم و تخصصی از منظری خاص به پدیده دین نگرینسته و واقعیت‌هایی را پیرامون آن بیان کرده است، ولی نمی‌توان پذیرفت که پدیده‌ای به این پیچیدگی و وسعت که تمام زوایای وجودی و زندگانی بشر را تحت الشعاع قرار داده است، پدیده‌ای ساده و تک‌بعدی باشد. در قرآن و منابع دیگر اسلامی، تعبیر و کاربردهای وسیعی از عبارت دین صورت گرفته و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. برای مثال دین پیروی از یک راه و رسم اعتقادی است (یوسف، ۳۷ و ۳۸؛ ابراهیم، ۱۳). دین تصدیق خداوند، رسول، کتاب، قیامت و معاد است (انشقاق، ۲۲، انفطار، ۹)؛ دین تسلیم در برابر امر خداوند است (بقره، ۱۳۱)؛ دین پیروی از راه ابراهیم (ع) است (انعام، ۱۶۱)؛ دین اعتقاد به توحید و عبودیت خداوند است (یوسف، ۴۰)؛ دین همان چنگ زدن به حبل‌ال‌لهی است (بقره، ۲۵۶)؛ دین اقامه نماز و پرداختن زکات است (بینه، ۵)؛ دین به مفهوم قانون است (یوسف، ۷۶)؛ دین به معنی جزاست (حجر، ۳۵؛ فاتحه، ۴). خلاصه اینکه، دین پدیده‌ای مرکب از انواع پدیده‌ها و واقعیات متعدد است. بخشی از پدیده‌ها و واقعیات پیرامون دین، جنبه‌های روانشناختی آن است که شامل مقوله‌هایی از جمله هیجانانگیز، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است. براساس تعداد معانی ارائه شده برای دین، اندیشمندان مسلمان نیز به دین به عنوان پدیده‌ای ساختاری و چندبعدی نگرینسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که ابعاد آن، تمامی زندگی انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است، رهنمون می‌سازد. علامه طباطبائی (المیزان، ۱۳۶۳)، معتقد است دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به طوری که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد، تأمین می‌کند. جوادی آملی (۱۳۷۷) نیز با استفاده از آیات و روایات، دین را از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزا معرفی می‌کند و آن را متشکل از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی می‌داند که هدف آن اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌هاست. توجه به سه بُعد عقاید، اخلاقیات و احکام که در این تعریف آمده است، در تعریف بیشتر علمای دیگر دینی نیز مشاهده می‌شود.

-
- 1 . Hume
  - 2 . Yinger
  - 3 . Alper
  - 4 . emotion
  - 5 . belives
  - 6 . values

آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران..... 4

برخی از اندیشمندان نیز با وقوف بر چندبعدی^۱ بودن موضوع، در برخی اقدام‌ها به معرفی مدل‌های چندبعدی از دین همت گماشته‌اند. آنها با اعتقاد به چندبعدی بودن دین، شش بعد را برای دین ذکر می‌کنند که عبارتند از: شعائر (مراسم مذهبی خصوصی و عمومی)، تعالیم (نظریات قطعی پیرامون رابطه فرد با غایت)، عاطفه (برخورداری از احساسات)، معرفت (آشنایی عقلانی با اصول و متون مقدس)، اخلاق (قواعدی دال بر خیر و شر، و خوب و بد، برای هدایت رفتارهای بین‌فردی) و جماعت (ورود به جماعت اهل ایمان، از لحاظ روانشناختی، اجتماعی یا فیزیکی)، (برای مثال، وربیت^۲، به نقل از فوکویاما و سونیک، ۱۹۹۹).

---

1 . multidimensional

2 . Verbit

بیان مسئله

روانشناسان تقریباً از نخستین سال‌های جدایی روانشناسی از فلسفه و اعلام موجودیت آن به‌عنوان یک علم تجربی، میل وافری به مطالعه و ارزیابی رفتارهای انسان در حیطه‌های گوناگون مانند هوش، حافظه، استعداد و شخصیت داشته‌اند. در سال‌های اخیر نیز، مذهب به‌عنوان یکی از موضوعات مورد مطالعه روانشناسی مطرح شده است. به‌طوری‌که به‌تازگی تحقیقات در زمینه‌های مختلف مذهبی از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر مذهب بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی با استفاده از راهکارهای مقابله‌ای مذهبی و غیره به‌طور چشمگیری فزونی یافته است (آرجیل و بیت‌الحمی، ۱۹۷۵؛ برگین^۱، ۱۹۸۳؛ جان‌بزرگی، ۱۳۷۸؛ گلزاری، ۱۳۷۸؛ خدایاری‌فرد، غباری بناب و شکوهی‌یکتا، ۱۳۷۹).

از آنجا که دین، یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که برخی از مهم‌ترین مسائل اسرارآمیز و وصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را دربر می‌گیرد، پس عجیب نیست که سنجش دینداری دشوار باشد. عنوان یکی از سرمقاله‌های مجله غده‌شناسی روانی^۲ مربوط به این موضوع، چنین انتخاب شده است: "آیا می‌توان پرتو خورشید را با خط‌کش اندازه‌گیری کرد؟" (لدبرگ و فیتچت^۳، ۱۹۹۹؛ به نقل از شرمن و سیمونتون^۴، ۲۰۰۱). این عبارت به این معنی است که دین و در نتیجه آن سنجش دینداری، موضوعی چندبعدی و پیچیده و نیازمند دقت و تلاش بسیار است.

در طول مدت زمان طرح، موضوع دینداری در روانشناسی، این موضوع و نحوه مواجهه با آن همواره تحت تأثیر دو تحول عمده در روانشناسی قرار گرفته است. از یک سو تحولات نظری به تغییر دیدگاه‌های روانشناسان در زمینه تبیین دین و تأثیرات آن بر جلوه‌های روانی منجر شده و دریافت‌های نظری به‌طور عمیق، مفهوم‌پردازی در زمینه مذهب را متحول کرده است. از سوی دیگر، به موازات تحولات نظری، روش بررسی و تحقیق در موضوعات روانشناختی دینی نیز دگرگون شده است. اصولاً روش‌شناسی سهم بسزایی در انجام مطالعات و تحقیقات، به‌ویژه تحقیقات دینی دارد. به این معنا که اتخاذ روش علمی درست و منطقی موجب حصول داده‌ها و یافته‌هایی می‌شود که قابل اعتماد بوده و خالی از اشتباهات و خطای روش‌شناختی خواهد بود که در نهایت به ایجاد و شکل‌گیری مفاهیم و تصاویر غلط از دین، دیندار و دینداری منجر خواهد شد. از این‌رو بررسی ملاحظات روش‌شناختی در حوزه مطالعات مربوط به روانشناسی دین، از جمله بررسی مبانی نظری حاکم بر روش‌های پژوهش، نقش نظریه در پژوهش، منطق انتخاب روش و ابزار مناسب و در نهایت منابع مربوط به طراحی و ساخت پرسشنامه، اهمیت ویژه‌ای دارد (خدایاری‌فرد، فقیه‌هی، غباری بناب، شکوهی‌یکتا و به‌پژوه، ۱۳۸۴).

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات در مطالعه علمی دینداری، کمبود ابزارهای روا^۵ و پایا^۱ برای سنجش نگرش دینی است (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۸۴). مفهوم روا بودن یا روایی، به این پرسش پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد

¹ . Bergin

² . psycho - oncology

³ . Lederberg & Fitchett

⁴ . Sherman & Simonton

⁵ . valid

خصیصه مورد نظر را می‌سنجد. بنابراین بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری، نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری خصیصه ویژه‌ای در یک جامعه دارای روایی باشد، درحالی‌که برای سنجش همان ویژگی بر روی جامعه دیگر روا نباشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷). بنابراین یکی از اصول لازم به‌کارگیری یک ابزار در جامعه، در نظر گرفتن و محاسبه روایی آن ابزار در همان جامعه است.

برای بررسی روایی ابزار اندازه‌گیری، شواهد متعددی وجود دارد. خدایاری‌فرد، غباری‌بناب و شکوهی‌یکتا (۱۳۷۸)، با استفاده از شیوه تفاوت‌های گروهی، به‌عنوان شاهدهی برای بررسی روایی سازه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، به مقایسه نمره‌های میانگین دانشجویان شاهد منطقه ۱ و دانشجویان عادی پرداختند. آنها مشاهده کردند که میانگین نمره‌های دانشجویان شاهد در مقیاس نگرش دینی ساخته‌شده توسط این محققان بالاتر از میانگین نمره‌های دانشجویان عادی در آن مقیاس است که می‌توان آن را دلیلی بر دارا بودن روایی سازه این ابزار دانست. گلزاری (۱۳۷۸) نیز از تحلیل عاملی برای مشخص ساختن روایی سازه پرسشنامه‌های دینداری خود استفاده و سه عامل انگیزه‌ها - روابط، واجبات - محرمات و مستحبات را استخراج کرد که مطابق با مفاهیم و اصول موجود در موضوعات دین و دینداری است.

در مطالعه‌ای دیگر، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۸۴) برای لحاظ کردن روایی محتوایی به‌منظور ساخت پرسشنامه دینداری برای سنجش نگرش دینداری دانشجویان دانشگاه‌های تهران، طی یک طرح پژوهشی گسترده و با استناد به آیات، روایات و سیره ائمه اطهار، اقدام به گردآوری خزانه سؤالات متشکل از حدود چهار صد ماده کرده و براساس آن پرسشنامه خویش را تدوین کردند. این آیت‌ها طوری تدوین شده بودند که تقریباً هر بخش از دین و مفاهیم موجود در آن تعدادی سؤال به خود اختصاص داده بود.

از یک سو به‌سبب وجود ایرادات روش‌شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود و از سوی دیگر، فقدان هنجار (نورم) استانی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری که منجر به خلط در نتایج حاصل می‌شود، وجود آزمون استاندارد را که قابلیت عملی و اجرایی داشته باشد، توجیه می‌کند. وجود آزمون‌های استاندارد و هنجاریابی‌شده برای خصیصه‌ای در یک جامعه، توصیفی تصویری و عددی از آن خصیصه در جامعه مذکور ارائه می‌دهد؛ دین و دینداری نیز به‌عنوان یک ویژگی در افراد و جامعه در صورتی که دارای هنجارهایی تولیدشده براساس آزمون‌های استاندارد باشد، می‌تواند توصیفی از نگرش دینداری افراد آن جامعه باشد.

در جامعه ایران به‌عنوان یک جامعه دیندار و مذهبی نیز با تولید آزمون‌های هنجار شده می‌توان به توصیف بخش‌ها یا کل جامعه از این حیث پرداخت، زیرا در جامعه اسلامی ما هیچ فردی، در هر سطح و مقام، چه در حوزه‌های علمیه و چه در دانشگاه‌ها، در حال حاضر نمی‌تواند به‌صورت علمی ادعا کند که جامعه کنونی ایران به لحاظ دینداری در چه وضعی قرار دارد و در مقایسه با گذشته از چه جایگاهی برخوردار است. بر حسب احساس این نیاز، این پژوهش در نظر دارد مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری در کشور تدوین و به‌واسطه آن به ارزیابی نگرش دینی اқشار جامعه در سطح ملی پردازد و هنجارهایی استانی و منطقه‌ای را تدوین کند.

ضرورت انجام تحقیق

آشنایی با کارکردهای اساسی دین و بررسی آثار آنها در عرصه حیات بشری، اهمیت و ضرورت روزافزون پژوهش در حیطه دین و دینداری را روشن‌تر می‌کند. یکی از دلایل این ادعا، این است که در مقایسه با گذشته، روانشناسان و جامعه‌شناسان، در سال‌های اخیر، توجه بیشتری به روانشناسی دین کرده‌اند (اسلرز^۱، ۱۹۸۸). اخیراً در انجمن روانشناسان آمریکا، بخش مربوط به روانشناسی دین ایجاد شد و تعدادی از روانشناسان به عضویت آن درآمدند و کتاب‌های زیادی در این مورد نوشته شده است (ینگر، ۱۹۷۰؛ وولف^۲، ۱۹۹۱؛ ریس و برنت^۳، ۱۹۹۷؛ کسلر^۴، ۲۰۰۱؛ آرجیل، ۲۰۰۰). اطلاعات موجود و پژوهش‌های صورت‌گرفته در حیطه روانشناسی دینی، اغلب مربوط به سنجش نگرش‌ها و اعتقادهای دینی در زمینه دین مسیحیت است (هانت و کینگ^۵، ۱۹۷۱) و تعمیم آن به جامعه اسلامی ما به دلیل دارا بودن فرهنگ دینی متفاوت با این ادیان، شاید امکان‌پذیر نباشد. با وجود اینکه در دو دهه اخیر، در جهان تحقیقات فراوانی در مورد دین و اهمیت آن انجام شده، متأسفانه در کشور ما به این موضوع و کارکردهای روانشناختی و جامعه‌شناختی آن، کمتر توجه شده و در مجلات، فصلنامه‌ها و نشریه‌های علمی داخل و خارج کشور، کمتر می‌توان تحقیقات و نتایج بررسی‌های مربوط به این موضوع را مشاهده کرد.

نبود تحقیقی جامع و علمی در زمینه اعتقادهای دینی پس از گذشت نزدیک به سه دهه از استقرار جمهوری اسلامی و تلاش مسئولان در راستای رشد فضایل معنوی و حاکم ساختن ارزش‌های اسلامی بر زندگی مردم، ضرورت دین‌پژوهی را هرچه بیشتر آشکار می‌سازد. ضرورت دیگر انجام این تحقیق، به لحاظ گزارش‌هایی است که در زمینه ضعف دینداری در بین مردم به‌ویژه جوانان مطرح می‌شود (نماز و نوسازی معنوی، ۱۳۷۷). با انجام این تحقیق شاید بتوان به صحت و سقم گزارش‌هایی از این دست کمک کرد. از این‌رو ضرورت انجام این طرح برای ساخت ابزاری برای سنجش نگرش دینی در راستای اعتلای فرهنگ اسلامی و معرفی مبانی نظری سنجش‌های دینی به جامعه پژوهشگران داخل و خارج از کشور مناسب به نظر می‌رسد. البته این کار امکانی برای تحقیقات متنوع که به‌علت نبود ابزار مناسب سنجش دینی تاکنون در حد ایده و فکر باقی مانده‌اند، فراهم می‌سازد.

هدف‌های تحقیق

۱. تعیین ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های دینداری به‌منظور ارائه مدل نظری ساختار دینداری با توجه به دیدگاه اسلام؛

۲. آماده‌سازی مقیاس دینداری مبتنی بر دیدگاه اسلام؛

---

¹. Sellers

². Wulff

³. Reece & Brandt

⁴. Kessler

⁵. Hunt & King

۳. بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس دینداری؛
۴. تهیهٔ هنجار ملی مقیاس دینداری؛
۵. تعیین جایگاه دینداری و نیمرخ آن در اقشار مختلف مردم ایران.

سؤال‌های تحقیق

۱. آیا مقیاس تدوین‌شده برای این پژوهش از پایایی لازم برخوردار است؟
۲. آیا مقیاس تدوین‌شده برای این پژوهش دارای روایی (سازه، محتوا و ملاکی) است؟
۳. آیا مقیاس مورد استفاده در این پژوهش برای مناطق مختلف کشور هنجارهای متفاوت دارد؟
۴. آیا مقیاس مورد استفاده در پژوهش حاضر برای سنین مختلف افراد هنجارهای متفاوت دارد؟
۵. آیا مناطق مختلف کشور از لحاظ باورهای دینی با هم متفاوت‌اند؟
۶. آیا مناطق مختلف کشور از لحاظ مؤلفه‌های دینداری با هم متفاوت‌اند؟

توصیف لغوی دین

در جلد هفتم لغت‌نامهٔ علامهٔ دهخدا (۱۳۷۳) آمده است: "دین: کیش (متهی‌الارب). ملت (اقرب الموارد) (تاج العروس). صبغه (ترجمان‌القرآن). طریقت. شریعت. مقابل کفر (یادداشت مرحوم دهخدا). در سانسکریت و گات‌ها و دیگر بخش‌های اوستا، مکرر کلمهٔ "دئنا" آمده. دین در گات‌ها به معانی کیش، خصایص معنوی و وجدان به‌کار رفته و معنی اخیر دین یکی از قوای پنجگانهٔ باطن انسان است، اما در عربی از ریشهٔ دیگر و مأخوذ از زبان‌های سامی است و تازیان این کلمه را با واسطه از زبان اکدی گرفته‌اند و در زبان اخیر کلمات دنو^۱ و دینو^۲ به معنی قانون و حق داوری است و دانو^۳ به معنی حکم کردن و دینه‌نو^۴ به معنی قاضی است. دین و دیان، از آرامی وارد زبان عربی شده است (حاشیهٔ برهان، تصحیح دکتر معین، به نقل از یشت‌ها، ج ۲، ص ۱۵۹-۱۶۶،

^۱. Dênu

^۲. Dînu

^۳. Dânu

^۴. Dayyanu

روزشماری ص ۵۵-۵۷ و دائرةالمعارف اسلام). علمای فقه لغت اسلامی برای دین معانی مختلفی ذکر کرده‌اند که اساس کلیه آنها در سه معنی خلاصه می‌شود: (الف) از اصل آرامی عبری به معنی حساب که به استعاره از آن اخذ شده، (ب) عربی خالص و معنای آن عادت یا "استعمال" است که هردو از یک اصل‌اند، (ج) کلمه‌ای است فارسی به معنای دیانت و کلمه دین به معنای دیانت در زبان عرب دوره جاهلی مستعمل بوده و "عادت" یا استعمال از این ریشه است (دائرةالمعارف اسلامی). مجموعه عقاید موروث مقبول در زمینه روابط انسان، با مبدأ وجود وی و التزام بر سلوک و رفتار بر مقتضای آن عقاید، در تداول و استعمال عامه، در بعضی موارد ملت و مذهب در ردیف دین به‌کار می‌رود. اما در حقیقت، تفاوتی در میان است. فوکویاما^۱ و سوینگ^۲ (۱۹۹۹)، در تعریف لغوی دین، religion را مأخوذ از ریشه لاتین religre به معنی "به هم بستن" و ابراز دل‌بستگی^۳ "می‌دانند (ص ۶). در قرآن از ملت ابراهیم به حنیف تعبیر شده و گاهی دین در مجموعه دین و مذهب به‌کار رفته است (ص ۱۰۰۴۲). قرشی (۱۳۷۱) در جلد ۲ قاموس قرآن، دین را به معنی "جزا، طاعت و انقیاد، و قانون"^۵ آورده و نیز می‌نویسد: "شریعت" را به اعتبار طاعت و فرمانبری دین گویند و آنها مانند ملت و طریقه است، لیکن انقیاد و طاعت در آن ملحوظ است (ص ۳۸۰).

مواردی از کاربرد واژه دین در قرآن و روایات به قرار زیر است:

۱. دین پیروی از یک راه و رسم اعتقادی است (یوسف، ۳۷ و ۳۸؛ ابراهیم، ۱۳).
۲. دین تصدیق خداوند، رسول، کتاب، قیامت و معاد است (انشقاق، ۲۲؛ انفطار، ۹).
۳. دین تسلیم در برابر امر خداوند است (بقره، ۱۳۱).
۴. دین پیروی از راه ابراهیم(ع) است (انعام، ۱۶۱).
۵. دین اعتقاد به توحید و عبودیت خداوند است (یوسف، ۴۰).
۶. دین همان چنگ زدن به حبل الهی است (بقره، ۲۵۶).
۷. دین اقامه نماز و پرداختن زکات است (بینه، ۵).
۸. دین همان دین اسلام است (آل عمران، ۱۹).
۹. دین به مفهوم قانون است (یوسف، ۷۶).

¹ . Fukuyama

² . Sevin

³ . to bind together

⁴ . to express concern

۱. از آیاتی که دین در آنها به معنی "قانون و شریعت آمده"؛ "بقره/۲۵۶، توبه/۳۳". آیاتی که دین در آنها به معنی "طاعت و بندگی آمده"، "یونس/۲۲، عنکبوت/۶۵، لقمان/۳۲، زمر/۱۱". آیاتی که دین در آنها به معنی "جزا" آمده، فاتحه/۴، صافات/۵۳، حجر/۳۵، ذاریات/۳۶.

۱۰. دین به معنی جزاست (حجر، ۳۵؛ فاتحه، ۴).

مفهوم دین

در پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه دین، دیدگاه‌ها و نظریه‌های فلسفی، جامعه‌شناختی و روانشناختی متعددی در مورد دین مطرح شده است. در اینکه دین وجه امتیاز اصلی بشر است، شکی نیست. از دیدگاه فلسفی، فرد زمانی دیندار تلقی می‌شود که با سؤال‌ها و مسائل وجودی و ماورای طبیعی از جمله منشأ و مقصد به‌وجود آمدن هستی مواجه شود و برای آنها پاسخی مناسب بیابد (هیوم^۱، ترجمه گواهی، ۱۳۶۹؛ ینگر^۲، بتسن^۳، ۱۹۷۰؛ شون راد^۴ و ونتیس^۵، ۱۹۹۳).

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات‌بخشی و خوشبختی‌آفرین دارد که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (هاری آلپر، به نقل از گیویان، ۱۳۷۷).

از دیدگاه روانشناختی نیز به دین و دینداری به‌ویژه کارکردهای بهداشت روانی و روان‌درمانی دین توجه ویژه‌ای شده است. ویلیام جیمز (ترجمه قائمی، ۱۳۷۶) دین را ایجاد رابطه معنوی با دنیایی نامحسوس به‌عنوان روح عالم خلقت می‌داند که این ایجاد رابطه در عالم تنهایی و دور از همه وابستگی‌ها صورت می‌گیرد و به ادراک نظم نامرئی در میان پدیده‌های جهان هستی و رسیدن به اطمینان و آرامش باطنی که آثارظاهری آن نیکویی و احسان بی‌دریغ است، منجر خواهد شد.

انسان‌گرایان نیز با توصیف ویژگی‌های افراد خودشکופا، اوج تجربه‌های خویش را مشابه تجربه عرفانی مورد نظر جیمز می‌دانند (شولتز، ۱۳۶۹، ترجمه گیتی خوشدل). برخی دیگر از نظریه‌پردازان به بعد شناختی دین توجه بیشتری کرده‌اند. فانک و والگنلز (۱۹۸۷) دین را سبک زندگی و یا نظام باورهای دانسته‌اند که رابطه غایی فرد را با خدا و عالم هستی تنظیم می‌کند و سرانجام برخی از اندیشمندان غربی دین را مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مرتبط با هم می‌دانند. برای مثال پترسون معتقد است، مذهب مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی و جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سامان‌یافته است. نمی‌توان به دین

¹. Hume

². Yinger

³. Batson

⁴. Schoenrade

⁵. Ventis

به‌عنوان پدیده‌ای ساده و تک‌بعدی نگریست، بلکه دین پدیده‌ای مرکب از واقعیت‌های متعدد است. دین از نظر روانشناختی، پیچیده و شامل مجموعه‌ای از مقوله‌های روانشناختی از جمله هیجانات، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است (آرین، ۱۳۷۸). وربیت^۱ (هود و همکاران،^۲ ۱۹۹۶؛ به نقل از فوکویاما و سویژ، ۱۹۹۹) با اعتقاد به چندبعدی بودن دین،^۳ شش بعد را برای دین ذکر می‌کند:

۱. شعائر^۴: مراسم مذهبی^۵ خصوصی^۶ یا عمومی^۷؛

۲. تعالیم^۸: نظرهای قطعی^۹ پیرامون رابطه فرد با غایت^{۱۰}؛

۳. عاطفه^{۱۱}: برخورداری از احساسات^{۱۲} (هیبت^{۱۳}، عشق^{۱۴}، ترس^{۱۵} و غیره)؛

۴. معرفت^{۱۶}: آشنایی عقلانی^{۱۷} با اصول و متون مقدس^{۱۸}؛

---

¹ . Verbit

² . Hood

³ . multidimensional

⁴ . ritual

⁵ . ceremonial behavior

⁶ . private

⁷ . public

⁸ . doctrine

⁹ . affirmations

¹⁰ . ultimate

¹¹ . emotion

¹² . feelings

¹³ . awe

¹⁴ . love

¹⁵ . fear

¹⁶ . knowledge

¹⁷ . intellectual Familiarity

¹⁸ . sacred

۵. اخلاق^۱: قواعدی دال بر خیر^۲ و شر^۳، و خوب^۴ و بد^۵، برای هدایت رفتارهای بین فردی؟

۶. جماعت^۶: ورود به جماعت اهل ایمان^۸، از لحاظ روانشناختی^۹، اجتماعی^{۱۰} یا فیزیکی^{۱۱} (ص ۶). اما این نکته که تعریف و مؤلفه‌های دینداری از منظر خود دین چگونه بیان شده، مسئله‌ای است که این پژوهش در پی تبیین آن است.

اندیشمندان مسلمان نیز به دین به‌عنوان پدیده‌ای ساختاری نگرسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که تمامی ابعاد زندگی انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد و او را به هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است، رهنمون می‌سازد. سیدقطب می‌گوید: دین به معنای راه است و دین الحق در قرآن (همان دین خدا) راهی است به سوی سعادت که هدف نهایی انسان همان رسیدن به سعادت است. علامه طباطبائی (المیزان، ۱۳۶۳)، معتقد است دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به‌طوریکه موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد، تأمین می‌کند. جوادی آملی (۱۳۷۷) نیز با استفاده از آیات و روایات، معنای اصطلاحی دین را عبارت از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی می‌داند که هدف آن اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌هاست. توجه به سه جزء عقاید، اخلاقیات و احکام که در این تعریف آمده است، در تعریف بیشتر علمای دیگر دینی نیز مشاهده می‌شود (طالبان، ۱۳۷۸).

---

¹ . ethics

² . right

³ . wrong

⁴ . good

⁵ . bad

⁶ . interpersonal

⁷ . community

⁸ . faithful

⁹ . psychologically

¹⁰ . socially

¹¹ . physically

تعریف دینداری در پژوهش حاضر

از آنجا که پژوهش حاضر در پی کشف مؤلفه‌های دینداری و سطوح دینداری در افراد است، تفکیک «دین^۱» از «دینداری^۲»، ضروری به نظر می‌رسد. وقتی سؤال می‌شود دین چیست؟ اگرچه گاه دین به‌عنوان پدیده خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها یعنی مستقل از روان انسان‌ها و جامعه انسانی مدنظر قرار می‌گیرد (طریحی، ۱۳۶۵)، باید توجه داشت که دینداری یا تدین، ناظر به پذیرش دین توسط انسان‌هاست. در واقع دینداری صفت و حالت انسان درباره دین است. آشکار است که تحقیق نفس‌الامری دین، غیر از تحقیق آن در روان یا جامعه انسانی است. شهید صدر در «الفتاوی الواضحه» معارف اسلام را دارای ساختاری متشکل از رابطه انسان با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی معرفی می‌کند.

در پژوهش حاضر تعریف دینداری مبتنی بر چهار نوع رابطه مذکور تبیین می‌شود. این ساختار هماهنگ با سه عنصر اساسی (عقاید، اخلاقیات و احکام) است که در تعریف دین توسط تعدادی از علما، از جمله جوادی آملی (۱۳۷۷) و مطهری (۱۳۶۹)، مطرح شده است. با توجه به این عناصر اصلی در دین و ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری، می‌توان دینداری را چنین تعریف کرد: «برخورداری از شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیاء، آخرت و احکام الهی و داشتن عواطف نسبت به خدا، اولیا و بندگان خدا و التزام و عمل به وظایف دینی برای تقریب به خداوند».

شناخت در این تعریف شامل شناخت حصولی و حضوری هر دو است؛ شناخت حصولی علاوه بر درک انسان از وجود و صفات خداوند، ارسال رسل، و وجود جهان پس از مرگ به‌عنوان اصول دین اسلام، شامل دانش نسبت به احکام و آنچه بر پیامبر نازل شده، است.

عواطف به بعد عاطفی دینداری اشاره دارد و به‌طور کلی حب و بغض در جهت تقرب به خدا را شامل می‌شود. ارتباط عاطفی با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی، بیان‌کننده ابعاد برنامه‌های تربیتی اسلام در راستای دینداری است.

التزام و عمل به وظایف دینی، اشاره به بعد رفتاری دارد، به‌طوری‌که فرد دیندار پس از شناخت و احساس عاطفی نسبت به دستورات دینی، خود را ملزم به انجام آنها می‌داند.

با توجه به تعریف مذکور، مؤلفه‌های دینداری در سه بعد شناخت و باور دینی، عواطف دینی و التزام و عمل به وظایف دینی به شرح زیر تقسیم می‌شود:

---

¹ . religion

² . religiosity

مؤلفه‌های دینداری

الف) شناخت و باور دینی

۱. شناخت: شناخت به معنای دانش اصول دین یعنی یقین به خدا، آخرت، پیامبران و آگاهی از فروع دین است.^۱
۲. باور: باور به معنای پذیرش، اقرار و تصدیق قلبی به اصول و شرایع دین است.^۲ به نظر آرگیل (۲۰۰۰)، باورها اغلب محوری‌ترین بعد دینداری محسوب می‌شوند و مذهبی بودن او را تعیین می‌کنند (ص ۷۶). باور شامل زیرمؤلفه‌های زیر است:
  - ۱-۲. پذیرش خداوند و صفات کمالیه او^۳؛
  - ۲-۲. پذیرش انبیا^۴؛
  - ۳-۲. پذیرش زندگی اخروی یعنی معاد و بهشت و جهنم^۵؛
  - ۳-۳. پذیرش کتاب‌های آسمانی و احکام و قوانین خداوند^۶؛
  - ۴-۴. پذیرش ملائکه.

ب) عواطف دینی

عواطف دینی، شامل کلیه احساسات و عواطف مثبت و منفی است؛ عواطف مثبت در راستای شناخت و پذیرش قلبی نسبت به پروردگار یکتا، انبیا و اولیا، مؤمنان و تمامی دینداران، احکام دین، جهان هستی، و جهان پس از مرگ در فرد دیندار به وجود می‌آید و

---

۱. کافی، ج ۲، ص ۵۱.

۲. کافی، ج ۲، صص ۳۳ و ۳۸.

۳. کافی، ج ۲، ص ۳۵.

۴. کافی، ج ۲، ص ۳۵.

۵. نمل، ۲ و ۳.

۶. کافی، ج ۲، ص ۳۵.

عواطف منفی تحت تأثیر محبت به خدا و دین‌خدا، نسبت به دشمنان دین‌الهی و پیامبران و اولیای آن مطرح می‌شود. این عواطف عبارتند از:

۱. عواطف مثبت (حب): شامل احساس دوستی، تعلق خاطر و دلبستگی قلبی نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی.

۱-۱. عواطف مثبت نسبت به خدا

محبت خدا^۱، خوف از عدم رضای خدا^۲، امید به خدا^۳، خشیت (بیم از عدم قرب به خداوند که نتیجه ادراک عظمت الهی است)^۴ و حسن ظن به خدا^۵.

۲-۱. عواطف مثبت نسبت به خود (احساس عزت و کرامت نفس)^۶

۳-۱. عواطف مثبت نسبت به دیگران

احساس عاطفی نسبت به انبیا، امامان و اهل بیت^(ع)، مؤمنان^۸، والدین^۹، معلمان^{۱۰}، اهل کتاب^{۱۱} و مردم^{۱۲}.

۴-۱. عواطف مثبت نسبت به جهان هستی^۱

---

۷. بقره، ۲۸۵.

۸. بقره، ۱۶۵.

۹. کافی، ج ۲، ص ۶۷.

۱۰. بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۹، ص ۳۳۹.

۱۱. کافی، ج ۲، ص ۷۲.

۱. بحارالانوار، ج ۶۵، باب ۱۸، ص ۱۳۷.

۲. کافی، ج ۲، ص ۵۶.

۳. فتح، ۲۹.

۴. بقره، ۸۳.

۵. لعالی‌الآخبار، ج ۲، ص ۱۷۵.

۶. آل‌عمران، ۶۴.

۷. کافی، ج ۲، ص ۵۶.

۲. عواطف منفی (بغض): عواطف منفی عبارت از احساس دشمنی یا کراهت نسبت به کسانی که دشمن راه خدا، پیامبران و اولیای دین‌اند و در راستای بر هم زدن سلامت دینی جامعه با کارشکنی و تبلیغات سوء مانع رشد و گسترش دین می‌شوند یا اقدام به جنگ علیه دین و دینداری می‌کنند. این مؤلفه از زیرمؤلفه‌هایی تشکیل شده است که در پی می‌آیند.

۱-۲. عواطف منفی نسبت به دشمنان خدا^۲

۲-۲. عواطف منفی نسبت به دشمنان انبیا و اولیای خدا^۳

ج) التزام و عمل به وظایف دینی

التزام به وظایف دینی، یعنی فرد دیندار در پی به‌وجود آمدن معرفت و احساس عاطفی نسبت به پروردگار، انبیا و اولیای دین، انجام تکالیف و احکام دینی را در حیطة شخصی، اجتماعی و اقتصادی بر خود بایسته بداند و به آنها عمل نماید. این مؤلفه از دو مؤلفه عمده عبادات و اخلاق تشکیل شده است که در پی می‌آیند:

۱. عبادات: منظور از عبادات، کلیه اعمالی است که در محدوده رابطه انسان با خود و خدای خود مطرح می‌شود و فرد بر حسب معارف و شرایع دینی، خود را موظف به انجام آنها می‌داند که به دو دسته فردی و جمعی تقسیم می‌شود، که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۸. بقره، ۲۶ و ۱۶۴

۹. توبه، ۱۱۴؛ کهف، ۵۰؛ منافقون، ۴

۱۰. بقره، ۹۸

نماز،^۱ روزه،^۲ ذکر،^۳ توکل،^۴ اطاعت از خدا،^۵ تقوا و اجتناب از گناه،^۶ اخلاص،^۷ سپاس و شکر،^۸ حفظ

عزت نفس،^۹ تقویت اراده یا تصمیم‌گیری مناسب،^{۱۰} رعایت بهداشت روانی و جسمی، پرورش نیروی عقلانی، پرهیز از تبعیت وهم و حدس و گمان،^{۱۱} کسب علوم و معارف،^{۱۲} فضیلت‌جویی،^{۱۳} رفع نیازها به صورت متعادل،^{۱۴} پرهیز از لغو،^{۱۵} و صبر،^{۱۶}.

۲. اخلاق: اخلاق عبارت است از کلیه اعمال و کارکردهای اجتماعی که فرد دیندار بر اساس شرایع اسلام ملزم به رعایت آنهاست که عبارتند از:

---

۱۱. بقره، ۱۷۷، و ۲۷۷،

۱۲. بقره، ۱۸۳،

۱۳. کافی، ج ۲، ص ۸۸.

۱۴. مائده، ۲۳.

۱۵. نساء، ۵۹،

۱۶. مائده، ۲۷،

۱۷. بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۴، ص ۲۳۳.

بقره، ۱۷۲، ۸.

• منافقون، ۸.^۹

• آل عمران، ۱۳۵.^{۱۰}

۳. نور، ۶۱،

۴. نجم، ۲۸،

۵. عنکبوت، ۴۳، و ۴۹،

۶. کافی، ج ۲، ص ۵۶،

۷. محمد، ۱۲،

۷. آل عمران، ۷۶؛ مؤمنون، ۳،

۸. کافی، ج ۲، ص ۹۱،

تعاون و همکاری^۱، سازگاری^۲، وفای به عهد^۳، سخاوتمندی^۴، حلم^۵، احسان^۶، ایثار^۷، پاسداری از شخصیت مؤمن^۸، اطاعت از قانون^۹، خوش اخلاقی و نیکوسازی رفتار^{۱۰}، امر به معروف و نهی از منکر^{۱۱}، عفو و گذشت^{۱۲}، اصلاح بین افراد^{۱۳}، ابراز همدردی با

---

۹. مائده، ۲،

۱۰. کافی، ج ۲، ص ۱۱۶ و ۱۱۷،

۱۱. آل عمران، ۷۶،

۱۲. آل عمران، ۹۲،

۱۳. کافی، ج ۲، ص ۴۱،

۱۴. نحل، ۹۰،

۱۵. آل عمران، ۹۲؛ بقره، ۲۶۲،

۱۶. حجرات، ۱۱ و ۱۲؛ کافی، ج ۲، ص ۷۲،

۱۷. محمد، ۳۳،

۱۸. کافی، ج ۲، باب حسن البشر.

۱۹. توبه، ۷۱،

۲۰. شوری، ۴۰،

۲۱. حجرات، ۹ و ۱۰،

مؤمن^۱، ابراز مخالفت با مفسدان^۲، جهاد و یاری مظلوم^۳، حج^۴، کوشش برای برقراری حکومت دینی و پشتیبانی از حکومت صالحان صالحان و اطاعت از ولی‌امر^۵.

در پژوهش حاضر مقیاس مورد نظر برای سنجش ابعاد دینداری در اقشار مختلف بر اساس مؤلفه‌های مذکور تهیه شده است. تعریف و تفصیل هر یک از این مؤلفه‌ها در فصل بعد خواهد آمد.

تعریف عملیاتی دینداری

در این پژوهش دینداری با استفاده از پرسشنامه مقیاس سنجش دینداری، که بر اساس مؤلفه‌های ذکر شده تهیه و تنظیم شده است، اندازه‌گیری می‌شود.

خلاصه فصل

در این فصل پس از بیان ضرورت و اهمیت مسئله، اهداف و سؤالات پژوهش بررسی شد. سپس برای تعریف مفهومی تحقیق، ابتدا رویکردها و تعاریف متفاوت از دین، و رویکرد دانشمندان مسلمان به تعریف دین مطرح شد. سپس با توجه به قرآن، احادیث و منابع اسلامی و نیز مرور تعریف‌های دین در منابع روز علمی روانشناسان غربی، تعریف دین جمع‌بندی شد. در ادامه با توجه به مطالعات قبلی به‌ویژه تعریف دینداری در آخرین پژوهش‌های دینداری توسط خدایاری‌فرد و همکاران در سال ۱۳۸۵ مطرح و مورد بررسی و تجدید نظر و توسعه قرار گرفت. در پایان ساختار و مؤلفه‌های دینداری ارائه شد. بررسی مبانی نظری و تفصیل مؤلفه‌های دینداری در فصل بعد ارائه شده است.

---

۲۲ . نساء ، ۳۶

۲۳ . یونس، ۴۰

۲۴ . انفال، ۷۲

۲۵ . آل عمران، ۹۷

۲۶ . نساء ، ۵۹

فصل دوم

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

بررسی علمی هر موضوعی، نیازمند توجه به پشتوانه‌های نظری آن به صورت تحلیلی و معرفی ساختار علمی پژوهش با استناد به منابع و مدارک معتبر است. در پژوهش حاضر ابتدا رویکردهای متفاوت به دین، آثار و کنش‌وری‌های دین مبتنی بر آن رویکردها و پژوهش‌های مرتبط با هر کدام مطرح خواهد شد. سپس به تعاریف ساختاری از دین می‌پردازیم. آنگاه دیدگاه صاحب‌نظران مسلمان در مورد تعاریف و ساختار دین مطرح می‌کنیم و پژوهش‌های اخیر در زمینه نگرش مذهبی تبیین می‌شود. در آخر ساختار مورد نظر در پژوهش حاضر و مؤلفه‌های دینداری، معرفی خواهد شد.

اول – مبانی نظری دینداری

تبیین فلسفی دین

برای تبیین مفهوم دین از دیدگاه فلسفی، ابتدا باید به تعریف و تشریح واژه "فلسفه" و نقش و هدف آن در عرصه اندیشه بشری نظری افکند. برتراند راسل^۱ (۱۹۷۱) در کتاب "تاریخ فلسفه غرب"^۲، مفهوم و تصور فلسفی را محصول دو عامل "دینی و اخلاقی"^۳ از یک طرف و "علمی"^۴ از طرف دیگر می‌داند و در ادامه فلسفه^۵ را حد وسط الهیات^۶ و علم برمی‌شمرد و مانند الهیات، مشتمل بر موضوعاتی است که دانش قطعی^۷ درباره آنها به دست نمی‌آید و وجه شباهتش به علم از آن نظر است که به جای سنت^۸ و وحی (الهام)^۹، بر عقل^{۱۰} بشر تکیه دارد (ص ۱۳). هالینگ دیل^{۱۱} (ترجمه آذرنگ، ۱۳۷۰) می‌نویسد: کار فلسفی در گسترده‌ترین معنای واژه، شامل دو فرایند "ارزیابی"^{۱۲} و "نظم‌بخشی"^{۱۳} است. فیلسوف می‌کوشد تا ارزش و اطمینان‌پذیری دانشی را که درباره خود و

¹ . Russell

² . history of western philosophy

³ . religious & ethical

⁴ . scientific

⁵ . philosophy

⁶ . theology

⁷ . definite knowledge

⁸ . tradition

⁹ . revelation

¹⁰ . human reason

¹¹ . Hollingdale

¹² . evaluation

جهان داریم و ارزش و اطمینان‌پذیری عقیده‌هایی را که دربارهٔ ماهیت^۲ برمی‌گزینیم، معلوم کند. کار فلسفی، بررسی پرسش‌های خاص با شیوه‌های خاص است (صص ۸-۹). از نظر جرال‌دال گوتک^۳ (۱۹۹۷، ترجمهٔ پاک سرشت، ۱۳۸۰)، فلسفه در مفهومی بسیار کلی شامل تلاش انسان در راستای اندیشهٔ نظری، تأملی، و نظام‌دار دربارهٔ جهان و رابطهٔ انسان با آن است (ص ۶). کسلر^۴ (۲۰۰۱) فلسفه را عبارت از "تلاشی عقلانی^۵ برای تدوین^۶ و فهم^۷ سؤالات بنیادی و پاسخ به آن‌ها" می‌داند و در ادامه نظر فیلسوف بزرگ آمریکایی، ویلیام جیمز^۸ را این‌گونه می‌آورد که از نظر جیمز، "فلسفه، کوشش غیرمعمول و سرسختانه برای تفکر روشن" است (ص ۴ و ۷). حال با عنایت به تعبیر یادشده پیرامون فلسفه و کارکردهای کلی آن، بهتر می‌توان جایگاه دین را در آن مطالعه کرد، یعنی همان چیزی که امروزه، به‌طور معمول با عنوان "فلسفهٔ دین" از آن یاد می‌کنند که به گفتهٔ پیترواردی^۹ (به نقل از کلک و کلک، ۲۰۰۰)، خواهان جست‌وجوی حقیقت است (ص ۷). پیترسون و همکاران، فلسفهٔ دین را "بحث هدفمندانه"^{۱۱} پیرامون دین دانسته و برادی^{۱۲} آن را عبارت از "تحلیل دقیق دلالت‌هایی که تعالیم دین دارند"، می‌داند (به نقل از پیشین).

از دیدگاه فلسفی، دین وجه امتیاز اصلی انسان نسبت به دیگر موجودات است. تاکنون هیچ حیوانی نشانه‌ای از حیات دینی بروز نداده یا هیچ کاری نکرده است که بتوان آن را تمهیدی برای زندگی پس از مرگ او به حساب آورد. در تاریخ بشر، هرگز حتی قبیله‌ای وجود نداشته که به گونه‌ای دین نداشته باشد. حتی بومی‌های نواحی مرکزی استرالیا^{۱۳} و هندی‌های پاتاگونیا^{۱۴} که دارای ابتدایی‌ترین اشکال زندگی بشری هستند نیز به نوعی به عالم ارواح اعتقاد دارند و به صورتی مشغول پرستش‌اند (هیوم، ۱۳۶۹). توجه هیوم و فلاسفهٔ دیگر غرب به تفاوت اساسی انسان و حیوان در پذیرش دین، ما را به سوی تعریفی فلسفی از دین هدایت می‌کند. از

¹ . systematisation

² . nature

³ . Gutek

⁴ . Kessler

⁵ . rational

⁶ . formulate

⁷ . understand

⁸ . James, William

⁹ . Vardy

¹⁰ . Clack & Clack

¹¹ . intellectual

¹² . Brody

¹³ . aboriginals

¹⁴ . patagonia

دیدگاه فلسفی، هشیاری نسبت به خود همراه با آینده‌نگری، همواره انسان را با معماها و سؤال‌های وجودی روبه‌رو کرده است. سؤال‌هایی مانند: از کجا و چرا به دنیا آمده‌ایم؟ معنا و هدف زندگیمان چیست؟ چرا می‌میریم و پس از مرگ چه اتفاقی برایمان خواهد افتاد؟

باتسون^۱، ونتیس^۲ و شوان راد^۳ (۱۹۹۳)، معتقدند که دین از خلال کوشش‌های انسان برای برخورد با چنین سؤال‌های پدیدار شده است. اسمیت^۴ (۱۹۷۸) پدیدار گشتن اساطیر آیین‌ها و دین را ابزاری برای پاسخ به همین سؤال‌های سستی مربوط به معنای زندگی و انسان بودن می‌داند. تولستوی^۵ (۱۹۸۷) در این مورد می‌گوید: "هدف هستی یا وجود لحظه‌ای، متزلزل و نامطمئن در این دنیای ابدی پایان‌ناپذیر و به خوبی تعریف‌نشده چیست؟ این سؤال همواره در برابر هر فردی وجود دارد و هر کس به آن به شیوه‌ای پاسخ می‌دهد. پاسخ به این سؤال‌ها جوهره همه ادیان را تشکیل می‌دهد."

تلقی فلسفی از دین و عوامل به‌وجودآورنده آن، بیشتر با بعد شناختی انسان سروکار دارد، درحالی‌که واضح است افراد دیندار نه فقط در پی پاسخ به سؤالات وجودی و آینده‌نگرانه خود هستند، بلکه علاوه بر توجه به مرگ و زندگی پس از آن، با توجه به بعد عملی زندگی خود، روش و آیین و مسلکی در این دنیا نیز برگزیده‌اند و از آن تبعیت می‌کنند. در واقع از دیدگاه فلسفی فرد زمانی دیندار تلقی می‌شود که با سؤال‌ها و مسائلی که ماورای زندگی اوست و با طبیعت ماهیت زندگی سروکار دارد، مواجه شود و به آنها پاسخ دهد. نتیجه این خواهد بود که به عقیده ارائه‌دهندگان این تعریف، افرادی که از آیین و مسلک دینی مشخصی تبعیت می‌کنند، لکن در دوره‌ای از زندگی هیچ علاقه‌ای به تفکر و تأمل در مورد سؤال‌های وجودی ندارند، دیندار تلقی نمی‌شوند (آرین، ۱۳۷۸).

تبیین جامعه‌شناختی دین

به نظر پارسونز^۶ (به نقل از لسا^۷ و ووگ^۸، ۱۹۶۵)، جامعه‌شناسی^۹، علمی است علاقه‌مند به ساختار تشکیلاتی نظام‌های اجتماعی و فرایندهای انگیزشی^۱ انسان‌ها که در حفظ و تحول نهادها دخالت دارند (ص ۱۲۹). از این‌رو مشابه با تعریف فلسفی،

¹ . Batson

² . Ventis

³ . Schoenrade

⁴ . Smith

⁵ . Tolstoy

⁶ . Parsons

⁷ . Lessa

⁸ . Vogt

⁹ . sociology

دانشمندان علوم اجتماعی نیز دین را به عنوان نظامی از اعتقادات و اعمال که به وسیله آن گروهی از مردم با مسائل غایی زندگی بشر دست و پنجه نرم می‌کنند، معرفی می‌کنند (ینگر، ۱۹۷۰). پترسون و همکاران (۱۳۷۷) معتقدند انسان‌ها به نحو اجتناب‌ناپذیری دینی‌اند و دین نیروی قوی در زندگی بشر است. انسان‌شناسان نیز استدلال کرده‌اند که چون هیچ‌گاه نتوانسته‌ایم جامعه‌ای را بیابیم که در آن دین موجود باشد، بنابراین دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، کارکردهای خاصی دارد که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (تنهایی، ۱۳۷۵).

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی معرفی شده است. در واقع، در این دیدگاه به تأثیر بعد اجتماعی در پدیداری دین و بقای آن توجه بیشتری شده است. واضح است که بررسی‌های جامعه‌شناختی در وهله اول بر روی جامعه انسانی و پدیده‌های متأثر از رفتارها و روابط انسانی انجام گرفته و طبیعی است که دین را نیز به‌عنوان یکی از پدیده‌ها، محصول اجتماع بشری می‌داند. اما اینکه آیا گرایش انسان‌ها به آیینی مشخص موجب به‌وجود آمدن اجتماعی از انسان‌ها در نقطه‌ای جغرافیایی شده یا بر عکس، اجتماع آنها به‌وجود آمدن دین را در پی داشته، خود سؤالی اساسی است. چطور می‌توان ادعا کرد فردی که دور از اجتماع بشری زندگی می‌کند، دیندار نخواهد بود؟ درحالی‌که نقطه شروع معرفی ادیان پیشرفته از جمله اسلام، از انفصال موقت پیامبر از جامعه بشری و عدم تأثیرپذیری منفی از حالات روحی و بت‌پرستان آن زمان بوده است.

صرف‌نظر از تعریف جامعه‌شناختی از دین، برخی نظریه‌پردازان بر کنش‌وری‌های اجتماعی دین و پژوهش‌های کاربردی مبتنی بر آثار و تبعات اجتماعی دین و دینداری معطوف شده‌اند، که در زیر به آنها اشاره می‌شود.

کنش اجتماعی دین

کنش اجتماعی دین، به راهکارهایی که دین از طریق آن بر روابط انسانی و تمدن و فرهنگ بشری تأثیر می‌گذارد، اشاره دارد. انسان در راستای گرایش به زندگی جمعی، در پی حاکمیت معیارها و ضوابط خاص برای حفظ نظم اجتماعی و هدایت و اعتلای جامعه به سوی آرامش و نیکبختی است. از این نظر حاکمیت دین را به‌منزله حاکمیت مجموعه دستورات و قوانین لازم می‌دانند. علامه طباطبایی (ترجمه خسروشاهی، ۱۳۷۰) کارکرد اجتماعی دین را در حفظ نظم و بنیادهای جامعه می‌داند. از نظر او، دین حافظ، نگه‌دارنده و ضامن اخلاق فاضله در جامعه و علت اصلی و اساسی جلوگیری از هوا و هوس‌های انسانی است و در پی چنین جایگاهی برای دین است که نظم و انتظام جامعه باقی می‌ماند و شیرازه آن از هم نمی‌گسلد. دورکیم^۳ (هاری آلپر، نقل از گیویان، ۱۳۷۷) چهار عملکرد عمده دین را چنین شرح می‌دهد:

^۱ . motivational

^۲ . Yenger

^۳ . Durkheim

۱. انضباط : دین با صیانت نفس و تقوا و پرهیزکاری که ایجاد می‌کند، از هرج و مرج ناشی از پرداختن انسان به تمایلات نفسانی و تضاد گرایش‌های فردی در جامعه جلوگیری به عمل می‌آورد؛

۲. امیدواری : دین با مراسم و پیوندهایش بین پیروان خود انسجام عاطفی و شناختی ایجاد می‌کند؛

۳. حیات‌بخشی : دین با انتقال ارزش‌های اجتماعی به نسل‌های بعدی، به جوامع آینده نیز روح زندگی، انضباط و حرکت به سوی تعالی می‌بخشد؛

۴. خوشبختی : دین با حل معمای مرگ و احساس فقدان، امید و آرامش را به پیروان خود الهام می‌بخشد.

انسان‌شناسان نیز فقدان نهاد اجتماعی دین را موجب خدشه به بقای جامعه می‌دانند و چهار کارکرد عمده برای آن قائل‌اند (تنهایی، ۱۳۷۵): ۱- انسجام عاطفی، ۲- بازآفرینی فرهنگی، ۳- معناسازی (معنابخشی) و ۴- انسجام اجتماعی. به عبارت دیگر، با توجه به کنش اجتماعی مذهب، دغدغه‌های اجتماعی و فردی انسان، مسائل و مشکلات عمده‌ای که در طول زندگی همواره با آنها درگیر است، از جمله نگرانی از عدم و نیستی، نگرانی از تنهایی و عدم تعلق اجتماعی، نگرانی از پوچی و بی‌معنایی، سردرگمی و عدم وقوف به جایگاه خود در جهان و نگرانی از نداشتن چارچوب و برنامه‌های متقن و قابل اطمینان در زندگی فردی و اجتماعی، توان و توجه انسان را به سوی یافتن منبعی آرام‌بخش، رحمت‌آفرین، بامعنا، تعالی، ابدی، هدایت‌گر و نظاره‌گر بر رفتارها، راهنمایی می‌کند. در ادامه به کنش‌های اجتماعی دین که نظریه‌پردازان معاصر بر آنها تمرکز بیشتری داشته و پژوهش‌های خود را مبتنی بر آنها انجام داده‌اند، می‌پردازیم.

دین افراد را به یکدیگر و به گروهی که به آن تعلق دارند، مرتبط می‌سازد، اعضای اجتماع را در مجموعه‌ای گرد هم می‌آورد و در نتیجه رفتار انحرافی را سرکوب می‌سازد. همان‌گونه که لامسدن و ویلسون^۱ (۱۹۸۳) معتقدند، دین ابزار قدرتمندی است که افراد را در یک حیطه جذب کرده و از نظر روانشناختی نیرومند می‌سازد. علاوه بر این، ازدواج و فرزندپروری مورد توجه سنن دینی است (هالت^۲، ۱۹۵۸). شاید انتظار ازدواج و داشتن فرزند در تربیت فرزند زوج‌هایی که هر دو آنها به کلیسا می‌روند اثر می‌گذارد، چرا که این‌گونه افراد اغلب فرزندان بیشتری دارند (مابرج^۳، ۱۹۶۲). در این مورد باید تحقیقات جدیدی صورت گیرد، چرا که ممکن است در بین دین‌های مختلف، تفاوت زیادی وجود داشته باشد. باید در نظر داشت که ممکن است این الگوی تقویت متقابل در مورد گرایش‌های دینی، موجب محدود شدن ارتباط کسانی شود که عقاید دینی مختلفی دارند. شاید همین مسئله موجب افزایش میزان

¹ . Lumsden & willson

² . Hoult

³ . Moberg

طلاق و کاهش رضایت زناشویی در بین زوج‌هایی شود که تعلقات دینی متفاوتی دارند (لرر و کیسویک^۱، ۱۹۹۳). ممکن است ایمان دینی به‌عنوان تقویت‌کننده روابط گروهی، رفاه و ارزشیابی مثبت اجتماعی مطرح باشد. به‌علاوه به‌نظر می‌رسد دین پتانسیل ژنتیکی و زاد و ولد را افزایش دهد. واضح است که آشنایی دینی به بهبود روابط بین‌فردی و انسجام جامعه در سطوح مختلف منجر می‌شود.

حمایت اجتماعی

از دیگر کنش‌های مهم اجتماعی، حمایت دین از انسان است. در واقع، مذهب با ایجاد فضای حمایتی و "منبع وحدت‌یافتگی اجتماعی" برای فرد، بر سلامت او تأثیر بسزایی می‌گذارد. پژوهش‌های اخیر ضمن بررسی جنبه حمایت‌گری اجتماعی مذهب و گروه‌های مذهبی (هوس^۲، لاندیس^۳، امبرسون^۴ و متزرنر^۵، ۱۹۸۲؛ تیلور^۶ و کاترز^۷، ۱۹۸۸)، نشان داده‌اند که گروه‌های جزئی‌تر مذهبی، ویژگی حمایتی بیشتری نسبت به گروه‌های بزرگ‌تر مذهبی دارند (از جمله ویکر^۸ و مهلر^۹، ۱۹۷۱).

نگرش مذهبی در ادامه نقش انسجام‌بخشی خود، نه تنها تأثیری در افزایش تعصبات قومی ندارد، بلکه در میان اعضای یک کلیسا از میزان تعصبات قومی کاسته است (ایزینگا^{۱۰}، فلینگ^{۱۱} و پیترز^{۱۲}، ۱۹۹۰). گلزاری (۱۳۷۸) رابطه مثبت و معنادار بین مقبولیت اجتماعی و مذهبی‌بودن، کنش حمایتی مذهب از فرد و جلوگیری از طرد و انزوای اجتماعی را مورد تأیید قرار داده است.

---

¹ Lehrer & Chiswick

² . House

³ . Landis

⁴ . Umberson

⁵ . Metzner

⁶ . Taylor

⁷ . Chatters

⁸ . Wicker

⁹ . Mehler

¹⁰ . Eisinga

¹¹ . Felling

¹² . Peters

شرکت در مراسم مذهبی، کنش حمایتگری اجتماعی مذهب را تقویت می‌کند. چنانچه پژوهشی در مورد قدرت مقابله با بیماری در بیماران سرطانی نشان داده است که نگرش مذهبی به حضور بیشتر در جمع، پرهیز از انزوای طلبی و شکل‌گیری نگرش مثبت در بیماران منجر خواهد شد (آکلین^۱، براون^۲ و مینوگر^۳، ۱۹۸۳). در واقع، مذهب با ایجاد تفاهم، وحدت و حمایت اجتماعی از فرد، بر میزان سازگاری، عزت نفس و خودباوری او که از عوامل مهم حیاتی در بهداشت روانی محسوب می‌شود، مؤثر است (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۷۸). نقش حمایتگر مذهب با تأکید بر قدرت تنش‌زایی و بهبود شرایط محیطی، به پیشگیری اولیه مذهب از بروز اختلال‌های روانی توجه بیشتری دارد. همچنین این فضای حمایتی و منبع وحدت‌یافتگی در سطح پیشگیری ثانویه، در کاهش دوره درمان نیز تأثیر بسزایی دارد (وروف^۴ و همکاران، ۱۹۸۱). برخی ادیان مانند اسلام، با توصیه اعمال حمایتی خاص مانند شرکت در تشییع جنازه، مجلس ترحیم، پرستاری از ایتم و بازماندگان، مقابله با تنیدگی‌های ناشی از داغ‌دیدگی را تسهیل می‌کنند، (جان‌بزرگی، ۱۳۷۸) در مورد تنیدگی‌های ناشی از بیماری به‌ویژه بیماری شدید و مزمن نیز مذهب با ترغیب بر عیادت بیماران، چتر حمایتی خود را بر سر بیمار می‌گستراند (دیماتو، ۱۳۷۸).

در مورد کارکرد درمانی مذهب در بخش کنش روان‌درمانگری دین به تفصیل بحث خواهیم کرد.

مه‌ار اجتماعی

مه‌ار اجتماعی، از کنش‌های اجتماعی دین است که کارکرد آن به‌دنبال حمایت اجتماعی دین از فرد مشخص می‌شود. مذهب نه تنها حمایت اجتماعی برای افراد فراهم می‌کند، بلکه به‌عنوان عامل مه‌ار اجتماعی نیز مطرح است (آمبرسون، ۱۹۸۷) و از آن نظر که چارچوبی برای حمایت اجتماعی از پیروان خود فراهم می‌کند، آنها کمتر دچار خلاف می‌شوند (گورساج^۵، ۱۹۹۵).

جامعه‌شناسان به‌طور معمول دین را یکی از اساسی‌ترین وسایل کنترل اجتماعی درونی یا مه‌ار جرم و خلافکاری می‌دانند (راس^۶، به نقل از کینگ^۷، ۱۳۴۹). ارزش‌ها و هنجارهای مهم اجتماعی، به‌طور معمول نه فقط در قلمرو قانون، بلکه در قلمرو دین

¹ . Acklin

² . Brown

³ . Manuger

⁴ . Veroff

⁵ . Gorsuch

⁶ . Ross

⁷ . Koenig

قرار می‌گیرند و دین با تقویت آنها به کنترل اجتماعی فرد کمک می‌کند (رابرتسون، ۱۳۷۲). پژوهش‌های متعدد در زمینه گروه‌های بزهکار و تأثیر مذهب بر پیشگیری از ارتکاب جرم در گروه‌های غیر بزهکار، مؤید مهار اجتماعی مذهب در پیشگیری از وقوع اعمال خلاف قانون است.

پژوهش‌ها نشان می‌دهند با وجود نقش گروه دوستان و همسالان در گرایش به سمت بزهکاری، مذهب عامل مهمی در پیشگیری از بزهکاری است (چادویک^۱ و تاپ^۲، ۱۹۹۳). نوجوانان غیربزهکار بازخوردهای قوی‌تری نسبت به مذهب دارند (وهرا^۳ و احمد^۴، ۱۹۹۳). همچنین گرایش به مذهب و فعالیت‌های مذهبی در کاهش افکار خودکشی و اقدام به آن، مصرف مواد مخدر، رفتارهای جنسی پیش از موعد و بزهکاری تأثیر مثبت دارد (دوناهو^۵، ۱۹۹۵؛ مک کال^۶ و بور^۷، ۱۹۹۴). دینداری به‌طور عام ارتباط معکوس و به نسبت قوی با بزهکاری جوانان دارد (طالبان، ۱۳۷۸). ویژگی‌های مذهبی عامل مهمی در سازگاری مجدد و اصلاح رفتار زندانیان به‌شمار می‌آید (کونینگ^۸، ۱۹۹۵).

تقویت ارزش‌های اخلاقی

تا اینجا مشخص شد و پژوهش‌ها نیز تأکید کردند که حمایت اجتماعی مذهب از فرد، کاهش جرم و عدم انحراف از ارزش‌های گروه را در پی خواهد داشت. این ارزش‌ها چیستند؟ چه ویژگی‌هایی دارند؟ و چگونه تقویت می‌شوند؟ یکی از ویژگی‌های این ارزش‌ها، اخلاقی بودن آن است. مطابق نظریه کنترل اجتماعی، در جامعه‌ای که بستگی‌ها میان اعضا ضعیف می‌شود، احتمال منحرف شدن مردم بیشتر می‌شود. تراویس هیرشی (به نقل از رابرتسون، ۱۳۷۲) یکی از صاحب‌نظران نظریه کنترل اجتماعی، وابستگی به جامعه و گروه را دارای چهار عنصر اصلی زیر می‌داند:

---

¹ . Chadwick

² . Top

³ . Vohra

⁴ . Ahmad

⁵ . Danuhue

⁶ . Mckall

⁷ . Burr

⁸ . Koening

۱. دلبستگی یا علاقه^۱: تأثیرپذیری و حساسیت فرد به عقاید دیگران در حد همنوایی با آنان؛

۲. تعهد^۲: احساس دین نسبت به جامعه در نتیجه سرمایه‌گذاری اعتباری یا مالی در نهادهای جامعه؛

۳. مشارکت^۳: مشارکت مداوم در فعالیت‌های غیرانحرافی؛

۴. ایمان و اعتقاد^۴: وفاداری فرد به ارزش‌ها و اصول اخلاقی گروه.

براساس دیدگاه این نظریه‌پرداز، مذهبی بودن و اعتقاد داشتن به ارزش‌ها و اصول اخلاقی گروه، یکی از عوامل مهم در تقویت بستگی فرد به گروه و پرهیز از کجروی و تخلف است. از مهم‌ترین کنش‌های دین در حوزه اجتماعی، پشتیبانی و تقویت ارزش‌های اخلاقی است. حتی اجرای قانون و برقراری نظم و انضباط اجتماعی در سایه رعایت ارزش‌های اخلاقی میسر است.

در بسیاری از موقعیت‌ها و روابط انسانی، قانون، پیش‌بینی جزئی و مصداق خاصی ارائه نکرده و این تعهد به ارزش‌های اخلاقی است که با تقویت مهار درونی در افراد، اجرای قانون را در جامعه میسر می‌سازد. دین به‌طور عام و ادیان آسمانی به‌طور خاص، با تبیین اخلاقی فاصله و تشویق انسان به درونی کردن آنها، انسان باتقوا را انسان متعادل در روابط فردی و اجتماعی و هدایت‌شده به سوی سعادت و نیکی معرفی می‌کنند.

برای بیشتر مردم تا زمانی که ارزش‌های اخلاقی از ناحیه نیروی مافوق توصیه نشوند، اهمیت جدی نمی‌یابند و مؤثر نمی‌افتند. پشتیبانی دین از اخلاق به این معناست که به انسان در مورد پشتوانه استوار آن و تأیید مرجع اصیل نسبت به آن اطمینان می‌دهد، به‌طوری‌که عمل به ارزش‌های اخلاقی را بی‌اجر نمی‌یابد (آذربایجانی، ۱۳۸۰).

دین، حافظ و نگه‌دارنده و ضامن اخلاق فاضله در جامعه و علت اصلی و اساسی جلوگیری از هوا و هوس‌های انسانی است و در پی چنین جایگاهی برای دین است که نظم و انتظام جامعه باقی می‌ماند و شیرازه جامعه از هم نمی‌گسلد (علامه طباطبائی، ۱۳۷۰). اخلاق در سر و آشکار و خلوت و جلوت و وظیفه و کار خود را خیلی بهتر از یک پلیس مراقب یا هر نیروی حافظ نظم دیگری انجام می‌دهد.

¹ . attachment

² . commitment

³ . involvement

⁴ . belief

ویژگی مهم ادیان آسمانی در کنترل فردی و اجتماعی از بروز گناه و جرم و خلاف، تأثیر بسزایی دارد، ایمان به معاد کمتر مورد توجه دانشمندان غربی قرار گرفته است. علامه طباطبائی (ترجمه خسروشاهی، ۱۳۵۵) می‌فرماید: ایمان به معاد، یعنی باور شخص به اینکه جهان (که انسان هم جزئی از آن است) خدای یگانه‌ای دارد که همیشه خواهد بود و کوچک‌ترین چیزی از علم او مخفی نمی‌ماند و قدرتش در برابر هیچ چیزی مغلوب نمی‌شود و سرانجام همه را به سوی خویش باز می‌گرداند، به نیکوکار پاداش نیک و به بدکار کیفر دردناک می‌دهد و سپس در نعمت یا نعمت جاودانه خواهد ماند. انسان معتقد به معاد می‌داند که اعمالش پیوسته تحت کنترل بوده و ظاهر و باطن اعمالش (پنهان و آشکار) پیش خدای دانا و بینا روشن است و روزی را در پیش دارد که با کمال دقت به حساب وی رسیدگی خواهد شد. عاملی در تأثیرگذاری اعتقاد به معاد به‌عنوان ضامن و نگه‌دارنده ارزش‌های اخلاقی در درون فرد، تنها در صورت ایمان مذهبی فرد محقق خواهد شد (علامه طباطبائی، آیت‌اللهی).

استاد مطهری (۱۳۶۹) در کتاب انسان و ایمان می‌گوید: ایمان مذهبی بیش از هر چیز موجب نفوذ تقوا و عفاف در عمق وجدان آدمی و اعتباربخشی به ارزش‌های اخلاقی است. از دیدگاه برخی از دانشمندان غربی نیز اعتقاد به جاودانگی و کسب آمادگی برای آن، مشوق و ممد فعل اخلاقی است (پترسون و همکاران، ۱۳۷۷). در مجموع می‌توان گفت که دین با طرح دو مسئله اساسی در تعیین و کنترل درونی رفتار انسانی دخالت کرده و او را وادار می‌سازد با رعایت ارزش‌های اخلاقی، از ارتکاب گناه و کجروی بپرهیزد. این دو مسئله یکی ایمان به خداوند و جلب رضایت او و دیگری اعتقاد به زندگی پس از مرگ و ترس از مکافات عمل است.

دین نه تنها ارزش‌های اخلاقی را تأیید و معرفی می‌کند، بلکه ساز و کارهای خاص خود را برای تربیت اخلاقی پیروان خود به‌کار می‌گیرد. روش موعظه که مبتنی بر باورهای دینی خاص مثل جاودانگی روح انسان، مهر و علاقه خداوند به انسان، حضور و نظارت خداوند بر انسان، ناپایداری لذایذ دنیوی و توجه به مرگ و رستاخیز است، از جمله این سازوکارهاست. همچنین دین با ارائه اسوه‌ها و الگوهای برجسته اخلاقی به جامعه بشری، تأسی به آنان را در عمل به ارزش‌های اخلاقی (با توجه به سازوکارهای روان‌شناختی در یادگیری مشاهده‌ای) تسهیل می‌کند (آذربایجانی، ۱۳۸۰).

تاکنون تبیین دین از دیدگاه جامعه‌شناختی و کنش‌های اجتماعی دین شامل کنترل درونی در نتیجه دل‌بستگی و تعلق به گروه و تعهد به ارزش‌های اخلاقی در نتیجه ایمان مذهبی و اعتقاد به معاد در راستای کاهش جرم و برقراری نظم اجتماعی، حمایت‌گری اجتماعی در جهت کاهش انزوای اجتماعی فرد، ترفیع بهداشت روانی افراد در نتیجه معناسازی روابط اجتماعی، انسجام عاطفی، یافتن برنامه‌های متعالی برای زندگی فردی و اجتماعی در راه رسیدن به کمال، سعادت و جاودانگی و نیز سازش‌یافتگی در نتیجه شکل‌گیری نگرشی مثبت به زندگی مطرح شد. در ادامه به تبیین دین از دیدگاه و رویکردهای متفاوت روانشناختی می‌پردازیم.

تبیین روانشناختی دین

از دیدگاه روانشناختی نیز به دین و دینداری به‌ویژه کنش‌وری دین در حالات روانی انسان توجه ویژه‌ای صورت گرفته است. آرگیل^۱ (۲۰۰۰) با اعتقاد به گرایش به مطالعه علمی در روانشناسی، اظهار داشت که روانشناسان در حال حاضر، تمام حوزه‌های فعالیت و تجربه انسانی، از جمله رفتار اخلاقی، شخصیت، تغییر نگرش و اعتقادات را که قلمرو خاص مذهب تلقی شده، به شیوه‌های کاملاً متفاوت و علمی مورد پژوهش قرار داده‌اند (صص ۷ و ۱۴). رویکرد انگیزشی، روان‌تحلیل‌گری، شناختی و رفتاری به دین و نیز کنش‌های انگیزشی، شناختی، بهداشت روانی و روان‌درمانگری دین از جمله مباحثی است که در این قسمت به آن پرداخته خواهد شد.

نظریه‌های تحول روانشناختی دین

آیا انسان مذهبی به دنیا می‌آید؟ آیا مذهب از راه DNA انتقال می‌یابد؟ آیا همان‌طور که الکید^۲ (۱۹۷۰) پیشنهاد کرده، ما به‌طور مادرزادی مذهبی هستیم؟ هرچند بسیاری از دانشمندان تجربه‌گرا معتقدند که ژنتیک بر مذهب و دیگر عقاید تاثیر دارد، اما در این مورد که ما به‌صورت مادرزادی، برای مثال از موسیقی هوی متال متنفر باشیم یا به آن علاقه‌مند باشیم، یا به‌صورت ژنتیکی، سیاستمدار بودن یا طرفدار یک تیم ورزشی بودن در سرنوشت ما باشد، تردید وجود دارد. در مقابل، بسیاری از کارشناسان اجتماعی معتقدند که علاقه یا نفرت ما به موسیقی هوی متال، یا گرایش‌های سیاسی و ورزشی ما بیشتر متأثر از تجربیات اجتماعی و عوامل محیطی است تا DNA و چیزهایی که به‌صورت ژنتیکی از والدین به ارث می‌بریم (کاگان^۳، ۱۹۹۸). به‌طور مثال، اسلون، ورنون، هریس و جان^۴ (۲۰۰۱)، به این نتیجه رسیدند که "اصل بدهی در روانشناسی اجتماعی، این است که نظرها و عقاید فرا گرفته می‌شوند". نظریه یادگیری اجتماعی آلبرت باندورا (۱۹۹۷) که بر نقش الگوسازی و تقلیدی رفتار تاکید می‌کند، بر ارتقای این نظر که عقاید و رفتارهای مردمی آموخته می‌شوند، تاثیر می‌گذارد.

هرچند نظریه‌پردازان از کارل یونگ (۱۹۳۳، ۱۹۳۸) منتقد گرفته تا دیوید الکید (۱۹۷۰) روانشناس به این نتیجه رسیدند که حداقل تعدادی از جنبه‌های مذهب به ارث می‌رسند. تحقیق دانشگاه مینه‌سوتا (والر^۵ و همکاران، ۱۹۹۰) روی دوقلوهای یک‌تخمکی

---

¹ . Argyle

² . Elkid

³ . Kagan

⁴ . Olson, Vernon, Harris & Jang

⁵ . Waller

و دوتخمکی که جدا از هم در گروه اول و با هم در گروه دوم زندگی می‌کردند، نشان داد که مذهب نیز مانند بسیاری از ویژگی‌های روانشناختی، ریشه وراثتی دارد.

تحقیقات دیگر هم این نتیجه را تایید کرده‌اند، به اضافه اینکه عوامل محیطی هم مهم‌اند (اسلون، ورنون، هریس و جان، ۲۰۰۱). اما برخی تحقیقات نشان می‌دهند حداقل در طول دوره بزرگسالی دیگر نشانی از تاثیرات ژنتیکی بر عقاید مذهبی نیست (آبراهامسون، باکر و کاسپی^۱، ۲۰۰۲). البته تحقیقات مدافع نقش وراثت مدعی نیستند که شخص برای مثال مسیحی یا مسلمان به دنیا می‌آید. یا اینکه مدافعان نقش اجتماع ادعا ندارند که روند اجتماعی شدن چنان آسان است که فرد با آشنا شدن با یک گروه به‌سادگی جذب عقاید آنها می‌شود.

در این بخش تعدادی از نظریات و نظریه‌های مرتبط معرفی می‌شود.

نظریه‌های تحول^۲ دینی

آلپورت

گوردن آلپورت (۱۹۵۰) در کتاب فرد و مذهب خود، درباره اینکه کودک چطور از مرحله‌ای که دینی ندارد به مرحله‌ای که مذهب جزئی از وجودش می‌شود، تحول می‌یابد، نظریه‌پردازی می‌کند. به نظر آلپورت مذهب نه به‌صورت وراثتی - زیستی، بلکه در طول نیازهای اساسی انسان مورد نیاز اوست. او پیشنهاد می‌دهد که سرشت روانی نوزادان مثل خاک رس قابل شکل‌دهی است. می‌توان گفت فرهنگ و محیط، تمایلات مذهبی را شکل می‌دهند. نوزادان از مرحله بی‌دینی به سوی عادات و پاسخ‌های اجتماعی مذهبی در حرکت‌اند. بچه نمی‌داند چرا چنین می‌کنند، اما می‌داند که در مراسم مذهبی شرکت می‌جویند.

براساس نظریه آلپورت، بچه‌های کم‌سن که خودم‌محورند و فکر می‌کنند جهان حول محور آنها می‌گردد، به این ترتیب آنها نماز را به‌عنوان یک مفهوم مادی درک می‌کنند. آنها توضیحات و کلمات بزرگسالان را در دنیای کودکی خود می‌فهمند. در این باره آلپورت داستانی را از کودک کم‌سنی نقل می‌کند که فکر می‌کرد خدا باید بادنمای بالای انبارشان باشد، چون او شنیده بود که خدا بالا و نورانی است و آن بادنما بالاترین چیز در دنیای کودک بود.

^۱ . Abrahamson, Bark & Caspi

^۲ . development

به نظر آلپورت، با افزایش سن، کودکان شروع به درک ابعاد مذهب می‌کنند. این نتایج به‌طور معمول در بزرگسالی موجب رشد مذهب در درون آنها به‌عنوان یک عضو لاینفک می‌شود، یعنی مذهب از حالت زبانی و لغتی در می‌آید و جزیی از دغدغه‌های شخصی می‌شود.

این تحلیل جالبی از رشد مذهبی بچه‌هاست، اما در مقایسه با دیگر نظریات رشد، تفاوت‌هایی دارد. آلپورت با نظریه پیازه موافق بود که رشد شناختی بر توصیف شخص از رشد مذهبی وی تاثیر می‌گذارد، اما نظریه پیازه بیشتر بر اساس دیگر نظریه‌های رشد مذهبی بود.

پیاژه

ژان پیازه معتقد بود که در طول دوره رشد، راه‌هایی که کودکان درباره دنیا فکر می‌کنند، به‌طور نظام‌مند تغییر می‌کند. او در دهه ۱۹۲۰ با انجام مطالعاتی در مورد بازی کودکان خود و دیگر بچه‌ها به این نتیجه رسید که کودکان یک گروه سنی دلایل مشابهی برای اشتباه در بازی دارند و به این تقسیم‌بندی در مراحل مختلف رشدشان رسید:

مرحله حسی حرکتی (تولد تا ۲ سالگی)، مرحله پیش‌عملیاتی (حدود ۲ تا ۷ سالگی)، مرحله عملیاتی (در حدود ۷ تا ۱۲ سالگی)، مرحله انتزاعی (۱۲ سالگی به بالا).

هرچند نظریه پیازه با انتقادهایی مواجه نشده، اما نباید فراموش کرد که تحلیل مراحل شناخت کودکان آنقدر ساده نیست که با نمونه‌سازی از رفتار بزرگسالان قابل بررسی باشد. اما از این نظر که هر کدام از مراحل بر اساس مراحل قبل و بر اساس شناخت دنیای اطراف ساخته شده‌اند، مدل پیازه کارکرد مفیدی برای فهم رشد مذهبی دارد. برای مثال پیشنهاد می‌دهد که کودکان قادر نیستند مسائل مذهبی پیچیده دنیای بزرگسالان را بفهمند. در اینجا به نمونه‌هایی از کاربرد نظریه شناختی پیازه اشاره می‌شود.

رویکرد الکید: به نظر دیوید الکید، مذهب نتیجه طبیعی رشد روانی است، به‌طوری‌که ریشه‌های زیستی رشد معنوی با تجربیات شخصی فرد تعامل دارد. الکید هم چهار مرحله برای رشد معنوی قائل است (نگهداری^۱، جست‌وجو برای نشان دادن^۲، جست‌وجو برای روابط^۳ و جست‌وجو برای ادراک^۴)، اینها مراحل انتقادی برای رشد مذهبی‌اند و به موازات چهار مرحله رشد

¹. Conservation

². search for representation

³. search for relation

⁴. search for comprehension

شناختی پیازه در نظر گرفته می‌شوند و این مدل را تایید می‌کنند. برخی نویسندگان از این رویکرد در دانش مذهبی استفاده کرده‌اند. به‌طور مثال سفارش شده که بچه‌ها به مفاهیم پایه درباره خدا تا (۶ سالگی) وقتی قدرت تحلیل آن را پیدا نکرده‌اند، فکر نکنند.

گلدمن^۱: گلدمن از نظریه رشد شناختی پیازه استفاده کرده است و می‌گوید: "مذهبی فکر کردن، فرقی با غیرمذهبی فکر کردن ندارد". او پرسشنامه‌هایی را در انگلیس بین بچه‌های ۵ تا ۱۵ ساله پر کرده و درباره مسائل مربوط به مذهب و داستان‌های کتاب مقدس سؤال کرده است و آنها را بر اساس نظریه پیازه تحلیل کرده و به این نتیجه رسیده است که تفکر مذهبی همانند رشد شناختی حاصل می‌شود. شمار دیگری از مطالعات درباره مراحل شناخت، به این نتیجه رسیدند که به موازات رشد، تفکر بچه‌ها درباره مسائل مذهبی دقیق‌تر می‌شود (دگلن، مالن و مالن^۲، ۱۹۸۴؛ تامینن و نارمی^۳، ۱۹۹۵).

بعضی تحقیقات تجربی بیان می‌کنند یافته‌های گلدمن درباره تحول تفکر مذهبی درست نیست. برای مثال هوگ و پتریول^۴ (۱۹۷۸) که روی ۴۵۱ دانش‌آموز مدرسه‌ای در کلیساهای مختلف پروتستان و کاتولیک کار کردند، به این نتیجه رسیدند که گلدمن درباره اهمیت ظرفیت شناخت افراط و فهم نقش مذهب در رشد تفکرات مذهبی تفریط کرده است. این نتیجه هرچند به ظاهر در ابتدا بر اساس تفاوت خصوصی و دولتی بودن مدارس کاتولیک بود، اما هوگ و پتریول تفاوت‌هایی را در سیستم آموزشی مذهبی خصوصی هم می‌دیدند و عوامل دیگری هم مثل طبقه اجتماعی اقتصادی و مذهب والدین برایشان مهم بود. آنها در نهایت تایید کردند که مطالعه آنها سوگیری‌هایی دارد.

باستون، شنراد و ونیس^۵ (۱۹۹۳) کار هوگ و پتریول را بررسی کردند و متوجه شدند اشکالاتی دارد. آنها دریافتند که کار این دو محقق در پیش‌بینی مواردی مثل سطح آموزش مذهبی و ظرفیت افراد بزرگسال برای فهم بیشتر تفکرات مذهبی، تشریک مساعی دارند. هوگ و پتریول این مسئله را به‌طور مستقیم اندازه‌گیری نکردند، اما شواهدی وجود دارد که تا حدودی به آن پرداخته‌اند. در نهایت هرچند این مسئله که مذهب بچه‌ها به رشد شناختی آنها بستگی ندارد، مورد بحث قرار گرفته است، اما کارهای الکیند، گلدمن و دیگران مجموعه منسجمی از کار پیازه را برای فهم رشد تفکر مذهبی نشان داده و بستری برای کار درباره رشد روانی و رشد ایمان فراهم کرده‌اند.

¹ . Goldman

² . Degelman, Mullen, & Mullen

³ . Tamminen & Nurmi

⁴ . Hoge & peterillo

⁵ . Baston, Schoenrade & Ventis

کولبرگ

نظریه لارنس کولبرگ^۱ (۱۹۶۴، ۱۹۶۹، ۱۹۶۱ و ۱۹۸۴) دربارهٔ رشد اخلاقی، اساسی برای پژوهش‌های مرتبط با اخلاقیات است. براساس یافته‌های پیازه که قضاوت اخلاقی بچه‌ها از رشد شناختی‌شان نشأت می‌گیرد، کولبرگ تلاش می‌کند مراحل شناختی رشد اخلاق را شناسایی کند. او برای این کار مردم را در دوراهی‌های اخلاقی قرار می‌دهد تا ببیند برای حل مشکل به وجدان و اخلاق مراجعه می‌کنند یا مذهب. برای پرسش‌شونده‌ها موقعیتی را می‌سازد: اگر زنی از سرطان درحال مرگ باشد و داروساز دواي مورد نیاز را ۱۰ برابر حد متعارف بخواهد به آنها بفروشد و شوهر زن هم به آن اندازه پول نداشته باشد، آیا مرد حق دارد دوا را برای نجات جان همسرش بدزدد؟ کولبرگ در واقع با این کار می‌خواهد بسنجد که افراد بنا به سنشان و رشد شناختی‌شان بین مسئلهٔ اخلاقی و مذهبی چگونه فرق می‌گذارند و به این نتیجه می‌رسد که با افزایش سن تمیز بین این دو موقعیت بیشتر صورت می‌گیرد.

اعتبار نظریهٔ کولبرگ مورد انتقاد افرادی قرار می‌گیرد که معتقدند برخورد افراد در کشورهای غیر از کشورهای غربی فردگرا، ممکن است فرق کند. بعضی هم معتقدند چون موقعیت مورد پرسش کولبرگ یک موقعیت اضطراری بود، چنان پاسخ‌هایی داشت. بسیاری از تحقیقات نیز نظریهٔ او را تایید کردند. ناسی و توریل^۲ (۱۹۹۳) به این نتیجه رسیدند که بچه‌های بزرگ‌تر و بزرگسالان می‌توانند بین موقعیت‌های اخلاقی و مذهبی تفاوت قائل شوند. رست^۳ (۱۹۹۷) تستی با عنوان آزمون موارد تعریفی^۴ (DIT) طراحی کرد که با آن پاسخگویان را با ۱۲ سؤال در شش موقعیت دوراهی مواجه می‌کرد. این مطالعه نشان داد که روابطی بین سطح قضاوت اخلاقی و گرایش مذهبی افراد وجود دارد که چندان قوی نیست. در این تحقیق افراد بنیادگرای مذهبی امتیاز DIT کمتری کسب کردند.

گیلیان^۵ (۱۹۹۷) نظریهٔ کولبرگ را به این دلیل که نسبت به رشد اخلاقی زنان بی‌تفاوت بوده، مورد انتقاد قرار داده است. بر اساس یافته‌ها، تصویر ذهنی زنان از خدا با مردان متفاوت است. زنان خدا را به شکل موجودی حمایت‌کننده می‌بینند و مردان خدا را به صورت یک وسیله. در این باره ریچ^۶ (۱۹۹۷) پیشنهاد می‌دهد نظریهٔ خاصی برای تبیین اخلاقیات به‌ویژه برای اخلاقیات زنان باید طراحی شود.

^۱ . Kohlberg

^۲ . Nanci & Turiel

^۳ . Rest

^۴ . Defining Issue Test

^۵ . Gilligan

^۶ . Reich

فالر

جیمز فالر^۱ (۱۹۸۱، ۱۹۹۱، ۱۹۹۴، ۱۹۹۶) پیشنهادهایی درباره رشد ایمان و مراحل بروز آن ارائه داد. او معتقد بود ایمان مذهبی فرد تقریباً مشابه همان رشد شناختی، که پیازه و کولبرگ مرحله‌بندی کرده بودند، تعریف می‌شود. ایمان به‌عنوان هسته عمیق فردیت، هسته ارزش‌ها و تصاویری از واقعیات قدرت شامل محرک‌های هشیار و ناهشیار، در نظر گرفته می‌شود. به بیان دیگر، ایمان شامل هسته ارزش‌هایی است که به فردیت یک فرد خیلی نزدیک‌اند، اما بر روی اوایل دوره زندگی هر فردی متمرکز است. علاوه بر این، مردم تمایل دارند که خود را به منابع قدرت در این جهان پرمخاطره وصل کنند، این منابع هم شامل قدرت مذهبی است هم قدرت منبع سکولار مثل سیستم‌های ملی و اقتصادی. به نظر فالر، ایمان اعتماد و وفاداری در جلوه‌ها و واقعیات قدرت است و شامل ماجراهایی می‌شود که به زندگی انسان معنا می‌دهند. فالر و همکارانش (۱۹۹۶) در مطالعه‌ای به مصاحبه گسترده با افراد پرداختند و هفت مرحله را شناسایی کردند که عبارتند از: ایمان ابتدایی^۲ (در نوزادی)، ایمان شهودی^۳ (در خردسالی)، ایمان اسطوره‌ای/ تحت‌اللفظی^۴ (در دوره دبستان)، ایمان ساختگی/ قراردادی^۵ (ابتدای بزرگسالی)، ایمان فردی/ انعکاسی^۶ (بزرگسالی)، ایمان پیوسته و منسجم^۷ (دوره میانسالی) و در نهایت ایمان فراگیر^۸ (سن خاصی مد نظر نیست).

به نظر فالر افراد کمی به مرحله آخر ایمان می‌رسند، مثل ماهاتما گاندی، مارتین لوتر کینگ و مادر ترزا. تحلیل فالر از مراحل کسب ایمان، از حیث نظری قوی است و چارچوبی برای کارهای تجربی مهیا و کمک می‌کند تا فهم دیگر محققان را درباره معنای دین کامل کند.

مجله بین‌المللی روانشناسی دین، نقدی بر نظریه "رشد ایمان فالر (FDT) داشت. استریب^۹ (۲۰۰۱) اشاره کرد که باید بازنگری‌هایی در این نظریه صورت گیرد؛ به‌طور مثال اینکه نظریه مذکور باید از قید چارچوب‌های بی‌چون و چرایی چون رشد ساختاری رها شود، زیرا دین از چیزهای دیگری چون دوره‌های تاریخی و نحوه زندگی نیز تاثیر می‌گیرد.

مشکل دیگر این نظریه، عدم سهولت عملیاتی ساختن آن است و در همان زمان که فالر مشغول طراحی مراحل بود، افراد دیگری در حوزه روانشناسی مطالعات مرتبطی را آغاز کرده بودند. برانز و دایلیز^{۱۰} (۱۹۸۹) نوعی از مراحل رشد ایمان را بر

¹ . Fowler

² . primal

³ . intuitive/ faith

⁴ . Mystical/ literal

⁵ . synthetic/ conventional

⁶ . individuative/ reflective

⁷ . conjunctive

⁸ . universalizung

⁹ . Streib

¹⁰ . Barnes & Doyles

اساس آزمون موارد تعریفی رست طراحی کردند. لک، لوکاس و بولین^۱ (۱۹۹۹) نیز مدلی هشت مرحله‌ای را در نظر گرفته بودند. اما با وجود تمام این مطالعات موازی و مشکلات پیش رو، نظریه ایمان فالر هنوز در تفسیرهای روانشناسی ایمان کاربرد دارد.

اوسر

اوسر^۲ و همکاران (۱۹۹۴، ۱۹۹۰) در زمینه مباحث مرتبط با رشد دینی که "قضاوت دینی" نامیده می‌شد، کار کرده‌اند. اوسر (۱۹۹۱، ص ۶) بر اساس کارهای الکلیند و فالر به این نتیجه رسید که:

"با توجه به تحقیقات زیاد انجام شده در این باره، ما پارادایم جدیدی را در مطالعات رشد دین راه‌اندازی کرده‌ایم و با استفاده از مفاهیم ناپیوسته این مراحل را تحلیل و از مصاحبه‌های کلاسیک به عنوان روش‌های اولیه تحقیق استفاده می‌کنیم."

اوسر در مطالعه‌اش پنج مرحله را پیش‌بینی کرد، به این ترتیب که انسان در مرحله اول درمی‌یابد خدا دخالت غیرمنتظره‌ای در جهان دارد، در مرحله بعد خدا را قدرت مطلق می‌بیند که می‌تواند بابت خیر و شر پاداش دهد یا مجازات کند، در مرحله سوم، انسان به جدا بودن خدا از هستی‌ای که در اطراف خود می‌بیند، آگاه می‌شود، در مرحله چهارم درمی‌یابد که اختیار^۳ دارای محدودیت است و تشخیص می‌دهد که آزادی و زندگی منشأ گرفته از وجود متعالی^۴ است و برای معنی‌بخشی باید برنامه‌ای او در زندگی پیاده شود. در نهایت وجود متعالی در قالب کنش‌های انسانی و به صورت حمایت‌کننده و عشق‌ورزنده ادراک می‌شود. این مرحله، دین جهانی و بدون شرط^۵ است (مرحله پنجم). مطالعات اوسر و همکارانش راهگشای مطالعات تجربی بعدی بوده است. هابر، ریچ و شنکلر^۶ (۲۰۰۰) در مطالعات خود رویکرد اوسر را تایید کردند.

آیا نظریه‌های مرحله‌ای کافی است؟

^۱ . Leak, Locks & Bowlin

^۲ . Oser

^۳ . autonomy

^۴ . ultimate reality

^۵ . universal and unconditional

^۶ . Huber, Reich, & schenker

با توجه به رویکردهای شناخت‌گرایانه دین، چه تعداد مراحل مختلف رشد دینی نیاز است؟ در این منظر نظریه‌های پیاژه، کولبرگ، فالر، اوسر و دیگران که بر پایه شناخت بوده‌اند، قابل بررسی است. هر چند نظریه‌های دیگری هم بوده که چندان با اقبال مواجه نشده است.

سؤال دیگر این است که آیا مرحله‌بندی اصولاً روش درستی برای مفهوم‌بخشی به رشد و تغییرات دینی است؟ هر چند این رویکرد کمک زیادی به ابعاد پیچیده و خاص رشد دینی فردی می‌کند، اما طبیعت اخلاق فردی در کسب دین در دوره طفولیت و بزرگسالی مغفول واقع می‌شود. به‌علاوه مطالعه مرحله‌ای اشاره به وجود عدم پیوستگی در تحول دینی دارد، درحالی‌که این فرایند، در واقع پیوسته و نامفصل است (استریب، ۲۰۰۱).

امروزه تحقیقات دقیق تجربی کمی درباره مفاهیم تحول دینی انجام می‌گیرد (بویر و والکر^۱، ۲۰۰۰) و عنوان تحول دینی در کل مورد غفلت است (هاریس^۲، ۲۰۰۰). این مطالعات چندان هم راهگشا نیستند، چرا که آنها به‌دنبال مقایسه طرز فکر کردن کودکان و بزرگسالان هستند (بویر و والکر، ۲۰۰۰)، درحالی‌که در این گونه مطالعات باید چگونگی تفکر دینی کودکان بار دیگر ارزیابی شود.

رویکرد جامع در دیدگاه تحولی دین

آیا ممکن است رویکرد منسجمی درباره رشد دینی داشته باشیم؟ هلمت ریچ^۳ (۱۹۹۳) کوششی به‌منظور یکپارچه‌سازی تفاوت‌های رویکردهای تجربی و نظری در مطالعه تحول دین انجام داد. همچنین او تلاش کرد تا میزان انعطاف‌پذیری و سختی^۴ نظریه‌های مرحله‌ای را مشخص کند.

مراحل سخت با سیستم‌های سازماندهی شده فعالیت‌ها توصیف می‌شوند که به لحاظ کیفی از هم متفاوت‌اند و از توالی غیرقابل تغییر با منطبق تحولی کاملاً^۳ روشن تبعیت می‌کنند. هر مرحله دربرگیرنده پیچیدگی بیشتر و ظرفیت حل مسئله بیشتری است. هر مرحله سخت، مراحل پیشین را یکپارچه می‌سازد و به‌طور منطقی به مراحل پیش از خود نیازمند است (ریچ، ۱۹۹۳ ص ۱۵۱).

در این طبقه‌بندی مدل‌های پیاژه، کولبرگ، ال‌کیند و گلدمن در دسته سخت و نظریه‌های اوسر و فالر در دسته انعطاف‌پذیر قرار می‌گیرند. این نوع دسته‌بندی کمک می‌کند تا به‌کارگیری نظریه مناسب در یک مورد خاص راحت‌تر صورت گیرد. در کنار این نوع

¹ . Boyer & Walker

² . Harris

³ . Helmut & Reich

⁴ . softness and hardness

دسته‌بندی، مطالعات دیگری هم صورت گرفته که وجوه مختلف دین دوره طفولیت و تکامل‌های آن را بررسی می‌کنند. این نوع مطالعات گاهی نظریه‌های مرحله‌ای را دربر می‌گیرند، اما اغلب ربط مستقیمی به رویکرد مرحله‌ای ندارند.

رویکرد انگیزشی به دین

اینکه دین فطری است یا محصول اشتیاق اساسی انسان، همانند نیازمندی او به امنیت، غذا و همسر است (آلپورت^۱، ۱۹۵۰) و نیز این نظریه که گرایش به خداوند در نتیجه اضطراب‌های وجودی عمده در انسان از جمله اضطراب مرگ، اضطراب بی‌معنایی و اضطراب اخلاقی است (تیلیچ^۲، ترجمه فرهادپور، ۱۳۶۶)، همگی انگیزش دینی را بیشتر از ماهیت دین مدنظر قرار داده‌اند.

پل تیلیچ (۱۳۶۶) متکلم پروتستانی، از جمله نظریه‌پردازانی است که با رویکرد انگیزشی به دین، انواع اضطراب را در انسان منشا برانگیختگی او در جست‌وجوی دین می‌داند. از دیدگاه او، فناپذیری وجود آدمی است که او را به مسئله خدا سوق می‌دهد. وی اضطراب‌های عمده در انسان از جمله اضطراب مرگ (سرنوشت و مرگ)، اضطراب بی‌معنایی (ناشی از پوچی و بی‌معنایی) و اضطراب اخلاقی (ناشی از گناه و محکومیت) را عواملی انگیزشی برای جست‌وجوی منبعی لایتناهی، تکامل‌یافته و مبرا از خطا و گناه می‌داند که انسان برای کسب آرامش درونی به آن روی خواهد آورد.

در راستای تبیین انگیزه پذیرش دین از سوی انسان، نظریه منشأ غریزی و ژنتیکی دینداری نیز یکی از نظریات است. دهه اول قرن بیستم زمانی که تحقیقات بین‌فرهنگی وجود دین را تقریباً در همه جوامع بشری گزارش کردند، همراه با نظریه انتخاب طبیعی داروین^۳ (۱۸۹۵)، به شکل‌گیری نظریه ژنتیکی دین و همچنین تبیین غریزی منشأ دین و دینداری (جاسترو^۴، ۱۹۰۲) منجر شد. لکن روانشناسانی از جمله دان لاپ^۵ (به نقل از آراین، ۱۳۷۸)، با اشاره به این نکته که هیچ دانشی زیربنای نظریه‌های مبتنی بر عصب‌زیستی نیست، نظریه‌های غریزی بودن دین را مردود دانستند. این نظریه‌ها از نظر توضیح به نوعی دور و تسلسل منتهی می‌شوند، چرا که از یک سو دلیل مشاهده دین در اجتماعات بشری، غریزی بودن آن مطرح می‌شود و از سوی دیگر، دلیل غریزی بودن دین را وجود آن در اجتماعات بشری عنوان می‌کنند. ولی اینکه حداقل بخشی از دین پاسخ به یک نیاز غریزی است، مورد

¹ . Allport

² . Tillich

³ . Darwin

⁴ . Jastrow

⁵ . Dunlap

موافقت و مخالفت قرار گرفت. آلپورت^۱ (۱۹۵۰) دین را محصول اشتیاق اساسی انسان می‌داند. این نظریه‌پرداز دینی با معرفی دو نوع انگیزش دینی درون‌زا^۲ و برون‌زا^۳، منشأ پذیرش دین در افراد با انگیزش دینی درون‌زا را نیاز اساسی آنها به اعتقادهای مذهبی و پیروی از الگوی رفتاری و اعتقادی دینی برای تکامل در زندگی فردی و اجتماعی می‌داند (آلپورت و راس^۴، ۱۹۶۷).

افراد مذهبی با شناخت پدیده‌ها و اسباب و علل آنها و نیز اهداف و برنامه‌های آفرینش برای راهنمایی و هدایت به سوی تعالی و تکامل بشری، با تجربه احساس نزدیکی به روح عالم خلقت و لذت از برقراری ارتباط با منبع کمال و خوبی‌ها، انگیزه صحیح زندگی کردن متناسب با آن اهداف و برنامه‌ها برای دستیابی به کمال در آنان ایجاد شده، از هرگونه زشتی و پلیدی که از نظر مذهب ضدارزش محسوب می‌شود، می‌پرهیزند و به سوی هر چه پاک و نیکی است، می‌گرایند. این همان چیزی است که جهت‌گیری مذهبی درونی خوانده می‌شود (آلپورت، ۱۹۵۰). این در صورتی است که افراد مذهبی با انگیزش بیرونی، مذهب را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کنند. این افراد برخلاف درون‌زاهای، احتمال دارد شرکت در اجتماعات دینی و انجام مناسک مذهبی را وسیله‌ای برای ارضای نیاز به آرامش درونی، امنیت روانی، کسب مقام و تحکیم موقعیت اجتماعی و شخصی خود قرار دهند (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۷۸). مقیاس جهت‌گیری مذهبی از کارهای مهم آلپورت در زمینه سنجش انگیزه دینی در افراد است که تا کنون تحقیقات بسیاری را به خود جلب کرده است که در ادامه با عنوان کنش انگیزشی دین مطرح خواهد شد.

کنش انگیزشی دین

کارکرد دین در حوزه انگیزش، اغلب حول محور نظریه جهت‌گیری درونی و بیرونی مذهب آلپورت مطرح می‌شود. پژوهشگران متعددی رابطه جهت‌گیری مذهبی بر سلامت روانی و اضطراب را گزارش کرده‌اند. بنسون^۵ و همکاران (۱۹۹۳) در مطالعه فراتحلیلی در مورد رابطه مذهبی بودن و سلامت روانی، با تفکیک ۱۱۵ پژوهش در زمینه جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی گزارش کردند: بین جهت‌گیری مذهبی درونی و سلامت روانی، رابطه مثبت و بین جهت‌گیری مذهبی بیرونی و سلامت روانی، در بیشتر پژوهش‌ها رابطه منفی به دست آمده است. مالت بی^۶ (۱۹۹۸) ضمن بررسی پیشینه رابطه جهت‌گیری مذهبی و اضطراب در پژوهش‌های مختلف، به سه نوع پژوهش برخورد کرده است. همبستگی منفی جهت‌گیری مذهبی درونی با اضطراب، همبستگی مثبت جهت‌گیری مذهبی بیرونی با اضطراب، نتایجی‌اند که در این پژوهش‌ها گزارش شده بودند. در واقع جهت‌گیری مذهبی درونی

^۱ . Allport

^۲ . intrinsic orientation

^۳ . extrinsic orientation

^۴ . Ross

^۵ . Benson

^۶ . Maltby

موجب به‌کارگیری توانش شناختی در برخورد با مسائل و منطقی عمل کردن آنان و در نتیجه بهره‌مندی از سلامت روانی بیشتر نسبت به دیگران می‌شود (واتسون^۱ و همکاران، ۱۹۹۴؛ جنیا^۲، ۱۹۹۸).

تبیین ساختاری دین

همان‌طور که ذکر شد، هر یک از نظریات اغلب روانشناختی در مورد دین، یا بر انگیزش و نحوهٔ اکتساب دین توجه داشته‌اند، یا بیشتر بر کنش‌وری دین متمرکز شده‌اند یا دین را تنها از یک بعد بررسی و معرفی کرده‌اند. دین به‌دلیل جامع و محوری بودن آن در زندگی، از نظر روانشناختی پیچیده است و شامل مجموعه‌ای از مقوله‌های روانشناختی شامل هیجانات، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است. دین به‌طور معمول انسجامی دارد که این انسجام و رای مجموعه‌ای از باورها، نگرش‌ها، هیجانات و رفتارهاست. به‌نظر می‌رسد که دین، این مقوله‌های روانشناختی را با یکدیگر ترکیب می‌کند و آنها را تعالی می‌بخشد و حالت جامعیت را تدارک می‌بیند (آرین، ۱۳۷۸). لکن اینکه برخی دین را تجربهٔ عرفانی شخصی و بعضی انجام مناسک تلقی کرده‌اند یا اینکه برخی به انگیزش مذهبی و برخی به کنش‌وری‌های آن توجه بیشتری کرده‌اند، به ساختار دین باز می‌گردد و برای تبیین آن باید با رویکردی ساختاری تحولی به میدان آمد.

دانشمندان علوم اجتماعی و دینداران، از آشفتگی‌ها و اختلافات مختصر و تلویحات ارائه‌شده در هر یک از تعاریف دین، ناخشنودند. میلتون ینگر^۳ (۱۹۶۷) جامعه‌شناس، معتقد است «هر تعریفی از دین فقط برای نویسندهٔ آن رضایت‌بخش است». این ناکامی، گریبانگیر بسیاری از افراد پیشین هم شده، به نحوی که جورج کو^۴ (۱۹۱۶) روانشناس دین، می‌گوید:

من به عمد از ارائهٔ تعریف رسمی از دین خودداری می‌کنم، زیرا تعاریف، اطلاعات کمی از حقیقت را دربردارند. همچنین پیشینهٔ تاریخی نشان می‌دهد که هر تعریف جدیدی از دین موجب پیچیده‌تر شدن آن می‌شود.

به‌نظر می‌رسد این موقعیت طی ۹۰ سال قبل از کو تغییر نکرده است. با این حال، می‌توان نظر یکی از محققان قبلی (درسر^۵، ۱۹۱۶) را مد نظر قرار داد. وی معتقد بود «دین مانند شعر یا هر چیز زندهٔ دیگری است و نمی‌توان آن را تعریف کرد، اما می‌توان بعضی از ویژگی‌های آن را مشخص کرد. از این‌رو بهتر است خود را درگیر تعاریف نظری دین^۶ نسازیم. اگرچه تعاریف زیادی از دین ارائه شده، ولی عمومیت زیاد، ابهام و شیوهٔ انتزاعی آنها موجب شده است نتوانیم در تحقیقات، استفادهٔ زیادی از آنها به‌عمل آوریم.

¹ . Watson

² . Genia

³ . Milton Yinger

⁴ . George Coe

⁵ . Dresser

⁶ . Theoretical definitions of religion

ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان غربی

در میان نظریه‌پردازان روانشناسی دین که با دیدگاهی ساختاری به تبیین مؤلفه‌ها و سازه‌های تشکیل‌دهنده ساختار دین پرداخته‌اند، می‌توان از نظریات پترسون (۱۳۷۷)، آلستون^۱ و همکاران (۱۳۷۶)، کینگ^۲ (به نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۲) و استارک و گلاک (به نقل از انوری ۱۳۷۳) نام برد. از دید پترسون و همکاران (۱۹۹۱)، زمانی امکان تدوین تعریف‌های علمی از دین وجود دارد که بتوانیم صفات مربوط به ساختار عمومی ادیان را برشماریم (ص ۳).

از دیدگاه پترسون و همکاران (ترجمه نراقی و سلطانی، ۱۳۷۷)، به‌طور کلی دین مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی یا جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سامان یافته است. این حقیقت غایی را می‌توان بر حسب تفاوت ادیان با یکدیگر، واحد یا متکثر، متشخص یا نامتشخص، الوهی یا غیرالوهی و مانند آن تلقی کرد.

اسمارت^۳ (به نقل از پترسون و همکاران، ۱۹۹۱)، شش بعد را ذکر می‌کند و معتقد است که این ابعاد در تمام ادیان واقعی وجود دارند. وجوه ششگانه او عبارتند از: "شعائر"^۴، اسطوره‌شناسی^۵، تعالیم^۶، اخلاق^۷، بعد اجتماعی و بعد تجربی^۸ (ص ۳).

آلستون (۱۳۷۶) نیز مشخصات اساسی و اختصاصی دین را شامل موارد زیر می‌داند:

الف) اعتقاد به موجودات فوق‌طبیعی (خدایان)؛

ب) تفکیک میان اشیای مقدس و غیرمقدس؛

ج) اعمال و مناسکی که بر امور مقدس تکیه دارند؛

د) قانون اخلاقی که اعتقاد به مصوب بودن آن از ناحیه خدایان وجود دارد؛

¹ . Alston

² . King

³ . Smart

⁴ . the ritual

⁵ . my thological

⁶ . doctrinal

⁷ . ethical

⁸ . experimental

ه) احساسات با مشخصه دینی (مانند خشیت، احساس راز و رمز، احساس گناه و پرستش) که در محضر امور مقدسه و در ضمن مراسم خاص سر درمی آورند؛

و) دعا و دیگر صور ارتباط با خدایان؛

ز) جهان بینی و تصویر عام از جهان به عنوان یک کل و موقعیت فرد در آن؛

ح) نظامی کم و بیش کامل در مورد چگونگی حیات فرد که بر جهان بینی مبتنی است؛

ط) یک گروه اجتماعی که امور مذکور آنان را به هم پیوسته است.

آلستون می افزاید: در تعریف دین می توانیم بگوییم وقتی این مشخصه ها به اندازه کافی وجود داشته باشد، ما دینداریم.

از دیدگاه کینگ (به نقل از خرماهی، ۱۳۷۲)، ویژگی ها و ساختار حیات دینی عبارتند از:

الف) سنت گرایی: در ادیان مختلف، سخن از بازگشت به سنت اصیل و اولیه آن دین است، برای مثال پروتستان ها در صدد بازگشت به مسیحیت اصیل و زدودن پیرایه های کاتولیک رومی و احیاگران اسلام در پی بازگشت به سنت ناب قرآنی اند.

ب) اسطوره و نماد: زبان دین سرشار از تمثیل ها، استعارات، اشعار، شعائر (اعمال ویژه) و حتی سکوت است. سنت های دین سرشار از اسطوره و آکنده از نماد است. توجه به آنها، گرایش به درونسازی و استفاده از آنها نشانه گرایش به پرستش مقدسات است.

ج) مفاهیم رستگاری: همه ادیان اساساً وسایلی برای نیل به رستگاری در مراتب سطوح مختلف اند. رستگاری در دین ناظر بر رضای کلی، مطلق و گاه استعلایی نیازهای انسانی است.

د) مکان ها و اشیای مقدس: حضور در مناطق و محل های خاصی که توسط حد و مرزهای طبیعی، آیینی و روانی از مکان های عادی جدا شده اند، مانند صحن ها و حرم ها، کلیساها، مساجد، کنیسه ها، معابد و مشاهد مشرفه جلوه های مرئی انقطاع دینی از جهان پیرامون است. انجام اعمال خاص و توجه به اشیا و یادگاری های متبرک و مقدس در این مکان ها، از مشخصه های گرایش به معنویت در افراد است.

ه) اعمال مقدس (شعائر): انواع و اقسام شعائر دینی شامل وعظ، خطابه، سرود، مناجات، تعظیم و زانو زدن، تقدیم هدایا و قربانی و رقص و سماع است. ویژگی های شعائر عبارتند از: نظم (الگوهای آیینی با اعمال استاندارد شده که گاه دقیق و پیچیده است)، کاربرد لغات، اعمال و اوراد خاص، که دارای بعد باطنی و عمقی و به طور معمول نظر روحانی و همراه با احساس انس، آرامش و همدلی اجرا می شود.

و) نوشته های مقدس: در جوامع باسواد، آثار مکتوب مقدس برجای مانده از مؤسسان دین به عنوان شرح حقیقت و بیان راه و رسم درست که باید پیشه مؤمنان و سالکان قرار گیرد، اهمیت دینی متناهی دارد.

ز) جامعه مقدس: هر دینی که ساختار جمعی یا اجتماعی دارد و افراد آن را به‌طور عام مؤمنان و معتقدان به دین و به‌طور خاص روحانیان، کاهنان و مجریان شعائر در مشاهد مشرفه تشکیل می‌دهند که به نحوی از دیگران متمایزند.

ح) تجربه مقدس: مقصود تجارب و احوالی است که در حوزه دین طیف حالات عرفانی به‌هم‌پیوسته‌ای از احساس خشوع و خشیت در مشاهد مشرفه تا مسرت، اعتقاد قطعی به استجاب دعا و آمرزش گناهان و ادراک فضای وحیانی و تجارب خاص انبیا و اولیا را شامل می‌شود.

گلاک و استارک (به نقل از انوری، ۱۳۷۳) با مشاهده این موضوع که مطالعات تجربی مربوط به دین به نتایج متناقضی منتهی می‌شود و هر محقق به سلیقه خود دین را تعریف می‌کند، با مروری بر نتایج این پژوهش‌ها، ویژگی‌های متفاوتی را برای دینداری برگزیده‌اند. آنها این ویژگی‌ها را حول پنج بعد جمع کرده و مفهوم عملیاتی مجزایی از دین ساختند. این ابعاد پنج‌گانه براساس نوشته این دو محقق در کتاب "پارسایی آمریکایی: ماهیت تعهدات مذهبی" تدوین شده است:

۱. بعد اعتقادی یا باورهای دینی^۱: نوعی ادراک فردی برخاسته از معرفت دینی که به فرد بینش خاصی در زمینه حقانیت اصول دینی ارائه می‌دهد. در واقع، بعد اعتقادی عبارت است از: باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آنها اعتقاد داشته باشند.

۲. اعمال دینی^۲: که به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) شعائر یا مناسک^۳: آداب و رسوم تدوین شده که در میان معتقدان به دین رفتارهای نمونه‌ای به حساب می‌آیند. مناسک به‌طور کامل مراسمی‌اند که هر دین از پیروان خود انتظار دارد آنها را بجا آورند.

ب) پرستش و دعا^۴: اعمال فردی و خصوصی که فرد آنها را با رضایت خاطر بدون اجبار انجام می‌دهد، زیرا اینها اعمالی غیررسمی‌اند.

۳. بعد تجربی دین^۵: موقعیت‌های برتر ایجادشده‌ای که فرد در آنها خود را رویاروی و مواجه با شعور برتر احساس می‌کند.

۴. دانش دینی^۱: شامل حداقل آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خود اوست، زیرا شناخت اصول و فروع دین و سنت‌ها، تاریخ و دیگر امور دینی در کمترین سطح ممکن لازم است تا فرد را به عمل دینی بکشاند.

---

¹ . religious beliefs

² . religious practices

³ . rituals

⁴ . devotion

⁵ . religious experience

۵. پیامدها^۲: این بعد بر رفتار روزمره و غیردینی افراد ناظر است. حضور و وجود اندیشه و حسی خداگرایانه در متن زندگی که در رفتار غیردینی فرد استحکام می‌یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می‌دهد، از نتایج و پیامدهای دینداری است.

بسیاری از روانشناسان و جامعه‌شناسان پژوهشگر دین، دیدگاه چندبعدی را در اعتقادهای دینی تأیید می‌کنند. وون هوگل^۳ (۱۹۰۸؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱) سه جزء مهم را در مذهبی بودن تشخیص می‌دهد: الف) جزء سنتی یا تاریخی^۴، که اغلب به حواس، تجسم ذهنی و حافظه بستگی دارد و در دوران کودکی ایجاد می‌شود؛ ب) عقلانی یا نظامدار^۵ که به همراه ایجاد توانمندی برای تفکر و اندیشه، توانمندی مباحثه و ایجاد تفکر انتزاعی به وجود می‌آید و دربردارنده ویژگی‌های منطقی و کلامی است؛ ج) شهودی و ارادی^۶ که نمایانگر پختگی تجربیات درونی و اعمال بیرونی است.

پرات^۷ (۱۹۲۰؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱)، طبقه‌بندی دیگری مانند طبقه‌بندی مذکور را ترجیح می‌دهد، هر چند او دو جنبه تشکیل‌دهنده از جزء سوم الگوی "وون هوگل" را از هم متمایز می‌سازد و در الگوی چهار عنصری پیشنهادی خود آن را «جنبه‌های ویژه دین»^۸ می‌نامد. به این ترتیب مؤلفه‌های دینداری در الگوی پرات عبارتند از: سنتی، عقلانی، عرفانی^۹، عملی و اخلاقی. گلاک^{۱۰} (۱۹۶۲؛ به نقل از وولف، ۱۹۹۱) تقسیم‌بندی دیگری از مؤلفه‌های دینداری ارائه می‌دهد. الگوی گلاک شامل پنج جزء است: عبادتی^{۱۱}، منطقی و عقلی^{۱۲}، ایدئولوژیکی^{۱۳}، تجربی^{۱۴} و احساسی و پیامد و آثار^{۱۵} (در زندگی). درحالی‌که اجزای تجربی و پیامدهای

¹ . religious knowledge

² . consequences

³ . Vonhugel

⁴ . traditional or historical

⁵ . rational or systematic

⁶ . intuitive & volitional

⁷ . Prott

⁸ . spical aspects of religion

⁹ . mystical

¹⁰ . Glock

¹¹ . dovotional

¹² . logical & rational

¹³ . ideology

¹⁴ . empirical

¹⁵ . consequential

گلاک ارتباط نزدیکی با جزء عرفانی و عملی پرات دارد، به نظر می‌آید که اجزای مناسکی، ایدئولوژیکی و الگوی او اجزایی جدید هستند.

مؤلفه‌های دینداری گلاک (۱۹۶۲) به اختصار در زیر توضیح داده می‌شود:

- بعد تجربی^۱: افراد دینی، به دانش مستقیمی از واقعیت نهایی خواهند رسید یا همان دین را تجربه خواهند کرد؛
  - بعد ایدئولوژیکی: فرد دینی به باورهای خاصی پایبند است؛
  - بعد تشریفاتی (آیینی): افراد دینی، اعمال دینی خاصی دارند؛
  - بعد عقلانی: فرد دینی از اصول اساسی ایمان و کتاب مقدس خود آگاه است؛
  - بعد پیامدی: این بعد شامل اعمال و نگرش‌هایی است که افراد در نتیجه دینشان باید اتخاذ کنند.
- حضور این اجزای گویای گسترش بیشتر این الگو نسبت به الگوی وون هوگل است (جدول ۱-۲). هر چند گلاک بر این باور است که پنج مؤلفه الگوی او مستقل از یکدیگرند، ولی داده‌های آماری بایست صحت این مدعا را تأیید کند (وولف، ۱۹۹۱).

جدول ۱-۲: مؤلفه‌های دینداری در الگوهای پیشنهادی وون هوگل، گلاک و پرات

پرات	گلاک	وون هوگل
۱. عرفانی	۱. مناسکی	۱. سنتی (تاریخی)
۲. سنتی	۲. منطقی و عقلی	۲. منطقی (کلامی)
۳. منطقی (داشتن اطلاعات)	۳. ایدئولوژیکی	۳. شهودی و ارادی
۴. عملی (اخلاقی)	۴. تجربی (احساسی)	
	۵. پیامدی و اثری (اثر در زندگی)	

فالکنر^۲ و دیونگ^۱ مؤلفه‌های پیشنهادی در الگوی گلاک را تعریف عملیاتی کردند. آنها پنج مقیاس تهیه کردند که در هر کدام چهار یا پنج سؤال گنجانده شده و در مجموع شامل ۲۳ سؤال بود. آنها در تهیه این مقیاس‌ها از روشی موسوم به تنظیم مقیاس

^۱ experiential

^۲ . Foulkner

تراکمی^۲ استفاده کردند که اولین بار گاتمن^۳ آن را ابداع کرد (نونالی^۴، ۱۹۷۸). بنابر روش گاتمن، مواد آزمون بر حسب دشواری، پیچیدگی یا ارزش وزنی مرتب می‌شوند، به نحوی که از نظر معنایی و رفتاری، موافقت با تأیید یک ماده، موافقت با همهٔ ماده‌های کم‌وزن‌تر را ایجاب می‌کند.

فالکنر و دیونگ در مطالعات خود، همبستگی بین پنج مقیاس مبتنی بر مؤلفه‌های پنج‌گانه الگوی گلاک را، از ۰/۵۸ (بین مقیاس ایدئولوژی و مقیاس عقلانی) تا ۰/۳۶ (بین مقیاس‌های تجربی و پیامدی) به‌دست آوردند. آزمودنی‌ها از لحاظ جنسیت، پیوندهای مذهبی^۵ یا عضویت والدینشان در کلیسا بررسی شدند. این پژوهشگران دریافتند که همبستگی بین مقیاس‌های ایدئولوژی و تجربی در پسران بیشتر از دختران است (۰/۶۰ در مقابل ۰/۳۹). همچنین دانشجویان یهودی کمترین همبستگی را بین مقیاس مناسکی و پیامدی نشان دادند. به‌علاوه، در حدود نیمی از ۱۰ همبستگی به‌دست‌آمده برای دانشجویانی که والدینشان عضو کلیسا نبودند، معنادار نبود. هر چند بیشتر همبستگی‌های درونی برای کل گروه دانشجویان (مشتمل بر ۳۷۵ نفر) معنادار بود، همبستگی مقیاس‌ها به اندازه‌ای کم بود که نمی‌توان از روی آنها چندبعدی بودن اعتقادهای مذهبی را تأیید کرد.

پژوهش‌های فالکنر و دیونگ برای اندازه‌گیری ابعاد پنج‌گانه را می‌توان موردی پیچیده در این حیطهٔ تحقیقاتی به‌حساب آورد. استارک^۶ و گلاک (۱۹۶۸) با مختصری تعدیل، ابعاد ارائه‌شدهٔ گلاک را تعریف عملیاتی کردند و آن را به‌صورت مقیاس درآوردند. در این مقیاس مواد تازه‌ای نسبت به آنچه پیشتر ارائه شده بود، گردآوری شده است.

این پژوهشگران دریافتند از آنجا که التزام ایدئولوژیکی^۷، یا مقیاس بنیادین، همبستگی زیادی با دیگر مقیاس‌ها دارد، بنابراین در میان پنج مقیاس مورد بررسی بهترین محسوب می‌شود.

علاوه بر این ابعاد، می‌توان مجموعه‌ای از طبقه‌بندی‌های روانشناختی منطقی را برای فهم دین ایجاد کرد. یکی از این روش‌ها، جداکردن امور فردی^۸ از امور بین‌فردی^۹ است. اگرچه تمرکز این روش در مقایسه با الگوی گلاک ضعیف‌تر است، ولی جزئیات

¹ . Dejong

² . cumulative scaling

³ . Gutman

⁴ . Nunnally

⁵ . religious affiliation

⁶ . Stark

⁷ . ideological commitment

⁸ . Personal

⁹ . Interpersonal

اعمال دینی مفیدی ارائه می‌کند. با وجود اینکه دین هر کس منحصر به فرد است، باید در نظر داشت فرد بخشی از جامعه است. دین را می‌توان در هر یک از این دو حوزه به بخش‌های کوچک‌تر تقسیم کرد. برخی از تقسیمات اعمال دینی عبارتند از:

فردی	بین‌فردی
دعا	عبادت با دیگران
خواندن کتاب مقدس	شرکت در گروه‌ها و اجتماعات
مراقبه ^۱	دریافت و ارائه حمایت اجتماعی

توجه به تعریف دین با پیش‌فرض‌های فلسفی، روانشناختی و جامعه‌شناختی، اغلب برگرفته از فلسفه دین، روانشناسی دین و جامعه‌شناسی دین است. همچنین نظریه‌پردازی‌ها و پژوهش‌های غربی در زمینه ساختار و کنش دین که تاکنون مطرح شد، اغلب بر تعاریف و ویژگی‌های دین مسیحیت استوار بوده است (هانت و کینگ، ۱۹۷۱). از آنجا که تعریف و تبیین هر پدیده‌ای با رجوع به منابع و مراجع آن پدیده بیشترین ارزش علمی را داراست، پژوهش حاضر صرف‌نظر از رویکردهای جامعه‌شناختی، روانشناختی و فلسفی به دین، در پی تبیین دین از منظر دین اسلام و بزرگان و علمای آن است. از این‌رو با مراجعه به متون دینی، خاصه دین مبین اسلام و نیز دیدگاه‌های دانشمندان، فیلسوفان و پژوهشگران مسلمان، ساختار و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده دین بررسی می‌شود.

ساختار دین از دیدگاه اندیشمندان مسلمان

تعریف دین و ساختار آن با استفاده از منابع معتبر دینی را می‌توان در نظریات دانشمندان اسلامی جست‌وجو کرد. آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۷۷) با مجزا کردن معنای لغوی و اصطلاحی دین، معتقد است دین از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزاست و معنای اصطلاحی آن عبارت از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی برای اداره امور جامعه انسانی

¹ . Meditation

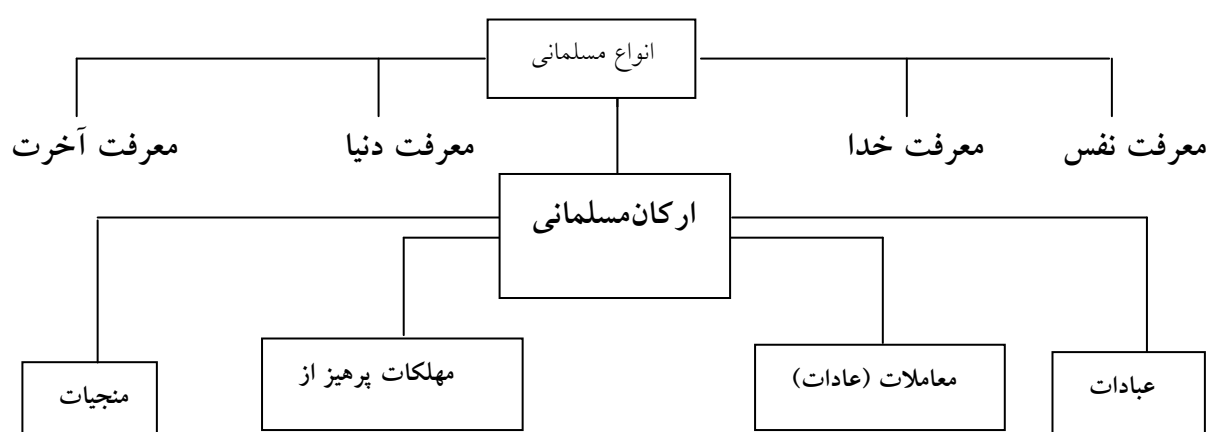
و پرورش انسان‌هاست. توجه به سه جزء عقاید، اخلاقیات و احکام که در تبیین مذکور از ساختار دین بیان شد، در تعریف بیشتر فیلسوفان دینی مشاهده می‌شود (طالبان، ۱۳۷۸).

به نظر می‌رسد انقیاد و خضوع و تسلیم در برابر گزاره‌های دینی که از منبع غیب ناشی شده و نیز مؤلفه‌های احکام دینی در تبیین یادشده، وجه امتیاز این نظریه با نظریات ساختاری دانشمندان غربی از دین است که در این گزارش به آن پرداخته شده است. برخی دانشمندان دینی با ارائه ساختار دین با توجه به گستره وسیع تعالیم اسلام، به‌طور ضمنی تعریفی از دین نیز ارائه کرده‌اند. در ادامه، دیدگاه برخی از اندیشمندان مسلمان مرور و سپس طرح مورد قبول ارائه می‌شود.

دیدگاه ابوحماد غزالی

ابوحماد غزالی، مسلمان بودن را در پرتو چهار معرفت می‌داند: معرفت به خود، معرفت به خدا، معرفت به دنیا و معرفت به آخرت. او معتقد است فرد مسلمان در سایه این معارف باید رفتارهایی را در خود محقق گرداند که به ارکان مسلمانی از آن تعبیر شده است. این ارکان چهار گونه‌اند که دو رکن آن به رفتار ظاهری که گاهی در روابط بین‌فردی و اجتماعی بروز می‌یابد، و دو رکن آن به رفتار فردی و خصوصی که باطنی است تعلق دارد. رکن اول، اطاعت از فرمان الهی است که عبادات نام دارد؛ رکن دوم رعایت آداب در حرکات و سکنات و زندگی است که معاملات است؛ رکن سوم پاک کردن دل از اخلاق ناپسند از جمله خشم و بخل و ریاست که به آن مهلکات می‌گویند و رکن چهارم، پذیرش و درونی کردن اخلاق پسندیده از جمله صبر و شکر است که منجیات نام گرفته است (کیمیای سعادت، ج ۱، به کوشش خدیو جم، ۱۳۶۸). غزالی با معرفی ارکان مسلمانی، هر یک از آنها را نیز در ده اصل بسط و شرح داده است (نمونه) و دار

(۲-۱).

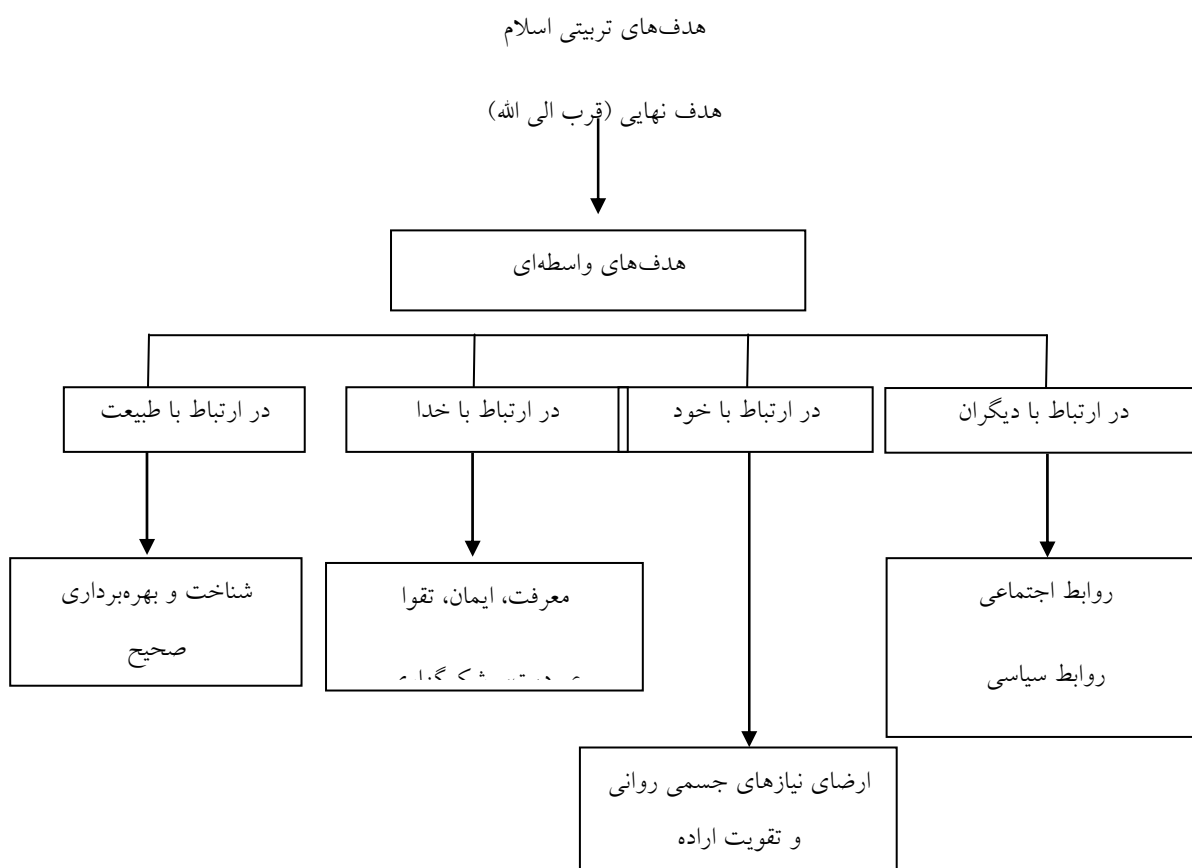
اعتقاداتها	آداب خوردن	ریاضت نفس	توبه
طلب علم	آداب ازدواج و همسررداری	علاج شهوت شکم و فرج	صبر و شکر
طهارت	آداب کسب و تجارت	علاج آفت‌های زبان	خوف و رجا
نماز	طلب حلال	علاج بیماری خشم و حقد و حسد	فقر و زهد
زکات	آداب صحبت با دیگران	علاج دوستی دنیا	صدق و اخلاص
روزه	آداب عزلت (کناره‌گیری از مردم)	علاج دوستی مال و آفت بخل	محاسبه و مراقبت
حج	آداب سفر	علاج دوستی جاه و حشمت	تفکر و ندامت
خواندن قرآن	آداب سماع و وجد	علاج ریا و نفاق	توکل و توحید
ذکر و تسبیح	آداب امر به معروف و نهی از منکر	علاج کبر و عجب	محبت و شوق
اوقات اوراد	آداب ولایت	علاج غرور و فریفتگی	مرگ و احوال آخرت

نمودار ۱-۲: دسته‌بندی تعالیم اسلام از دیدگاه غزالی (آذربایجانی، ۱۳۸۰)

تقسیم‌بندی مذکور با انطباق بر معارف قرآنی، توصیف کاملی از معارف اسلام ارائه می‌کند، با وجود این، لکن آنچه ضروری به‌نظر می‌رسد، استفاده از روایات و سنت ائمه دین (ع) در کنار قرآن کریم در این زمینه است. با بررسی روایات، ویژگی‌ها و مؤلفه‌های دیگری مبتنی بر دیدگاه اسلام در مورد دینداری شناخته می‌شود که عمل افراد به آنها می‌تواند در مراتب دینداری آنها مؤثر واقع شود (از جمله صبر، حلم، انفاق، عفو و گذشت). همچنین تفکیک شناخت دینی از عواطف و رفتارهای دینی و میزان اثرگذاری متقابل آن دو و تأثیر عواطف در دینداری، نکته‌ای است که در این دیدگاه به آن توجه نشده است.

دیدگاه شهید محمدباقر صدر

این متفکر مسلمان در "الفتاوی الواضحه"، اهداف تربیتی اسلام را به دو قسمت اهداف غایی و اهداف واسطه‌ای معرفی و اهداف واسطه‌ای را در چهار مقوله رابطه انسان با خداوند، با خود، با دیگران و با طبیعت بررسی کرده است. صاحب نظران مسلمان نیز این اهداف را به‌طور مبسوط شرح داده‌اند (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶). اهداف تربیتی تعالیم اسلام از دیدگاه شهید محمدباقر صدر به‌صورت نمودار ۲-۲ است.

نمودار ۲-۲: دسته‌بندی اهداف تربیتی منطبق بر دیدگاه شهید صدر

دیدگاه استاد مطهری

استاد شهید مطهری (۱۳۶۹)، طبقه‌بندی مشهور از تعالیم اسلام را که مورد پذیرش بسیاری از دانشمندان اسلامی است (از جمله علامه طباطبائی، ۱۳۶۳، آیت‌الله جوادی آملی، ۱۳۷۷)، در تبیین شرایع دینی اسلام پذیرفته و مورد استفاده قرار داده است. اصول عقاید، اخلاقیات و احکام، سه بخش اساسی تعالیم اسلامی است که به عقیده ایشان به همه جوانب نیازهای انسانی اعم از دنیایی و اخروی، جسمی یا روحی، عقلی یا عاطفی و فردی یا اجتماعی توجه کرده است.

اصول عقاید، وظایف فرد در تحصیل عقیدتی و علمی در مورد باورهای دینی اسلام را مشخص می‌کند. اخلاقیات عبارت است از: خصلت‌ها و خوبی‌هایی که فرد باید آنها را بپذیرد و درونی کند و نیز بدی‌ها و زشتی‌هایی که باید از آنها پرهیزد. احکام شامل دستورهایی در راستای فعالیت‌های خارجی و عینی انسان اعم از اموری مادی و معنوی، فردی و اجتماعی یا دنیوی و اخروی است.

تقسیم‌بندی مذکور یکی از تقسیم‌بندی‌هایی است که به تقریب همه تعاریف اسلامی دربر می‌گیرد و ما نیز از آن بهره خواهیم برد. با وجود این، به بعد عاطفی تصریح نشده، درحالی‌که توجه به ابعاد روانشناختی انسان (شناختی، عاطفی و رفتاری) برای سنجش میزان پذیرش دین و مؤلفه‌های دینداری از سوی فرد، لازم است. از این رو تعریف دیگری از دینداری شد تا علاوه بر جامعیت، باصراحت جنبه‌های مختلف را حکایت کند.

ساختار دینداری در پژوهش حاضر (براساس قرآن و حدیث)

پژوهش حاضر با عنوان "آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران"، در پی سنجش میزان سطوح دینداری در افراد است. دینداری یا تدین، ناظر به پذیرش دین توسط انسان‌هاست (مازندرانی، ۱۳۲۸). در واقع، دینداری صفت و حالت انسان و متعلق به دین است.

دینداری از نظر اسلام، هدف تربیتی محسوب می‌شود. در واقع، کاربرد برنامه‌های تربیتی در راستای دیندار شدن و ایمان افراد به "ما انزل الله" و قرب الهی است (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶). در این پژوهش با توجه به دیدگاه آیت‌الله صدر در مورد ساختار معارف اسلام متشکل از چهار نوع رابطه انسان با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی و نیز با در نظر گرفتن سه مؤلفه اساسی (شناختی، عاطفی و رفتاری)، دینداری را می‌توان چنین تعریف کرد: شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و احکام الهی و

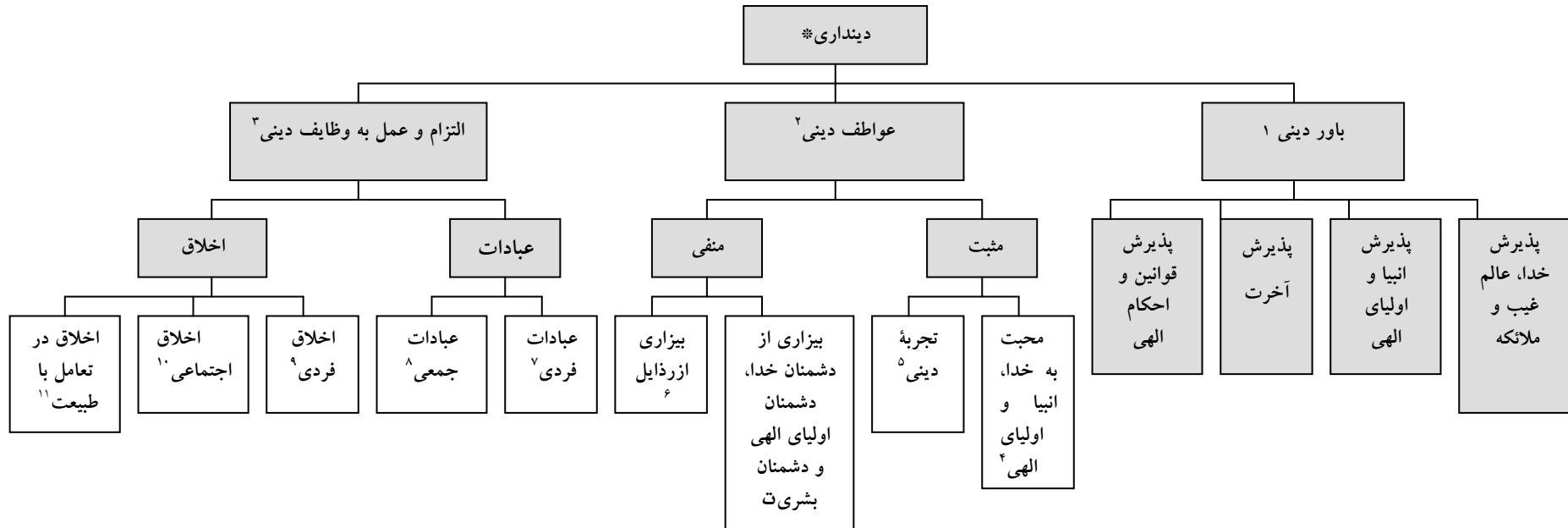
داشتن علائق و عواطف معینی نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی در راستای تقرب به خدا و التزام و عمل به وظایف دینی^۱. در این تعریف شناخت به دو مفهوم علم حضوری نسبت به پروردگار و آگاهی حصولی یا استدلالی نسبت به وجود خداوند، ارسال رسل و وجود جهان پس از مرگ به عنوان اصول دین اسلام، و شناخت احکام و آنچه بر پیامبران نازل شده، است و باور نیز اعتقاد قلبی به همین متعلقات ایمان است. علائق و عواطف معین به بعد عاطفی دینداری اشاره دارد و به طور کلی حب و بغض در راستای تقرب به خدا را شامل می‌شود. ارتباط عاطفی با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی، بیان‌کننده ابعاد تربیتی اسلام در راستای دینداری است. التزام عملی به وظایف دینی اشاره به بعد رفتاری دارد، به طوری که فرد دیندار پس از شناخت و احساس عاطفی نسبت به دستورات دینی، خود را ملزم به انجام آنها بداند.

با توجه به تعاریف مذکور، مؤلفه‌های دینداری در سه بُعد باور دینی، عواطف دینی و التزام و عمل به وظایف دینی طبقه‌بندی می‌شود که در نمودار ۳-۲ ترسیم شده است و شرح تفصیلی آن در پی می‌آید.

۱. خداوند می‌فرماید: آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلُّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ؛ «پیامبر به آنچه خدا بر او نازل شده، ایمان آورده است و همه مؤمنان نیز به خدا و فرشتگان خدا و کتاب‌های آسمانی و پیامبران خدا ایمان آورند». (بقره، ۲۸۵).

قولوا آمنا بالله وَ ما أنزل إلینا وَ ما أنزل إلي إبراهيم وَ إسماعيل وَ إسحق وَ يعقوب وَ الأسباط وَ ما أوتى موسى وَ عيسى وَ ما أوتى النبيون مِنْ رَبِّهِمْ لِأَنفَرَقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ؛ «بگویند که ما مسلمانان به خدا و کتابی که بر پیغمبر ما فرستادند و به آنچه بر پیامبران گذشته همچون ابراهیم و اسماعیل و اسحق و یعقوب و فرزندان آنها و موسی و عیسی فرستادند، ایمان آورده‌ایم و به همه آنچه پیامبران از جانب خدا آورده‌اند، عقیده داریم و میان هیچ‌یک از پیغمبران فرق نمی‌گذاریم و به هر چه از جانب خداست، گرویده و تسلیم فرمان او هستیم» (بقره، ۱۳۶).

الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا - ذَلِكَ الْكِتَابُ لَازِبٍ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ - أَلَمْ رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ - وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَ ما أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ «این کتاب بی‌هیچ ریب و شک راهنمای پرهیزکاران است - آن کسانی که به جهان غیب ایمان آوردند، نماز به پا می‌دارند و از هر چه روزیشان کردیم، انفاق می‌کنند - و آنان که به آنچه خدای تعالی به تو و بر پیغمبران پیش از تو فرستاد، ایمان می‌آورند و به عالم آخرت یقین دارند». (بقره، ۱ تا ۴).

نمودار ۳-۲: ساختار دینداری در پژوهش حاضر براساس مبانی نظری دین اسلام

- *- برخوردارى از شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و احکام الهی و داشتن عواطف نسبت به خدا، اولیا و بندگان خدا و التزام و عمل به وظایف دینی برای تقرب به خداوند.
- ۱- شناخت و باور به پروردگار یکتا، عالم غیب، انبیا، آخرت، احکام و قوانین الهی.
- ۲- علاقه به پروردگار یکتا، پیامبران، اولیای الهی، ذوی الحقوق و فضایل و دشمنی نسبت به دشمنان خدا و دشمنان اولیای الهی و بیزاری از رذایل.
- ۳- پایبندی به شریعت و دستورات دینی شامل اخلاق و احکام دینی.
- ۴- علاقه و محبت به خدا، حسن ظن به خدا، توکل، راضی به قضای الهی، علاقه به انبیا و اولیای الهی، علاقه و محبت به هم‌کیشان و احترام به پیروان دیگر ادیان، گرایش به عدالت، راستی و بشردوستی.
- ۵- تجربه دینی یک اصطلاح ذهنی است که بر گزارش افراد از تماس خود با واقعیت متعالی یا فنا در وجود متعالی (فنا فی الله) اشاره دارد.
- ۶- بیزاری از شر، عدم گرایش به ظلم، بیزاری از خیانت و دروغ‌گویی.
- ۷- نماز، روزه، دعا، و رعایت حلال و حرام.

الف) باور دینی

در اینجا باور، مترادف ایمان قرار گرفته و در لغت به معنای یقین، اعتقاد به قول کسی و تصدیق و پذیرش آن است (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی، ایمان عبارت است از: پذیرش، اقرار و تصدیق قلبی نسبت به اصول و شرایع دینی^۱ که عمل به احکام را در پی داشته باشد.^۲ ابعاد باور عبارتند از:

۱- باور به خداوند: افراد باایمان، کسانی هستند که به وجود خداوند، وحدانیت و صفات او ایمان دارند^۳، وحدانیت و صفات کامله او را پذیرفته‌اند (طریحی، ۱۳۶۵) و با شناخت و اقرار به وجود او و باور قلبی به وی، در برابر بزرگی و عظمت او سر تسلیم فرود می‌آورند.^۴

۲- پذیرش انبیا: تمامی فرستادگان الهی از آن نظر که براساس آیات و نشانه‌های پیامبری از سوی خداوند به رسالت مبعوث شده و همگی آیین و شریعت را به مردم تبلیغ کرده‌اند، مورد پذیرش و احترام دین اسلام نیز هستند. مؤمنان کسانی هستند که به خدا و پیامبر خدا بدون شک و ریب ایمان دارند^۱، پیامبران پیش از او را نیز تصدیق می‌کنند.^۲

۱. سألت ابي عبدالله (ع) عن الإيمان فقال شهادة أن لا إله إلا الله (وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ) و الإقرار بما جاء من عند الله و ما استقر في القلوب من التصديق بذلك «از ایمان سؤال شد؟ ایمان عبارت است از: شهادت به وحدانیت خدا (و نبوت پیامبر) و اعتراف به آنچه از سوی خدا آمده است و تأیید قلبی نسبت به آن» (کافی، ج ۲، ص ۳۸).

۲. قال ابي عبدالله (ع): الإيمان هو الإقرار باللسان و عقد في القلب و عمل بالاركان؛ «ایمان عبارت است از اعتراف به زبان، پذیرش قلبی و عمل به اعضا و جوارح» (کافی، ج ۲، ص ۳۳).

۳. امام صادق (ع): «إنَّ أساسَ الدين التوحيد و العدل «وحدانیت و عدل خداوند پایه و اساس دین است» (بحارالانوار، ۴، ۲۶۴، ج ۱۹). امن الرسول بما انزل اليه من ربه و المومنون كل امن بالله و ملائكته و رسله؛ پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم، ایمان دارد و افراد باایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتاب‌های آسمانی و پیامبران او ایمان آورده‌اند» (بقره، ۲۸۵).

۴. ابي عبدالله (ع) قال: الإيمان حالات و درجات و طبقات لان الله تبارك و تعالى فرض الإيمان على جوارح ابن آدم... قاما ما فرض على القلب من الإيمان فالإقرار و المعرفة و العقد و الرضا و التسليم بان لا اله الا الله و حده لا شريك له الها واحداً لم يتخذ صاحبه و لا ولداً و ان محمداً عبده و رسوله (ص) و الا قرار بما جاء من عند الله من نبى او كتاب «ایمان درجات و سطوحی دارد، زیرا خداوند ایمان را بر تمامی اعضا و جوارح آدمی واجب کرده است... اما آنچه بر قلب واجب شده، عبارت است از اعتراف، شناخت، باور، خشنودی و تسلیم در برابر اینکه معبودی جز خدای یکتا نیست، شریکی ندارد، دوست و فرزندی انتخاب نکرده و اینکه محمد(ص) بنده و فرستاده اوست. اقرار (از اموری است که بر قلب واجب دانسته شده) عبارت است از اعتراف به آنچه از سوی خدا آمده، از جمله پیامبر و کتاب آسمانی او» (کافی، ج ۲، ص ۳۵).

۳- پذیرش زندگی اخروی: زندگی اخروی شامل ایمان به معاد و برانگیخته شدن، برای حسابرسی به اعمال این دنیا، در جهانی دیگر و نیز اعتقاد به وجود پاداش ثواب با عنوان بهشت و پاداش عقاب با نام جهنم است. ایمان و باور قلبی به آخرت، از نشانه‌های فلاح و رستگاری است.^۳

۴- پذیرش ملائکه: ملائکه و فرشتگان به‌عنوان موجوداتی که در عالم غیب به آستان حضرت حق نزدیک‌اند و واسطه نزول وحی و بسیاری از امور راهبری و هدایت مخلوقات این جهان توسط پروردگار یکتا هستند، معرفی شده‌اند. مؤمنان کسانی هستند که در راستای پذیرش پیام‌های فرستادگان الهی و ایمان به غیب^۴، به وجود ملائکه الهی نیز ایمان دارند.^۵

۵- پذیرش احکام و قوانین خدا: مؤمنان و هدایت‌شدگان از سوی خداوند به راه خیر و سعادت، کسانی هستند که به آنچه از سوی خداوند توسط تمامی فرستادگان الهی برای هدایت بشریت نازل شده و با عنوان احکام و قوانین الهی در کتاب‌های آسمانی تدوین شده است، ایمان دارند و به آن اقرار می‌کنند.^۶

شناخت در لغت به معنای آگاهی و علم به چیزی پیدا کردن (معین، ۱۳۶۰) و پی بردن به حقیقت چیزی است (راغب، ۱۴۰۴ ه. ق). در اصطلاح دینی شناخت به معنای معرفت است، به‌طوری‌که فرد به مطلبی اعتقاد پیدا کند و در مورد حقیقتی، برای وی یقین حاصل شود (طریحی، ۱۳۶۵). در منابع دینی به‌طور کلی شناخت از اجزای دیانت و ایمان معرفی شده، از نخستین پایه‌های اساسی آن

---

۵. انما المومنون الذین امنوا بالله و رسوله ثم لم یرتابوا... «به تحقیق، مؤمنان کسانی هستند که به خدا و پیامبر او ایمان می‌آورند و سپس هیچ شک و ریبی به خود راه نمی‌دهند» (حجرات، ۱۵).

۶. امن الرسول بما انزل الیه من ربه و المومنون کل آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله... «پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم، ایمان دارد و افراد باایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتاب‌های آسمانی و پیامبران ایمان آورده اند» (بقره، ۲۸۵).

۷. وَ الذین یؤمنون بما انزل الیک و ما انزل من قبک و بالآخره هم یوقنون اولئک علی هدی من ربهم و اولئک هم المفلحون؛ «کسانی که به آنچه بر تو و پیامبران پیش از تو نازل شده ایمان می‌آورند و یقین به روز آخرت دارند، کسانی هستند که هدایت الهی نصیبشان شده و همان آنان رستگاران‌اند» (بقره، ۴ و ۵).

۱. الذین یومنون بالغیب و یقیمون الصلوة... (هدایت‌شدگان الهی)، کسانی هستند که به غیب ایمان می‌آورند و نماز به پای می‌دارند. (بقره، ۳)

۲. آمن الرسول بما انزل الیه من ربه و المومنون کل آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله... «پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم، ایمان دارد و افراد باایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتاب‌های آسمانی و پیامبران ایمان آورده اند» (بقره، ۲۸۵).

۳. وَ الذین یومنون بما انزل الیک و ما انزل من قبک و بالآخره هم یوقنون اولئک علی هدی من ربهم و اولئک هم المفلحون؛ «کسانی که به آنچه بر تو و پیامبران پیش از تو نازل شده ایمان می‌آورند و یقین به روز آخرت دارند، کسانی هستند که هدایت الهی نصیبشان شده و همان آن رستگاران‌اند». (بقره، ۴ و ۵).

به حساب آمده است^۱. ایمان کامل، ایمانی است که در سایه دوستی با علم و معرفت به پدیده‌های هستی و احکام و شرایع الهی، به وجود می‌آید و تداوم می‌یابد^۲. شناخت درباره خدا شامل شناخت حصولی و حضوری هر دو است. منظور از شناخت حصولی، شناخت با واسطه مفهوم و تصویر ذهنی است، از این رو شناخت‌های حسی و عقلی همه شناخت حصولی‌اند. شناخت حضوری، شناختی بی‌واسطه است. شناخت حصولی و حضوری به خدا و متعلقات دیگر ایمان، از ارکان دینداری است. شایان توجه است که شناخت حصولی همانند شناخت حضوری، اهمیت دارد، از این رو در متون دینی شناخت حصولی عقلی درباره خدا معرفتی داشته که اساس دین است، زیرا با رشد و افزایش معرفت عقلی درباره خدا زمینه برای معرفت حضوری نسبت به او و گرایش عاطفی نسبت به او و اطاعت و بندگی فراهم می‌گردد^۳. قابل ذکر است که اگرچه شناخت حضوری به خدا فطری است و در همه افراد اعم از دیندار و غیردیندار وجود دارد ولی رشد و ارتقا در مراتب شناخت حضوری در متون دینی نشانگان دینداری به حساب آمده است.

ب) عواطف دینی

عواطف به دو دسته مثبت و منفی تقسیم می‌شوند:

۱- عواطف مثبت (حب): حب در لغت به معنای دوستی، محبت و عشق (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی، دلبستگی قلبی ناشی از معرفت یا امیال و گرایش‌هایی است که انگیزه و نیت فرد را به‌طور کلی در راستای محبوب قرار می‌دهد، به‌طوری‌که شوق

۴. امام علی (ع): «أولُ الدینِ مَعْرِفَةُ» معرفت خدا، سرآغاز تدين است» (بحارالانوار: ج ۴ ص: ۲۴۸، نهج البلاغه، ترجمه و شرح فیض الاسلام، خطبه ۱)

۵. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)... الْعِلْمُ خَلِيلُ الْمُؤْمِنِ «ابی عبدالله(ع) فرمودند: دانش برادر فرد مؤمن است». (کافی، ج ۲، ۴۲)

عن أبي عبد الله (ع) قال «إنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلَى سَبْعِهِ أَهْمُهُمْ؛ عَلَى الْبِرِّ وَالصِّدْقِ وَالْيَقِينِ وَالرِّضَا وَالْوَفَاءَ وَالْعِلْمَ وَالْجَلْمَ» ابی عبدالله(ع) فرمودند: خداوند برای ایمان هفت بخش معرفی کرده است: نیکوکاری، راستگویی، یقین، خشنودی، وفای به عهد، دانش و بردباری» (کافی، ج ۲، ۴۲).

۶. از ابی عبدالله (ع): «إِنَّ أَوَّلَ الْأُمُورِ وَمَبْدَأُهَا وَفُوتُهَا وَعِمَارَتُهَا الَّتِي لَا يَنْتَفِعُ بِشَيْءٍ إِلَّا بِهِيَ الْعَقْلُ الَّذِي جَعَلَهُ اللهُ زِينَةً لِخَلْقِهِ وَنُوراً لَهُمْ فَبِا لِعَقْلِ عَرَفَ الْعِبَادُ خَالِقَهُمْ وَآتَهُمْ مَخْلُوقُونَ وَأَنَّ الْمَدْبَرُ لَهُمْ وَأَنَّ الْمَدْبُرُونَ وَأَنَّ الْبَاقِيَ وَهُمْ الْفَائُونَ «همانا منشأ و مبدأ همه امور و عمران و آبادی‌ها که بشر از آن سود می‌برد، تحقق نمی‌یابد مگر به عقلی که خدای متعال آنرا برای انسان زینت و نور قرار داده است. پس بدان که به وسیله عقل است که بندگان پروردگار را می‌شناسند و متوجه‌اند که آنها مخلوقات خدا هستند و او تدبیرکننده همه امور آنان است و این خداست که همیشه باقی است و خودشان فانی‌اند». (کافی، ج ۲، ۴۲)

ابن العباس(ع): «أَسَاسُ الدِّينِ بُنَى عَلَى الْعَقْلِ وَفُرُضَتِ الْفَرَائِضُ عَلَى الْعَقْلِ وَرَبَّنَا يُعْرِفُ بِالْعَقْلِ وَيَتَوَسَّلُ إِلَيْهِ بِالْعَقْلِ وَالْعَاقِلُ أَقْرَبُ إِلَى رَبِّهِ مِنْ جَمِيعِ الْمُجْتَهِدِينَ بَعِيْرَ عَقْلٍ وَ لِمِثْقَالِ ذَرَّةٍ مِنْ بَرِّ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ جِهَادِ الْجَاهِلِ أَلْفَ عَامٍ «دین بر اساس عقل پایه‌گذاری شده و فرضیه‌های بر مبنای عقل است و پروردگار ما به وسیله عقل شناخته شده است و با عقل به وی متوسل می‌شویم و فردی که دارای عقل است، از دیگر تلاشگران بدون عقل به خدای خود نزدیک‌تر است و یک ذره از احسان و عاقل بهتر از جهاد هزار ساله فرد بدون عقل است» (بحارالانوار، ۱: ۹۴:۷).

وصال او، خدمت در راه او و کسب رضای او، وجود فرد را خالی از اغیار می‌کند.^۱ از این رو کلیه عواطف مثبت مبتنی بر آن و در جهت آن در فرد به وجود می‌آید، از جمله حب خداوند که خوف، خشیت و رجا را به دنبال خواهد داشت. این مؤلفه متشکل از زیرمؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند:

۱-۱- احساس عاطفی نسبت به خدا

۱-۱-۱- **محبت خدا:** علاقه و محبت بنده به پروردگار، رکن باور دینی است^۲ و اصولاً دینداری در محبت خلاصه می‌شود.^۳ این محبتی است که موجب پذیرش او به بارگاه قرب و رضای خداست. محبت بنده مؤمن به پروردگار، یقین قلبی به عظمت و کرامت او، ایثار و از خودگذشتگی در راه رضای او و تداوم یاد او را در پی خواهد داشت (طریحی، ۱۳۶۵). مؤمنان، کسانی هستند که خداوند را شدیدتر و بیشتر از هر چیز دیگر دوست می‌دارند.^۴

۱-۱-۲- **خوف از ناخشنودی خدا:** مؤمنان در پی کسب محبت خدا، از اینکه از روی بی‌توجهی یا عمد اعمال و رفتاری در غیر جهت رضای او انجام دهند یا عصیان کنند، می‌هراسند.^۵ هر کسی که امید دارد به پیشگاه پروردگار خویش برود، باید عمل صالح انجام دهد و هیچ‌کس را در عبادت پروردگارش شریک نکند.^۶

۱-۱-۳- **حسن ظن به خدا:** ظن در لغت به معنای گمان است که به حد توهم نمی‌رسد (راغب، ۱۴۰۴ ه. ق). حسن ظن یعنی عقیده خوب به کسی یا چیزی داشتن و مخالف سوءظن است (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی حسن ظن به خدا عبارت است از

۱. قال الصادق (ع): حب الله اذا اضاء على سر عبد اخلاه عن كل شاغل و كل سوى الله؛ «هنگامی که محبت نسبت به خدا بر ضمیره بنده ای حاکم شود، وجود او را از هرگونه مشغله و یاد دیگران جز خداوند خالی خواهد کرد» (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۴۳، ص ۲۳).

۲. حضرت رسول اکرم (ص): «أَتَقُّ غَرِيَّ الْإِيمَانِ الْحُبُّ فِي اللَّهِ وَالْأَبْغَضُ فِي اللَّهِ وَتَوَالِي أَوْلِيَاءِ اللَّهِ وَالتَّبَرُّي مِنْ أَعْدَاءِ اللَّهِ» «محکم‌ترین دستاویزهای ایمان، دوستی خدا و دشمنی با دشمنان خدا و پیروی اولیای خدا و بیزاری از دشمنان خداست». (کافی، ج ۳، ۱۹۰).

۳. امام صادق (ع): «وَهَلِ الدِّينُ إِلَّا الْحُبُّ، دِينُ چِيزِي جِزِ مَحَبَّتِ نِيَسْتِ» (بحارالانوار، ۲۷، ۹۵، ۱۳).

۴. «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَتَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» آنان که اهل ایمان‌اند، کمال محبت و دوست را فقط به خدا مخصوص دارند» (بقره، ۱۶۵).

۵. «امام جعفر صادق (ع): لَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا حَتَّى يَكُونَ خَائِفًا رَاجِيًا، وَلَا يَكُونُ خَائِفًا رَاجِيًا حَتَّى يَكُونَ عَامِلًا لِمَا يَخَافُ وَيَرْجُو» «مؤمن، مؤمن نباشد تا آنکه ترسان و امیدوار باشد، و ترسان و امیدوار نباشد تا برای آنچه می‌ترسد و امیدوار است عمل کند» (کافی، ج ۳، ۱۱۴).

۶. فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا (کهف، ۱۱۰).

امیدواری به محبت و یاری خداوند در انجام امور، به طوری که فرد از چیزی جز نافرمانی و سرپیچی از اطاعت خدا نهراسد.^۱ فرد مؤمن کسی است که با مثبت‌نگری و امید به خدا، همواره رحمت او را طلب کند.^۲

۲-۱- احساس عاطفی نسبت به دیگران: عاطفه در لغت به معنای میل و مهربانی به چیزی (راغب، ۱۴۰۴ ه.ق) و در اصطلاح دینی، به معنای شفقت و مهربانی و حمایت از دیگران است. اسلام با تأکید بر روابط حسنه افراد با یکدیگر، برقراری روابط عاطفی با دیگران را لازمه چنین روابط اجتماعی مناسبی دانسته است. در اینجا منظور از دیگران، اهل بیت (ع)، مؤمنان، والدین، معلمان، اهل کتاب و عموم مردم است که در ادامه به چگونگی برقراری ارتباط عاطفی با هر یک به تفکیک می‌پردازیم.

۱-۲-۱- احساس عاطفی نسبت به اهل بیت (ع): اساس اسلام بر حب پیامبر و اهل بیت (ع) او استوار است.^۳ مؤمنان با برقراری رابطه عاطفی با اهل بیت (ع)، ایمان و باور قلبی خود به خداوند و رسولش را کامل می‌کنند^۴، در تمامی مراحل زندگی با عشق به اهل بیت (ع) انگیزش دینی خود را ارتقا می‌بخشند و آن را ضمانتی برای پذیرش اعمال و عبادات خود قرار می‌دهند.^۵

۲-۲-۱- احساس عاطفی نسبت به مؤمنان: فرد مؤمن کسی است که روابط خاص عاطفی‌تر و محبت‌آمیزتری با جامعه مؤمنان نسبت به دیگران برقرار کند.^۶

۱. «سمعت ابا عبدالله (ع) يقول حُسْنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ أَنْ لَا تَرْجُوَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا تَخَافَ إِلَّا ذَنْبَكَ» شنیدم از ابی عبدالله (ع) که می‌گفت: گمان نیکو به خدا داشتن، یعنی تنها به (رحمت) او امید بندی و تنها از گناه خود بیم داشته باشی» (کافی، ج ۲، ص ۶۸).

۲. «ابی‌الجعفر (ع) قال: ما أُعْطِيَ مُؤْمِنٌ قَطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا بِحُسْنِ ظَنِّهِ بِاللَّهِ وَ رَجَائِهِ لَهُ... كَانَّ اللَّهُ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ... يَسْتَحْيِي أَنْ يَكُونَ عَبْدَهُ الْمُؤْمِنُ قَدْ أَحْسَنَ بِهِ الظَّنَّ ثُمَّ يُخَلِّفَ ظَنَّهُ وَ رَجَاءَهُ» ابی جعفر (ع) فرمود: تنها در سایه حسن ظن به خدا و امیدواری مؤمن به او، نیکی‌های دنیا و آخرت نصیب بنده مؤمن می‌شود، چرا که خداوند حسن ظن و امید بنده‌اش را ناامید نخواهد کرد» (کافی، ج ۲، ص ۷۲).

۳. «قال رسول الله (ص): أساس الإسلام حُبُّنا أهل البيت» پیامبر اسلام (ص) فرمود: اساس دین اسلام محبت به ما به عنوان اهل بیت (پیامبر ص) است. (کافی ج ۲ ص ۴۲)

۴. «مَنْ مَاتَ عَلَى حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ مُؤْمِنًا مُسْتَكْمِلَ الْإِيمَانِ» کسی که با محبت به آل محمد بمیرد، با ایمان کامل از دنیا رفته است. (بحارالانوار ج ۶۵ باب ۱۸ ص ۱۳۷)

۵. «قال رسول الله (ص): مَنْ أَحَبَّ عَلِيًّا قَبْلَ اللَّهِ عَنهُ صَلَاتُهُ وَ صِيَامُهُ وَ قِيَامُهُ وَ اسْتِجَابَ دُعَائِهِ» پیامبر خدا (ص) فرمودند: محبت امیر المومنین (ع) موجب پذیرش نماز و روزه و عبادت‌ها و استجاب دعا فرد می‌شود. (بحارالانوار ج ۶۵ باب ۱۵ ص ۴۰) «امام جعفر صادق (ع): حُبُّ أوليَاءِ اللَّهِ وَاجِبٌ است. (بحارالانوار ۱۰: ۲۲۶: ۱۸) ... وَاجِبٌ وَالْوَلَايَةُ لَهُمْ وَاجِبَةٌ» محبت اهل بیت و اولیاء خدا واجب و

۶. «از رسول اکرم (ص): وَدَّ الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ فِي اللَّهِ مِنْ أَكْثَرِ شَعْبِ الْإِيمَانِ» دوستی مومن با مومن برای خدا از برترین درجات ایمان است. (کافی: ج ۳: ۱۸۳)

۱-۲-۳- احساس عاطفی نسبت به والدین: فرد مؤمن، کسی است که در کمال احترام و تکریم، رابطه عاطفی مثبت و محبت‌آمیزی با والدین خود داشته باشد و در همه حال به آنان احسان کند.^۱

۱-۲-۴- احساس عاطفی نسبت به معلمان: یکی از اهداف تعلیم و تعلم، محبت است. به‌طور کلی، پیامبران الهی برای تعلیم حکمت و علم و پرورش فضایل اخلاقی^۲ انسان‌ها و نیز برقراری ارتباط محبت‌آمیز و رحمت‌آفرین با افراد بشر^۳ مبعوث شده‌اند. از این‌رو ارتباط عاطفی مثبت با پیامبران به‌عنوان اولین معلم بشریت مورد تشویق است. در متون دینی به معلم به‌عنوان کسی که با استمرار سیره پیامبران در راه آموزش حکمت و علم گام برمی‌دارد، به دیده احترام نگریسته شده و مؤمنان موظف به رعایت ادب و احترام و فروتنی در مقابل وی و برقراری ارتباط عاطفی با آموزگار خود توصیه شده‌اند.^۴

۱-۲-۵- احساس عاطفی نسبت به اهل کتاب: مؤمنان همواره با محوریت عقاید مشترک با دیگر پیروان انبیای الهی، وحدت خود را با آنان در پرستش خداوند حفظ می‌کنند.^۵ شرط اساسی این وحدت و احساس عاطفی، عدم ظلم، عدم قصد گمراهی و عدم

۷. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحْتَأْمُهَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أْفٍ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» و خدای تو حکم فرموده که جز او هیچ‌کس را نپرستید و درباره پدر و مادر نیکویی کنید و چنان‌که هر دو یا یکی از آنها پیر و سالخورده شوند (که موجب رنج و زحمت شما باشند) زنهار کلمه‌ای که رنجیده خاطر شوند نگویند و کمترین آزار به آنها نرسانید و به ایشان آف نگویند و به اکرام و احترام با آنها سخن گویند. (اسراء، ۲۳)

۱. «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ» اوست خدایی که میان عرب امی پیامبری بزرگوار از همان مردم برانگیخت تا بر آنان آیات وحی الهی را تلاوت کند و آنها را (از پلیدی‌ها و رذایل اخلاقی و عقیدتی) پاک سازد و شریعت و احکام کتاب آسمانی و حکمت الهی را به آنان بیاموزد» (جمعه، ۲).

۱۰۷). ۲. «وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (ای پیامبر) ما تو را نفرستادیم، مگر آن‌که رحمت برای اهل عالم باشی (انبیاء،

۳. «الامام صادق (ع) قال: تَوَاضَعُوا لِمَنْ تَعَلَّمُونَهُ الْعِلْمَ وَ تَوَاضَعُوا لِمَنْ طَلَّبْتُمُ الْعِلْمَ» امام صادق (ع) فرمودند: در برابر کسی که به او علم می‌آموزید و نیز در برابر کسی که از او طلب علم می‌کنید، تواضع و فروتنی داشته باشید (لعالی الاخبار، ج ۲، ص ۱۷۵).

۴. «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَ لَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَ لَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ» بگو ای اهل کتاب بیایید از آن کلمه حق که بین ما و شما یکسان است، پیروی کنیم (و آن کلمه این است) که به جز خدای یکتا هیچ‌کس را نپرستیم و چیزی را با او شریک قرار ندهیم و برخی، برخی دیگر را به جای خدا به ربوبیت تعظیم نکنیم (آل عمران، ۶۴).

مغالطه حق و باطل است. برای مثال، افراد مؤمن به اهل کتاب، نه تنها علاقه و محبت نشان می‌دهند، بلکه به آنها برّ و احسان می‌کنند.^۱

۱-۲-۶- احساس عاطفی نسبت به مردم: مؤمنان تمامی افراد بشر را مادامی که در زمرهٔ ظالمان و دشمنان خدا قرار نگرفته‌اند، دوست دارند.^۲

۱-۳- عواطف مثبت نسبت به خود: مؤمنان با حفظ ایمان و تقوای الهی، نفس خود را کوچک نمی‌شمارند و آن را در معرض هوا و هوس و ارتکاب خلاف و گناهان قرار نمی‌دهند و آلوده نمی‌کنند. آنان شأن و منزلت خود را می‌شناسند، در پی کشف حقایق وجودی خود هستند^۳ و از احساس حقارت که منشا پستی‌ها و رذالت‌هاست و بهداشت روانی آنان را به خطر خواهد انداخت، پرهیز می‌کنند.^۴

۱-۴- عواطف مثبت نسبت به جهان هستی: انسان مؤمن با نگرش مثبت به جهان هستی و گرایش به آن، به بهره‌مندی صحیح از طبیعت و تفکر در تکوین خلقت می‌پردازد و در راستای دستیابی به هدف نهایی که همانا شناخت و ایمان به خدا، اجتناب از کفران نعمت‌های او و گسترش عدالت اقتصادی و اجتماعی است، گام بر می‌دارد.^۵

۵. «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در راه دین با شما پیکار نکردند و از خانه و دیارتان بیرون نراندند، نهی نمی‌کند، چرا که خداوند عدالت‌پیشگان را دوست دارد (ممتحنه، ۸).

۶. « رسول اکرم (ص): رَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الْإِيمَانِ التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ؛ «زیربنای عقلانیت بعد از ایمان به خدا، محبت به مردم است (بحارالانوار، ۱، ۱۳۱، ۳) و امام علی (ع) فرمود: التَّوَدُّدُ يَصْنَعُ الْعَقْلَ»: دوستی کردن نیمی از خردمندی است (نهج البلاغه، ترجمه محمود شتی، ۱۳۷۹، حکمت ۱۴۲).

۱. قال علی (ع): «مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ شَهْوَتُهُ أَنَّهُ لَيْسَ لَأَنْفُسِكُمْ ثَمَنٌ إِلَّا الْجِنَّةُ» حضرت علی (ع) فرمود: «کسی که خود را با کرامت بداند، تمایلات دنیایی در چشم او کوچک می‌شود. به درستی که بهایی برای شما جز بهشت خداوند (و رضای او) وجود ندارد» (بحارالانوار، ج ۷۵، باب ۱۵، ص ۱۳).

۲. «ابن الحسن الثالث (ع) قال: مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ» امام هادی (ع) فرمود: «کسی که خود را کوچک بشمارد (و احساس حقارت کند) از شر (و بدی‌ها و رذایل) او در امان نخواهی بود» (بحارالانوار، ج ۷۲، باب ۷۴، ص ۳۰۰).

۳. «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً... يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَ الزَّيْتُونَ وَ النَّخِيلَ وَ الْأَعْنَابَ وَ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ... وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ جَلِيَّةً تَلْبَسُونَ بِهَا وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَ لِيَبْتَلِيَكُمْ مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» «اوست خدایی که زراعت‌های شما را از آن برویاند و درختان زیتون و خرما و از هرگونه میوه بپرورد. در این کتاب آیت و نشانه... آب را از آسمان فرو فرستاد و هم او خدایی است که دریا را برای شما مسخر کرد تا از گوشت ماهیان آن تغذیه کنید و از... رحمت و قدرت الهی برای اهل تفکر پدیدار است

۲- عواطف منفی (بغض): بغض در لغت به معنی دشمنی، کینه، خصومت و عداوت (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی، عدم تمایل و همچنین نفرت نفس از وجود چیزی است (راغب، ۱۴۰۴.ق) که نوع پسندیده آن در متون دینی در رابطه با دشمنی و دشمنان خدا و دشمنان پیامبر خدا و اولیا دین و ارتباط منفی به صورت پرهیز از دوستی، مشارکت و بیعت با آنان مطرح شده است.^۱ این مؤلفه از زیرمؤلفه‌هایی تشکیل شده است که در پی می‌آیند.

۱-۲- دشمنی با دشمنان خدا: مؤمنان کسانی هستند که با شناخت صحیح معارف دینی و یقین بر حقیقت دین و نیز با کسب عواطف مثبت نسبت به خداوند به عنوان هدایت‌گر دین و عمل به دستورات و شرایع دین، نسبت به تمامی عواملی که به عنوان دشمنان خدا به گونه‌ای از گسترش و تبلیغ دین و هدایت جامعه بشری ممانعت می‌کنند و با حق در ستیزند، احساس دشمنی دارند، هیچ‌گاه با آنان دست دوستی نمی‌دهند و آنان را به عنوان ولی امر خود بر نمی‌گزینند.^۳

۲-۲- دشمنی با دشمنان اولیای خدا: در متون دینی، دشمنان اولیای خدا نیز در گروه دشمنان خدا توصیف شده‌اند، در واقع این دو یکی است، با این تفاوت که در این قسمت توصیف گسترده‌تری از آنها شده و مشخصاً شناسایی شده‌اند. به طور کلی، دوستی با دوستان اولیای خدا (ائمۀ معصومین(ع)) و دشمنی با دشمنان آنان، از نشانه‌های ایمان است.^۴ مؤمنان کسانی هستند که با ذکر و یاد خداوند، یاد اولیا او را نیز زنده نگاه می‌دارند و از توجه به دسایس شیطان به عنوان مظهر عداوت و دشمنی با خدا و اولیای خدا پرهیز می‌کنند.^۵ عمل به منکرات و کارهای زشت و ناپسند، تجاوز به دیگران، شرک و بت‌پرستی، عقیده به سحر و جادو و تعظیم و

زیورهای آن استخراج کرده و تن را بیارابید و کشتی‌ها در آن برانید تا (به تجارت و صنعت) از فضل خدا روزی طلبید، باشد که شکر خدا به جای آرید (و در جهت این شکر در پی گسترش عدالت باشید) (نحل، ۱۰ - ۱۴).

۴. یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی و عدوئکم اولیاء «ای ایمان‌آوردندگان (هرگز) دشمنان من و دشمنان (دینی) خودتان را دوست و سرپرست خود قرار ندهید» (ممتحنه، ۱).

۵. یا محمد! انک رسول الله و سید الخلق اجمعین و ان ابا جهل هذا عدو الله المعاند الجاحل للحق؛ «(جبرئیل فرمود) ای محمد(ص) همانا تو پیامبر خدا و برترین خلق جهان هستی و همانا ابا جهل دشمن خداست، کسی که با حق کینه‌ورزی می‌کند و به ستیز برمی‌خیزد» (بحارالانوار، ج ۱۷، باب ۲، ص ۲۴۶).

۶. یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی و عدوئکم اولیاء «ای اهل ایمان (هرگز) دشمنان من و دشمنان (دینی) خودتان را دوست و سرپرست خود قرار ندهید» (ممتحنه، ۱).

۱. قلت لابی عبدالله (ع): أوقفنی علی حُدُودِ الْإِيمَانِ فَقَالَ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ... وَ وِلَايَةُ وَ لَنَا وَ عِدَاوَةُ عَدُوِّنَا «از ابی عبدالله(ع) در مورد حدود دوستی با دوستان ما و دشمنی با... و نشانه‌های ایمان پرسیدم حضرت فرمودند: نشانه‌های ایمان عبارت است از: گواهی دادن به وحدانیت خداوند دشمنان ما» (کافی، ج ۲، ص ۱۸).

۲. «سَمِعْتُ أبا عبد الله (ع) يقول: شِيعَتُنَا الرَّحْمَاءُ بَيْنَهُمُ الَّذِينَ إِذَا خَلَوْ ذَكَرُوا وَاللَّهُ إِنَّ دُكْرَنَا مِنْ دُكْرِ اللَّهِ إِنَّا إِذَا دُكْرْنَا دُكْرَ اللَّهِ وَ إِذَا دُكِرَ عَدُوْنَا دُكِرَ الشَّيْطَانِ ابی عبدالله (ع) فرمودند: شیعیان ما (اهل بیت) بین خود با شفقت و دوستی رفتار می‌کنند و به یاد خدا هستند. همانا ذکر خداوند، یاد ما

تکریم مستکبران، از جمله مواردی است که در زمرهٔ عداوت با اولیای خدا قرار گرفته^۱ و مؤمنان از پرداختن به آن برحذر داشته شده‌اند.

ج) التزام و عمل به وظایف دینی

التزام در لغت به معنای به گردن گرفتن، بایسته داشتن و ملزم شدن به امری (معین، ۱۳۶۰) و واجب دانستن بر خود (المنجد، ۱۹۷۵ م) است. وظایف جمع، وظیفه به معنای آن چیزی است که انجام آن شرعاً یا عرفاً به عهدهٔ کسی باشد (معین، ۱۳۶۰). بنابراین التزام به وظایف دینی، یعنی فرد انجام تکالیف دینی را بر خود بایسته بداند. در اصطلاح دینی، ایمان به معنای باور قلبی و التزام به مقام عمل آمده است. ایمان نمی‌تواند منشا عمل نشود و هر دو یعنی ایمان و عمل، دو جلوه از یک حقیقت‌اند. اگر عمل بدون التزام و اعتقاد قلبی و باور به حقانیت آن از فرد صادر شود، نشان ایمان او نیست و تنها عملی مقبول در درگاه الهی خواهد بود که متکی به ایمان باشد. التزام به وظایف دینی شامل عبادات و اخلاق می‌شود.

عبادات

عبادات به دو دستهٔ فردی و جمعی تقسیم می‌شوند:

۱- **عبادات فردی:** منظور از عبادات فردی، کلیهٔ اعمالی است که فرد بر حسب معارف و شرایع دینی، خود را موظف به انجام آنها می‌داند. انجام این رفتارها در محدودهٔ رابطهٔ انسان با خود و خدای خود مطرح می‌شود و پیدایش و بروز آن به موقعیت اجتماعی و روابط بین فردی وابسته نیست.

مؤلفهٔ رفتار دینی فردی شامل زیرمؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند.

نماز: اولین و شایع‌ترین رفتار فردی مسلمانان که ظهور و بروز بیشتری نسبت به دیگر اعمال عبادی دارد، نماز است. نماز در لغت به معنای سر فرودآوردن برای تعظیم و سجده (معین، ۱۳۶۰) و در فرهنگ اسلامی، عملی با توالی مراحل مشخص و اذکار معین است که مهم‌ترین اعمال دینی محسوب شده و چنانچه مورد قبول خداوند قرار گیرد، عبادت‌های دیگر هم قبول می‌شود.

را در دل‌ها زنده می‌کند و ذکر ما، یاد خدا را. و هنگامی که دشمنان ما یاد شوند، همانا شیطان (که دشمن راه خداست) یاد شده است (کافی، ج ۲، ص ۱۸۶) امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: خدا را در همهٔ کارهای اطاعت کن، زیرا اطاعت خدا بر همه چیز فزونی دارد.

۳. از امام باقر(ع) نقل شده است که اطاعت از خدا و پیامبر گرامی و اولیای خدا، از بهترین اعمالی‌اند که موجب تقرب و نزدیکی بندگان به خداوند عز و جل می‌شود.

بر مسلمانان واجب است پنج نوبت در روز براساس احکام تبیین شده در شرع اسلام، این عمل را به جای آورند. در متون اسلامی، نه تنها به‌جا آوردن چنین عملی بر مسلمانان واجب دانسته شده است، بلکه اقامه و به پای داشتن آن را از صفات مؤمن بر شمرده‌اند.

روزه: روزه در لغت به معنای امساک و خودداری از انجام دادن کاری است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق). در فرهنگ دینی، روزه آن است که انسان برای انجام فرمان خداوند عالم از اذان صبح تا اذان مغرب از چیزهایی که روزه را باطل می‌کند، از جمله خوردن و آشامیدن خودداری کند. براساس دستورات اسلام، بر مسلمانان واجب است در صورت عدم ضرر جسمانی برای فرد، در ماه مبارک رمضان روزه بگیرند^۱ و به این دستور دینی که از شرایع اسلام و فروع دین محسوب می‌شود، عمل کنند.

دعا و ذکر: ذکر در لغت به معنای حضور شیبی در قلب یا ادای لفظی آن و اعم از ذکر قلبی و ذکر بیانی است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق). ذکر قلبی ایجاد یاد خداوند در دل به‌منظور بیرون کردن اشتغالات قلبی به امور دنیوی^۲ و ذکر بیانی، اشتغال لفظی و زبانی به یاد خداوند است. در فرهنگ دینی نیز به این اشتغال قلبی و لسانی تأکید شده و ذکر را ابزاری مناسب برای مقابله با تأثیرات سوء بلاها و مصائب بر ذهن و روان آدمی، و نیز سپری در مقابل وسوسه‌های نفسانی در عمل به آنچه خداوند حرام دانسته، معرفی کرده‌اند.^۳

رعایت حلال و حرام (تقوا و اجتناب از گناه): تقوا در لغت به معنای پرهیزکاری (معین، ۱۳۶۰) و محافظت از نفس در برابر آنچه به او ضرر می‌رساند و در فرهنگ دینی به‌معنای جلوگیری از ارتکاب گناه و حرام الهی است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق). در ادیان الهی به‌ویژه اسلام، رعایت حلال و حرام و پرهیز از آنچه عدم رضای خداوند در آن است، از صفات مؤمنان شمرده شده است،

۱. «یا ایها الذین آمنوا کُتِبَ عَلَیْکُمُ الصَّیَامُ کَمَا کُتِبَ عَلَی الذِّینَ مِنْ قَبْلِکُمْ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ - آیاماً معلوداتٍ فَمَنْ کان مِنْکُمْ مَرِیضاً أَوْ عَلَی سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ آیامٍ أُخَرَ...» «ای اهل ایمان، بر شما روزه داشتن فرض شد، چنانکه امم گذشته را فرض شد و این دستور برای آن است که پرهیزکار شوید - روزهایی به شماره معین روزه دارید و هر کس از شما مریض باشد یا مسافر، به شماره آن از روزه‌های غیر ماه رمضان روزه دارید» (بقره ۱۸۴، ۱۸۳).

۲. «وَأَذْکُرُ رَبِّکَ فِی نَفْسِکَ تَضَرُّعاً وَ خِیْفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَ لَا تَکُنْ مِنَ الْغَافِلِینَ» «خدای خود را با تضرع و پنهانی و در دل خود بدون آن که آشکار کنی، در صبح و شام یاد کن و از غافلان مباش» (اعراف، ۲۰۵).

۳. «قال امیرالمؤمنین (ع): الذِّکْرُ ذَاکِرَانِ ذَكَرَ اللهُ عَزَّوَجَلَّ عِنْدَ الْمُصِیْبِهِ وَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ اللهُ عِنْدَ مَا حَرَّمَ عَلَیْکَ فَبِکُونُ حَاجِزاً» «امیرالمؤمنین (ع) فرمودند: ذکر بر دو قسمت است: یاد خداوند هنگام وارد آمدن مصیبت و برتر از آن یاد خداوند هنگام ابتلا به حرام که سپری برای حفظ فرد خواهد بود (کافی، ج ۲، ص ۸۷).

به طوری که انجام اعمال دینی و عبادات تنها از پرهیزکاران مورد پذیرش قرار می‌گیرد.^۱ آنان همواره مشمول محبت، عنایت و حمایت‌های الهی قرار می‌گیرند و به سعادت و رستگاری می‌رسند.^۲

در واقع تقوا و اجتناب از گناه به دنبال اطاعت از خداوند مطرح می‌شود، چرا که تا تسلیم و انقیاد در مقابل فرامین الهی در فرد به وجود نیامده باشد، اجتناب از نواهی و اعمال ناپسند تحقق نخواهد یافت. در متون اسلامی، تقوا ستون اسلام نامیده شده^۳ و علائمی چند در زمینه آن مطرح شده است. عفو و گذشت، همیاری و همکاری با دیگران در انجام اعمال پسندیده و پرهیز از گناه و رعایت عدالت، از جمله شاخص‌هایی هستند که آثار گرانبهایی دارند.^۴ از جمله خداوند می‌فرماید: «اگر از گناهان بزرگی که از آن نهی می‌شود بپرهیزید، گناهان کوچک شما را می‌پوشانیم و شما را در جایگاه خوبی وارد می‌سازیم».^۵ تقوا مراتبی دارد که به طور کلی به دو مرتبه تقوای عام و تقوای خاص قابل تفکیک است. تقوای عام عبارت است از: ترک اعمال حرام و گناه به دلیل ترس از عذاب الهی و تقوای خاص، شامل ترک شبهات و آنچه گمان حرام بودن در آن است، می‌شود.^۶

۴. «إِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» به تحقیق خداوند تنها (عبادت را) از پرهیزکاران خواهد پذیرفت (مائده، ۲۷).

۵. «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ» و بدانید که خدا همیشه یار پرهیزکاران است (توبه، ۱۲۳).

۶. «فَا صَبِرُوا إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِينَ» و صبر پیشه گیر که عاقبت اهل تقوا نیکوست (هود، ۴۹).

۱. «قال رسول الله (ص): «الاسلام عرياناً فلباسه الحياءُ و زينته الوقارُ و مروءته العملُ الصالحُ و عمادته الورع...» پیامبر خدا (ص) فرمودند: «دین اسلام به تنهایی به انسان عریانی ماند که حیا به منزله لباس او، وقار و طمأنیه به منزله زینت و آرایش او، عمل صالح به منزله فتوت و جوانمردی او و پرهیزکاری به منزله ستون وجود اوست» (کافی، ج ۲، ص ۴۳).

۲. «وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى؛ ...» و اگر در گذرند به پرهیزکاری و خداپرستی نزدیک‌ترند (بقره، ۲۳۷).

و تعاونوا على البرِّ و التَّقْوَى و لا تعاونوا على الإثمِّ و العُدْوَانِ و اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ؛ یکدیگر را در نیکوکاری و پرهیزکاری و نه در گناه و ستمکاری یاری کنید و از (عدم رضای خداوند) بپرهیزید که عقاب خدا بسیار سخت است» (مائده، ۲).

إِغْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى و اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ؛ عدالت را رعایت کنید که عدل به تقوا نزدیک‌تر از هر عمل است و از (عدم رضای) خدا بپرهیزید که خدا البته به هر چه می‌کنید آگاه است» (مائده، ۸).

۳. «إِنَّ تَجْتَبِنُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نَكُفْرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ و نُدْخِلْكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا؛ (النساء، ۳۱).

۴. «قال الصادق(ع): التَّقْوَى عَلَى ثَلَاثِهِ أَوْجِهٍ تَقْوَى بِاللَّهِ فِي اللَّهِ وَ هُوَ تَرْكُ الْخِلَالِ فَضْلًا عَنِ الشُّبُهَاتِ وَ هُوَ تَقْوَى خَاصٍ الْخَاصِ وَ تَقْوَى مِنَ اللَّهِ وَ هُوَ تَرْكُ الشُّبُهَاتِ فَضْلًا عَنِ الْحَرَامِ وَ هُوَ تَقْوَى الْخَاصِ وَ تَقْوَى مِنَ خَوْفِ النَّارِ و الْعِقَابِ وَ هُوَ تَرْكُ الْعَامِ؛» امام صادق (ع) فرمود: پرهیزکاری سه سطح و مرتبه دارد: ۱- تقوا خاص الخاص که عبارت است از: ترک حلال به دلیل ترس از انجام امور شبهه‌ناک، ۲- تقوای خاص عبارت است از: ترک

۲- عبادات جمعی: کلیه اعمال و کنش‌های اجتماعی فرد دیندار در روابط بین‌فردی. دین اسلام دینی کامل و جهان‌شمول است، از آن نظر که نه تنها به شئون فردی انسان توجه دارد و وظایف فرد دیندار را در حیطه شخصی خود معین می‌کند، بلکه در ارتباطات اجتماعی و برخورد با دیگران نیز توصیه‌هایی را برای حفظ آرامش، نظم، الفت و محبت بین مؤمنان مطرح کرده است. مؤلفه عبادات جمعی شامل زیرمؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند.

خمس، زکات و مالیات (ادای حقوق مالی): ادا، در لغت به معنای به‌جا آوردن و پرداختن دینی است که بر شخص فرض و لازم است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی، نظام اقتصادی مناسب، نظامی نیست که تنها درصدد رفع نیازهای بشر باشد، بلکه رفع نیازها در جهتی خاص یعنی تحقق عدالت اجتماعی و تأمین رفاه برای همه افراد جامعه مورد نظر است (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶). برپایی حکومت اسلامی در راستای رسیدن به هدف مذکور، ضروری است و قوانین موضوعه در آن برای آحاد ملت مسلمان واجب‌الاجراست. یکی از این قوانین، پرداخت به‌موقع حقوق مالیاتی برای صاحبان درآمد، برای کمک به رشد هر چه بیشتر تولید و توزیع امکانات بهره‌وری در سطح جامعه است. پرداخت خمس و زکات، از وظایف و واجبات اقتصادی دینی است که براساس ضوابط خاص انجام می‌شود و از نظر اهمیت در ردیف به پای داشتن نماز که ستون دین است، قرار گرفته است.^۱

خمس عبارت است از: اینکه هرگاه انسان از تجارت یا صنعت یا کسب‌های دیگر مالی به‌دست آورد، چنانچه از مخارج سال خود او و عیالاتش زیاد بیاید، باید یک پنجم آن را بنا بر ضوابطی برای کمک به فقرا و یاری مستمندان پرداخت کند و مؤمنان به آن سفارش شده‌اند.^۲ به‌طور مشابه زکات برای رفع فقر و محرومیت اقتصادی جامعه مصرف می‌شود و به برخی محصولات کشاورزی، دامپروری و معدن تعلق می‌گیرد.^۳ در واقع، محرومان جامعه در دارایی‌های افراد متمول حقی دارند

شبهات به‌دلیل ترس از به حرام افتادن و ۳- تقوای عام که عبارت است از: ترک حرام به‌دلیل ترس از عقوبت الهی و آتش جهنم» (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۶، ص ۲۹۵).

۱. «قال رسول الله (ص) هل تعرفون شرایع الإسلام و شروطه... فقال هي و الله أكثر من أن تُحصي... وإخراج الزكات من حلتها و وضعها في أهلها وإخراج الخمس من كل ما أخذ من الناس حتى يرفعوه إلى ولي المؤمنين و أميرهم...» پیامبر اکرم (ص) در مورد شرایع دین اسلام و شروط (تحقیق) آن فرمودند: «این شرایع و احکام بسیار و از آن جمله است جدا کردن زکات از مال حلال خود و دادن آن به اهل مستحق و مستضعف و نیز از آن جمله است جدا کردن خمس از آنچه فرد مالک آن می‌شود که باید در اختیار ولی امر مسلمانان (برای رفع فقر و محرومیت) قرار گیرد» (بحارالانوار، ج ۶۵، باب ۲۷، ص ۳۹۳).

۲. رساله عملیه.

۳. و في أموالهم حق للسائل والمحروم و (مومنین) در اموال خود برای فقیر سائل و محروم حقی منظور می‌دارند (ذاریات، ۱۹).

که باید به آنها ادا شود. البته پرواضح است افرادی که در جامعه بدون هیچ‌گونه تلاشی برای امرار معاش خود، همواره دست‌گدایی به سوی دیگران دراز می‌کنند، با تحریک احساسات انسانی افراد، این کار را وسیله‌ای برای درآمد خود قرار داده و گاهی چهره حکومت اسلامی را زشت و کریه جلوه می‌دهند، مستحق کمک مالی از طریق پاسخ مثبت به تکدی‌گری‌شان نخواهند بود، بلکه باید راه صحیح بهره‌گیری از این کمک‌ها و ترفیع انگیزه در به کار بستن تلاش و همت خود برای کار اقتصادی سالم به آنان معرفی شود. این از وظایف حکومت اسلامی است که ولی امر در آن با امکاناتی که در اختیار او گذاشته می‌شود، زمینه را برای رشد اقتصادی و ایجاد فرصت‌های تولیدی و شغلی مهیا خواهد کرد.

فرد مؤمن، کسی است که با به‌جا آوردن فرایض دینی، در راستای رفع محرومیت و توسعه رفاه جامعه و بر اساس احکام اقتصادی اسلام، با پرداخت دیون مالی، اموال و دارایی‌های خود را از هر گونه مال حرام که باید به افراد دیگر تعلق گیرد و آنها از آن سودمند شوند، پاک می‌گرداند و در جهت تقرب و رضای الهی به کسب حلال می‌پردازد.

حج: حج در لغت به معنای قصد زیارت کردن (راغب، ۱۴۰۴) و در فرهنگ دینی عبارت است از: قصد طواف کعبه کردن مسلمان مستطیع بنا بر شرایط و اعمال مخصوص (معین، ۱۳۶۰). فرد مؤمن کسی است که به قصد انجام وظیفه الهی و تقرب به خدا و در صورت داشتن امکانات و اسباب سفر به شهر مکه، در ایام مشخصی که برای انجام اعمال حج در دین اسلام معین شده، دست‌کم یک‌بار در دوره زندگی خود به طواف خانه خدا و عمل به دیگر مناسک حج اقدام کند^۱ و در این کنگره بزرگ الهی - سیاسی مسلمانان برای برقراری اتحاد و اخوت هر چه بیشتر در امت اسلامی و اعلام برائت از دشمنان دین خدا شرکت جوید.^۲

«...الامصلین... الذین فی أموالهم حق معلوم للسائل والمحرؤم» مگر نمازگزاران حقیقی... کسانی که در مال و دارایی خود برای فقیر سائل و فقیر آبرومند محروم حقی معین و معلوم قرار می‌دهند (معارج، ۲۲-۲۵).

«وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» و مردم را حج و زیارت آن خانه (کعبه) واجب است، بر هر کسی که توانایی برای رسیدن...^۴ به آنجا داشته باشد (آل عمران، ۹۷).

۱. «و اذان من الله و رسوله الی الناس یوم الحج الاکبر ان الله بری من المشرکین و رسوله» بزرگ‌ترین روز حج، خدا و رسولش (در جهت وحدت و یکپارچگی مومنان) به مردم اعلام می‌دارند خداوند و پیامبرانش از مشرکان بیزارند (توبه، ۳).

«وات ذالقربی حقه و المسکین و ابن السبیل و لاتبذر تبذیراً» (ای رسول خودت و امتت) حقوق خویشاوندان و ارحام خود را ادا کن و نیز فقیران و رهگذران بیچاره را به حق خودشان برسان و هرگز اسراف روا مدار (اسراء، ۲۶).

جهاد و یاری مظلوم: جهاد در لغت به معنای کارزار کردن و جنگیدن در راه حق و جدال با کافران (معین، ۱۳۶۰) و نیز به معنای تجهیز و تمهید برای دفع دشمن (راغب، ۱۴۰۴) است. در فرهنگ اسلامی، بر جهاد در راه خدا با مال و جان تأکید فراوان شده، به طوری که در صورت ضرورت دفاع از کیان مسلمانان، بر همگان واجب است که جهاد در راه خدا را بر آسایش خانواده و نزدیکان، حفظ اموال، رونق کسب و تجارت و نگهداری از خانه و کاشانه ترجیح دهند، به مبارزه با مفسدان و ظالمان و یاری مظلوم بشتابند. جهاد با مال و جان و جهاد با دست و زبان، از جمله انواع جهاد در راه خدا و مقابله با دشمنان دین و مسلمانان است (راغب، ۱۴۰۴). بنابراین فرد مؤمن کسی است که با غیرت و شجاعت دینی خود در برابر ظلم و فساد حساسیت نشان دهد و احساس مسئولیت کند و به هنگام احتمال خطر از سوی دشمنان دین، به مبارزه با آنها بپردازد. این مبارزه هم از راه جنگیدن و سلاح بر گرفتن، هم با صرف مال و هم با استفاده از قوای بدنی و بذل جان و بهره‌گیری از بیان شیوا و مؤثر انجام می‌شود.

اخلاق

اخلاق شامل سه دسته فردی، اجتماعی و تعامل با طبیعت می‌شود.

---

۲. إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ لَمْ يَأْتُوا بِالْمَالِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» منحصرأ مؤمنان (واقعی) آن کسان‌اند که به خدا و رسول او ایمان آوردند و هیچ شک و ریبی به دل راه ندادند و در راه خدا با مال و جانشان جهاد کردند. اینان به حقیقت راستگو هستند (حجرات، ۱۵).

اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ (ای مؤمنان) از گناهان خدا بپرهیزید و به خدا توسل جویید و در راه او جهاد کنید (مانده، ۳۵).

انْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (برای جنگ با کافران) سبک‌بار و مجهز بیرون شوید و در راه خدا با مال و جان خود جهاد کنید (توبه، ۴۱).

۳. «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاكُمْ وَأَخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنْ» (ای رسول ما) بگو امت را که ای مردم اگر شما پدران و پسران و برادران و همسران... الله و رسول و جهاد فی سبیلہ فتریبصوا حتی یأتی الله بأمره و خویشاوندان خود را و اموالی که جمع آورده‌اید و مال‌التجاره‌ای که از کسادی آن بیمناکید و منازلی (عالی) که به آن دل خوش داشته‌اید، بیش از خدا و رسول و جهاد در راه او دوست می‌دارید منتظر باشید تا امر نافذ خدا جاری شود (توبه، ۲۴).

اخلاق فردی

توکل: توکل در لغت به معنای به دیگری اعتماد کردن و به امید خدا بودن و توکل کردن به معنای کار خود را به خدا حواله کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، توکل به معنای اعتماد کردن به خداوند و نائب قرار دادن او در جمیع امور است^۱. توکل از صفات مؤمن شمرده شده و بر آن تأکید بسیار شده است، به طوری که از مقامات عالیّه معنوی و عرفانی به حساب آمده است. ایمان درجات و منزلت‌هایی دارد. از جمله این درجات صبر، پرهیزکاری، خلوص نیت، یقین به آنچه از سوی خداوند آمده و مهم‌تر از همه، توکل بر اوست. توکل آن است که انسان بداند از خداوند جز به خواست خدا، بر نمی‌آید و در برآوردن حاجات او مؤثر نخواهد بود^۲، از این رو فرد مؤمن و متوکل نیت و هدف از انجام اعمال خود را تنها رضای خدا و امید به او در برآورده شدن نیازها و خواست‌های خود قرار می‌دهد، از انجام دادن آنچه خشم خدا در آن است، بیم دارد، به کسی یا چیزی جز منابع لایزال رحمت الهی طمع نمی‌کند، و از وسایل و واسطه‌های دنیایی با علم به وسیله بودن و مؤثر بودن آنها در مسیر خواست الهی، برای رسیدن به اهداف خود بهره می‌گیرد. باید توجه شود که توکل به اندازه‌ای مهم است که در قرآن کریم متوکلان به عنوان محبوبان خداوند متعال مطرح شده‌اند^۳.

اخلاص: اخلاص در لغت به معنای خلوص نیت، عقیده پاک و ارادت صادق داشتن است و اینکه سالک الی الله در عمل خود شاهدی جز خدا نطلبد. اخلاص مخالف شرک و ریاست، به طوری که ترک عمل برای مردم "ریا" و به جا آوردن عمل برای آنان

۱. وَ عَلَى اللَّهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ «و بر خدا توکل کنید اگر به او ایمان آورده‌اید» (مائده، ۲۳).

۲. «قال رسول الله (ص) عن جبرئیل (ع): أَلْتَوَكَّلُ الْعَلَمُ بِأَنَّ الْمَخْلُوقَ لَا يُضَرُّ وَلَا يَنْفَعُ وَلَا يُعْطَى وَ اسْتِعْمَالُ الْيَأْسِ مِنَ الْحَقِّ فَإِذَا كَانَ الْعَبْدُ كَذَلِكَ لَمْ يَعْمَلْ لِأَخِي سِوَى اللَّهِ وَ لَمْ يَرْجُ وَ لَمْ يَخْفِ سِوَى اللَّهِ وَ لَمْ يُطْمَعْ فِي أَحَدٍ سِوَى اللَّهِ فَهَذَا هُوَ التَّوَكُّلُ» پیامبر خدا(ص) از جبرئیل نقل فرمود که: توکل عبارت است از آگاهی به آنکه از مخلوق خداوند ضرر و نفعی به فرد نخواهد رسید، عطایی به او نخواهد شد و ممانعت از چیزی به عمل نخواهد آمد. پس ناامیدی از خلق به وجود می‌آید و در این صورت است که بنده خداوند تنها برای او کار می‌کند، تنها به او امید دارد و تنها از (عدم رضایت) او بیمناک است. از این رو به چیزی جز پروردگار خود (و رحمت بی‌منتهای او) طمع نمی‌کند. این همان توکل است (بحارالانوار، ج ۶۶، باب ۳۸، ص ۳۷۳).

۳. «قال ابو جعفر (ع): إِنَّمَا هُوَ الْإِسْلَامُ وَ الْإِيمَانُ فَوْقَهُ بِدَرْجَةٍ وَ التَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بِدَرْجَةٍ وَ الْيَقِينُ فَوْقَ التَّقْوَى بِدَرْجَةٍ... أَيْ الْيَقِينُ شَيْءٌ قَالَ التَّوَكَّلُ عَلَى اللَّهِ وَ التَّسْلِيمُ لِلَّهِ وَ الرِّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ التَّفْوِيزُ إِلَى اللَّهِ» ابو جعفر (ع) فرمود: ایمان از اسلام برتر، تقوا از ایمان برتر، و یقین از تقوا برتر است. یقین همانا توکل به خدا، تسلیم در برابر او، خشنودی و رضا به تقدیر الهی و واگذاری امور به مشیت اوست. (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۲، ص ۱۳۸). علامه مجلسی در ذیل این روایت می‌فرماید: "استفاده از وسایل و اسباب دنیوی در انجام امور و حل مسائل در حالی که اعتقاد به خواست، خداوند و اعتماد به کارساز بودن مشیت الهی وجود داشته باشد، با توکل منافاتی ندارد" (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۲، ص ۱۴۳).

"شکر" و "اخلاص"، خلاص یافتن از این دو است (معین، ۱۳۶۰). در واقع، اخلاص، خالص کردن چیزی به معنای پاک کردن آن از پلیدی‌ها و رذایل است، بعد از آنکه چیزی در آن پلیدی‌ها قرار گرفت و به آن رذایل آلوده شد (راغب، ۱۴۰۴ ه.ق). در فرهنگ اسلامی، عمل خالص، به عملی گفته می‌شود که هدف از انجام آن تنها رضای خدا و ستایش او و نه ستایش جز او باشد^۱. این هدف و نیت هم در مرحله شروع به انجام آن عمل و هم در مرحله بعد از انجام آن باید وجود داشته باشد^۲. انسان با اخلاص کسی است که آنچه می‌خواهد تنها از خدا بخواهد، چنانچه به آن دست یابد، راضی و خشنود شود و از آنچه نزد او باقی مانده در راه خدا صرف کند^۳. به‌طور کلی، حقیقت اخلاص به معنی دوری جستن و برائت از آنچه غیر از خداست، معرفی شده است. پاک کردن هدف و انگیزه انجام عبادات و نیز پاک کردن عقاید دینی از آنچه نشانه شرک و بت‌پرستی است، از جمله مصادیق اخلاص برای خداوند است. در فرهنگ اسلامی، به خالص کردن دین برای خدا تأکید فراوان شده و به آن معناست که مؤمن عقیده خود به خداوند را از آنچه در ادیان تحریف‌شده قبلی به‌عنوان اعتقاد به تثلیث و خدایان سه‌گانه مطرح شده بود، پاک گرداند (راغب، ۱۴۰۴).

سپاس و شکرگزاری: شکر در لغت معنی داشتن نعمت‌های الهی و اظهار آن است که مخالف کفر، فراموشی نعمت، پنهان داشتن و پوشاندن آن است. در فرهنگ دینی، سه نوع شکر و سپاس مطرح است: شکر و سپاس قلبی که همان به خاطر داشتن نعمت است؛ شکر زبانی که تشکر از منعم و صاحب نعمت است؛ و شکر دیگر اعضا و جوارح که عبارت است از استفاده صحیح از نعمت و مقابله متناسب با اعطا کننده آن (راغب، ۱۴۰۴). شکر و سپاس از خداوند متعال به‌عنوان ولی نعمت همه بندگان و مخلوقات عالم، از

۴. «عن امیر المؤمنین (ع) یقول: طوبی لمن اخلص لله العبادۃ و الدعاء؛ «امیرمؤمنان علی (ع) فرمود: خوشا آن‌کس که عبادت و نیایش خود را تنها برای خدای خود انجام دهد» (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۴، ص ۲۲۹).

۵. «ابی جعفر (ع) قال: ... ان اخلاص النیه اشد من جمیع الاعمال... ثم بین (ع) معنی العمل الخالص بانه هو العمل الذی لا ترید ان یحمدک علیه احد الا الله عز و جل لا عند الفعل و لابعده؛ «ابی جعفر (ع) فرمود: به درستی که نیت خالص از سخت‌ترین اعمال است. سپس امام (ع) معنی عمل خالص را به عنوان عملی که قصد فرد هم حین انجام عمل و هم بعد از آن کسب رضای الهی و ستایش خداوند و نه ستایش خلق خدا باشد معرفی کرد (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۴، ص ۲۳۳).

۱. «الرسول (ص) قال: ... قلت یا جبرئیل فما تفسیر الاخلاص قال المخلص الذی لایسال الناس شیئا حتی یجد و اذا وجد رضی و اذا بقی عنده شی اعطاه فی الله» پیامبر (ص) از جبرئیل معنای اخلاص را پرسید و او جواب داد: فرد مخلص کسی است که تنها از خدای خود و نه بندگان او درخواست کند تا بیاید، هنگامی که یافت، خشنود می‌شود و از آن بهره می‌برد و از آنچه باقی ماند، در راه خدا صرف می‌کند (بحارالانوار، ج ۶۶، باب ۳۸، ص ۳۷۳).

صفات مؤمن^۱ و یکی از غایات خلقت و تطور و تحول طبیعت شمرده شده^۲، به طوری که خداوند نتایج و تبعات شکر و سپاس را برای مؤمنان، زیادی نعمت قرار داده است.^۳

حفظ عزت نفس: در متون اسلامی، حفظ عزت دنیا و آخرت از صفات مؤمن شمرده شده است.^۴ عزت در لغت به معنای استواری و عظمتی است که غلبه بر آن نتوان کرد و چیزی آن را به عجز نیاورد (البستانی و المعاوین، ۱۹۷۵). بنابراین مؤمن کسی است که با عمل به فرامین الهی و سر نهادن به پیشگاه عظمت خداوند، از کرنش در برابر هر چه غیر از خداست، می‌پرهیزد و از این راه عزت و کرامت نفس خود را حفظ می‌کند و ارتقا می‌بخشد.

تقویت اراده و تصمیم‌گیری مناسب: اراده از نظر لغوی به معنای شوق شدید نفس به سوی امری پس از شناخت آن است که عمل را در پی دارد و تقویت به معنای نیرومند ساختن و نیرو دادن به چیزی است (معین، ۱۳۶۰). بنابراین تقویت اراده به معنای پرورش نیروی اراده و اشتیاق به انجام عملی است که در پی آن تصمیم‌گیری به انجام آن عمل محقق می‌شود. دیدگاه اسلام تقویت اراده و داشتن عزمی استوار بر پیمان الهی و عدم اصرار بر گناه از ویژگی‌های افراد مؤمن تلقی شده است.^۵

۲. «یا ایها الذین آمنوا کلو امن طیبات ما رزقناکم و اشکروا لله ان کتتم اياه تعبدون» ای اهل ایمان روزی حلال و پاکیزه که نصیب شما کرده ایم، بخورید و شکر خدا را به جای آرید و تنها سپاس او گویند اگر شما فقط خدا را می‌پرستید (بقره، ۱۷۲).

۳. «و من رحمته جعل لکم اللیل و النهار لتسکنوا فیه و لتبتغوا من فضله و لعلکم تشکرون» یکی از هزاران لطف و رحمت‌های خدا آن است که شب و روز را برای شما قرار داده تا در شب آرام بگیرید و در روز از فضل خدا طلب روزی کنید، باشد که شکرگزار نعمت‌های خدا شوید (قصص، ۷۳).

۴. «و اذ تأذن ربکم لئن شکرتم لا زیدنکم و لئن کفرتم ان عذابی لشدید» و باز به خاطر آرید وقتی که خدا اعلام فرمود که شما بندگان اگر شکر نعمت به جای آرید، نعمت را می‌افزایم و اگر کفر کنید، به عذاب شدید گرفتار خواهید شد (ابراهیم، ۷).

۵. (ابی جعفر (ع) قال: ان الله عزَّ وَّ جَلَّ اعطى المؤمن ثلاث خصال العزة في الدنيا و الفلاح في الآخرة و المهابة في صدور الظالمين) ابی جعفر (ع) فرمود: خداوند عزیز و بزرگوار سه ویژگی را به مؤمن اختصاص داده است: ۱- عزت در دنیا، ۲- رستگاری در آخرت و ۳- بزرگی در نظر ستمکاران» (بحار الانوار، ج ۶۵، باب ۱۵، ص ۱۶).

«وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ» عزت و بزرگواری مخصوص خدا و پیامبرش و ایمان آورندگان به اوست (منافقون، ۸).

۱. «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ قَنُوسَىٰ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا» و ما با آدم عهدی بستیم (که فریب شیطان نخورد) پس فراموش کرد و ما در آن عهد او را استوار قدم نیافتیم، (طه، ۱۱۵).

رعایت بهداشت روانی و جسمانی: بهداشت در لغت به معنای حفظ تندرستی و صحت است (معین، ۱۳۶۰). بهداشت روانی، حفظ و مراقبت از سلامت روحی و بهداشت جسمی نیز عبارت است از حفظ‌الصحة، رفتار کردن انسان به‌طوری‌که به بیماری جسمانی مبتلا نشود. از دیدگاه اسلام، آدمی به‌عنوان وجودی که سلامت یا ناتوانی آن در حرکت او به سوی کمال تأثیر دارد، موظف به حفظ سلامت و قدرت کافی و توانایی لازم برای انجام امور روزمره زندگی فردی و اجتماعی و عبادات و نیز پاسخگویی به نیازهای مرتبه پایین بدن در راستای گرایش‌های عالی و فضیلت‌جویی است. در فرهنگ دینی با عنایت به سلامت جسمی و روحی افراد دستورات بی‌شماری برای حفظ سلامت جسم و بهداشت روان مطرح شده^۱ و در راستای سلامت جسمی و روحی افراد حفظ پاکدامنی و تقوای قلبی که زمینه‌ساز سلامت روانی در افراد است، باارزش‌تر از سلامت بدن شمرده شده است.^۲

خودسازی: خودسازی برابر با تزکیه نفس در نظر گرفته شده است. تزکیه، در لغت به معنای پاکیزه گردانیدن و بی‌آلایش کردن است (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی، به فرایند شناخت پلیدی‌ها و رذایل انسانی از یک سو، شناخت خود از سوی دیگر، و پاک کردن

«وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرِ اللَّهُ لَهُ وَ لَمْ يَصِرُوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَ هُمْ يَعْلَمُونَ» نیکان آنان هستند که هرگاه کار ناشایسته‌ای از ایشان سرزند یا ظلمی به نفس خویش کنند، خدا را به یاد آرند و از گناه خود توبه کنند که جز خدا هیچ کس نمی‌تواند گناه خلق را ببامرزد و آنان هستند که اصرار بر انجام کار زشت نکنند، چون به زشتی معصیت آگاهند (آل عمران، ۱۳۵).

۲. «قال ابو عبدالله (ع): تَغَدُّ وَ تَعِشُ وَ لَا تَأْكُلَ بَيْنَهُمَا شَيْئاً فَإِنَّ فِيهِ فَسَادَ الْبَدَنِ» ابا عبدالله (ع) فرمود: روز را به شب و شب را به روز بیاورد، در حالی که (تنها در همان دو وقت غذا می‌خوری) و ما بین آن دو چیزی نخور، زیرا بدن را مریض می‌گرداند. (کافی، ج ۶، ص ۲۸۸).

«قال امیرالمومنین (ع): أَشْرَبُوا مَاءَ السَّمَاءِ فَإِنَّهُ يَطْهَرُ الْبَدَنَ وَ يَدْفَعُ الْأَسْقَامَ» امیرالمومنین (ع) فرمودند: از آبی که از آسمان فرو می‌آید، بنوش، چرا که موجب پاکیزگی بدن و پیشگیری از امراض می‌شود (کافی، ج ۶، ص ۳۸۷).

«قال رسول الله (ص): تُذَاكِرُوا وَ تُتْلَقُوا وَ تُخَدِّثُوا فَإِنَّ الْحَدِيثَ جَلَاءٌ لِلْقُلُوبِ إِنَّ الْقُلُوبَ لَتَرِينٌ كَمَا تَرِينُ السِّيفُ وَ جَلَاءُهَا الْحَدِيثُ» پیامبر خدا (ص) فرمودند: با یکدیگر به مذاکره و صحبت پردازید و به دیدار یکدیگر بروید همانا صحبت کردن روح و روان آدمی را نشاط می‌بخشد. به‌درستی که روح و روان آدمی نیز همانند شمشیر زنگ می‌زند، پس زدودن زنگ و جلا دادن به آن در صحبت کردن است» (کافی، ج ۱، ص ۴۱).

۳. قال امیرالمومنین (ع): إِنَّ مِنَ الْبَلَاءِ الْفَاقَةُ وَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْبَدَنِ وَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْقَلْبِ وَ إِنَّ مِنَ الْبَلَاءِ سَيْفُ الْمَالِ وَ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ صِحَّةُ الْبَدَنِ وَ أَفْضَلَ مِنْ ذَلِكَ تَقْوَى الْقُلُوبِ» امیرمؤمنان علی (ع) فرمودند: فقر از جمله بلاها و مصائب است و بیماری جسمی از آن بدتر و بیماری روحی از بیماری جسمی بدتر و شدیدتر است. همچنین وسعت مال و روزی از نعمت‌های الهی است و سلامت جسمی از آن بهتر و سلامت روانی از سلامت جسم بهتر و برتر است (بحارالانوار، ج ۱، باب ۱، ص ۸۸).

نفس از این رذایل گفته می‌شود.^۱ به طوری که خودسازی و تزکیه نفس یکی از اهداف بلندمرتبه خداوند از بعثت انبیا معرفی شده است.^۲

پرورش نیروی عقلانی: تعقل و تفکر، در لغت به معنای اندیشیدن و اندیشه کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، پرورش و تقویت عقل و اندیشه، اولین هدف تربیتی است. قرآن کریم هدف نهایی بیان آیات را تعقل و تفکر انسان می‌داند.^۳

پرهیز از تبعیت، ظن و گمان: حدس به معنای گمان و تخمین و گمان به معنای اندیشه‌ای است که از روی یقین نباشد (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، به‌ویژه در اسلام، تبعیت از گمان و ظن سبب رکود اندیشه و تفکر است. عمل بدون یقین و اعتقاد بدون تبعیت و جست‌وجوی حق بودن آن، انحراف از حقیقت و بدگمانی در ارتباطات اجتماعی را به دنبال خواهد داشت.^۴

۱-۱۵- کسب علوم و معارف: کسب معارف در لغت به معنای تحصیل و به دست آوردن علوم و دانش‌هاست (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی، کسب علوم و معارف، ابزاری برای هدایت انسان به اصول اساسی دین از جمله توحید، نبوت و معاد است که این خود در کنار هدایت تکوینی به وسیله فطرت، اعتقادهای فرد را تحکیم می‌کند و به روابط عاطفی انسان با خدا، خود و جهان هستی نیرو می‌بخشد.^۵ کسب علوم و معارف به‌عنوان فرضیه دینی، در اسلام مطرح شده است. پیامبر اسلام می‌فرماید: طلب علم فرضیه‌ای

۱. «فَلَا أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا» هر که خود را منزه سازد، رستگار خواهد بود (شمس، ۹).

۲. «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ...» خدا بر اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که بر آنها آیات خدا را تلاوت کند و نفوسشان را از هر نقص و آلائش پاک گرداند و به آنها احکام شریعت و حقایق حکمت بیاموزد (آل عمران، ۱۶۴).

کَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ «چنین خدا آیات خود را برای شما روشن بیان می‌کند، باشد که در آنها تعقل کنید (و طریق سعادت ...» و هدایت باز جوید) (نور، ۶۱)... کَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ... «خدا به این روشنی آیات خود را برای شما بیان کند باشد، که برای آسایش دنیا و آخرت خود، تفکر و عقل به کار بندید» (بقره، ۲۱۹).

۴. «وَ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَنْبَغُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ الظَّنُّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا» آنان (که به آخرت ایمان ندارند) هیچ علم به آن مؤنث بودن ملائکه ندارند و جز در پی گمان و پندار نمی‌روند و ظن و گمان هم در فهم حق و حقیقت سودی نخواهد داشت (نجم، ۲۸).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنْ بَعْضُ الظَّنِّ إِثْمٌ...» ای اهل ایمان از بسیاری پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و پندارها معصیت است (حجرات، ۱۲).

۵. «وَ تِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَ مَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ» و این همه مثل‌ها می‌زنیم تا (حقایق) برای مردم روشن شود و (لیکن) به جز مردم دانشمند کسی تعقل در آن نخواهد کرد (عنکبوت، ۴۳).

است واجب بر هر مسلمانی و خداوند متعال طالبان علم را دوست دارد^۱. از این‌رو فعالیت در جهت آن از ویژگی‌های مسلمانان نامیده شده است^۲.

فضیلت جویی: فضیلت در لغت به معنای مرتبه بالایی در خوبی‌ها و کمال است و مخالف رذایل، پستی‌ها و نقصان قرار گرفته است (البستانی و معاونین، ۱۹۷۵). در فرهنگ اسلامی، مقصود از فضیلت، همان ارزش‌های اخلاقی است که اغلب در مؤلفه رفتارهای دینی اجتماعی-سیاسی ذکر خواهد شد. فرد مؤمن، کسی است که در راستای تحقق این ارزش‌ها و مکارم اخلاقی در خود، سعی و تلاش کند و با شناخت خود، آنها را ملکه روح خود گرداند^۳.

رفع نیازها به صورت متعادل: نیاز در لغت به معنای حاجت، خواهش و تمناست (معین، ۱۳۶۰). رفع نیازها به صورت متعادل یعنی ارضای آنها به طوری که در آن افراط و تفریط واقع نشود^۴، در فرهنگ اسلامی، فرد مؤمن کسی است که به نیازهای طبیعی و انسانی و غریزی خود توجه کند و از راه سالم و مشروع به رفع آنها بپردازد^۵.

۶. «طلب العلم فریضه علی کل مسلم الا ان الله یحب بغاه العلم» (کافی ۶، ۳۰، ۳۰).

قال رسول الله (ص): «فضل العلم احب الی الله عز و جل من فضل العباده» خداوند علم را بر عبادت افضل می داند (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۷، ۳۰۴).

۷. قال رسول الله (ص): «طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مشلمه» جست‌وجوی علوم و معارف بر هر مرد و زن مسلمان واجب است (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۴۵، ص ۶۸).

۱. «قال النبی (ص): بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ؛ «مبعوث شدم تا ارزش‌های اخلاقی (فضیلت‌ها) را تحقق بخشم» (سفینه المجار، ج ۱، ص ۴۱۰).

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «الْمَكَارِمُ عَشْرٌ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَكُونَ فِيكَ فَلْتَكُنْ... قِيلَ وَمَا هُنَّ قَالَ (ع) صِدْقُ النَّاسِ وَ صِدْقُ اللِّسَانِ وَ آدَاءُ الْأَمَانَةِ وَ صِلَةُ الرَّحِمِ وَ إِقْرَاءُ الضَّعِيفِ وَ إِطْعَامُ السَّائِلِ وَ الْمُكَافَأَةُ عَلَى الصَّنَائِعِ وَ النَّذْمُ لِلْجَارِ وَ لِلصَّاحِبِ وَ رَأْسُهُنَّ الْحَيَاءُ» امام صادق (ع) فرمود: از جمله مکارم اخلاق، ده چیز است (ای مؤمن) اگر توانستی آنها را درونی سازی، پس در پی آن باش. آنها عبارتند از: شجاعت، راستگویی، ادای امانت، رسیدگی به خویشان، پذیرش با خوشرویی نسبت به میهمان، غذا دادن به سائل و درخواست‌کننده، جبران و مقابله به مثل نیکی دیگران، حمایت از همسایه و همنشین و در رأس همه این امور حیا قرار دارد « (کافی، ج ۲، ص ۵۶ و ۵۵).

۲. «كُلُّوا وَ اشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ» (ای مردم) از روزی خدا بخورید و بیاشامید و (لیکن) بر روی زمین به فساد و تباهی نپردازید و عصیان نکنید (بقره، ۶۰).

۳. «... إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ...» شما (ای قوم لوط) از روی شهوت، به جای زنان با مردان در می‌آمیزید. آری شما گروهی افراط‌گرید (اعراف، ۸۱).

پرهیز از لغو: لغو در لغت به معنای سخن باطل و بیهوده و آن چیزی است که آدمی را از یاد و ذکر خدا غافل سازد (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی، لغو به سخنی که بدون فکر و اندیشه بر زبان جاری شود و کلام زشت و ناپسند گفته می‌شود (راغب، ۱۴۰۴). فرد مؤمن، کسی است که خود از گفتن لغو می‌پرهیزد و در صورتی که با آن سخن از سوی دیگران روبه‌رو می‌شود، از آن پرهیز و با رفتاری کریمانه با آن برخورد می‌کند.^۱

سخاوتمندی: سخاوت در لغت به معنای جود و بخشش و کرم است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی، انفاق به‌عنوان یکی از مصادیق سخاوتمندی معرفی شده است. انفاق عبارت است از: کمک و همیاری مالی با استفاده از دارایی‌های مرغوب و مورد علاقه فرد که نیت از آن تقرب به خدا، و به‌دور از منت و آزار و ترجیحاً مخفیانه و به دور از چشم دیگران است.^۲

صبر: صبر در لغت به معنای خودداری و کنترل نفس از انجام اموری است که از نظر عقلی و شرعی مجاز به انجام آنها هستیم (راغب، ۱۴۰۴). در اصطلاح دینی، به پایداری و استقامت در برابر دشواری‌ها، مصائب و معاصی که در آن شکایتی به دیگران نباشد، واژه صبر گفته می‌شود.^۳ در اسلام صبر از اصول ایمان^۴ و از ویژگی‌های مؤمن معرفی شده^۵ و از وظایف دینی به حساب آمده است.^۱

آنان که از لغو و سخن باطل اعراض و دوری ... ۴. «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ ... وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ» «همانا اهل ایمان به رستگاری رسیدند و إذا مروا باللغو مروا كراما» (صالحان کسانی هستند که) هرگاه به عمل لغوی (از مردم غافل) برخورد کنند، بزرگوارانه از آن ... کنند» (مؤمنون، ۲) گذرند (فرقان، ۷۲).

۵. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ «شما هرگز به مقام خاصان نخواهید رسید، مگر آنکه از آنچه دوست می‌دارید در راه خدا انفاق کنید» (آل عمران، ۹۲).

یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ؛ «ای اهل ایمان صدقات خود را به سبب منت و آزار تباه نسازید مانند آنکه مال خود را از روی ریا و خودنمایی انفاق می‌کند که او ایمان به خدا و روز قیامت نیاورده است» (بقره، ۲۶۴).

۱. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ ثَلَاثَةٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ وَ الصَّبْرُ عَلَى الطَّاعَةِ وَ الصَّبْرُ عَنِ الْمَعْصِيَةِ فَمَنْ صَبَرَ عَلَى الْمُصِيبَةِ حَتَّى يَرُدَّهَا بِحُسْنِ عَزَائِهَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ ثَلَاثَمِائَةِ دَرَجَةٍ... وَ مَنْ صَبَرَ عَلَى الطَّاعَةِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ سِتْمِائَةِ دَرَجَةٍ... وَ مَنْ صَبَرَ عَنِ الْمَعْصِيَةِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ تِسْعَمِائَةِ دَرَجَةٍ... «پیامبر خدا(ص) فرمود: صبر سه صورت دارد: صبر بر مصیبت، صبر بر(انجام) طاعت الهی و صبر بر (پرهیز از) معصیت خدا. پس برای کسی که بر مصیبت صبر و نیکو عزاداری کند، خداوند سیصد درجه (معنوی) قرار می‌دهد؛ آن که در (انجام) طاعت الهی صبر کند، ششصد درجه (معنوی) و آن که بر (پرهیز از) معصیت خدا صبر کند، نهصد درجه (معنوی) کسب خواهد کرد» (کافی، ج ۲، ص ۹۱).

قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ (ع) مَا الصَّبْرُ الْجَمِيلُ؟ قَالَ (ع) ذَلِكَ صَبْرٌ لَيْسَ فِيهِ شَكْوَى إِلَى النَّاسِ؛ «از ابی جعفر(ع) پرسیده شد: چه نوع صببری زیباست؟ امام (ع) فرمودند: صببری که در آن شکایتی به مردم نشوند» (کافی، ج ۲، ص ۹۲).

۲. ابی عبدالله (ع) قال الصبر من الايمان بمنزله الراس من الجسد فاذا ذهب الراس ذهب الجسد كذلك اذا ذهب الصبر ذهب الايمان «ابا عبدالله (ع) فرمود: رابطه صبر با ایمان مانند رابطه سر با بدن است، همان‌طور که وقتی سر از بدن جدا شود، به جسد تبدیل خواهد شد (و زندگی و حرکت و تأثیری نخواهد داشت)، هنگامی که صبر نباشد، ایمان نیز از بین خواهد رفت» (کافی، ج ۲، ص ۸۷).

۳. ابی عبدالله (ع): «قال ينبغي للمؤمن ان يكون فيه ثمانی خصال و قورا عند الهزاهز صبورا عند البلاء...» ابی عبدالله (ع) فرمود: هشت ویژگی سزاوار فرد مومن است: در برابر فتنه‌ها بردبار باشد، هنگام بلا صبر پیشه سازد... (کافی، ج ۲، ص ۴۷).

فرد مؤمن، کسی است که در موقعیت فقر و تنگدستی و دشواری‌ها با تحمل و بردباری از آن گذر کند، در موقعیت مهیاشده برای ارتکاب معاصی با کنترل نفس از آن بپرهیزد و در انجام عبادات و طاعات الهی، با پایداری از سختی‌های آن نهراسد.

حلم: حلم در لغت به معنای بردباری کردن است، به طوری که نفس را طمأنینه‌ای حاصل شود که غضب به‌آسانی تحریک او نتواند کرد و اگر مکروهی به او رسد، مغلوب نشود (معین، ۱۳۶۰). به عبارتی حلم کنترل نفس و روان آدمی از تحریکات هیجانی و عصبانیت‌هاست (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی، حکم یکی از اجزای ایمان شمرده شده^۲ و عبارت است از: ملکه نفسانی که از انتقام‌جویی، سلطه‌طلبی و برتری‌خواهی بردیگران ممانعت می‌کند^۳. مؤمن کسی است که در مواجهه با موقعیت‌های دشواری که در آن اسباب و علل رسیدن به اهداف به‌سختی فراهم شده و از برآمدن امیال فرد جلوگیری می‌شود، با کنترل نفس خود و بهره‌گیری از عقل، به تصمیمات مدبرانه و راه‌حل‌های سنجیده و معقول دست یابد. این به جز از راه عدم تأثیرپذیری از عصبانیت‌ها و کنترل خشم میسر نخواهد بود.^۴

احسان: احسان در لغت به معنای نیکوکاری، بخشش، نیکویی کردن، نیک گفتن و انعام (معین، ۱۳۶۰) و به‌طور کلی انجام هر کاری است که عقل، احساس یا نفس، آن را زیبا بداند (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ اسلامی، نیکوکاری، انعام و بخشش از صفات مؤمن و به‌طور کلی از ویژگی‌های انسانیت برشمرده شده است، به طوری که امیرالمؤمنین هویت و اعتبار انسان را به اعمال نیک و افعال حسنه او می‌داند^۵. خداوند کریم نیز نتیجه احسان کردن به دیگران را چیزی جز رشد و کمال خود فرد، مطرح نمی‌کند^۶ و همواره بشریت را به رعایت عدل و احسان در بین مردم دعوت کرده است^۷. در این جا بیان فرق بین عدل و احسان ضروری به نظر می‌رسد. عدل، عبارت است از: انجام وظیفه در حدی که بر فرد واجب است و مطالبه حقی که از نظر شرعی و عرفی مجاز به آن است. درحالی‌که احسان عبارت است از: ادای وظیفه بیش از آنچه بر او واجب بوده و نیز مطالبه حق خود کمتر از آن چیزی که مجاز به دریافت آن است

۴. «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا اسْتَعِینُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِینَ» ای افرادی که ایمان آورده‌اید: از صبر و استقامت و نماز کمک بگیرید، زیرا خداوند با صابران است (بقره، ۱۵۳).

۵. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلَى سَبْعَةِ أَهْمِهِمْ عَلَى الْبِرِّ وَ الصَّدَقِ وَ الْبِقِينِ وَ الرِّضَا وَ الْوَفَاءِ وَ الْعِلْمِ وَ الْحِلْمِ» امام صادق (ع) فرمود: خداوند عزیز و بلندمرتبه هفت جزء برای ایمان قرار داده است که عبارتند از: نیکوکاری، راستی، یقین، خشنودی، وفادار بودن، علم و بردباری» (کافی، ج ۲، ص ۴۲).

۶. علامه مجلسی در توضیح روایت قبل فرموده‌اند: حلم همان ملکه اخلاقی است که فرد واجد آن را از انتقام‌گیری، سلطه‌جویی و برتری‌طلبی بر دیگران باز می‌دارد (بحارالانوار، ج ۶۶، باب ۳۲، ص ۱۵۹).

۷. قال رسول الله (ص): «مِنْ أَحَبِّ السَّبِيلِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ جُرْعَتَانِ جُرْعَةٌ غَضِظَتْ تَرُدُّهَا بِحِلْمٍ وَ جُرْعَةٌ مُصِيبَةٌ تَرُدُّهَا بِصَبْرٍ» پیامبر خدا (ص) فرمود: دو کار نزد خداوند محبوب‌تر است: خشمی که با حلم و بردباری کنترل شود و مصیبتی که با صبر تحمل شود (کافی، ج ۲، ص ۱۱۰).

۸. قال أمير المؤمنين (ع): «النَّاسُ أَتْنَاءُ مَا يُحْسِنُونَ» مردم فرزند آنچه هستند که به نیکی انجام داده‌اند (بحارالانوار، ج ۱، باب ۴، ص ۲۰۴).

۱. «إِنْ أَحْسَنْتُمْ لَنَا نُحْسِنْكُمْ وَ إِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا...» اگر نیکی کردید، به خود کردید و اگر بدی و ستم کردید نیز باز هم به خود کرده‌اید (اسراء، ۷).

۲. «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ...» همانا خدا خلق را فرمان به عدل و احسان می‌دهد (نحل، ۹۰).

(راغب، ۱۴۰۴). در حقیقت، احسان مرتبه‌ای بالاتر از عدل است و اگرچه واجب نیست، لکن پسندیده شمرده شده، به طوری که خداوند بارها حمایت و محبت خود را به نیکوکاران و محسنان اعلام کرده است.^۱ فرد مؤمن و محسن، به گونه‌ای با دیگران برخورد می‌کند که دوست می‌دارد با خودش برخورد کنند^۲، در سختی و تنگدستی در راه خدا انفاق می‌کند، هنگام خشم و عصبانیت خود را کنترل می‌کند و عفو و بخشش را در برخورد با مردم پیشه خود قرار می‌دهد.^۳

سازگاری: سازگاری در اینجا برابر با مدارا در نظر گرفته شده است. مدارا در لغت به معنای نرمی کردن، ملاحظت و به مهربانی رفتار کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، حسن خلق و برخورد نیکو با افراد اعم از مؤمن و غیرمؤمن، از صفات پسندیده مؤمنان و شرط کمال آنان در عمل به وظایف دینی است.^۴ این ویژگی اخلاقی به اندازه‌ای اهمیت دارد که خداوند به پیامبر خود نیز توصیه می‌کند که با خلق من به مدارا و مهربانی رفتار کن.^۵ واضح است پیامبر اسلام خود دارای ویژگی‌های اخلاقی برتر نسبت به دیگران بوده و قابلیت خود را برای پذیرش رسالت الهی به اثبات رسانده بوده است و این تأکید تنها به اهمیت چنین رفتاری دلالت دارد.

۳. «وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» و نیکی کنید که خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد (بقره، ۱۹۵).
 الْمُحْسِنِينَ و هر که را بخواهیم به لطف خاص خود مخصوص می‌گردانیم و اجر هیچ کس از نیکوکاران را در دنیا ضایع نخواهیم کرد (یوسف، ۵۶).

۴. قَالَ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع): «التَّوَّاضُعُ دَرَجَاتٌ مِنْهَا... لَا يُحِبُّ أَنْ يَأْتِيَ إِلَى أَحَدٍ إِلَّا مِثْلَ مَا يُؤْتِي إِلَيْهِ، إِنْ رَأَى سَيِّئَةً ذَرَاهَا بِالْحَسَنَةِ كَاطِمِ الْغَيْظِ، عَافٍ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» حضرت رضا (ع) فرمودند: تواضع (و نیکوکاری) درجاتی دارد از آن جمله است دوست نداشتن برای دیگران آنچه را بر خود دوست نمی‌دارد، مقابله بدی با خوبی، کنترل خشم و گذشت نسبت به مردم که خداوند نیکوکاران را دوست دارد (کافی، ج ۲، ص ۱۲۴).

۵. «الَّذِينَ يُتَّقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (متفقین) کسانی هستند که از مال خود به فقرا در حال وسعت و تنگدستی انفاق کنند و خشم و غضب خود فرو نشانند و از بدی مردم در گذرند (چنین مردمی نیکوکارند) و خدا دوستدار نیکوکاران است (آل عمران، ۱۳۴).

۶. قال رسول(ص): ثَلَاثٌ مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ لَمْ يَتِمَّ لَهُ عَمَلٌ وَرَعٌ يَخْجُرُهُ عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ وَخُلُقٌ بِهِ النَّاسُ وَجِلْمٌ يَرُدُّ بِهِ جَهْلَ الْجَاهِلِ: «پیامبر خدا (ص) فرمودند: سه چیز است که موجب کمال در عمل می‌شود: پرهیزکاری که فرد را از نافرمانی خدا حفظ کند، اخلاقی که فرد بدان با مردم به مدارا و سازگاری رفتار کند، و بردباری که با آن نادانی جاهل برطرف شود» (کافی، ج ۲، ص ۱۱۶).

۷. سَمِعْتُ جَعْفَرَ (ع) يَقُولُ جَاءَ جَبْرَائِيلُ (ع) إِلَى النَّبِيِّ (ص) فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ رَبُّكَ يَقْرُتُكَ السَّلَامُ وَ يَقُولُ لَكَ دَارِ خَلْقِي؛ «از امام جعفر (ع) شنیدم می‌فرمود: جبرئیل نزد پیامبر (ص) آمد و فرمود ای محمد (ص) پروردگارت به تو سلام می‌رساند و می‌گوید با خلق من به مدارا و سازگاری رفتار کن» (کافی، ج ۲، ص ۱۱۷).

اخلاق جمعی

خوش اخلاقی و نیکوسازی رفتار: خوش اخلاقی، در لغت به معنای خوی و عادت پسندیده داشتن (معین، ۱۳۶۰) و در فرهنگ دینی، پس از عمل به واجبات، برخورد پسندیده با مردم از مکارم اخلاق، محبوب‌ترین اعمال و موجب کمال ایمان به خداوند شمرده شده است.^۱ حسن خلق عبارت است از: پذیرش مردم با آغوش باز، مصاحبت با آنان با کلامی شیرین و آرامش‌بخش و برخورد با برادران و خواهران دینی با نشاط و روی گشاده.^۲ در فرهنگ اسلام، مؤمنان به مدارا با مردم و تلاش برای پیوند قلوب، حل مشکلات، برطرف کردن کدورت‌ها و پیشگیری از ایجاد عداوت و دشمنی در بین امت اسلامی توصیه شد، و آن را از اخلاق فاضله دانسته‌اند^۳، چرا که خطاها را می‌پوشاند و آثار آن را از بین می‌برد، جامعه را آباد می‌سازد و موجب نشاط روحی و طول عمر و ازدیاد محبت بین مؤمنان می‌شود.^۴

۱. ابی عبدالله (ع) قال: «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَمَلَتْ إِسْلَامُهُ... الصَّدَقُ وَالْحَيَاءُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الشُّكْرُ» ابی عبدالله (ع) فرمود: «چهار چیز است که در صورت رعایت آنها از سوی مؤمن اسلام او کامل می‌شود: راستگویی، حیا، خوش اخلاقی، سپاس و شکر» (کافی، ج ۲، ص ۹۹).

قال أبو عبدالله (ع): ما يقدّم المؤمن على الله عزو وجلّ بعملٍ بعد الفرائض أحبّ إلى الله تعالى من أن يسع الناس بخلقه». امام صادق (ع) می‌فرماید: «هیچ عملی بعد از انجام واجبات نزد خداوند محبوب‌تر از آن نیست که مردم از اخلاق نیکوی فرد مؤمن در آسایش و راحتی باشند» (کافی، ج ۲، ص ۱۰۰).

۲. قلت لابی عبدالله (ع): «له ما حد حسن الخلق قال (ع) تلین جناحک و تطیب کلامک و تلقی اخاک ببشر حسن» از امام صادق (ع) پرسیدم: حدود اخلاق نیکو داشتن کدام است؟ امام (ع) فرمود: آن است که آغوش خود را برای رفع مشکل برادر و خواهر دینی خود بگشایی، خوش کلام باشی و با برادر مؤمن خود با روی گشاده برخورد کنی (کافی، ج ۲، ص ۱۰۳).

۳. قال أبو عبدالله (ع): «إن الخلق الحسن يميث الخطيئة كما تميث الشمس الجليد. ابا عبد الله (ع) فرمود: «همانا خوش اخلاقی کدورت و خطا را ذوب می‌کند همان‌گونه که آب یخ زده در برابر خورشید ذوب می‌شود» (کافی، ج ۲، ص ۱۰۰).

قال رسول الله (ص): «أفاضلكم أحسنكم أخلاقاً المؤمنون أئناً الذين يألفون و يؤلفون و نوطاً رجالهم» پیامبر خدا (ص) فرمودند: «برترین شما خوش اخلاق‌ترین و سهل‌گیرترین شماست آنان که محبت می‌کنند و مورد محبت نیز واقع می‌شوند و با همسران مسامحه و توافق دارند» (کافی، ج ۲، ص ۱۰۲).

۴. ابی عبید الله (ع) قال: «البر و حسن الخلق يعمران الديار و يزيدان في الأعمار» امام صادق (ع) فرمود: «نیکوکاری و خوش اخلاقی جامعه را آباد می‌سازد و موجب طول عمر (مؤمنان) می‌شود» (کافی، ج ۲، ص ۱۰۰).

تعاون و همکاری: تعاون در لغت به معنای همدستی، یاری و دستگیری از دیگران (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی، به معنای کمک به دیگران در راستای نیکوکاری و پرهیز از گناه و ظلم به افراد است.^۱ فرد مؤمن، کسی است که نه در زشتی‌ها و فسق و فجور، بلکه در اموری که به خیر و سعادت و کمال دینی منجر می‌شود، با دیگران همفکری و همیاری دارد.

وفای به عهد: وفا کردن در لغت به معنای به‌جا آوردن وعده و عهد و اجرای شرایط دوستی و محبت است (معین، ۱۳۶۰). عهد نیز در لغت به معنای مختلفی به‌کار رفته است که از جمله می‌توان به ضمان، امان، ذمه، مودت، وصیت، میثاق و سوگند اشاره کرد (البستانی و معاونین، ۱۹۷۵). در اصطلاح دینی، عهد به معنای محافظت از چیزی و مراقبت مرحله به مرحله از آن است مانند قسم و نذر. در فرهنگ اسلامی، عهد و پیمان بستن با دیگری مستلزم محافظت از آن و اجرای تام و تمام آن است (راغب، ۱۴۰۴). کوتاهی در مراقبت از انجام یک پیمان و گرایش به اموری که آن پیمان را نقض می‌کند. خلاف وفای به عهد شمرده شده است (همان). فرد مؤمن کسی است که هم به عهد و پیمان خود با خداوند برای ایمان و بندگی او، هم به عهد و پیمانی که با دیگران بسته است، وفادار بماند.^۲

ایثار: ایثار در لغت به معنای بذل کردن، دیگری را بر خود ترجیح دادن، قوت لازم خود را به دیگری بخشیدن و مقدم دانستن دیگران بر خود در کل امور است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، انفاق در راه خدا، در رفاه و تنگدستی از مصادیق ایثار ذکر شده است. مؤمن کسی است که از آنچه دوست می‌دارد و خود طالب آن است^۳، بدون منت و تحقیر و تطمیع دیگری، انفاق کند^۴ و هدف از آن

۵. تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ ...؛ ای اهل ایمان... به یکدیگر در نیکوکاری و تقوا و نه بر گناه و ستمکاری کمک کنید (مانده، ۲).

۱. «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ...» ای اهل ایمان البته به عهد و پیمان خود وفا کنید (مانده، ۱).

«وَ بَعَثَ اللَّهُ أَوْفُوا ذَلِكُمْ وَ صَیِّبْكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» و به عهد خدا وفا کنید (اوامر و نواهی خدا را اطاعت کنید) این است سفارش خدا به شما، باشد که متذکر و هوشمند شوید» (انعام، ۱۵۲).

قال امیرالمؤمنین (ع) إِنَّ لِأَهْلِ التَّقْوَىٰ عِلْمَاتٍ يُعْرَفُونَ بِهَا صِدْقَ الْحَدِيثِ وَ آدَاءَ الْأَمَانَةِ وَ وَفَاءَ بِالْعَهْدِ وَ قَلَّةَ الْعَجْزِ وَ الْبُخْلِ... و امیرمؤمنان علی (ع) فرمودند: اهل تقوا و پرهیزکاری ویژگی‌هایی دارند که عبارت است از: راستگویی، ادای امانت، وفا کردن به عهد و پیمان، کاستن از ضعف و بخل (بحارالانوار، ج ۶۷، باب ۵۶، ص ۲۸۳)...ورزی و

۲. «لَنْ تَأْكُلُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ يُنْفِقُونَ مِمَّا تُحِبُّونَ...» شما هرگز به مقام خاصان نخواهید رسید، مگر آنکه از آنچه دوست می‌دارید، در راه خدا انفاق کنید (آل عمران، ۹۲).

۳. «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا انْفَقُوا مِنَّا وَ لَا ذِي لَهُمْ أَجْرٌ هُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ» آنان که مالشان را در راه خدا انفاق کنند، در پی انفاق (به مستحقان) متنی نگذارند و آزاری نرسانند آنها را پاداش نیکو نزد خدا خواهد بود (بقره، ۲۶۲).

را تنها کسب محبت و رضای الهی و نه کسب اعتبار و آبروی دنیایی در بین مردم قرار دهد.^۱ این بذل و بخشش و انفاق شامل تمامی سرمایه‌هایی است که انسان می‌تواند در اختیار داشته باشد، با صرف آن در راه خدا نفعی برای دیگران داشته باشد و مشکلی را از برادران و خواهران دینی خود حل کند. سرمایه‌هایی از جمله اموال و دارایی، علم و دانش، قوای ذهنی و جسمانی، عمر و زندگی و حتی حیات دنیایی و جان و به‌طور کلی تمامی آنچه خداوند روزی فرد کرده است، می‌تواند شامل ایثار و انفاق در راه رسیدن به قرب الهی باشد.^۲

پاسداری از شخصیت مؤمن: پاسداری در لغت به معنای مراقبت، رعایت، احترام و حرمت است (معین، ۱۳۶۰). شخصیت مؤمن، به عبارتی آبرو و حیثیت او در بین جامعه، مؤمنان دیگر و دوستان و آشنایان اوست. از این‌رو پاسداری از شخصیت مؤمن در جایی مطرح می‌شود که حیثیت فرد یا در معرض خطر باشد که باید از آن مراقبت کرد، خطر را برطرف ساخت و حرمت او را پاس داشت یا آسیب و لطمه دیده است که باید در راستای بازسازی آن و رعایت حق و احترام او تلاش کرد. در فرهنگ دینی، به‌ویژه اسلام، از غیبت و نیز تمسخر دیگران به‌عنوان دو عامل از بین‌برنده حرمت مؤمن در جامعه به‌شدت نهی شده است.^۳

۴. «وَالَّذِينَ يُفْقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا وَ أَنْانَ كَمَا قُصِدَ رِیَا وَ خُودنمایی می‌بخشند و به خدا روز قیامت نمی‌گروند (ایشان یاران شیطان‌اند) و هر که را که شیطان یار اوست، بسیار بد یاری خواهد داشت (نساء، ۳۸).

۵. «إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ اللَّهَ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ أَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً يُرْجَوْنَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ لِيُؤْتِيَهُمْ أَجْرَهُمْ وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ...» و آنها که کتاب خدا را تلاوت کرده و نماز به پا می‌دارند و از هر آنچه خدا روزیشان فرمود پنهان و آشکار (به نیازمندان) انفاق می‌کنند امید به تجارتي دارند که هرگز زیان و زوال نخواهد یافت تا خدا به آنها پاداش کامل اعطا کند و از فضل و کرم خود بر (روزیشان) بیفزاید (فاطر، ۲۹-۳۰).

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَبَارِزُوا بِاللِقَابِ...» ای اهل ایمان هرگز نباید قومی دیگر را مسخره و استهزا کنند شاید آن قوم که مسخره می‌کنید بهترین مؤمنان هستند و نیز بین زنان با ایمان قومی قوم دیگر را سخره نکنند چه بسا آن قوم بهترین آن زنان‌اند و هرگز عیب‌جویی (از هم دینان خود) نکنید و به نام لقب‌های زشت یکدیگر را مخوانید (حجرات، ۱۱).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ أَثْمٌ وَ لَا تَحْسَبُوا وَ لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُمْ بَعْضًا...» ای اهل ایمان از بسیار پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و پندارها معصیت است و نیز از حال درونی هم تجسس مکنید و غیبت یکدیگر روا مدارید (حجرات، ۱۲).

قال رَسُولُ اللَّهِ (ص): «مَا أُعْطِيَ مُؤْمِنٌ قَطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ إِلَّا بِحَسَنِ ظَنِّهِ بِاللَّهِ وَ رَجَائِهِ لَهُ وَ حُسْنِ خُلُقِهِ وَ الْكَيْفَ عَنِ اغْتِيَابِ الْمُؤْمِنِينَ...» پیامبر خدا (ص) فرمود: به مؤمن نیکی‌های دنیا و آخرت داده نمی‌شود، مگر به واسطه گمان نیکویی که به خداوند دارد، اخلاق نیکویی که (بادیگران) دارد و پرهیزی که از غیبت مؤمنان خواهد کرد (کافی، ج ۲، ص ۷۲).

غیبت به معنای آن است که انسان عیب دیگری را در غیاب او بدون وجود ضرورت طرح آن، با دیگری مطرح کند (راغب، ۱۴۰۴). تمسخر دیگران یعنی استهزا، مسخره کردن و ریشخند زدن به دیگران برای عیبی در او یا عملی که سرزده است (معین، ۱۳۶۰). فرد مؤمن کسی است که دیگران را با استهزا، ریشخند، برچسب زدن و القاب زشت و ناپسند مورد تمسخر قرار نمی‌دهد و در صورت مشاهده چنین برخوردی با برادر یا خواهر مؤمن خود، درصدد دفاع از حیثیت و شخصیت او بر خواهد آمد.

اطاعت از قانون: قانون یعنی مجموعه احکام و نظم‌بخشی‌هایی که روابط افراد را از لحاظ مختلفی (سیاسی، اجتماعی و اقتصادی) تنظیم می‌کند (الاستانی و معاونین، ۱۹۷۵). در فرهنگ دینی، به‌ویژه اسلام قوانین عبارت است از: شرایع و احکام الهی در ابعاد فردی و اجتماعی که از سوی خداوند توسط پیامبر بر بشر نازل شده و مؤمنان ملزم به رعایت و انجام آن‌ها هستند. التزام عملی پیروان اسلام به دستورات الهی به‌صراحت در قرآن و روایت تأکید و پیروی از خدا و رسول و اولوالامر از صفات مؤمنان شمرده شده است. منظور از اطاعت خدا و رسول، تبعیت از دستورات و احکام الهی تصریح شده در قرآن و سنت، و منظور از اطاعت اولوالامر، تبعیت از جانشینان پیامبر است که علاوه بر احکام مصرحه، برای تبیین مسائل و موقعیت‌های مختلف در هر زمان و مکان که احکامی روشن و واضح برای آنها ذکر نشده، با قوه درایت، معنویت، اجتهاد و مصلحت‌سنجی خود، به بیان دستورالعملی مطابق با اصول دین و مبانی اسلام مبادرت می‌کند. از این رو در حکومت اسلامی که زیر نظر پیامبر، معصومین یا جانشینان به حق آنها تشکیل و اداره می‌شود و قوای مقننه در آن به وضع قوانین کلی و نیز قوانینی برای حل مشکلات روزمره حکومتی اقدام می‌کنند، تبعیت از کلیه این قوانین مشمول اطاعت از خدا و رسول و اولوالامر خواهد بود.

امر به معروف و نهی از منکر: معروف در لغت به معنای هرگونه عملی است که عقل یا شرع نیکویی آن را تأیید کنند و منکر نیز در لغت به معنای عملی است که توسط عقل یا شرع زشتی آن ثابت شود (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی، یکی از فروع دین اسلام که بر همگان تکلیف شده و رعایت آن موجب جلوگیری از رشد فساد و کفر و شرک و نفاق در جامعه اسلامی بیان شده، وظیفه امر به معروف و نهی از منکر است^۱. امر به معروف واجب عبارت است از: توصیه دیگران به انجام واجبات و نهی از منکر، شامل پیشگیری

«یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تَبْطُلُوا أَعْمَالَكُمْ» ای اهل ایمان از خدا و پیامبر او اطاعت کنید و (با مخالفت خدا و رسول) اعمال خود را ضایع و باطل نگردانید (محمد، ۳۳).

«یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ...» ای اهل ایمان فرمان خدا و رسول و فرمانداران (از طرف خدا و رسول) را اطاعت کنید و چون در چیزی کارتان به گفت‌وگو و نزاع کشید، به حکم خدا رسول بازگردید (نساء، ۵۹).

۱. الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ... مردان و زنان مؤمن بعضی یاور و سرپرست بعضی دیگرند، (یکدیگر را) به کار نیکو امر و از کار زشت باز می‌دارند (توبه، ۷۱).

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» باید از میان شما جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آنها همان رستگارانند (آل عمران، ۱۰۴).

از ارتکاب به گناه و حرام الهی است. در مستحبات و مکروهات، امر و نهی مستحب است. وجوب این وظیفه دینی، در واقع واجب کفایی است که اگر گروهی از مؤمنان به انجام آن مبادرت ورزند، در این صورت از دیگران ساقط خواهد شد و مقصود از آن اقامه واجب و جلوگیری از حرام است.^۱

عفو و گذشت: عفو در لغت به معنای در گذشتن از خطای کسی و انصراف از عقوبت یا انتقام از اوست (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی، عفو و گذشت در موقعیت ارتکاب خطا و ظلم دیگری در حق فرد مؤمن مطرح و حق مقابله به مثل نیز به او داده می‌شود^۲، ولی آنچه پسندیده است، بخشش هنگام قدرت در انتقام‌گیری است. فرد مؤمن، کسی است که با چشم‌پوشی از خطاهای برادر و خواهر مؤمن خود و حتی ظلمی که در حق او روا داشته شده، چنانچه فرد ظالم یا خطاکار به اشتباه خود واقف و معترف است، با اینکه قدرت مقابله به مثل دارد و می‌تواند او را به سزای کار زشت خود برساند، از اودر گذرد و به این ترتیب بزرگواری و عزت را در این دنیا و مغفرت الهی را در آخرت نصیب خود سازد.^۳

اصلاح بین افراد: اصلاح در لغت به معنای از میان بردن کدورت و عداوت بین افراد جامعه و هر آنچه موجب فساد می‌باشد، است (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی، آنچه موجب تشنت افراد و دوری مؤمنان از یکدیگر می‌شود، ناپسند و رفع آن مورد رضای

ابی جعفر (ع) قال: سئل أمير المؤمنين (ع) عن الايمان فقال (ع): «ان الله عزوجل جعل الايمان على اربع دعائم على الصبر واليقين والعدل والجهاد . والجهاد على اربع شعب على الامر بالمعروف والنهي عن المنكر والصدق في المواطن وشنان الفاسقين...» امام باقر (ع) فرمودند: از امیر ... مؤمنان (ع) در مورد ایمان سؤال شد فرمودند: همانا خداوند عزیز و بلند مرتبه چهار ستون برای ایمان قرار داده است که عبارتند از: صبر و یقین و .. پس جهاد چهار جزء دارد که عبارتند از: امر به معروف و نهی از منکر، صلابت و شجاعت در میدان جنگ و ... عدالت و جهاد در راه خدا دشمنی فاسقان (کافی، ج ۲، ص ۵۰).

قال امیر المومنین (ع): «و ما أعمال البر كلها في سبيل الله عند الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر إلا كفته في بحر لحي وإن الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر لا يُقربان من أجل ولا ينقصان من رزق» امیر مؤمنان (ع) فرمودند: «هر یک از اعمال خوب و حتی جهاد در راه خدا در مقایسه با امر به معروف و نهی از منکر مانند آب دهانی است که در دریای خروشان افکنده شود (امر به معروف و نهی از منکر دریای خروشانی است که تمامی ارزش‌ها در آن وجود دارد) به درستی که امر به معروف و نهی از منکر (هیچ زیانی به شما نرساند) و موجب مرگ شما نشود و روزی شما را کم نکند» (بحار الانوار، ج ۹۷، باب ۱، ص ۸۹).

۲. رساله علمیه.

۳. «أو جزاء سيئه سيئة مثلها فمن عفا وأصلح فأجره على الله...» و انتقام از بدی مردم به مانند آن رواست، لکن اگر کسی عفو کرده و بین خود و خصم را به عفو اصلاح کرد، پس اجر او بر خداست (شوری، ۴۰).

« و اگر در گذرند به تقوا و خداپرستی نزدیک تر است (بقره، ۲۳۷) و إن تَغْفُوا وَ تَصْفَحُوا وَ تَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ... ۴. «...وَأَنْ تَغْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى اگر عفو کنید و چشم بپوشید و ببخشید، خدا شما را می بخشد، چرا که خداوند بخشنده و مهربان است (تغابن، ۱۴)...رحيم»

خداوند^۱ است. فرد مؤمن، کسی است که با برخورد صادقانه و حسن خلق با برادران و خواهران دینی خود، از بروز اختلاف و کدورت قلبی بین مؤمنان پیشگیری می‌کند، با امر به معروف و نهی از منکر، دیگران را به خوش رفتاری و رعایت حقوق افراد جامعه دعوت می‌کند، در صورت بروز اختلاف و درگیری بین امت اسلامی، سعی در اصلاح بین افراد و نزدیکی قلوب مؤمنان به یکدیگر دارد.^۲

ابراز همدلی با مؤمن: همدردی در لغت به معنای غم‌خواری و شریک غم و درد و بلیه دیگری بودن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، دستورات مؤثری وجود دارد که در راستای همیاری و همکاری با مؤمنان، فرد را موظف می‌کند و در شرایط غم، مصیبت و پریشانی برادر یا خواهر مؤمن خود، یار و مددکار او باشد و در سختی‌ها از او دستگیری و دلجویی کند. سفارش به عیادت مریض، حمایت اجتماعی از افراد مصیبت‌زده، دستگیری از درماندگان و مساکین، رسیدگی به خویشان و نزدیکان و نیکی به همسایگان، از جمله این دستورات است.^۳

ابراز بیزاری از مفسدان: مفسد در لغت به معنای کسی است که از اعتدال و رعایت عدالت خارج شده باشد (راغب، ۱۴۰۴) و نیز به معنای فسادکننده و تباه‌کننده است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، به افرادی که با عدم پذیرش دعوت خداوند به توحید و عمل به احکام و دستورات دین، در پی سلطه‌جویی و ظلم به دیگران و تفرقه‌افکنی در جامعه‌اند، مفسد گفته می‌شود که در برابر آن مصلح به معنای مؤمن به خداوند و مروج دستورات الهی و اخلاقیات پسندیده است.^۴

۱. «وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا...» و اگر دو طایفه از اهل ایمان با هم به قتال و دشمنی برخیزند، شما مؤمنان باید بین آنها صلح برقرار سازید (حجرات، ۸).

۲. «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» به حقیقت مؤمنان برادر یکدیگرند، پس همیشه بین برادران خود صلح برقرار سازید و خداترس و پرهیزکار باشید تا مورد لطف و رحمت خدا شد (حجرات، ۹).

۳. «وَ أَعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْبِيَامَىٰ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً» خدای یکتا را بپرستید و هیچ چیز را شریک وی نگیرید و نسبت به پدر و مادر، خویشان و یتیمان و فقیران و همسایه بیگانه و دوستان موافق و رهگذران و بندگان و پرستاران که زیر دست شمایند، در حق آنان نیکی و مهربانی کنید (ومتواضع باشید) که خدا مردم خود پسند را دوست ندارد (نساء، ۳۶).

۴. «وَ مِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهِ وَ رَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ» برخی از مردم به قرآن ایمان می‌آورند و برخی نمی‌آورند خدای تعالی تو حال بد اندیشان (و جزاء آنها) را بهتر می‌دانی. (یونس - ۴۰) «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلْنَا أَهْلَهَا شِيْعاً يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ يُذَبِّحُونَ أَبْنَاءَهُمْ وَ يَسْتَحْيُونَ نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ» همانا فرعون در زمین (مصر) تکبر و گردنکشی آغاز کرد و در میان اهل آن سرزمین تفرقه و اختلاف افکند و طایفه (بنی اسرائیل) را سخت ضعیف و ذلیل کرد پسرانشان را کشت و زنانشان را زنده گذاشت، همانا فرعون مردی بسیار مفسد و بد

فرد مؤمن کسی است که در سایه ایمان به خدا و عمل به احکام دین، در برابر اجرای حدود الهی در جامعه احساس مسئولیت می‌کند و با مشرکان و کافران که در جهت هوا و هوس خود هرگونه فساد و ظلم و تباهی را بر مردم روا می‌دارند و گناه را در سطح جامعه رواج می‌دهند، خشمگین می‌شود و به ستیز و مخالفت برمی‌خیزد.^۱

اخلاق در تعامل با طبیعت

در قرآن آیات متعددی وجود دارد که جهان هستی را مخلوق خداوند و طبیعت را زنده و تسبیح‌کننده معرفی کرده‌اند. آیات اخیر بیانگر آنند که آفرینش زمین، خورشید، ماه، ستارگان و موجودات، به حق بوده و در آن باطلی راه نیافته است. از این رو، باید به زمین، آسمان و همه مخلوقات آن، خاصه موجودات زنده، با نگاه تکریم‌نگریست و به بزرگی آنها، اعتقاد داشت.

بررسی قرآن، نشان می‌دهد که بسیاری از واژه‌های به‌کاررفته در قرآن، به طبیعت مربوط می‌شود. احصای مفاهیم زیست‌محیطی به‌کاررفته در آیات شریفه قرآن، حکایت از آن دارد که قریب به یک پنجم آیات قرآن، ناظر بر مسائل زیست‌محیطی‌اند.

نگاهی به سوره‌های قرآن نیز دلالت بر آن دارد که سوره‌های زیادی، پدیده‌های طبیعی، نام‌گذاری شده‌اند، موارد پیش‌گفته، اهمیت طبیعت در دیدگاه اسلام را بازگو می‌کنند.

قرآن کریم، نه تنها در موارد مختلف، به برخی از پدیده‌های طبیعی سوگند یاد کرده است، بلکه به ابعاد طبیعت و جلوه‌های طبیعی، توجه نشان داده و بشر را به تأمل و تفکر در زمینه آنها دعوت کرده است.

آنچه از آن یاد شد، طبیعت را به‌عنوان موجودی محترم در نگرش الهی، مطرح می‌سازد، از همین روست که رسول خدا، از هرگونه بی‌حرمتی و فحاشی به طبیعت، نهی کرده، و فرموده است: "برای من سراسر زمین، مسجد است" (هک، ۲۰۰۳).

قرآن در سه مورد (طه، ۵۳؛ زخرف، ۱۰؛ نبأ، ۶)، به‌صراحت از زمین به‌عنوان مهد و گهواره آدمی یاد کرده است. به تعبیر دیگر، شاید بتوان تصور کرد، آیات اخیر، درصدد بیان آنند که آدمی در گهواره زمین باید رشد کند و به تعالی ارزشی خویش دست یابد.

اندیش بود. (قصص، ۴). «...وَاللَّهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ ..» و خداوند از کارآنان که فساد و نادرستی کنند و (درمقابل) آنان که صلاح و درستی نمایند، آگاه است. (بقره، ۲۲۰).

.. وَ مَنْ شَنِىَ الْفَاسِقِينَ غَضِبَ اللَّهُ وَ ... أَلْجِهَادُ عَلَى أَرْبَعِ شُعَبٍ عَلَى الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيِ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ الصِّدْقِ فِي الْمَوَاطِنِ وَ شَتَانِ الْفَاسِقِينَ ... ۵. « مَنْ غَضِبَ اللَّهُ غَضِبَ اللَّهُ لَهُ فَذَلِكَ الْإِيمَانُ...» جهاد (که یکی از چهار ستون است) چهار جزء دارد که عبارتند از: امر به معروف، نهی از منکر، کسی که از عمل فاسقان خشنماک شود و با آنها دشمنی ورزد، ... شجاعت و صلابت در میدان جنگ و خشم همراه با دشمنی نسبت به فاسقان برای خدا خشنماک شده و کسی که برای خدا خشنماک شود، خداوند نیز از خشم او خشنماک می‌شود، پس از ایمان است (کافی، ج ۲، ص ۵۴).

اگر برای انسان‌هایی که از منظر قرآن، به اوج خودشکوفایی دست یافته‌اند، عبارت "احسن عملا" (بهترین عمل‌کنندگان)، در قرآن بررسی شود، ملاحظه می‌شود که عبارت اخیر چهار بار در قرآن تکرار شده که در سه مورد آن، به شکل مستقیم و در یک مورد دیگر، به شکل غیرمستقیم، امتحان آدمی، در محیط زیستش، مطرح شده است (کهف، ۷؛ هود، ۷؛ ملک، ۳-۱ و کهف، ۳۰).

در موارد دیگری قرآن با طرح امتحان آدمی، از آزمون وی نه در محیط انسانی، بلکه در محیط زیستش، یاد می‌کند و یادآور می‌شود، آدمی با برخورد بهینه و بسامان با عوامل زیست‌محیطی خودش، می‌تواند به خدا برسد. برای مثال، در آیه ۹۴ سوره مائده، آمده است:

"خداوند شما را به وسیله شکار با دست و اسلحه، امتحان می‌کند".

مجموعه آیه‌ای که از آنها یاد شد، بیانگر آنند که امتحان بشر، منحصر در برخورد بهینه و بسامان وی با آدمیان نیست، بلکه برخی از آزمون‌های جدی وی، در گرو چگونگی برخورد وی با محیط زیست اوست. از رسول خدا، صلوات الله علیه، نقل شده است که فرمود:

"اگر ستمی را که شما به حیوانات روا می‌دارید، بر شما بخشیده شود، بسیاری از گناهان شما بخشوده شده است" (حسام‌الدین هندی، ۱۳۹۸ ه. ق.).

بررسی دیدگاه زیست‌محیطی اسلام، نشان می‌دهد که دیدگاه دینی، ضمن "تأکید بر دوری از اسراف"، "بهره‌برداری بهینه از منابع"، "گسترش منابع طبیعی تجدیدپذیر"، "پرهیز از آسیب زدن به محیط زیست" و "رعایت بهداشت محیط" را مورد تأکید قرار می‌دهد که دقت در موارد پیش‌گفته، نشان می‌دهد، موارد مزبور، دقیقاً منطبق بر چهار اصل توسعه پایدار، یعنی "حفظ منابع تجدیدناپذیر"، "پایدار ساختن مصرف منابع طبیعی تجدیدپذیر"، "نگه‌داشتن ضایعات و آلودگی‌ها به اندازه ظرفیت جذب آنها در محیط" و "تامین نیازهای انسانی و اجتماعی افراد و فراهم آوردن محیطی سالم برای آنها" است.

بررسی دیدگاه زیست‌محیطی اسلام، نشان می‌دهد که نه تنها آموزه‌های دینی اسلام، به پوشش دادن اهداف توسعه پایدار می‌انجامد، بلکه دیدگاه دینی اسلام، به مفاهیم الهیات زیست‌محیط‌مدار (اکو-تئولوژی) مطرح‌شده از سوی مسیحیان و دیگر پیروان ادیان الهی، پوشش می‌دهد و باز کردن افق‌های جدیدی در زمینه زیست‌محیط، می‌گشاید، به این معنا که اسلام، با تأکید بر عوامل زیست‌محیطی (حیوانات، گیاهان، آب، خاک، هوا و مانند آنها)، در کنار حقوقی که تاکنون مطرح بوده‌اند (حق‌الله، حق‌النفس و حق‌الناس)، در عمل به طرح مفهوم "حق‌المحیط" یا "حق محیط زیست" و "حق‌المانه" یا "ادای حقوق بین‌نسلی"، پرداخته است و فراتر از آن، "رشد و تعالی انسان‌ها را در بستر طبیعت" ترسیم می‌کند.

بررسی دیدگاه‌های دینی، حکایت از آن دارند که اسلام نظام زیست‌محیطی را مقهور اراده آدمی می‌داند، در عین حال، با وجود تأکید بر اینکه آدمی توان تسخیر عوامل زیست‌محیطی را دارد، آموزه‌های دینی تأکید بر این دارند که آدمی در جریان تسخیر منابع زیست‌محیطی، باید رعایت ادب الهی را داشته باشد. علاوه بر این، دیدگاه اقتصادی اسلام، انسان را مالک مطلق آنچه در ید اوست، نمی‌داند و وی را موظف می‌کند، خود را نماینده خدا بداند، با اذن و اجازه وی و به شکلی هدفمند، به صرف منابع در اختیارش،

اقدام کند. برای نمونه، اگرچه اصل تسلیط در اسلام، بیانگر تسلط آدمی بر مایملک خویش است، اما در عین حال اصل مزبور در صورت تعارض با منافع جمع، با اصل‌های دیگری مانند قاعده "لاضرار" که منافع جمع را در نظر دارد، محدود می‌شود.

توصیه قرآن به رعایت "میزان" و "عدالت" توسط انسان‌ها، و تاکید بر "رد امانت به صاحبانشان"، نشان می‌دهد که افراد و جوامع نباید تنها خود و منافع خویش را ببینند و نسل‌های بعد را به‌دست فراموشی بسپارند. به عبارت دیگر، آیاتی که افراد و جوامع را به رعایت عدالت (در حدی که حتی تحت تاثیر پدر و مادرشان نیز قرار نگیرند) ملزم می‌کنند، انسان‌ها و جوامع اسلامی را به سمت این نتیجه سوق می‌دهد که با وجود برخی از محدودیت‌های موجود (مانند فقر اقشاری از مردم)، باز هم نباید عدالت بین‌نسلی، فدای مناصحت‌های کوتاه‌مدت شده و افراد به نادیده گرفتن عدالت مزبور تشویق شوند.

بنابراین در جمع‌بندی اجمالی، با توجه به ضرورت حفظ ادب در تسخیر منابع زیست‌محیطی و با عنایت به تعمیمی که علامه طباطبایی در تفسیر مفاهیم "میزان"، "عدالت" و "ادای امانت" در نظر می‌گیرد، می‌توان رعایت عدالت بین‌نسلی را به‌عنوان یکی از خط‌مشی‌های اساسی دیدگاه زیست‌محیطی اسلام در نظر گرفت.

علاوه بر آنچه ذکر شد، برخلاف آنکه تاکنون اخلاق، در ارتباط انسان با انسان‌های دیگر مطرح بوده است، با تاکید آموزه‌های دینی، بر برخورد‌های اخلاقی با عوامل محیط زیست، در عمل، اسلام اخلاق زیست‌محیطی را مطرح ساخته و خاطر نشان می‌سازد: رشد و تعالی آدمی و رسیدن وی به قله کمال و مرتبه انسان کامل، در گرو برخورد بهینه و مناسب وی با محیط‌زیست اطرافش است. به‌طورکلی، می‌توان نتیجه گرفت، استفاده از رهنمودهای زیست‌محیطی اسلام، نه تنها به دیدگاه‌های پیشرفته زیست‌محیطی در عصر حاضر، پوشش می‌دهد، بلکه فراتر از آنها، تخریب محیط زیست را در ارتباط با تخریب رابطه معنوی انسان با جهان هستی، تبیین می‌کند و اصلاح آن را به توسعه پایدار محدود نمی‌داند، بلکه در گرو ایجاد تغییر در بینش آدمی به هستی و تقدس‌آمیز دیدن آن، به‌عنوان مخلوق باری تعالی، و از سوی دیگر در گرو اتخاذ رویکرد الهی در برخورد با جهان هستی می‌داند.

برخی از نتایج، توجه به دیدگاه‌های زیست‌محیطی اسلام، به شرح زیرند:

۰۱ با توجه به دیدگاه‌های دینی که ضمن پوشش دادن مفاهیم توسعه پایدار، با تاکید بر انگیزه‌های درونی افراد، آنان را به سمت حفظ محیط زیست فرا می‌خواند، توجه به دیدگاه‌های دینی در برنامه‌ریزی‌های زیست‌محیطی، باید به‌شدت مورد تاکید قرار گیرند.

۰۲ طرح مفهوم جدید "حق‌المحیط" یا "حق محیط زیست".

در کنار حقوقی که همواره با عناوین "حق‌الله"، "حق‌النفس" و "حق‌الناس" در ادبیات دینی مطرح بوده است، با توجه به مباحث یادشده، می‌توان با استفاده از رهنمودهای دینی، به طرح مفهوم جدید "حق‌المحیط" یا "حق محیط زیست" پرداخت. بالطبع نکته اخیر توجه بیشتر افراد دیندار را به مسائل زیست‌محیطی دربر خواهد داشت.

۰۳ طرح مفهوم "حق‌التسخیر" و "حق‌الامانه" یا ادای حقوق بین‌نسلی.

تسخیر، معنایی متفاوت با تسلط دارد و حاوی بعد اخلاقی است که باید در نظر گرفته شود (لقمان، ۲۰). علاوه براین، با توجه به آیه شریفه ادای امانت (نساء، ۵۸)، مسلمانان موظف به ادای امانت شده‌اند که این امانت ممکن است شامل عوامل و ذخایر محیط زیستی

نیز باشد و یک نسل نباید به تنهایی و بدون توجه به نسل‌های دیگر، به تنهایی به مصرف ذخایر و منابع مزبور بپردازد. مفهوم اخیر را نیز که به عدالت بین‌نسلی اشاره دارد، می‌توان به عوامل پیش‌گفته "حق‌الله"، "حق‌النفس"، "حق‌الناس" و "حق‌المحیط"، افزود.

۰۴ طرح مفهوم رشد در بستر طبیعت

اسلام، با وجود طرح آدمی به مثابه جانشین خدا روی زمین، تمام هستی را زنده و دارای شعور می‌داند و برخلاف بسیاری از دیدگاه‌های غیردینی که رشد و شکوفایی آدمی را تنها در گرو برخورد متعهدانه و مسئولانه وی در برابر انسان‌های دیگر می‌دانند، رشد او را همزمان با ادای حقوق افراد دیگر، در گرو ادای حقوق حیوانات و دیگر عناصر محیط زیست می‌بیند.

۰۵ گسترش مفهوم اخلاق از روابط بین انسان‌ها به روابط با انسان‌ها و محیط زیست

بررسی تعاریف اخلاق در متون مختلف، دلالت بر آن دارد که صاحب‌نظران اخلاقی، اغلب "اخلاق را در ارتباط با انسان‌های دیگر، تعریف کرده‌اند، حال آنکه با توجه به پژوهش حاضر، می‌توان دامنه و گستره تعریف اخلاق را از ارتباط انسان با انسان به ارتباط انسان با انسان و زیست محیط وی، گسترش داد. بالطبع در حالت اخیر افراد دیندار با عنایت بیشتری به مسائل زیست محیط اطراف و اکنافشان توجه نشان می‌دهند و در حفظ آن خواهند کوشید.

دوم - روش‌های سنجش دینداری

یکی از مهم‌ترین پرسش‌های مطرح در مطالعات روانشناسی دین، این است که آیا اصولاً مطالعه علمی در این زمینه ممکن است؟ اگر مطالعه علمی و تجربی ماهیت و محتوای دین، معقول به نظر نمی‌رسد، اما بررسی و پژوهش درباره رفتارها و نگرش مذهبی میسر است. الگوی پژوهش در روانشناسی دین نیز از الگوی عمومی پژوهش علمی تبعیت می‌کند، یعنی داده‌یابی و داده‌پردازی. اما در مسائل مذهبی، یافتن داده‌های معتبر و پایایی که قابلیت تکرارپذیری و عینی بودن داشته و در عین حال متناسب با هدف و آرمان پژوهشگر نیز باشند، مهم است. برای مثال اگر پژوهشگر به دنبال یافتن ارتباط با خدا باشد، نباید رفتارهای دینی ناشی از تظاهر و تقلید را به جای رفتارهای خالصانه دینی درج کند. این امر از بحث عمقی و در عین حال بسیار گسترده در روش‌شناسی تحقیقات دینی حکایت می‌کند. در واقع، این پرسش مطرح است که تا چه اندازه تحقیقات دینی در کشورهایی که نظام سیاسی مذهبی دارند و رفتارهای مذهبی در آن جوامع ارزش تلقی می‌شوند، اعتبار علمی دارد و از چه راه‌هایی و چگونه می‌توان اعتبار و روایی پرسشنامه‌های دینی را در این گونه جوامع افزایش داد. هر چند می‌توان گفت روش‌شناسی روانشناسی مذهب مقوله‌ای انحصاری و اختصاصی نیست، بلکه رهیافتی است مقید به اصول تحقیق علمی، ولی این تحقیقات ظرافت و دقت‌های مخصوصی را می‌طلبد که پژوهشگر مبتدی شاید نتواند به راحتی از عهده آنها برآید. علاوه بر ایجاد جو اعتماد در پاسخ‌دهندگان و تضمین آزادی، آگاهی و خواست مراجعان، باید از روش‌های غیرمستقیم برای جمع‌آوری داده‌های مربوط به رفتارهای دینی سود جست، هر چند روش‌های مستقیم مانند پرسشنامه و فهرست بازبینی نیز به‌وفور در تاریخ مطالعات دینی به کار گرفته شده‌اند. نگاهی گذرا به سیر

تحول مقیاس‌ها و روش‌های سنجش نگرش دینی، آشکار می‌سازد که تحول و تکوین این مقیاس‌ها تابع عواملی بوده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

الف. کشف مدل‌های پیچیده آماری همچون تحلیل عاملی و پیشرفت مدل‌های معتبر روان‌سنجی و تست‌سازی؛

ب. شناخت رفتارهای مذهبی با ابعاد دقیق و فراگیر که در اثر پیشرفت روان‌شناسی مذهب حاصل شده است؛

ج. تحول و پیشرفت مدل‌های تبیین‌کننده رفتارهای پیچیده انسان.

در زمینه اندازه‌گیری دینداری، برخی معتقدند که نمی‌توان مباحث دینی و روانشناسی علمی را با یکدیگر مقایسه کرد. ممکن است شباهت‌هایی بین این دو حوزه وجود داشته باشد، ولی از نظر روش‌شناختی، داده‌ها از دو فرایند متفاوت فراهم آمده‌اند و نمی‌توان آنها را به یکدیگر ارجاع داد. از طرف دیگر، نظام دینی، بیش از هر چیز، سبک زندگی است، بنابراین مطالب آن کلی‌تر و جامع‌تر از آن است که بتوانیم آن را در قالب نظریه روانشناختی به معنای امروزی ارائه دهیم. در این زمینه ون‌کام، مرتن و آدن^۱ (۱۹۷۹؛ به نقل از پروپست^۲، ۱۹۸۸) با قاطعیت بیان می‌کنند که ابعاد معنوی را نمی‌توان از طریق روانشناسی توضیح داد یا آنها را در قالب موضوع‌های روانشناختی عرضه یا یکی را جایگزین دیگری کرد، اما می‌توان معنویت را به‌عنوان مکمل و گسترش‌دهنده دین در نظر گرفت. در مقابل بسیاری از روانشناسان در عمل دینداری را وارد عرصه‌های علمی و کمی کرده‌اند و بدون اینکه مدعی احاطه به آن به‌طور جامع و کامل باشند، مقیاس‌ها و آزمون‌هایی را برای اندازه‌گیری ابعاد مختلف دینداری عرضه کرده‌اند. بدیهی است همان‌طوری که در مقولاتی مانند هوش، شخصیت و غیره، آزمون‌های روانی و ابزار سنجش سیر تحولی - تکاملی خود را طی کرده است، در زمینه آزمون‌های مذهبی نیز همین روند مشاهده می‌شود. به‌طوری‌که مقیاس‌ها و اندازه‌های اولیه، بسیار ساده بودند و از چند سؤال در مورد مناسک و رفتارهای روزمره فرد (مثل رفتن به کلیسا) تشکیل می‌شدند، درحالی‌که مقیاس‌های نهایی از پیچیدگی نظری و ویژگی‌های روان‌سنجی خاصی برخوردارند. مطالعه تاریخ تحول ابزارهای سنجش نگرش، اعتقاد، اعمال مذهبی، اطلاعات بسیار باارزشی را در زمینه تحول این ابزارها در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. در اینجا برخی از روش‌های اندازه‌گیری که در تحقیقات مربوط به دینداری کاربرد دارند، معرفی می‌شود. این روش‌ها عبارتند از:

(۱) روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف؛

(۲) روش خودگزارشی و پرسشنامه‌ای؛

(۳) روش‌های فرافکن.

^۱ . VoonKaam, Merten & Aden

^۲ . Propest

۱- روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف

نتایج تحقیقات انجام‌شده در صد سال گذشته، نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین روش گردآوری داده‌ها در مورد نگرش مذهبی، شامل شمارش افراد عضو گروه‌های مذهبی بوده‌اند. این مطالعات نوعاً به شمارش افرادی که به کلیسا می‌روند، ثبت زمان ورود آنها به کلیسا و مجموعه کارهایی که آنها در کلیسا انجام می‌دهند، می‌پرداختند (آپورت^۱، ۱۹۳۴؛ به نقل از براون^۲، ۱۹۸۷). کوک و سلتیز^۳ (۱۹۶۴) روش‌های سنجش غیرمستقیم را شامل این موارد می‌دانند: گزارش شخصی در مورد باورها، احساسات و رفتارها؛ واکنش‌ها و تعابیر فرد که مرتبط با بازخورد مذهبی است؛ مشاهده رفتارهای آشکار فرد و استنباط باورها و عقاید وی؛ کنش‌های فرد در مورد انجام تکالیف مذهبی و نیز سنجش واکنش‌های فیزیولوژیکی فرد در قبال موضوعاتی که پیش‌زمینه اعتقادی دارند. در این زمینه می‌توان به پژوهش آرگیل و هالاومی^۴ (۱۹۷۵) اشاره کرد. آنها پژوهش خود را با مشاهده حضور افراد در کلیسا در روزهای یکشنبه و خواندن کتاب مقدس و دعا انجام دادند.

در مطالعات حوزه دینداری، به‌کارگیری روش‌های مستقیم و غیرمستقیم برای مشاهده و سنجش، متداول است (کوک و سلتیز، ۱۹۶۴). احتمال دارد که در روش‌های مستقیم، آزمودنی‌ها پاسخ‌های مورد انتظار آزمونگران را برگزینند و در نتیجه پاسخ‌های واقعی ارائه ندهند، حال آنکه روش‌های غیرمستقیم این گونه نیستند. براون و پالانت^۵ (۱۹۶۲) در تحقیقات خود گزارش کردند که نگرش‌های بیان‌شده یا پاسخ‌های ارائه‌شده به گزاره‌های سنتی مذهب، ممکن است تحت تأثیر آزمونگران و نوع بافت و زمینه مطالعه آنها تغییر کند. برای مثال اگر آزمونگر لباس روحانی بر تن داشته باشد، بر نوع پاسخ آزمودنی‌ها اثر می‌گذارد (پالون^۶، ۱۹۶۶). در واقع، این مسئله دلالت بر هماهنگی بین پاسخ‌های آزمودنی‌ها و آزمونگران دارد. در مورد آزمودنی‌هایی که با گزارشگر مذهبی ارتباط دارند، این مسئله بیشتر صدق می‌کند، چرا که آنها می‌کوشند خود را با ارزش و نگرشی که مورد تأیید آزمونگر و جامعه است، هماهنگ سازند. یکی از راه‌حل‌های کاهش پاسخ‌های غیرواقعی، ولی مورد انتظار، بهره‌گیری از روش‌های ناآشکار یا روش‌هایی است که واکنش خاصی را در افراد بر نمی‌انگیزند.

---

¹ . Allport

² . Brown

³ . Cook & Seltis

⁴ . Argyle & Hallahmi

⁵ . Pallant

⁶ . Pallone

۲- روش خودگزارشی و پرسشنامه‌ای

پرسشنامه‌های اولیه

استفاده از پرسشنامه، یکی از قدیمی‌ترین روش‌های مطالعه در روانشناسی مذهب است. بنابر بررسی کلاسنر^۱ (۱۹۶۴)، بیشتر تحقیقات انجام‌گرفته در این زمینه در فاصله دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰، در آمریکا، با بهره‌گیری از پرسشنامه صورت گرفته است (۴۶ درصد از این تحقیقات).

به‌طورکلی پرسشنامه‌های مورد استفاده به دو دسته کوتاه و بلند تقسیم می‌شوند. پرسشنامه‌های کوتاه به‌طورمعمول مشتمل بر یک یا دو پرسش است، مانند «اغلب چقدر به کلیسا می‌روید؟». برای مثال، پرسشنامه دوسوالی استارباک^۲ (۱۸۷۹) که پرسشنامه‌ای قدیمی است، تغییرات مذهبی افراد را در دوران رشد می‌سنجد (براون، ۱۹۸۷).

از دیگر پرسشنامه‌های قدیمی، پرسشنامه لوبا^۳ (۱۹۱۶) است. لوبا در ابتدا از کتاب «دانشمندان آمریکایی»^۴ فهرستی از دانشمندان مشهور در رشته‌های مختلف علمی تهیه کرد. سپس با مشارکت همکاران، آن دانشمندان را از نظر شهرت رتبه‌بندی کرد. به این ترتیب آنها را در دو گروه با اشتها زیاد و با اشتها کم قرار داد. سپس وی از هر رشته علمی تعدادی را به‌طور تصادفی برگزید و پرسشنامه ساده‌ای را برای آنها ارسال کرد. او در پرسشنامه ارسالی، از دانشمندان منتخب پرسید، آیا آنها به خداوندی که از او انتظار دارند در صورت دعا و توسل دعایشان را مستجاب کند و پاسخی از او دریافت دارند، معتقدند. لوبا در توضیح منظور خود از «دریافت پاسخ دعا» افزوده بود: «منظور من از دریافت پاسخ و استجاب، تنها اثر طبیعی و ذهنی - روانی دعا در دعاکننده نیست، بلکه فراتر از آن است». آزمودنی‌ها می‌توانستند به پرسش لوبا جواب بلی دهند و یا اینکه یکی از پاسخ‌های زیر را برگزینند: «من به خدایی که آن را تعریف کرده‌ای، اعتقاد ندارم»؛ «من پاسخی قطعی ندارم». پرسش دیگر لوبا در پرسشنامه مذهبی این بود که آیا آزمودنی‌ها به زندگی پس از مرگ معتقدند.

---

¹ . Klausner

² . Starbuk

³ . Leuba

⁴ . american men of science

بررسی پاسخ‌ها نشان داد که پرسشنامه لوبا محدودیت‌هایی دارد که برخی از این محدودیت‌ها در حاشیه پرسشنامه‌ها و نامه‌های پیوست آن به لوبا عودت شده بودند. برای مثال یکی از پاسخ‌دهندگان در نامه‌اش به لوبا نوشت: «من به خداوند، دعا و اثر آن اعتقاد دارم، ولی نه به نحوی که شما از من سؤال کرده‌اید» (لوبا، ۱۹۱۶، ص ۲۳۵).

گورساج (۱۹۸۴) مدعی شده است پرسشنامه‌های کوتاهی که پرسش‌های آن به‌دقت تهیه شده‌اند، به اندازه پرسشنامه‌های بلند مؤثرند. با این حال، هر چه تعداد پرسش‌های پرسشنامه افزایش یابد، اعتبار و روایی آن بیشتر خواهد شد. از سوی دیگر، تنوع پرسش‌ها در پرسشنامه موجب می‌شود که پرسشگر با طرح سؤالات مختلف و از جوانب گوناگون، نظر خود را به پاسخگو تفهیم کند. ناگفته نماند، در پرسشنامه‌های بلند امکان کاربرد روش تحلیل عاملی وجود دارد و این امتیازی برای پرسشنامه‌های بلند محسوب می‌شود (ولف، ۱۹۹۱).

مقیاس‌های نگرش‌سنج نیز پرسشنامه‌هایی هستند که در زمره ابزارهای سودمند در بررسی نگرش مذهبی به‌شمار می‌آیند. هدف از این مقیاس‌ها، این است که نوعی اندازه کمی از وضعیت دینی فرد روی پیوستار یک‌بعدی نگرش دینی به‌دست آید. در این حیطه، تلاش‌های ثرستون و همکاران نقطه عطفی در زمینه ساختن مقیاس‌های نگرش‌سنج قلمداد می‌شود. در زیر، پاره‌ای از مقیاس‌های نگرش‌سنج مذهبی مرور می‌شود.

مقیاس‌های ثرستون

ثرستون و چاو^۱ (۱۹۲۹)، نظر افراد بسیاری را در مورد مذهب و رفتن به کلیسا جویا شدند و آنها را در ۱۳۰ جمله خلاصه کردند. سپس این ۱۳۰ جمله را در کارت‌های جداگانه نوشتند و به ۳۴۱ نفر دادند تا آنها را از لحاظ گویا بودن و همچنین قابل فهم بودن طبقه‌بندی کنند. همه این اظهارنظرها از نظر قابل فهم بودن به یازده دسته طبقه‌بندی شدند. سپس با رتبه‌بندی میانه‌ای از ۳۰۰ داور، ارزش هر کدام از گزاره‌ها مشخص شد. از ۳۰۰ داور دیگر نیز خواسته شد تا مشخص کنند که آن گزاره‌ها نمایانگر احساسات و عقاید آنها هستند، یا خیر. پاسخ ۳۰۰ نفر اخیر مبنایی شد تا ارتباط هر ماده با ماده‌ای دیگر و هماهنگی بین سؤالات اندازه‌گیری و به‌عنوان شاخصی از تناسب سؤالات با موضوع در نظر گرفته شود. حاصل نهایی این اقدام‌ها به تدوین پرسشنامه‌ای ۴۵ سؤالی انجامید. ارتباط ماده‌های پرسشنامه با همدیگر و با کل آزمون، زیاد بود و با استفاده از روش دو نیمه کردن، ضریب اعتبار آزمون محاسبه شد.

¹ . Thurston & Chave

مقدار ضریب پس از تصحیح به روش اسپیرمن - براون^۱ و روش گاتمن^۲، به ترتیب برابر با ۰/۹۴ و ۰/۹۲ بود. این ضرایب نشان می‌دهد که آزمون ثبات و همسانی درونی زیادی دارد.

روایی این آزمون با محاسبه همبستگی بین نمره‌های پرسشنامه و گزارش میزان حضور آزمودنی‌ها در کلیسا (دفعات حضور در مدت زمان‌های معین) محاسبه شد (ولف، ۱۹۹۱).

ثرستون و چاو چند مقیاس دیگر ساختند و منتشر کردند که روانشناسان مذهبی از آنها استفاده می‌کنند. از میان این مقیاس‌ها، می‌توان به پنج فرم مختلف «مقیاس نگرش به خدا»^۳ اشاره کرد که به مفهوم خدا از نظر افراد، اعتقاد به واقعی بودن خدا، باور به اینکه اعتقاد در اعمال و رفتار انسان اثر می‌گذارد و همچنین دو شکل مختلف نگرش به کتاب مقدس^۴ مربوط می‌شوند (چاو، ۱۹۳۹).

مقیاس‌های لیکرت^۵

تدوین مقیاس ثرستون، مستلزم کار بسیار بود. به‌کارگیری داوران متعدد به‌عنوان ضابطه تشخیص و تصمیم‌گیری، ساده نیست. روش لیکرت اگرچه ممکن است کمبودهایی داشته باشد، اما بی‌شک دشواری آن کمتر از روش ثرستون بوده و دارای همخوانی زیادی است، این ویژگی‌ها موجب افزایش کاربرد مقیاس لیکرت شده است. توجه خاص لیکرت معطوف به همگونی بود، یعنی کسب اطمینان از اینکه همه عبارات یک ویژگی را اندازه می‌گیرند. افزون بر آن، لیکرت مصمم بود تا از داوران استفاده نکند. به این منظور از افراد نمونه می‌خواست که موضع خود را در مورد هر عبارت، روی پیوستار پنج‌درجه‌ای شامل «کاملاً موافق»، «موافق»، «نامصمم»، «مخالف» و «کاملاً مخالف» مشخص کنند. برای نمره‌گذاری این پنج موضع می‌توان ارقام یک تا پنج یا صفر تا چهار را برگزید، البته لیکرت این نحوه نمره‌گذاری را پس از اثبات امتیاز آن نسبت به نمره‌گذاری‌های پیچیده‌تر، اتخاذ کرد (اوپنهایم، ترجمه کریم‌نیا، ۱۳۶۹).

استرومن^۶ و همکاران (۱۹۷۲؛ به نقل از بروان، ۱۹۸۷) با استفاده از روش نمره‌گذاری لیکرت مطالعه‌ای را عنوان «آینه چهره‌پردازی»^۱ روی پیروان مکتب لوتر^۲ در آمریکا انجام دادند. این مطالعه دربرگیرنده ۴۷۴۰ آزمودنی ۱۵ تا ۶۵ ساله بود که به

^۱ . Spierman – Brown

^۲ . Gutman

^۳ . scale of attitude toward God

^۴ . attitude toward the Bible

^۵ . likert

^۶ . Strommen

پرسشنامه‌هایی مشتمل بر ۷۴۰ سؤال پاسخ دادند. به علاوه، در مطالعه اخیر از روش مصاحبه به عنوان روش مکمل استفاده شد. در این مصاحبه، آزمودنی‌ها به ۳۱۶ گروه ۱۵ نفری تقسیم شدند و از هر گروه با سه نفر مصاحبه به عمل آمد. استرومن و همکارانش در این پرسشنامه، ۷۸ بعد مستقل، شامل ۶۴ مقیاس اصلی و ۱۴ زیرمقیاس را تشخیص دادند. این مقیاس‌ها ۱۴ عامل مربوط به باورها، ارزش‌ها، تمایلات و کردارهای پیروان لوتر را تشکیل می‌دادند. این پژوهشگران نشان دادند که بیشتر آزمودنی‌ها، دیدگاه ماورای طبیعی به جهان داشتند و معتقد بودند که جهان وابسته و تحت کنترل نیرویی ماورایی است. همچنین آنها به زندگی پس از مرگ باور داشتند. تنها گروه اندکی از آزمودنی‌ها دیدگاهشان به مذهب، به منزله وسیله‌ای برای «تحول خود»^۳ بود. این نتایج نوع باورها، ارزش‌گذاری، نگرش‌ها، نوع رفتار و سبک زندگی پیروان مکتب لوتر را روشن کردند.

از جمله تلاش‌های دیگر در راستای ساخت مقیاسی بر مبنای لیکرت، مربوط به رابینسون^۴ و شیور^۵ (۱۹۷۳) است. این پژوهشگران شش مقیاس را که هر کدام پنج مؤلفه مربوط به اصول‌گرایی (بنیادگرایی) در مسیحیت را اندازه می‌گیرند، جمع‌آوری کردند. این مقیاس‌ها مؤلفه‌هایی مثل برون‌سویی و درون‌سویی، نگرش به کلیسا، کتاب مقدس و مفهوم خدا را اندازه می‌گیرند.

باست و همکاران (۱۹۸۱؛ به نقل از براون، ۱۹۸۷) نیز مقیاسی را طراحی کردند که هدف آن تمایزگذاری بین مسیحیان و غیرمسیحیان است. هر ماده از این مقیاس با توجه به متن کتاب مقدس تهیه شده است. برای مثال، برخی از مواد این مقیاس عبارتند از: «من به حضور خداوند در زندگی شخصی‌ام، باور دارم» یا «به دلیل عقیده و التزام شخصی‌ام به عیسی مسیح، زندگی جاودان خواهم داشت» یا «از اینکه اوقاتم را با دیگر مسیحیان معتقد بگذرانم، لذت می‌برم». در مجموع، این مقیاس از اعتبار بازمایمی معادل ۰/۸۲ و نیز اعتبار دو نیمه کردن برابر با ۰/۹۰ و آلفای کرونباخ ۰/۸۶ برخوردار است.

مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌سو - برون‌سوی آلپورت

آلپورت دو نوع گرایش مذهبی را در آزمون خود تشخیص می‌دهد که عبارتند از: گرایش مذهبی درون‌سو^۶ و گرایش مذهبی برون‌سو^۷. به تعبیر او، افراد با گرایش مذهبی برون‌سو، مذهب را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کنند. آنها ارزش‌های بیرونی را همواره وسیله‌ای برای نیل به هدفی مورد استفاده قرار می‌دهند و هدف آنها بهره‌مند شدن از منافع آن ارزش‌هاست. چنین افرادی احتمال دارد بنا به دلایلی همچون به دست آوردن آرامش و امنیت روانی، ابراز خود در اجتماعات مذهبی، کسب و تحکیم مقام

¹ . portraitor mirror

² . Luther

³ . self-development

⁴ . Robinson

⁵ . Shaver

⁶ . intrinsic orientation

⁷ . extrinsic orientation

و موقعیت اجتماعی و شخصی، مذهب را سودمند تشخیص دهند. افراد با گرایش درون‌سو، ویژگی‌های متفاوتی دارند. آلپورت ویژگی‌های این افراد را چنین بر می‌شمرد:

«این افراد انگیزه اصلی اعتقادهای خود را به صورت انتزاعی از مذهب می‌دانند. نیازهای دیگر این افراد در درجه دوم اهمیت قرار دارد و عقاید و مذهب آنها را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. آنها برآورده شدن نیازهای درجه دوم خود را با اجرای اعتقادهای مذهبی ممکن می‌دانند. افراد مذهبی با این گرایش می‌کوشند مذهب مورد اعتقاد خود را درونی ساخته و آن را تمام و کمال در زندگی خود اجرا کنند، و همه دستورات مذهبی را هر چه کامل انجام دهند. این افراد با الگوهای رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند» (آلپورت و راس^۱، ۱۹۶۷، ص ۴۳۴).

آلپورت و راس مقیاسی مشتمل بر ۲۱ ماده تهیه کردند که هر دو نوع گرایش را در مورد مذهب می‌سنجید. فیجین^۲ (۱۹۶۸) روی مقیاس ۲۱ ماده‌ای آلپورت و راس (۱۹۶۷) تحلیل عاملی انجام داد. نتایج پژوهش فیجین برخلاف فرض آلپورت بود که فکر می‌کرد گرایش‌های مذهبی در جهت‌گیری مختلف، در دو بعد متضاد یک پیوستار قرار می‌گیرند. از این رو، فیجین (۱۹۶۸) مقیاس دوازده پرسشی درون‌سو - برون‌سوئی را طراحی کرد که شش ماده آن جهت‌گیری درون‌سو و شش ماده دیگر آن، جهت‌گیری برون‌سو را اندازه می‌گرفت.

اگرچه از نظر آماری یافتن ارتباط بین مقیاس‌های درون‌سو - برون‌سو و متغیرهای دیگر دشوار نیست، عده‌ای از پژوهشگران معنی و مفهوم این گونه یافته‌ها را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند و در اهمیت آنها تردید دارند. هیج^۳ و کارول^۴ (۱۹۷۳)، نتیجه گرفتند که آزمون فیجین تعریفی روشن از آنچه اندازه می‌گیرد، ندارد. تحلیل محتوایی تعاریف آلپورت و پرسش‌های او نیز نشان داد که این تعاریف و پرسش‌ها از لحاظ مفهومی بسیار پیچیده‌تر از آنند که بتوان آنها را به‌طور ساده در مقیاس درون‌سوئی - برون‌سوئی جای داد (هانت^۵ و کینگ^۶، ۱۹۷۱). کوشش‌های هانت و کینگ (۱۹۷۱) برای جای دادن ابعاد درون‌سوئی و برون‌سوئی در پرسشنامه خود، موجب شد که پرسشنامه تنها در مقیاس برون‌سوئی خلاصه شود. چون تحلیل عاملی نشان داد، پرسش‌های مربوط به گرایش

^۱ . Ross

^۲ . Feagin

^۳ . Hige

^۴ . Caroll

^۵ . King

^۶ . Hunt

درون‌سو در بین عوامل دیگر توزیع شده‌اند، از این رو هانت و کینگ (۱۹۷۱) با توجه به مدارک و شواهد اعتقاد دارند که اولاً داده‌های به‌دست‌آمده اغلب ابعاد درون‌سو - برون‌سو را تأیید نمی‌کنند؛ دوم آنکه این ابعاد دوگانه پیچیده‌اند و به‌روشنی تعریف عملیاتی نشده‌اند؛ سوم آنکه، آنچه بررسی می‌شود، احتمال دارد در واقع سطوح مختلف متغیرهای شخصیتی را در بر بگیرد و فقط مذهبی بودن را نسنجد. از این رو بهتر است پژوهشگران عوامل اختصاصی‌تری را جست‌وجو کنند.

۳- روش‌های فرافکن

در نظریه روان‌تحلیل‌گری با استفاده از آزمون‌های فرافکن^۱، ریشه و ماهیت مذهب بررسی می‌شود. آزمون‌های فرافکن، بر این فرض استوارند که محرک‌های مبهم موجب می‌شوند که آزمودنی ناهشیارانه انتظارها، آرزوها، ترس‌ها، تمایلات و علایق نهانی خود را بروز دهد. در این آزمون‌ها به‌طور معمول از محرک‌های بدون ساختار (مثل لکه‌های جوهر پخش‌شده) استفاده می‌شود. گادین^۲ و کوپز^۳ (۱۹۷۵) در بررسی‌های خود از عکس‌های مربوط به صحنه‌های مذهبی استفاده کردند.

ارزیابی واکنش آزمودنی‌ها در قبال ارائه کلماتی با بار مذهبی (بدون اینکه در ابتدای آزمون صحبت خاصی از مذهب صورت گیرد)، از دیگر روش‌های غیرمستقیم در سنجش نگرش مذهبی است (مالونی،^۴ ۱۹۷۷).

امبری^۵ (۱۹۷۳) در بررسی مذهب، از فرایند مبتنی بر تداعی آزاد به شیوه یونگ^۶ استفاده کرد و نتایج آن در مجله مطالعات علمی مذهب^۷ درج شد. قبل از آن، کارت‌های آزمون رورشاخ در مطالعات روانشناسی مذهب مورد استفاده قرار می‌گرفتند (لارسن^۸ و ناپ^۹، ۱۹۶۹). آزمون اندریافت موضوع^{۱۰} که موری^{۱۱} آن را تدوین و گودین و کوپز (۱۹۷۵) در آن تجدیدنظر کردند، به‌عنوان الگوی

¹ . projective tests

² . Godin

³ . Coupez

⁴ . Malony

⁵ . Embree

⁶ . Jung

⁷ . Journal for the Scientific Study of Religion

⁸ . Larsen

⁹ . Knapp

¹⁰ . Thematic Apperception Test

¹¹ . Murray

تصاویر فرافکن، برای مطالعه مذهب به کار رفته است. گولدمن^۱ (۱۹۶۴؛ به نقل از براون، ۱۹۸۷)، از جمله‌های ناتمام و تعبیر و تفسیر داستان‌های کتاب مقدس به منزله آزمونی غیرمستقیم بهره جست.

در مطالعات روانشناسی مذهب، استفاده از این گونه روش‌های غیرمستقیم، کاربرد چندانی ندارد، چرا که امروزه تأکید و توجه روانشناسی به فرایندهای شناختی هشیار متمرکز شده است. به جز موارد ذکر شده که اغلب چگونگی داده‌یابی در پژوهش‌های روانشناسی دینی است، نوپردازی‌هایی در روش‌های پژوهشی روانشناسی مذهب انجام گرفته است، از جمله روش تحلیل عاملی که رهیافتی در تحلیل داده‌ها برای اکتشاف و استخراج ساختارهای روانی انتزاعی است.

ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارهای سنجش دینداری

یکی از مشکلات اساسی در مطالعه علمی دینداری، کمبود ابزارهای معتبر و پایا برای سنجش دینداری است. برای تهیه و تدوین مقیاس‌ها و آزمون‌های مذهبی با روایی بالا، باید علاوه بر رعایت اصول آزمون‌سازی و روان‌سنجی، شرایط حاکم بر جامعه هدف را نیز در نظر گرفت. در این قسمت، مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی که باید در ساخت مقیاس‌های دینداری مدنظر قرار گیرند، به اختصار شرح داده می‌شوند.

روایی^۲

مفهوم روایی به این پرسش پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه موردنظر را می‌سنجد. بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری، نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری خصیصه ویژه‌ای دارای روایی باشد، درحالی‌که برای سنجش همان خصیصه روی جامعه دیگر، اعتباری نداشته باشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷). روایی انواعی دارد که در زیر به آنها اشاره می‌شود:

روایی محتوا^۳: روایی محتوا، نوعی روایی است که به‌طور معمول برای بررسی اجزای تشکیل‌دهنده یک ابزار اندازه‌گیری به کار می‌رود. اگر سؤال‌های ابزار معرف ویژگی‌ها و مهارت‌های ویژه‌ای باشند که محقق قصد اندازه‌گیری آنها را داشته باشد، آزمون دارای

---

¹ . Goldman

² . validity

³ . content validity

روایی محتواست. روایی محتوایی یک آزمون، به طور معمول توسط افراد متخصص در موضوع مورد بررسی تعیین می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

هنگام ساخت و تهیه مقیاس‌های دینداری، محققان برای بررسی روایی محتوایی مقیاس، انطباق هر کدام از سؤالات آزمون را با متون دینی و حدیثی بررسی می‌کنند. به عبارت دیگر، اینکه تا چه اندازه سؤالات آزمون مورد نظر با متون اصلی دینی انطباق و هماهنگی دارد، مورد سؤال است.

روایی ملاکی^۱: روایی ملاکی، عبارت است از کارآمدی یک ابزار اندازه‌گیری در پیش‌بینی رفتار فردی در موقعیت‌های خاص. برای این منظور، عملکرد هر فرد در آزمون با یک ملاک مقایسه می‌شود. این روایی بر دو نوع است: روایی پیش‌بین و روایی همزمان. در روایی ملاکی همزمان، همبستگی مقیاس دینداری با مقیاس‌های دیگر سنجیده می‌شود. در روایی پیش‌بین، از روی نمره آزمون در تست، می‌توان پیش‌بینی کرد که چه کسانی اعمال اساسی، مذهبی مثل روزه، نماز و دستگیری از بینوایان را از خود نشان خواهند داد.

روایی پیش‌بین عبارت است از بررسی رابطه نمره‌های آزمونی که برخی ویژگی‌ها را می‌سنجد و آنچه ادعای پیش‌بینی آن را دارد. روایی پیش‌بین از رابطه عملکرد در یک آزمون با آزمون ملاک رفتاری نیز به دست می‌آید. به عبارت دیگر، ضریب همبستگی نمره‌های حاصل از اجرای آزمون با نمره‌های متغیر ملاک، نمایانگر روایی پیش‌بین است. روایی همزمان در مواردی به کار می‌رود که داده‌های حاصل از دو اندازه‌گیری در یک زمان در دسترس باشد. در این گونه موارد، عملکرد در یک آزمون به عملکرد در آزمون دیگر مرتبط می‌شود. این فرایند روایی همزمان نامیده می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

چنانکه پیشتر نیز ذکر شد، در روایی ملاکی فرد از قبل ملاکی برای مذهبی بودن افراد در نظر گرفته است و همبستگی آزمون ساخته شده را با ملاک مورد نظر بررسی می‌کند. برای مثال گلزاری (۱۳۷۸) از آزمودنی‌ها خواست تا یکدیگر را از نظر تعهد مذهبی و التزام دینی مورد ارزیابی قرار دهند، سپس همبستگی نمره‌های حاصل از ارزیابی همسالان را با نمره‌های مقیاس دینی محاسبه و روایی ملاکی مقیاس را براساس آن گزارش کرد.

روایی سازه^۲: روایی سازه یک ابزار اندازه‌گیری، نشان می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه اندازه یک سازه یا خصیصه‌ای را که مبنای نظری دارد، می‌سنجد. از جمله شیوه‌هایی که برای تعیین روایی سازه به کار می‌روند، عبارتند از:

¹ . criterion validity

² . construct validity

۱) **تفاوت‌های گروهی.** اگر نظریه‌ای تفاوتی را بین گروه‌ها (یا هیچ تفاوتی را) در نمره‌های آزمون پیش‌بینی کند، آزمونی که این تفاوت را نشان دهد (یا ندهد)، دارای اعتبار سازه است. برای مثال، پیش‌بینی می‌شود که کودکان و بزرگسالان در بلوغ اجتماعی با هم تفاوت دارند. بنابراین اگر آزمونی که برای اندازه‌گیری خصیصه بلوغ اجتماعی ساخته شده باشد، تفاوت معنی‌داری را بین کودکان و بزرگسالان نشان دهد، دارای اعتبار سازه است.

۲) **تغییرات.** تغییراتی که پژوهشگر بر مبنای اطلاع از تئوری زیربنا پیش‌بینی می‌کند که به صورت مشخص در خصیصه‌ای معین صورت می‌گیرد، باید هنگام استفاده تجربی از تست ساخته‌شده خود را نشان دهد. برای مثال اگر پژوهشگر پیش‌بینی کند که خصیصه مورد اندازه‌گیری در اثر افزایش سن تغییر می‌کند، این تغییرات در داده‌های تجربی باید خود را نشان دهند.

۳) **روایی همگرا و واگرا^۱.** هرگاه یک یا چند خصیصه به دو یا چند روش اندازه‌گیری می‌شوند، همبستگی بین این اندازه‌گیری‌ها دو شاخص مهم روایی را فراهم می‌آورد. اگر همبستگی بین نمره‌های آزمون‌هایی که خصیصه واحدی را اندازه‌گیری می‌کند، زیاد باشد، آزمون‌ها روایی همگرا و اگر همبستگی بین آزمون‌هایی که خصیصه‌های متفاوتی را اندازه‌گیری می‌کنند، کم باشد، آزمون‌ها روایی تشخیصی یا واگرا دارند.

در حوزه مطالعات دینی، به‌طور معمول پژوهشگران از روش تحلیل عاملی و روش تفاوت‌های گروهی برای سنجش روایی سازه مقیاس‌های دینداری استفاده می‌کنند. برای مثال، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۷۸) به‌منظور بررسی روایی مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، به مقایسه میانگین نمره‌های دانشجویان شاهد و عادی پرداختند و مشاهده کردند میانگین نمره‌های دانشجویان شاهد در مقیاس نگرش مذهبی ساخته‌شده توسط این پژوهشگران، بالاتر از میانگین نمره‌های دانشجویان عادی در آن مقیاس است. گلزاری (۱۳۷۸) نیز برای سنجش روایی سازه آزمون معبد و حیا، تفاوت نمره‌های دانشجویان پسر دانشگاه قم (به‌عنوان گروه مذهبی) را در آزمون معبد و حیا با نمره‌های زندانیان پسر در بند جوانان زندان اوین (افرادى که مرتکب خلاف شده بودند و اعتقاد بر این است که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند) بررسی کرد. این پژوهشگر برای مقیاس معبد نیز از تحلیل عاملی استفاده کرد و سه عامل انگیزه‌ها - روابط، واجبات - محرمات و مستحبات را استخراج کرد. باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) نیز برای سنجش روایی سازه مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، روایی تفکیکی مقیاس را محاسبه کردند و نتیجه گرفتند که این مقیاس بین افراد سالم و مشکل‌دار تفکیک ایجاد می‌کند.

روایی تراکمی^۲: در این‌گونه روایی، به جای یک ملاک و یک پیش‌بین، از پیش‌بینی‌کننده‌های متعددی برای ساخت یک آزمون ملاک استفاده می‌شود. هر کدام از پیش‌بین‌ها، مقداری از واریانس را در متغیر ملاک تبیین می‌کنند. داشتن چند پیش‌بین برای اندازه ملاک،

¹ . convergent and divergent validity

² . incremental validity

موجب تقویت روایی آزمون ملاک در مقیاس‌های مذهبی می‌شود. برای مثال، در آزمون مذهبی بودن که توسط مقیاس مذهبی گزارش می‌شود و فرد به اعمال، حالات و باورهای خود می‌پردازد، می‌توان آن را با باور خود در مورد مذهبی بودنش، با باور دوستان و نزدیکان یا باور آشنایان دور مورد ملاک قرار داد (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۷۸).

پایایی^۱

پایایی، یکی از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است. این مفهوم به این موضوع می‌پردازد که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان تا چه اندازه نتایج یکسانی به دست می‌دهد. از جمله تعریف‌هایی که برای پایایی ارائه شده است، می‌توان به تعریف ایبل و فریسی^۲ (۱۹۸۹؛ به نقل از ویرسما و جورس^۳، ۱۹۹۰) اشاره کرد: «همبستگی میان مجموعه‌ای از نمره‌ها و مجموعه دیگری از نمره‌ها در آزمون معادل که به صورت مستقل برای یک گروه آزمودنی به دست آمده است». برای محاسبه پایایی ابزار اندازه‌گیری، شیوه‌های مختلفی به کار می‌رود. از آن جمله می‌توان به روش بازآزمایی، روش آزمون‌های موازی، روش تصنیف، روش آلفای کرونباخ و روش کودر - ریچاردسون اشاره کرد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

در روش بازآزمایی، هر آزمون بیش از یک بار در یک گروه آزمودنی در شرایط یکسان با فاصله زمانی اجرا می‌شود، سپس ضریب همبستگی بین نمره‌های به دست آمده از دو یا چند آزمون محاسبه می‌شود. در روش موازی، اعتبار بر اساس همبستگی نمره‌های دو آزمون همتا به دست می‌آید. ممکن است فرم‌های همتا به طور همزمان ارائه شود، در این صورت پایایی هم شامل ثبات و هم شامل همسانی می‌شود. روش تصنیف، روش کودر - ریچاردسون و روش آلفای کرونباخ، روش‌های دیگری هستند که بر اساس آنها، همسانی درونی آزمون ارزیابی می‌شود.

در تحقیقات مربوط به دینداری، از کلیه روش‌های مذکور برای سنجش پایایی مقیاس‌های دینداری استفاده می‌شود. برای مثال، باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، از روش همسانی درونی بر اساس محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرده و ضریب آلفایی برابر با $0/84$ را برای آن گزارش کردند. در حالی که گلزاری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی آزمون معبد، از روش بازآزمایی و دو نیمه کردن استفاده کرد و ضریب اعتبار بازآزمایی را برابر با $0/76$ و ضریب اعتبار از طریق دو نیمه کردن را برابر با $0/90$ گزارش کرد. این محقق همچنین برای بررسی همسانی درونی مقیاس، ضریب آلفای کرونباخ را نیز محاسبه و مقدار آن را برابر با $0/93$ گزارش کرد.

¹ . reliability

² . Ebel & Frisbie

³ . Wiersm & Jurs

روش‌های پژوهش در مطالعات دینی

طرح‌های تحقیقاتی در زمینه مطالعات دینی را می‌توان در ابتدا به دو دسته کلی یعنی تحقیقات کمی و تحقیقات کیفی تقسیم کرد. اساس روش‌های پژوهش کمی این است که به متغیرها ارزش عددی داده می‌شود، به گونه‌ای که بتوان آنها را به‌طور آماری تحلیل کرد. این روش‌ها عبارتند از: روش توصیفی، روش همبستگی، روش آزمایشی، روش مقایسه گروه‌ها، روش فراتحلیلی و روش‌های بررسی تحلیلی.

شیوه‌های کمی جمع‌آوری اطلاعات مربوط به میزان موافقت افراد با عبارت خاص یا میزان مشارکت آنها در مراسم دینی را مورد توجه قرار می‌دهند. تمایز اصلی این دو روش این است که اندازه‌های کمی، نمره روشنی ارائه می‌دهند، ولی داده‌های کیفی باید توسط فرد درجه‌بندی‌کننده (یا آنچنان‌که امروزه مرسوم است، توسط برنامه کامپیوتری) پردازش شوند.

علاوه بر روش‌های کمی در روانشناسی دینی، روش‌های پژوهشی دیگری با عنوان روش‌های کیفی وجود دارند. علت نام‌گذاری این روش‌ها به کیفی آن است که برخلاف روش‌های کمی که ویژگی‌های مورد بررسی را به کمیت تبدیل می‌کنند، در این روش‌ها پدیده‌های مورد نظر به‌صورت کیفی بررسی می‌شوند. در این روش‌ها کوشش می‌شود تا پدیده‌ها توصیف شوند (سیف، ۱۳۷۹). روش‌های کیفی عبارتند از: روش مشاهده میدانی، مطالعه موردی بالینی، تحلیل محتوا و روش اجتهادی. در این قسمت هر یک از روش‌های پژوهش بررسی می‌شود.

جمع‌آوری داده‌های کیفی شامل نوشتن زندگینامه یک فرد معنوی یا گفت‌وگو با چند فرد در مورد موضوع دینی، مصاحبه با سوالات باز، یا بیان داستانی در مورد یک تصویر می‌شود. برای نمونه، مشخص کردن آنچه افراد در بعضی از زمینه‌های خاص انجام می‌دهند نیز یکی از این روش‌هاست. این امر ممکن است شامل مشاهده فعالیت در روستای محلی که دچار تغییر فرهنگی شده است، یا رفتار فرد طی مراسم کلیسا شود (والکات،^۱ ۱۹۹۴).

روش توصیفی

به‌طور معمول در تحقیقات توصیفی سعی می‌شود «آنچه هست»، بدون هیچ‌گونه دخل و تصرفی گزارش شود و از موقعیت نتایج عینی به‌دست آید.

---

¹ . Wolcott

انواع تحقیق‌های توصیفی شامل مطالعات پیمایشی، تحلیل اسناد و همچنین انواع مطالعات رابطه‌ای همچون مطالعات علی - مقایسه‌ای، همبستگی، مطالعه پیش‌بینی، تحلیل مسیر، مطالعات بین‌فرهنگی، بررسی‌های تطبیقی و تحقیقات طولی بوده و در پژوهش‌های دینی قابل کاربردند (کجیاف، ۱۳۸۲).

بیشتر تحقیقات انجام‌شده در زمینه تأثیر دینداری بر سلامت روانی افراد، از نوع توصیفی یا همبستگی‌اند. برای مثال، گارتنر^۱ و همکاران (۱۹۹۱) نشان دادند که بین اعتقادهای مذهبی و میزان اقدام به خودکشی همبستگی منفی وجود دارد. همچنین نتایج دیگر تحقیقات بیانگر وجود رابطه منفی بین دینداری با بزهکاری (آرگیل و هالامی، ۱۹۷۵)، استفاده از مواد مخدر (دیویدز، ۱۹۸۲)، افسردگی (پرسمن^۳ و همکاران، ۱۹۹۰) و رابطه مثبت دینداری با رضایت‌مندی از ازدواج (گلین^۴، ۱۹۸۸)، تحمل فشارهای روانی و عدم اضطراب (استارک^۵، ۱۹۷۱) است.

روش اجتهادی

در متون دینی برای توصیف انسان و رفتار او و کشف علل آن، بر مسائلی که جنبه وحیانی دارد، تکیه می‌شود. با استفاده از روش‌های تحقیقی متعدد، به مردم آموزش داده شده تا هربخشی از هستی خود را با روشی که می‌توان آن را کشف کرد، مورد مطالعه قرار دهند و به شناخت درست از خود برسند و زمینه تکامل و رشد و هدایت را در خویش فراهم سازند (فقیهی، ۱۳۸۳).

اجتهاد در لغت به معنی تلاش و کوشش بسیار و در اصطلاح فقها و علمای اصول فقه، کوشش گسترده در متون وحیانی برای استنباط احکام فقهی و دستیابی به ظن شرعی در این زمینه است.^۶ محقق حلی (متوفای ۶۷۶ یا ۷۲۶ ق)، کوشش برای فهم متن قرآن و حدیث را که با توجه به شرایط سندی و متنی و قدرت علمی برای استنباط احکام الهی از آن متون انجام می‌شود،^۷ اجتهاد دانسته است. نوری، حسین (۱۴۱۵ ق)، درصدد تحصیل علم و حجت برآمدن به‌منظور استناد به آن در مقام عمل به احکام شرعی را اجتهاد

^۱ . Gartner

^۲ . Davids

^۳ . Pressman

^۴ . Glenn

^۵ . Stark

^۶ . طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲)، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۲.

^۷ . محمد، یحیی (۱۹۹۶ م) الاجتهاد و التقليد و الاتباع و النظر، ص ۷۷.

می‌داند. به عبارت کوتاه، از نظر او دستیابی به حکم از طریق ملکه قدرت استنباط، اجتهاد نامیده می‌شود.^۱ سپس می‌نویسد که اجتهاد به شناخت ادبیات عرب، شناخت قرآن، دانستن علم اصول، جست‌وجوگری کامل در منابع حدیثی، دانستن علم رجال و علم درایه و آگاهی از فتاوی فقها^۲ بستگی دارد.

اگرچه تعاریف مذکور و تعاریف مشابه از اجتهاد، همه در اصطلاح فقهی و اصول فقه در زمینه استنباط احکام مطرح شده است، ولی می‌توان روش اجتهادی را در حوزه‌های دیگر غیر از احکام مانند حوزه روانشناسی و کشف نگرش‌ها، باورها، عواطف و عملکردهای معصومان (ع) یا موضوعات دیگر که در متون قرآن و حدیث آمده، یا براساس فطرت، تجربه و استدلال‌های عقلی هماهنگ با اصول و ضوابط دینی، استنباط می‌شود، گسترش داد و به صورت زیر تعریف کرد:

روش اجتهادی، جمع‌آوری، توصیف و تحلیل محتوای متون وحیانی (قرآن و احادیث) است که به منظور استنباط نگرش‌ها، باورها و عواطف اولیای وحی در موضوعات و احکام مختلف (اعتقادی، اخلاقی، عبادی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی) و عملکردهای ایجابی و سلبی آنان در موقعیت‌ها، شرایط و مراتب گوناگون انجام می‌گیرد. برای مثال در "عبادت معصومان (ع)" این روش در سه مرحله انجام می‌شود:

۱. جمع‌آوری ابزارهای کلامی، اعتقادی، عاطفی و رفتاری معصومان در مورد عبادت و پرستش پروردگار؛
۲. توصیف کمی و کیفی هر یک از ابزارهای مذکور به اینکه در چه مسائلی در حوزه عبادت و پرستش پروردگار توجه شده است، به‌طور مثال توصیف خشوع در نماز؛
۳. جمع‌بندی و تحلیل محتوای همه ابزارها در قلمرو عبادت و پرستش پروردگار و استنباط نگرش ائمه در اینکه عبادت را چه می‌دانند؟ انواع آن کدام است؟ چه نشانگان کلامی یا رفتاری دارد؟ چه آثار درونی و حالی دارد؟ در چه شرایطی عبادت می‌کرده‌اند؟ عبادت آنان با فعالیت‌های اجتماعی و فردی دیگر آنان چه رابطه‌ای داشته است؟

براساس تعریف یادشده، اجتهاد به کشف احکام از متون قرآنی و حدیثی اختصاص ندارد. از این رو فقیهان، بسیاری از احکام فقهی را با اصول علمیه که مبنای عقلایی دارد و متن قرآنی و حدیثی برای آن نیست، اجتهاد و استنباط کرده‌اند و پایه و اساس علم اصول که تخصص در آن از شرایط لازم مجتهد است، بر مستقلات عقلیه و مبانی عقلایی است، نه بر آیات قرآن و حدیث. از این رو در متون دینی علاوه بر استفاده از نصوص قرآنی و حدیثی، برای استنباط و کشف حقایق و امور مربوط به انسان، شیوه‌های قلبی (یا رجوع به فطرت)، تجربی و عقلی نیز توصیه شده است. در حقیقت باید اجتهاد کرد و با استفاده

---

۸. نوری همدانی، حسین، (۱۴۱۵ ق)، مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقیه، ص ۴-۵.

۹. همان، ص ۶.

ازهریک از این شیوه‌ها، موضوعاتی درباره انسان استنباط کرد. بنابراین، روش اجتهادی به غیر از اینکه قلمرو آن، متون قرآنی و حدیثی است، شامل شیوه‌های قلبی، تجربی و عقلی زیر نیز می‌شود.

روش قلبی

روش قلبی، در توصیف و کشف ساختار فطری، معرفت حضوری به خود و خدا، ارزشمندی بدیهیات اخلاقی و رفتارهای مطلوب انسانی، امور عاطفی و امیال درونی و مانند آن کارایی دارد و در این زمینه‌ها اگرچه از روش عقلی هم می‌توان بهره جست، ولی این روش برتر و سودمندتر است. امام علی علیه‌السلام در این زمینه دو جمله می‌فرماید: «المعرفة بالنفس افضل للمعرفتين»^۱ و «المعرفة بالنفس انفع للمعرفتين»^۲، یعنی در مقایسه دو معرفت عقلی و قلبی، شناخت قلبی بالاترین و سودمندترین است.

در مورد این روش امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «ان للقلب ليتجلجل في الجوف يطلب الحق فاذا اصابه اطمأن و قرر...»^۳، قلب در درون آدمی برای دریافت حقیقت، در جست‌وجوی مستمر است تا به آن برسد و هنگامی که به حقیقت دست یابد، آرامش می‌یابد.

از رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم سؤال شد چگونه برّ و اثم را که در آیه «و تعاونوا علی البر و التقوی و لاتعاونوا علی الاثم و العدوان» آمده است تشخیص دهیم؟ حضرت با اشاره به اینکه قلب و نفس معیار شناخت است، فرمود: «... و البرّ ما اطمأن الیه النفس و البرّ ما اطمأن الیه الصدر و الاثم ما تردد فی الصدر و جال فی القلب...»^۴، نیکی آن است که نفس و سینه آدمی آن را با اطمینان می‌پذیرد و آرامش می‌یابد و گناه آن چیزی است که در قلب تأثیر منفی می‌گذارد و در سینه انسان خلجان به‌بار می‌آورد و نفس به آن تمایل ندارد.

۱. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۶، ص ۱۴۴.

۲. غررالحکم، خوانساری، ج ۲، ص ۲۵.

۳. بحارالانوار، ج ۶۹، ص ۳۱۷. و در جلد ۷۰ ص ۵۷ حدیث به گونه‌ای دیگر نقل شده است.

۴. بحارالانوار، ج ۱۸، ص ۱۱۸.

امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرمود: «القلب ينبوع الحكمة»^۱، قلب چشمه حکمت است و نیز فرمود: «المعرفة و التمييز من القلب»^۲، شناخت و تشخیص از قلب است. همچنین فرمود: «... و صاحب خبر القلب و به ینکشف مافی سرالباطن...»^۳، قلب صاحب خبر و علم است و به وسیله آن، آنچه در سر باطن است، کشف می‌شود.

روش عقلی

روش تعقلی در توصیف افکار، نگرش‌ها و تحلیل و ارزیابی و تشخیص صحت و سقم آنها^۴، کشف چگونگی ارتباط جنبه‌های مختلف در انسان، بررسی انگیزه‌های رفتار، بررسی و کشف علل و عوامل رفتار و حالات روانی، ارزیابی مصالح و مفسد آدمی، بررسی و تمایز افعال ارزشی از غیرارزشی، بررسی چگونگی ارتباط فرد با افراد دیگر، ادراک چگونگی ارتباط با خدا، کشف مفهوم زندگی، تشخیص سلامت یا بیماری روانی و مانند آن کاربرد دارد.

در حجیت و اعتبار این روش امام کاظم علیه‌السلام می‌فرماید: «ان لله علی الناس حجبتین: حجة ظاهرة و حجة باطنة. فاما الظاهرة فالرسل و الانبياء و الائمة عليهم السلام و اما الباطنة فالعقول»^۵، همانا خدا برای مردم دو حجت دارد: یکی حجت ظاهری و دیگری حجت باطنی. حجت ظاهری رسولان و پیامبران و ائمه (ع) هستند و اما حجت باطنی عقل‌هاست.

امام علی علیه‌السلام در اعتبار کشفیات عقل آن‌را رسول حق می‌نامد و می‌فرماید: «العقل رسول الحق»^۶، و نیز عقل‌ها را از آن لحاظ که افکار و نظریات علمی را به دست می‌آورند، ائمه نامید و فرمود: «العقول ائمة الافکار...»^۷ یا نتایج ادراک و کشف عقلی را

۲. غرر خوانساری، ج ۲، ص ۱۱۹.

۳. بحارالانوار، ج ۳، ص ۲۲۴، ح ۱۴.

۴. بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۲۸۵، ح ۳۹.

۵. امام صادق (ع) «... ان العقل هو الذي عزه...» بحار، ج ۳، ص ۱۴۶.

۶. اصول الکافی، ج ۱، ص ۶۴، ح ۱۲.

۷. آمدی، غررالحکم، ص ۱۵۸.

۸. مستدرک، نهج البلاغه، ص ۱۷۶.

ملازم با رسیدن به حق مطرح کرد و فرمود: «ثمره العقل لزوم الحق»^۱ و امام صادق علیه السلام فرمود: «وعامه الانسان العقل، و من العقل الفطنه و الفهم و الحفظ و العلم، ... و بالعقل يكمل و هو دليله و مبصره و مفتاح أمره»^۲، پایه اساسی وجود انسان عقل است. ادراک، فهمیدن، حفظ کردن و دانش، همه از عقل است و به وسیله همین عقل است که انسان کامل می شود، زیرا عقل دلیل و راهنمای اوست و بینش برای دریافت حقایق در او پدید می آورد و راه گشای فعالیت علمی و عملی اوست.

روش تحقیق آزمایشی

به منظور بررسی رابطه علت - معلولی میان دو یا چند متغیر، از طرح های آزمایشی استفاده می شود. ویژگی های این گونه تحقیق عبارتند از: (۱) متغیرهای مستقل دستکاری می شوند؛ (۲) دیگر متغیرها به جز متغیر وابسته ثابت نگه داشته شده و کنترل می شوند؛ (۳) تأثیر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مشاهده می شود. برای این منظور، گروه های آزمایشی و گواه در نظر گرفته می شود و به این ترتیب تفاوت های میان آزمودنی ها کنترل می شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۸).

به نظر آشر و پیتس (۱۹۷۹)؛ به نقل از پیس^۳ و پارسونز^۴ (۲۰۰۱)، انجام مطالعات آزمایشی در حوزه مذهب و روانشناسی مذهبی، بسیار ضروری و ممکن است. راه حل باتسون این است که پژوهشگران علاقه مند به این حوزه، باید از مطالعات شبه آزمایشی که تلاش دارند شرایط واقعی زندگی را به کار گیرند، استفاده کنند. برای مثال، انجام مشاهدات دقیق در طول زمان هم قبل و هم بعد از یک واقعه مهم از جمله این راه ها است. با این حال، استفاده از روش های آزمایشی و شبه آزمایشی در حوزه مذهب و روانشناسی مذهبی به کندی پیش می رود.

مطالعه مارانل (۱۹۷۴)، یکی از مطالعات صورت گرفته با روش آزمایشی است. او الگویی از مذهب با هشت بعد مستقل (جهت گیری های کلیسامحوری^۵، آداب پرستی^۶، بنیادگرایی^۷، یکتا پرستی^۸، آرمان گرایی^۱، موهوم پرستی^۲ و تصوف^۳) ارائه داد. مارانل

۹. آمدی، غررالحکم، ص ۱۵۸

۱۰. علل الشرایع، ج ۱، ص ۱۰۳.

۳. Pace

۴. Parsons

۵. church orientation

۶. ritualism

۷. fundamentalism

۸. theism

دریافت که نمره‌های سنت‌گرایی و آرمان‌گرایی با تکبر اجتماعی افزایش می‌یابد، همچنین افراد تلقین‌پذیر و انعطاف‌ناپذیر سنت‌گرا بودند و آرمان‌گرایان تلقین‌ناپذیر با نمره‌های بالایی در سنت‌گرایی، انعطاف‌ناپذیری ادراکی داشتند.

روش فراتحلیل

روش فراتحلیل^۴، در مقالات و مطالعات منتشرشده در زمینه مذهب، روشی است که علاقه برخی از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. باتسون^۵، شوئراد^۶ و پیچ^۷ (۱۹۸۵)، از این روش برای نشان دادن اینکه نوع دوستی^۸، یکی از مهم‌ترین اندازه‌های وابسته به جهت‌گیری درونی مذهبی است، استفاده کردند. برگین^۹ (۱۹۸۳) این روش را به‌کار برد و نشان داد که اعتقادهای مذهبی به‌طور معنی‌داری در بهداشت روانی تأثیر می‌گذارد.

گلاس^{۱۰} (۱۹۷۷؛ به نقل از مدی^{۱۱}، ۱۹۸۹) فراتحلیل را چنین توضیح می‌دهد: رویکردی^{۱۲} که به ادغام و ترکیب تحقیقات با عنوان فراتحلیل توجه دارد، چیزی بیش از روشی برای تحلیل داده‌ها نیست که در آن داده‌های متعلق به تحقیقات گذشته افراد به‌صورت کمی خلاصه می‌شود. اصل اساسی در فراتحلیل عبارت است از: ترکیب نتایج تحقیقات مختلف و متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آنچه موجب سوگیری در نتایج نهایی می‌شود (دلاور، ۱۳۷۴).

سنجش آیین‌ها و نمادهای مذهبی نیز روش ویژه‌ای است که به مراسم و اماکن مذهبی توجه دارد. لوین (۱۹۶۶؛ به نقل از جان‌بزرگی، ۱۳۷۸)، با استفاده از یک فراتحلیل نشان داد که مشارکت در مراسم مذهبی و عبادات، نتایجی مانند روان‌درمانگری رسمی

---

¹ . idealism

² . superstition

³ . mysticism

⁴ . meta- analysis

⁵ . Batson

⁶ . Schoenrade

⁷ . Pych

⁸ . Altruism

⁹ . Bergin

¹⁰ . Glass

¹¹ . Maddi

¹² . approach

در پی دارد. تخلیه هیجانی و شرکت در مراسم جمعی مذهبی، موجب کاهش تنش و رهایی از پریشانی‌های عاطفی می‌شود. فضای روانشناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی (ساختار فیزیکی اماکن مقدسه)، سبب بروز تصویرپردازی‌های ذهنی خاصی در افراد می‌شود که بیانگر پیچیدگی نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساس‌هاست. عبادتگاه‌های مذهبی هشیارانه برخی ارزش‌های خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کنند.

طالبان (۱۳۸۲) در پژوهش فراتحلیلی، دینداری و معنویت را در بین جوانان ایرانی بررسی کرد. او به این منظور ۱۴ تحقیق انجام‌شده در زمینه میزان دینداری نوجوانان ایرانی را که دارای یکی از دو شاخص اعتقاد به خداوند و پایبندی به نماز بودند، انتخاب کرده و نتایج آنها را مورد تحلیل قرار داد. نتایج او نشان داد که از میان ۱۴ پژوهش، ۶ مورد، میزان اعتقاد به خداوند و ۱۳ مورد پایبندی به نماز را مدنظر قرار داده بودند. همچنین نتایج این فراتحلیل نشان داد که بین ۸۷ تا ۹۹ درصد از نوجوانان ایرانی به رکن اساسی دین (تصدیق خداوند) اعتقاد داشتند و بین ۸۰ تا ۹۶ درصد آنان اظهار کرده بودند که نماز می‌خوانند.

روش مشاهده میدانی

مشاهده میدانی^۱، از جمله روش‌های قدیمی است که از اعتبار کافی برای مطالعه مذهب برخوردار است. این روش از جمله مهم‌ترین روش‌های مطرح در پژوهش‌های کیفی است. در این روش رفتار در محیط طبیعی و واقعی مورد مشاهده قرار می‌گیرد (ربر^۲، ۱۹۸۵). کلانسر (۱۹۶۴) بیشتر پژوهش‌های انجام‌گرفته در سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ در ایالات متحده آمریکا را بررسی کرد و دریافت که روش مشاهده میدانی، ۹ درصد از حجم کل مطالعات را در این زمینه به خود اختصاص داده است.

روش تحلیل محتوا

روش کیفی دیگری که مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته، روش تحلیل محتواس^۳ است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در متن، می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. در این روش، محتوای آشکار پیام‌ها به‌طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود. از این رو، این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا، روشی مناسب برای پاسخ دادن به پرسش‌ها درباره محتوای یک پیام است. مهم‌ترین کاربرد تحلیل محتوا، توصیف ویژگی‌های یک پیام است. دیگر کاربرد این روش، شناسایی فرستندگان پیام و دلایل ارسال پیام است. استفاده از تحلیل محتوا، به‌عنوان یک فن پژوهشی، از اوایل قرن

¹ . field observation

² . Reber

³ . content analysis

حاضر شروع شد و تاکنون دستخوش تحولات زیادی شده است (سرمد، بازرگان، و حجازی، ۱۳۷۶). کو^۱ (۱۹۰۰؛ به نقل از براون^۲، ۱۹۸۷) از این روش برای تحلیل ۱۱۰۰ سرود و دعا استفاده کرد تا عوامل خلق و خوی را در تجارب مذهبی شناسایی کند. اشنایدر^۳ و دورنیوش^۴ (۱۹۵۸) نیز سرودها، دعاها و کتاب‌های الهی (متون وحی) را مورد تحلیل قرار دادند.

روش مطالعه موردی بالینی

مطالعه موردی بالینی^۵، روش کیفی دیگری است که بیشتر به منظور ارزیابی وضعیت سلامتی یا بیماری فرد به کار می‌رود. از این روش برای مطالعه افراد بسیار متعهد و ملتزم به مذهب، نیز استفاده می‌شود (باورز^۶، ۱۹۶۸). استوارت^۷ (۱۹۶۷) در مطالعه در زمینه مذهب بزرگسالان، از روش‌های مختلفی مشتمل بر استفاده از مصاحبه فردی، پرسشنامه و آزمون تصویرهای مذهبی گودین^۸ استفاده کرد. این پژوهشگر دریافت که پاسخ‌های ارائه شده به هر یک از این روش‌ها، با یکدیگر هماهنگی ندارند. به عبارت دیگر، آزمودنی‌ها پاسخ‌های متفاوتی به هر یک از این روش‌ها داده بودند.

روش‌های نمونه‌گیری در مطالعات دینداری

به منظور گردآوری داده‌ها، هم می‌توان به شمارش کامل افراد پرداخت و هم داده‌ها را از طریق نمونه‌گیری^۹ گردآوری کرد. روش اول، مستلزم صرف انرژی، وقت و هزینه زیاد بوده و در عمل ممکن نیست، از این رو برای گردآوری داده‌ها، نمونه‌ای از افراد جامعه انتخاب می‌شود و مورد مطالعه قرار می‌گیرد. به طور معمول در مطالعات دینی، از روش‌های زیر برای نمونه‌گیری استفاده می‌شود:

---

¹ . Coe

² . Brown

³ . Schnieder

⁴ . Dornbusch

⁵ . clinical subject study

⁶ . Bowers

⁷ . Stewart

⁸ . Godin's religious picture test

⁹ . sampling

(۱) نمونه‌گیری تصادفی ساده؛

(۲) نمونه‌گیری سیستماتیک (نظام‌مند)؛

(۳) نمونه‌گیری در دسترس (غیرتصادفی)؛

(۴) نمونه‌گیری کشوری و منطقه‌ای؛

با رجوع به تحقیقات انجام‌شده در حوزه دین، مشاهده می‌شود که نمونه‌های انتخاب‌شده در این تحقیقات از جامعه‌های مختلفی شامل موارد زیر بوده‌اند:

- کودکان؛

- دانش‌آموزان؛

- افراد بزرگسال عادی در جامعه؛

- افراد بزرگسال با بیماری‌های جسمی و روانی؛

- افراد بستری‌شده در بیمارستان‌ها به‌علت بیماری‌های شدید جسمی؛

- افراد بستری‌شده در بیمارستان‌ها به‌علت بیماری‌های شدید روانی؛

- افراد دارای بیماری‌های مزمن جسمانی؛

- افراد دارای بیماری‌های مزمن روانی؛

- کودکان و نوجوانان بستری‌شده در بیمارستان‌ها؛

- زندانیان؛

- افراد گروه‌های دیگر تحت فشار روانی (سوگوار، والدین یا مربیان کودکان استثنایی)؛

- افرادی از گروه‌های اقلیت (مانند سیاه‌پوستان)؛

- افراد ناتوان و مبتلا به بیماری‌های صعب‌العلاج (تومورها، سرطان‌ها)؛

- افراد با پایگاه‌های اجتماعی مختلف؛

- افرادی با دیدگاه‌های مختلف درباره مسائل مذهبی (روحانیان، دانشگاهیان و افراد عادی).

روش‌های تحلیل در مطالعات دینداری

یکی دیگر از موضوعات مهم در روش‌شناسی مطالعات دینی، استفاده از روش‌های آماری مناسب برای تحلیل داده‌ها، کنترل میزان خطا، افزایش توان آزمون و کنترل متغیرهای مزاحم است. با توجه به پیشرفت حاصل‌شده در علم اندازه‌گیری و روان‌سنجی، امروزه روان‌شناسان با استفاده از پیشرفت‌های حاصل در مقیاس‌سازی و طرح‌های تحقیقی مربوط به دینداری، پیشرفت‌های زیادی کرده‌اند. برای مثال تحلیل عاملی، یکی از روش‌های معتبر آماری برای بررسی ساختار ابزارهای سنجش روایی از جمله پرسشنامه‌های نگرش‌سنج است. با کمک رایانه، می‌توان با تحلیل همبستگی‌های موجود میان اجزا یا ماده‌های یک یا چند پرسشنامه و آزمون، ترکیب عاملی مواد یا آزمون‌ها را تعیین کرد. هر ضریب بار عاملی نشان‌دهنده ارتباط ماده‌ای از آزمون با عامل معتبر است که در ترکیب ساختاری پرسشنامه دخالت دارد. درنهایت با مشاهده دقیق موادی که بار عاملی معناداری در هر کدام از عوامل مربوط دارند و همچنین کشف نقطه مواد مورد نظر، می‌توان عوامل مؤثر را در واکنش به هر یک از مواد پرسشنامه و در نهایت ابعاد تشکیل‌دهنده رفتار مورد سنجش تعیین کرد. با توجه به نوسانات بار عاملی هر ماده و توجه به محتوای رفتاری آن و مقایسه مواد مختلف با یکدیگر، می‌توان به تصویری روشن از محتوا و ترکیب عاملی آن ماده دست یافت و به این ترتیب به نام‌گذاری عامل‌ها که در اصل پدیده‌های کمی و آماری هستند، نائل آمد. به این ترتیب می‌توان به ترکیب عاملی یک مجموعه (پرسشنامه، آزمون و غیره) پی برد (ولف، ۱۹۹۱).

مانند بسیاری از پژوهشگران دیگر، روان‌شناسان و جامعه‌شناسانی که در مورد این تحقیق می‌کنند، در مورد پیچیدگی سازه مورد مطالعه خود اتفاق نظر ندارند. شماری از پژوهشگران با انجام تحلیل عاملی در این زمینه، چنین تعبیری از رفتار مذهبی را تأیید می‌کنند. اولین مطالعه تحلیل عاملی که چنین ادعایی را تأیید کرده، منسوب به ثرستون است. او با مشارکت همسرش یازده مقیاس را روی گروه کثیری از دانشجویان اجرا کرد. او دریافت که نشانه‌های رفتاری مانند شرکت در مراسم کلیسایی، اعتقاد به خدا و انجام اعمال مربوط به روز یکشنبه، با همدیگر مجموعه‌ای روانی و اجتماعی تشکیل می‌دهند که همان سنت‌گرایی یا مذهبی بودن است (ثرستون، ۱۹۳۴).

مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری

به نظر می‌رسد که مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری را بتوان در شش موضوع کلی بررسی کرد: اولین مشکل، وجود تعاریف متفاوت و رویکردهای مختلف به دین است که از ماهیت پیچیده و چندبعدی دین ناشی می‌شود. شاید مراجعه روشمند به متون اصلی دین از این مشکل بکاهد. همچنین بهتر است نتایج تحقیقات را با توجه به تعاریف ارائه‌شده از دین، تعبیر و تفسیر کرد. مشکل دوم، قدسی بودن دین است. دسترسی‌ناپذیری حقیقت دین، داشتن ابعاد اسطوره‌ای و نمادین و مباحثی همچون اخلاص و خلوت‌های عارفانه، کمی‌سازی دینداری را دشوار می‌سازد. استفاده از روش‌های مکمل، غیرمستقیم و فراقکن، ممکن است به حل این مشکل کمک کند. سومین مشکل به تعیین شاخص‌های صحیح و معتبر دینداری مربوط می‌شود. ابهام در ابعاد و مؤلفه‌های دینداری، عدم دلالت روشن رفتارهای دینی مانند نماز، شرکت در مراسم عبادی، و حتی نگرش‌های اظهارشده دینی بر دینداری واقعی، از

جمله مسائل تعیین شاخص‌های صحیح دینداری است. مهم‌ترین علت بروز این مشکل، جایگاه ارزشی دین در جامعه است که استفاده از مشاهدات مکرر و مستمر و استفاده از روش‌های غیرمستقیم ممکن است کمک‌کننده باشد. پرسش‌های خام، چهارمین محدودیت مقیاس‌های دینی است. طرح عبارات و جملات نامناسب، احتمال سوگیری و القای پاسخ در گویه‌ها و محدود بودن گزینه‌های پیشنهادی، از جمله موارد این محدودیت است. علت این محدودیت، اغلب سخت بودن تبدیل مفاهیم کیفی به مفاهیم کمی است، که استفاده دقیق از روش‌های موجود در روان‌سنجی به‌ویژه روش‌های مربوط به افزایش روایی و اعتبار سازه‌ها از این مشکل می‌کاهد. پنجمین مشکل، ارائه پاسخ‌های ناپخته از سوی آزمودنی‌هاست. منشا این مشکل، تاحدودی ضعف در خودشناسی و درون‌نگری و نیز تأثیرپذیری از بافت ذهنی جامعه است. ممکن است آموزش و راهنمایی آزمودنی و نیز پذیرش درصدی از خطا، به حل این مشکل کمک کند. آخرین محدودیت، ناشی از مشکلات خاص آزمودنی‌هاست. فاصله میان نگرش حقیقی فرد و نگرش اظهارشده، تصنعی بودن پاسخ‌ها، ندادن پاسخ واقعی و صادقانه، از جمله مسائلی‌اند که در اجرای مقیاس‌های مذهبی، به‌ویژه در جامعه دینی با آن مواجه‌ایم. مهم‌تر از همه، نداشتن نظریه مشخصی در مورد بررسی دینداری از دیدگاه روانشناختی است. دینداری چگونه ایجاد می‌شود؟! چگونه رشد می‌کند؟! تحت تأثیر چه الگوهای رشدی و محیطی است؟

آنچه روانشناسان به‌عنوان دین تعریف می‌کنند، مد نظر ما نیست، بلکه آنچه برای اندازه‌گیری دین در تحقیقات خود به‌کار می‌گیرند، حائز اهمیت است. تعریف عملیاتی از نظر لغوی بر اعمال متمرکز است و روش‌ها و فرایندهایی را شامل می‌شود که برای اندازه‌گیری چیزی به‌کار می‌روند. این امور دستکاری‌های آزمایشی اندازه‌ها و ابزارها را شامل می‌شوند. با توجه به دین، دینی بودن چه معنایی دارد؟ چگونه می‌توان دینداری را نشان داد؟ از نظر عملیاتی، ما اغلب زمانی افراد را دینی می‌نامیم که عضو کلیسا یا نهادهای دینی دیگری باشند، در مراسم دینی شرکت جویند، انجیل یا کتاب‌های مقدس دیگر را بخوانند، خبرهای نهادهای دینی را دنبال کنند، برای امور دینی هزینه کنند، مناسبت‌های دینی را مدنظر قرار دهند و روزه بگیرند، همیشه دعا کنند، قبل از غذا شکر کنند و محدودیت‌های دینی مربوط به غذا خوردن را رعایت کنند. همچنین بسیاری از روانشناسان، عقاید افراد را همانند تجاربی می‌دانند که آنها گزارش می‌کنند. پاسخگویان بارها پرسشنامه‌های مربوط به این اظهارات را پر کردند و در واقع سؤالاتی که آنان پاسخ دادند، تعاریف عملیاتی آن پژوهش هستند. اعمال زیادی تعهد فرد به ایمان خود را نشان می‌دهند.

جایگاه ارزشی دین و موقعیت سیاسی - اجتماعی آن در جامعه، پاره‌ای از علل بروز این مشکلات است. انجام آزمون به‌صورت گروهی، استفاده از عناوین کلی، عدم تأکید بر مشخصات فردی آزمودنی مانند نام و نام‌خانوادگی، وجود سؤالات دروغ‌سنج، انجام آزمون‌های ترکیبی و ایجاد فضای امن روانی و اطمینان‌بخش برای آزمودنی‌ها، تاحدی چاره‌ساز این محدودیت است.

پیشتر نیز اشاره کردیم که مؤلفه‌های دینداری همانند دیگر ویژگی‌های انسانی، کیفی‌اند و تبدیل آنها به مؤلفه‌های کمی، دشوار است و اگر این تبدیل درست صورت نگیرد، آزمون‌ها و یافته‌های ما از دقت کافی برخوردار نخواهند بود. برای حل این دشواری و دیگر دشواری‌های اشاره‌شده در بالا، باید در مرحله تدوین سؤال‌ها در هر یک از ابعاد مذهبی، ابتدا به متون دینی (قرآن و سنت) رجوع و سعی کرد تا تعاریف، مفاهیم و سازه، نشأت‌گرفته از متون اصیل دینی باشد نه فقط برداشت‌های شخصی پژوهشگر یا چارچوب‌های نظری برگرفته از نظریات صاحب‌نظران دینی در دیگر کشورها و ادیان.

تعاریف عملیاتی، منظور محقق را هنگام استفاده از زبان دینی نشان می‌دهند. برای مثال فرض کنید می‌خواهیم میزان باور افراد به اصول بنیادگرایی را ارزیابی کنیم. به این منظور باید پرسشنامه‌ای تهیه کنیم که حاکی از توافق یا عدم توافق این اصول باشد، ممکن است مقیاس بنیادگرایی هانسبرگر انتخاب شود و بر اساس آن نمره‌ای به گروه نمونه داده شود (آلتیمیر و هانسبرگر^۱، ۱۹۹۲). از این رو بنیادگرایی توسط این ابزار اندازه‌گیری، به شکل عملیاتی تعریف شده است. فالتون، گورساج و ماینارد^۲ (۱۹۹۹)، از مقیاس دیگران استفاده کرده و آن را بنیادگرایی نامیده‌اند. با استفاده از این مقیاس، می‌توان به دومین تعریف عملیاتی از بنیادگرایی دست یافت. زمانی که یک مفهوم با دو مقیاس اندازه‌گیری می‌شود، بررسی هر دو مقیاس از نظر بررسی تعاریف مشابه یا متفاوت حائز اهمیت است. در این مکاتب، تعاریف عملیاتی، ابعاد یا اشکال مختلف ایمان را مورد تاکید قرار می‌دهد. این تنها راهی است که می‌توان دین را از جایگاهی علمی درک کرد.

مرور پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه دینداری در کشورمان، نشان می‌دهد که این پژوهش‌ها از چند جنبه قابل نقد و بررسی‌اند: یکی از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی مانند ضعف در گزارش روایی و اعتبار ابزارهای مورد استفاده برای سنجش دینداری آزمودنی‌ها، استفاده از نمونه‌های غیرمعرف و کوچک و استفاده از ابزارهای خارجی ترجمه‌شده‌ای که تجانسی با دین اسلام ندارند؛ دوم، از نظر چارچوب نظری مورد استفاده برای تهیه و تدوین مقیاس‌های دینداری. بیشتر پژوهشگران اغلب از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۸) و آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت (۱۹۶۷) استفاده کرده و کمتر اقدام به ساخت ابزاری مناسب با استفاده از متون و منابع اسلامی کرده‌اند، سوم همچنین، تاکنون هیچ یک از پژوهشگران در ساخت مقیاس‌های دینداری، الگو و مدل منسجمی را از دینداری بر اساس مبانی نظری اسلام ارائه نکرده‌اند، بلکه الگوها و مدل‌های مربوط به دیگر ادیان را در سایر کشورها ملاک قرار داده و با اضافه کردن چند سؤال مبتنی بر متون اسلامی، از این الگوها استفاده کرده‌اند. درحالی‌که نقش آیات قرآن کریم و احادیث معتبر دینی در ساخت مقیاس‌های دینی بسیار حیاتی است و پژوهشگران می‌توانند با استفاده از روش‌های کیفی چون تحلیل محتوا، به کشف و استخراج ویژگی‌ها و نشانه‌های روانشناختی انسان از آیات و روایات پردازند.

سوم - پیشینه پژوهش

الف - گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی

امروزه پژوهشگران مسلمان با علاقه و حساسیت قابل‌تقدیری به پژوهش در زمینه روانشناسی اسلامی، دین و دینداری و عملیاتی کردن مؤلفه‌های آن با استفاده از منابع قرآن و احادیث ائمه معصومین می‌پردازند. الگوهای متفاوتی از موضوع روانشناسی

¹ . Altemeyer & Hunsberger

² . Fulton, Gorsuch & Maynard

اسلامی و نیز ساختار معارف و تعالیم مذهبی به‌ویژه در کشور اسلامی ما ارائه شده و وضعیت دینداری افراد در جامعه بررسی شده است. با این حال، یکی از مهم‌ترین پرسش‌هایی که درباره مطالعات روانشناسی مذهب مطرح می‌شود، این است که آیا اصولاً مطالعه علمی مذهب میسر است؟ و در صورت میسر بودن، آیا ابزار معتبری برای ارزیابی نگرش‌های مذهبی افراد جامعه و سنجش میزان دینداری آنان موجود است؟ براین اساس، ادبیات مربوط به مطالعات انجام‌شده در این زمینه بررسی می‌شود. ابتدا به اختصار پژوهش‌های انجام‌شده در این زمینه تا قبل از انقلاب اسلامی و سپس به تفصیل گزارش مطالعات صورت‌گرفته پس از انقلاب مرور خواهد شد. بدیهی است ترتیب ارائه این گزارش‌ها بر اساس سال انجام پژوهش خواهد بود.

علوان آبادی (۱۳۵۲) با هدف سنجش نگرش مذهبی دانش‌آموزان دبیرستانی، پرسشنامه‌ای مبتنی بر روش فرافکنی مشتمل بر ۲۰ پرسش کامل‌کردنی و ۵ پرسش به‌صورت حکایت ساخته است. ذهنی بودن شیوه تصحیح و نمره‌گذاری این پرسشنامه، مبتنی بر داده‌های فرافکنی شده است. گزارش نکردن روایی و اعتبار، از اشکالات این ابزار است.

گلریز (۱۳۵۳) با هدف سنجش نگرش مذهبی افراد، براساس برداشتی از نظریه جهت‌گیری مذهبی درون‌سو و برون‌سو آلپورت، پرسشنامه نگرش‌سنج مذهبی را ساخت. این پرسشنامه مشتمل بر ۲۵ پرسش است و با آزمون آلپورت همبستگی ۰/۸۰ دارد. عدم تفکیک انگیزش و نگرش مذهبی و نیز عدم گزارش اعتبار این پرسشنامه، از اشکالات ابزار است. این پرسشنامه از زمان ساخت تاکنون، به تقریب در مورد پژوهش‌ها در زمینه نگرش مذهبی در ایران استفاده شده است (اسلامی ۱۳۷۶؛ طهماسبی پور و کمانگیری، ۱۳۷۵). ایرادهای وارده به این پرسشنامه، به‌ویژه عدم تفکیک نگرش و انگیزش مذهبی در این پژوهش‌ها نیز رفع نشده است.

سراج‌زاده (۱۳۷۵) به‌منظور سنجش نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دو مرحله‌ای، ۳۹۱ دانش‌آموز دبیرستانی را از مناطق جغرافیایی شمال و جنوب تهران انتخاب کرد و مورد مطالعه قرار داد. این پژوهشگر ضمن معرفی دینداری به‌عنوان پدیده‌ای چندبعدی، به قابلیت ایجاد تطبیق بین الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) و دین اسلام اشاره کرده و از آن برای سنجش دینداری نوجوانان استفاده کرده است. او با توجه به ابعاد مختلف این الگو (ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی، فکری و پیامدی) ابزاری برای سنجش دینداری ساخته است. این الگو به‌طور مفصل در زیر شرح داده می‌شود:

به نظر گلاک و استارک (۱۹۶۵)، در همه ادیان دنیا، با وجود تفاوت در جزئیات، عرصه‌های مشترکی برای تجلی دینداری وجود دارد. این عرصه‌ها را می‌توان ابعاد مرکزی و محوری دینداری محسوب کرد که عبارتند از:

- ۱- بعد اعتقادی یا باورهای دینی که عبارت است از باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین به آن‌ها اعتقاد داشته باشند؛
- ۲- بعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخص همچون عبادت، نماز، شرکت در آیین‌های دینی خاص و روزه گرفتن که انتظار می‌رود در هر دین به‌جا آورده شوند؛
- ۳- بعد تجربی یا عواطف دینی ناظر به عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن ارتباط با جوهری ربوبی، همچون خدا یا واقعیتی غایی یا اقتداری متعالی؛

۴- بعد فکری یا دانش دینی، مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد معتقدات هر دین که پیروان هر دین باید آنها را

بدانند؛

۵- بعد پیامدی یا آثار دینی ناظر به تاثیرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره پیروان.

پژوهشگر بر این باور است که اگر بخواهیم ابزار سنجش برای دینداری مسلمانان را بر اساس ابعاد مذکور تدوین کنیم، مجموعه‌ای از باورها را که «اصول دین» خوانده می‌شوند، می‌توان باورهای دینی قلمداد کرد. اصول دین عبارتند از: اعتقاد به خدا یا توحید، نبوت، معاد و امامت. اعتقاد به انجام و رعایت اعمال دینی مانند نماز، روزه و جهاد را نیز می‌توان از باورهای دینی به‌شمار آورد. در مورد بعد مناسکی نمازهای روزانه، روزه گرفتن را می‌توان جزء بعد مناسکی تلقی کرد. در مورد عواطف دینی دین اسلام مانند دو دین توحیدی دیگر مسیحیت و یهودیت، عواطف و احساساتی همچون ترس از خدا، توبه و تقرب به خدا را می‌توان در این بعد قرار داد. براساس دین اسلام، استانداردهای رفتاری فراوانی وجود دارد که هر مسلمان باید در زندگی روزمره آنها را رعایت کند. حجاب، پرهیز از اسراف و خوردن غذاها و آشامیدنی‌های خاص، جزء بعد پیامدی قرار می‌گیرند.

سراج‌زاده (۱۳۷۵) با بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی، به این نتیجه رسید که بعد فکری دینداری در جوامع غربی معرفی معتبری برای دینداری نیست و در دین اسلام نیز به‌دلیل آنکه در بیشتر کشورهای اسلامی آموزش دینی بخشی از آموزش اجباری در نظام آموزش و پرورش است، نمی‌تواند معرف معتبری برای دینداری، به‌ویژه در مورد دانش‌آموزان باشد، از این رو این بعد را مورد سنجش قرار نداد. همچنین او برای ساخت ابزار سنجش دینداری از عبارات به‌کار رفته در پژوهش پوریوسفی (۱۹۸۴)، استفاده کرد و تغییرات جزئی در برخی از کلمات آن داد تا برای سن پاسخ‌دهندگان و نیز اسلام شیعی مناسب شود. به‌این ترتیب ابتدا مقیاس دینداری متشکل از ۲۶ عبارت که هر کدام با طیف لیکرت ۵ ارزشی ارزیابی می‌شدند، تدوین شد. این عبارات چهار بعد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی دینداری را می‌سنجیدند. سپس یک مطالعه مقدماتی انجام شد تا هم عملی بودن اجرای پرسشنامه و هم اعتبار آن برای نمونه‌ای از دانش‌آموزان آزمون شود. به‌این منظور پرسشنامه را ۶۰ نفر از دانش‌آموزان (۳۰ پسر و ۳۰ دختر) در ۴ دبیرستان در منطقه ۹ شهر تهران تکمیل کردند. برای اعتبار^۱ پرسشنامه، ۱۵ روز بعد از اجرای نخست، از پاسخ‌دهندگان خواسته شد تا باردیگر به پرسشنامه پاسخ دهند. این مطالعه مقدماتی نشان داد که پرسشنامه از اعتبار زیادی برخوردار است. ضریب آلفای استاندارد شده ۰/۶۳ و ضریب همبستگی نمره‌های نوبت اول و دوم ۰/۸۰ بود. بر این اساس پرسشنامه تدوین شده برای اجرای نهایی مناسب تشخیص داده شده و روی گروه نمونه اجرا شد.

به‌منظور بررسی اعتبار و روایی^۲ مقیاس دینداری مذکور، از سه رویکرد مختلف استفاده شد. در وهله نخست برای بررسی روایی صوری مقیاس کلیه عبارات به‌دقت توسط چند نفر از دانشجویان دکتری، که با اسلام آشنایی کامل داشتند، بررسی شد. همه

^۱ . reliability

^۲ . validity

آنان روایی عبارات را تأیید کردند. روایی سازه مقیاس نیز به وسیله پیوند تفاوتی بین جنسیت و دینداری آزمون شد. درحالی که پژوهش‌های انجام شده در جوامع غربی نشان‌دهنده تفاوت معناداری بین زنان و مردان از نظر گرایش‌های دینی است (زنان گرایش بیشتری به دین داشتند تا مردان). نتایج کاربرد سنجش دینداری گلاک و استارک (۱۹۶۵) در بین دانشجویان مسلمان ایرانی در یکی از دانشگاه‌های انگلستان و در بین دانش‌آموزان دبیرستانی تهران (هم در مطالعه مقدماتی و هم در اجرای نهایی)، با نتایج پیش‌گفته همخوان نبود. به عبارت دیگر، اگرچه نمره‌های زنان اندکی بیشتر از مردان بود، اما این تفاوت از نظر آماری معنادار نبود. شاید این نتایج متضاد مرتبط با فرهنگ دینی متفاوت جوامع غربی و اسلامی است. برای ارزیابی روایی بیرونی^۱ مقیاس، از پاسخ‌دهندگان خواسته شد تا التزام دینی خود را روی طیف خطی ده‌قسمتی مشخص کنند. نتایج نشان داد که ضریب همبستگی پیرسون بین دینداری کلی و ارزیابی از خود قوی‌تر از دیگر ابعاد بود (۰/۶۲)، درحالی که بعد اعتقادی ضعیف‌ترین رابطه را با ارزیابی از خود داشت (۰/۴۲). این نتایج نشان‌دهنده روایی بیرونی مقیاس است.

برای آزمون اعتبار مقیاس نیز از روش بازآزمایی^۲ و روش همسانی درونی^۳ استفاده شد. به‌طور کلی، در اجرای نهایی پرسشنامه ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد مختلف دینداری بین ۰/۷۲ تا ۰/۸۳ و در مورد ابزار سنجش کلی دینداری (که بر اساس نمره پاسخ‌دهندگان در ۴ بعد فرعی دینداری محاسبه شد)، برابر با ۰/۸۳ بود.

نتایج پژوهش مذکور نشان داد که دانش‌آموزان دبیرستانی مورد بررسی در مجموع گرایش‌ها و علایق دینی بالایی داشتند، به‌طوری که ۵۰ درصد دارای نمره‌های بالا، ۴۵/۸ درصد دارای نمره‌های متوسط و ۴/۲ درصد دارای نمره‌های پایینی بودند (میانگین نمره دینداری کلی این آزمودنی‌ها ۳/۵۷ از ۵ بود). همچنین مشاهده شد که گرایش و عواطف دینی دانش‌آموزان افراد ساکن در مناطق شمالی کمتر از دانش‌آموزان افراد ساکن در جنوب شهر بود. در مورد رابطه جنسیت با دینداری بین دختران و پسران تفاوت معناداری از نظر دینداری مشاهده نشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نمره‌های دینداری دانش‌آموزان در ابعاد مختلف دینداری کاملاً متفاوت بوده، به‌طوری که التزام دانش‌آموزان به بعد اعتقادی قوی‌تر از دیگر ابعاد بوده و پس از آن بعد عاطفی قرار گرفته است.

به‌طور کلی، اگرچه پژوهشگر به تفصیل به زیربنای نظری و تجربی پژوهش پرداخته، اما پژوهش او از نظر روش‌شناسی ضعف دارد و فاقد روایی سازه^۴ است که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی در مقیاس‌سازی است. همچنین پژوهشگر فقط به ارائه تبیین‌های شخصی در مورد عدم روایی سازه مقیاس خود اکتفا کرده و کوششی برای رفع این نقص روش‌شناختی نکرده است. از طرف دیگر، تطبیق مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) با دین اسلام و ساخت مقیاس دینداری بر اساس آن مدل بسیار سؤال‌برانگیز است.

^۱ . external validity

^۲ . test-retest

^۳ . internal consistency

^۴ . construct

آرین (۱۳۷۸) نیز در پژوهشی رابطه دینداری و روان‌درستی را روی ۲۰۱ نفر ایرانی مقیم کانادا بررسی کرد. او به این منظور آزمون سنجش دینداری افراد مسلمان را تهیه کرد و برای اولین بار در پژوهش خود به کار برد. فرایند ساخت، به‌کارگیری و ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون، به شرح زیر است:

پژوهشگر اشاره کرده که هر چند پژوهشگران بزرگی مانند رودن بری^۱ و آسیموف^۲ معتقدند که با پیشرفت علمی، جامعه جهانی به سوی جامعه غیر دینی در حرکت است، اما توجه صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه‌های روانشناسی و جامعه‌شناسی به مطالعات دینی و روانشناسی دینی نشان می‌دهد که در صحنه جهانی دین اهمیت خود را همچنان حفظ کرده است (سلر^۳، ۱۹۹۸). از این رو پژوهش در زمینه دینداری و سلامت روانی، اهمیت خاصی دارد.

این پژوهشگر، برای سنجش دینداری آزمودنی‌ها، آزمون سنجش دینداری افراد مسلمان را تهیه کرد. این آزمون شامل ۲۳ پرسش است که بر اساس بررسی و مطالعه پرسشنامه‌های موجود سنجش دینداری و با توجه به احادیث و روایات اسلامی تهیه شده است. شایان توضیح است که آزمودنی برای پاسخ به هر پرسش این آزمون، یکی از موارد خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم را انتخاب می‌کند (خیلی کم=۱ و خیلی زیاد=۵). سپس نمره‌های تمام پرسش‌ها با هم جمع می‌شود و نمره کلی فرد را تشکیل می‌دهد (سؤال‌های ۱۲ و ۱۷ به صورت معکوس نمره‌گذاری شده‌اند). شایان ذکر است که پرسش‌های ۲۱ و ۲۲ این پرسشنامه به صورت انفرادی و بدون در نظر گرفتن بقیه پرسش‌ها محاسبه می‌شوند و پرسش ۲۳ پرسش بازپاسخ است. این پرسشنامه ۳ بعد باورهای دینی، اعمال دینی و تعامل الهی را می‌سنجد و به صورت انفرادی برای آزمودنی‌ها اجرا شده است.

پس از تهیه آزمون سنجش دینداری افراد و قبل از اجرای نهایی، این آزمون طی یک مطالعه مقدماتی روی ۵۰ دانشجوی رشته روانشناسی دانشگاه علامه طباطبایی در تهران اجرا و برای سنجش اعتبار آن از آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ آن برابر با ۰/۹۲ به دست آمد که نشان‌دهنده همسانی درونی، اعتبار و ثبات بالای آزمون بود. همچنین در نمونه پژوهش یعنی ایرانیان مقیم کانادا نیز ضریب اعتبار آزمون سنجش دینداری محاسبه شد و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۳ به دست آمد. برای سنجش اعتبار تک تک سؤالات آزمون نیز از روش لوپ^۴ (با حذف هر سؤال و محاسبه مجدد اعتبار پرسش‌های باقیمانده) استفاده شد. نتایج نشان داد که فقط پرسش ۲۱ پرسشنامه از اعتبار اندکی برخوردار بود.

به منظور سنجش روایی، از روش تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده سه عامل بود. پرسش‌های ۱ تا ۶ باورهای دینی، سؤالات ۷ تا ۱۱ اعمال دینی و پرسش‌های ۱۲ تا ۲۰ تعاملات الهی آزمودنی‌ها را مورد سنجش قرار می‌داد. شایان

^۱ . Rodden Berry

^۲ . Asimov

^۳ . Seller

^۴ . Loope

توضیح است که پژوهشگر برای کسب اطلاعات دقیق‌تر و عمیق‌تر، با ۱۵ نفر از آزمودنی‌های پژوهش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته‌ای را در زمینه باورها، اعمال و عواطف دینی آنان انجام داد که نتایج آن به او در بحث و نتیجه‌گیری از یافته‌های پژوهش کمک فراوانی کرد.

دیگر ابزارهای این پژوهش عبارت بودند از: پرسشنامه اطلاعات فردی (۱۰ پرسش)، آزمون صورت (۱ پرسش)، آزمون رضایتمندی از زندگی (۵ پرسش) و آزمون سنجش افسردگی بک (۱۳ پرسش)، که ویژگی‌های روان‌سنجی کلیه ابزارهای پیش‌گفته به تفصیل در فصل سوم پژوهش مورد بحث ارائه شده است.

نتایج این پژوهش نشان‌دهنده رابطه معناداری بین دینداری و سلامت روان در ایرانیان مقیم کانادا بود. درحالی‌که هیچ‌گونه رابطه معناداری بین دینداری و سطح تحصیلات مشاهده نشد. این نتیجه با نتایج پژوهش‌های پیشین انجام‌شده در کشورهای غربی که بیانگر رابطه منفی بین علم و ایمان دینی بودند، مغایرت نداشت. از طرفی، نتایج پژوهش گویای این بود که افسردگی به داشتن رابطه معنادار و منفی با باورهای دینداری، هیچ‌گونه رابطه‌ای با رفتارهای دینی و تعاملات الهی ندارد. به عبارت دیگر، ایمان و اعتقادهای دینی از شدت افسردگی می‌کاهد. همچنین دینداری با دو مقیاس رضایتمندی از زندگی و مقیاس صورت که به ترتیب ابعاد روانشناختی و عاطفی (عاطفه مثبت) روان‌درستی را می‌سنجند، رابطه مثبت و معناداری دارد.

از جمله ویژگی‌های بارز پژوهش مذکور، بررسی عمیق و گسترده زیربنای نظری متغیرهای پژوهش از جمله دینداری و استفاده از دو ابزار کمی و کیفی به صورت مکمل برای سنجش دینداری افراد (پرسشنامه انفرادی و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته) است. همچنین نتایج مصاحبه و پرسش‌های انفرادی گنجانده‌شده در انتهای پرسشنامه سنجش دینداری فرد (پرسش‌های ۲۱، ۲۲ و ۲۳)، نشان داد که رابطه معناداری بین میزان دینداری خانواده و دینداری خود فرد وجود دارد. علاوه بر این، مشاهده شد که بیشتر آزمودنی‌ها حضرت علی (ع) را به‌عنوان شخصیتی که آنان تحت تأثیر او قرار دارند و برای آنان محبوب است، معرفی کرده بودند.

دسته‌بندی زیر مؤلفه‌های دینداری استخراج شده توسط این پژوهشگر را نشان می‌دهد:

۱- باورهای دینی:

توحید

ایمان

نبوت

معاد

۲- رفتارهای دینی

اخلاق اسلامی

نماز

روزه

خمس

دینداری

استخراج دستورات زندگی از متون دینی

شرکت در اجتماعات مذهبی

تربیت دینی فرزندان

۳- تعاملات الهی

دعا و نیایش

توکل

توسل

رضا

نظارت خداوند

نمودار ۴-۲: دسته‌بندی مؤلفه‌های دینداری استخراج شده (آرین، ۱۳۷۸)

با این حال، این پژوهش از نظر روش‌شناختی اشکالاتی دارد، از جمله اینکه گروه مورد آزمون در مطالعه مقدماتی را فقط دانشجویان تشکیل می‌دادند، درحالی‌که آزمودنی‌های اجرای نهایی از اقشار مختلف جامعه بودند که هم دامنه سنی و هم سطح تحصیلات آنان با دانشجویان متفاوت بود. همچنین پژوهشگر در تحلیل عاملی انجام‌شده روی پرسشنامه سنجش دینداری سه عامل را گزارش کرده که در قسمت‌های بعدی مشاهده می‌شود که هر سه عامل همبستگی زیادی با یکدیگر دارند و از یکدیگر غیرقابل تفکیک‌اند. به عبارت دیگر، پرسش‌های پرسشنامه با یکدیگر همبستگی زیادی دارند و پرسشنامه فقط دارای یک عامل بوده است. در ضمن، گویه‌های این پرسشنامه و ویژگی‌های روان‌سنجی آن، سه مؤلفه دینداری مورد نظر در این پژوهش را از یکدیگر متمایز نمی‌سازد. افزون بر آن، ابعاد عاطفی را هم در نظر نگرفته است. همچنین عدم گزارش اعتبار محتوا برای این پرسشنامه و عدم نظارت کارشناس متخصص اسلام‌شناسی روی مؤلفه‌های دینداری از اشکالات دیگر پژوهش است.

باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) با هدف ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، مبنای نظری و فرایند ساخت عملی پرسشنامه‌ای را برای سنجش مبادی عمل از دیدگاه روانشناسی اسلامی گزارش کردند. آنها معتقدند روانشناسی اسلامی، به‌منزله یک علم تجربی، بر اندیشه‌های اسلامی و تجربه مبتنی است. نقش اندیشه‌های اسلامی، فراهم آوردن پیش‌فرض‌هایی برای فرضیه‌پردازی است و خصیصه تجربی، فرضیه‌های ساخته‌شده بر اساس پیش‌فرض‌های اسلامی را به آزمایش می‌گذارد. این پژوهشگران تحقق یک فعل به‌عنوان عمل را مبتنی بر سه پایه شناختی، میلی و ارادی می‌دانند و با استناد به آیات قرآن کریم، این عمل را وسیله‌ای برای سقوط، هیوط و تعالی انسان معرفی می‌کنند. همچنین آنها عمل را از رفتار متمایز می‌سازند؛ به این صورت که رفتار به معنای عام کلمه عبارت است از ظهور هر حرکت یا حالتی اعم از بدنی، فکری، احساسی و مانند آن درحالی‌که «عمل» در مفهوم اسلامی هر رفتاری است که دست کم مبتنی بر سه مبنا باشد: شناختی، میلی یا عاطفی و ارادی. هر رفتاری که بر این

مبناها استوار نباشد، عمل نیست. تمایز رویکرد معرفی شده توسط این پژوهشگران با دیدگاه‌های روانشناختی، این است که برخی از این دیدگاه‌ها، رفتار انسان، پاره‌ای شناخت، بعضی غرایز و امیال و شماری هر چند به‌ندرت اراده و انتخاب آدمی را محور اصلی پژوهش قرار می‌دهند. درحالی‌که رویکرد جدید «عمل» را به‌منزله امری مبتنی بر هر سه مبادی و پایه‌های شناختی، میلی و ارادی می‌داند. بنابراین، در این الگوی روانشناسی اسلامی، سه مبدأ معرفت، میل و اراده، پایه‌هایی هستند که عمل مبتنی بر آنهاست. شایان توضیح است که این پژوهشگران بر اساس این الگو اقدام به تهیه و تدوین مقیاس عمل‌سنجی برای بررسی و مطالعه عمل افراد کردند. فرایند ساخت و اعتباریابی این ابزار به شرح زیر است:

ابتدا با توجه به الگوی روانشناسی اسلامی پیش‌گفته، پنجاه جمله مرتبط با این مبادی فراهم آمد، به نحوی که برخی محتوای شناختی، شماری محتوای میلی و پاره‌ای محتوای ارادی داشتند. پس از تهیه مقدماتی این جملات و اجرای آن روی ۱۰ آزمودنی، با مشورت چند تن از صاحب‌نظران و متخصصان روانشناسی و تعلیم و تربیت، در آنها اصلاحاتی انجام شد. سپس جملات به گروه‌های سنی مختلف (۳۰-۱۰ ساله) ارائه و از هر آزمودنی معنی هر یک از جملات پرسیده شد و به‌این ترتیب از کلیه پرسش‌ها ابهام‌زدایی شد. همچنین تعداد جملات از ۵۰ به ۶۱ جمله برای اجرای بعدی افزایش یافت. در این مرحله پرسشنامه ۶۱ جمله‌ای در مطالعه مقدماتی روی ۵۴ آزمودنی زن و مرد (۱۸ تا ۵۵ ساله) به‌صورت انفرادی اجرا شد. شایان ذکر است که آزمودنی‌ها از نمونه در دسترس دانشگاه‌های الزهرا (س) و علامه طباطبایی و مدارس مناطق ۳ و ۱۹ آموزش و پرورش انتخاب شدند.

به‌منظور بررسی انسجام و همسانی درونی (اعتبار) پرسشنامه، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج بیانگر همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha=0/83$). همچنین با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای، همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان دادند که پرسش‌های ۸، ۹، ۱۵، ۳۲، ۴۲، ۴۴ و ۵۴ همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. به‌علاوه، با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ کاهشی، پرسش‌هایی که حذف آنها موجب افزایش انسجام درونی مقیاس می‌شد، مشخص و حذف شدند. سپس بار دیگر ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. نتایج مبین افزایش میزان ضریب آلفای کرونباخ بود ($\alpha=0/86$).

به‌منظور بررسی مجدد اعتبار مقیاس، پرسشنامه بار دیگر پس از سه هفته توسط همان ۵۴ آزمودنی تکمیل شد. ضریب همبستگی حاصل از بازآزمایی برای تمام آزمودنی‌ها برابر با $r=0/83$ بود که در سطح کاملاً قابل قبولی قرار داشت. بر این اساس، اعتبار پرسشنامه برای اجرای نهایی تأیید شد. از این‌رو روی ۶۵۰ آزمودنی که سن آنها بیشتر از ۱۰ سال بود و از مناطق مختلف شهر تهران با مدرک مختلف تحصیلی انتخاب شده بودند، اجرا شد.

قبل از اجرای نهایی به‌منظور بررسی روایی مقیاس عمل‌سنجی ۶۱ ماده‌ای، از روش تحلیل عاملی با چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج بیانگر ۴ عامل بود که مقادیر ارزش‌های ویژه برای هر عامل عبارت بود از: ۷/۵۱، ۳/۲۶، ۲/۳۶ و ۱/۹۰، به‌علاوه، کمترین بارعاملی مورد پذیرش برابر با ۳۵ درصد بود. بر این اساس، عامل اول ۱۵ مؤلفه، عامل دوم ۱۴ مؤلفه، عامل سوم ۹ مؤلفه و عامل چهارم ۷ مؤلفه داشت.

نتایج به‌دست‌آمده از بررسی همسانی درونی مقیاس بر اساس ضریب آلفای کرونباخ، نشان‌دهنده همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha=0/82$). همچنین ضرایب آلفای به‌دست‌آمده برای چهارعامل مذکور به ترتیب برابر با ۰/۷۹، ۰/۸۵، ۰/۸۱ و ۰/۸۸ بود. در این مرحله نیز با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان داد که برخی

پرسش‌ها همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. از این رو این پرسش‌ها با استفاده از روش ضریب آلفای کرونباخ کاهش از مقیاس حذف شدند و پس از حذف، ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس افزایش یافت ($\alpha=0/84$).

به منظور بررسی روایی سازه مقیاس، روایی تفکیکی در دو مرحله محاسبه شد. در مرحله اول مقیاس عمل‌سنجی همزمان با مقیاس SCL-90-R به ۱۸۰ آزمودنی داده شد که نتایج نشان‌دهنده قدرت افتراقی مقیاس عمل‌سنجی برای ایجاد تفکیک میان افراد سالم و مشکل‌دار بود.

در مرحله دوم، مقیاس عمل‌سنجی روی ۳۵ نفر از بیماران ۲۵ تا ۳۵ ساله بستری در بیمارستان روزه که مبتلا به اسکیزوفرنیا یا اختلال‌های خلقی بودند و ۳۵ فرد سالم با همان دامنه سنی داشتند، اجرا شد. نتایج با استفاده از آزمون مجذور خی تحلیل شد. این نتایج حاکی از وجود تفاوت معنادار گروه سالم و بیمار بود. همچنین مشاهده شد که بین زنان و مردان از نظر پاسخگویی به پرسش‌های مقیاس تفاوت معناداری وجود دارد. پس از بررسی اعتبار و روایی مقیاس عمل‌سنجی، چهار عامل استخراج شده از آن بر اساس تحلیل عاملی به‌طور مفصل گزارش شد. قابل ذکر است که این عوامل فقط شناختی، میلی یا ارادی نیستند، بلکه هر عامل در ارتباط با جهان هستی، دیگران و خود، جهت‌گیری خاصی نشان داده‌اند. در ادامه هر یک از این عامل‌ها به اختصار داده می‌شود.

عنصر شناختی عامل اول

- در ارتباط با جهان هستی، جهت‌گیری جبرگرایی، دوگانه‌گرایی (سرنوشت‌ها به دو دسته خوب و بد تقسیم می‌شوند) و خیرگرایی (سرنوشت اعم از خوب و بد متضمن خیری نهایی است) وجود دارد.

- در ارتباط با دیگران، جهت‌گیری بیگانگی، عدم تفاهم و بدبینی (انگیزه اساسی دیگران، منفی و تخریبی است) وجود دارد.

- در ارتباط با خود جهت‌گیری شناخت منفی نسبت به سرنوشت خود وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، جهت‌گیری منفی میل به انزوا، عدم تمایل به ارتباط گفتاری با دیگران و آرزوی مرگ وجود دارد.

از نظر عنصر ارادی، جهت‌گیری منفی تسلیم‌جویانه و بلکه مقهور و تحت تأثیر اضطراب‌ها وجود دارد.

عنصر شناختی عامل دوم

- در ارتباط با جهان هستی، ویژگی‌های هدفمندی هستی، نظارت دقیق خدا بر رخدادها و بروز واکنش قطعی و دقیق به اعمال بد آدمی وجود دارند.

- در ارتباط با دیگران جهت‌گیری مثبت نسبت به آنها و انگیزه‌هایشان در این عوامل قابل توجه است.

- در ارتباط با خود، شناخت ارجمندانه نسبت به خود وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، گرایش قوی اجتماعی شامل تمایل به ارتباط کلامی با دیگران و ملازمت عملی با دیگران وجود دارد.

از نظر عنصر ارادی، اراده بر انجام امور درست هر چند مستلزم مخالفت با دیگران باشد، چشمگیر است.

در این عامل جهت‌گیری‌های آرزوی مرگ، بدبینی به دیگران، پوچ انگاشتن دنیا و یأس از رحمت الهی، بار منفی گرفته است.

عنصر شناختی عامل سوم

- در ارتباط با جهان هستی، ویژگی بی‌معنا و بی‌ارزش دانستن حیات و هستی وجود دارد.

- در ارتباط با دیگران، شرور و بدذات پنداشتن آنان قابل ملاحظه است.

- در ارتباط با خود، تصویری خیال‌پرورانه وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، میل‌ها و آرزوها برآورده‌نشده و بلنددانه‌اند.

از نظر عنصر ارادی، اراده‌ای ضعیف و گریزان از اقدام قابل توجه است.

عنصر شناختی عامل چهارم

- در ارتباط با جهان هستی، نظر بر آن است که نظام کنش و واکنش در جهان وجود دارد که بر حسب آن نتایج اعمال انسان به خود او بر می‌گردد.

- در ارتباط با دیگران، شناخت اغلب منفی است.

- در ارتباط با خود نیز شناختی منفی و تصویری تحقیرآمیز از خود مطرح است.

از نظر عنصر میلی، ندامت و ملامت خویش در این عامل آشکار است.

از نظر عنصر ارادی، حالت اضطرار و نافذ نبودن اراده در کنترل فکر و رفتار وجود دارد. نتایج این پژوهش در دو بخش تشخیص افتراقی و تفاوت جنسیتی قابل توجه است.

اگرچه مقیاس مذکور مطابق با دیدگاه روانشناسی اسلامی، ابزاری مناسب برای بررسی زیربنای شناختی، میلی و ارادی اعمال انسان است، لکن بیشتر بر سنجش مبادی عمل به‌طور عام متمرکز است تا نوع آن. به عبارت دیگر، مقیاس عمل‌سنجی ساخته‌شده در این پژوهش، این نکته را که عمل فرضی، آیا یک عمل اسلامی است و با عقاید، اخلاقیات و احکام اسلام مطابقت دارد یا خیر، در نظر نمی‌گیرد، بلکه شقوق و اقسام اعمالی را می‌سنجد که جهت‌گیری‌های خاص شناختی، میلی و ارادی دارند. افزون بر آن، براساس الگوی روانشناسی اسلامی ارائه‌شده در این پژوهش، واحد پژوهش "عمل" آدمی معرفی شده است که باید بر هر سه پایه شناختی، میلی و ارادی قرار داشته باشد تا قابلیت مطالعه روانشناسی اسلامی را پیدا کند. براساس این دیدگاه، تکلیف رفتارها یا اعمال دیگر مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل سه‌گانه مذکور باشد، روشن نیست. به نظر می‌رسد، تحدید عمل به امری که مبتنی بر هر سه عامل پیش‌گفته باشد، حوزه پژوهش در علوم رفتاری را بسیار محدود می‌کند، زیرا اعمالی که مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل مذکور

باشند، از میدان مطالعه خارج خواهند شد. همچنین اگرچه جامعه مورد مطالعه این پژوهش تمام افراد ۱۰ سال به بالای شهر تهران گزارش شده، اما نمونه این پژوهش را ۶۵۰ آزمودنی با دامنه سنی ۲۰ تا ۴۰ سال تشکیل می‌دهند.

مه‌ار اضطراب و تنیدگی از مسائل مهم مبتلایان، دست‌اندرکاران و متخصصان روانپزشکی و روان‌درمانگرانی است که به معالجه آنها اقدام می‌کنند. برخلاف نظر برخی از روانشناسان که تأثیر مذهب را بر سلامت روانی نادیده می‌گیرند، پژوهش‌های مختلف رابطه مثبت بین مذهب و سلامت روان را برجسته می‌سازند. بر این اساس، **جان بزرگی (۱۳۷۸)** پژوهشی با عنوان بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت همراه با جهت‌گیری مذهبی و بدون جهت‌گیری مذهبی بر مه‌ار اضطراب و تنیدگی انجام داد. پژوهشگر با تأکید بر این نکته که امروزه علاقه زیادی به مذهب در میان روانشناسان، به‌ویژه در حوزه روان‌درمانگری به چشم می‌خورد، به نمونه‌های متعددی از رویکردهای وحدت‌نگر در روانشناسی اشاره کرده است (ورتینگتون^۱، ۱۹۸۶؛ لاونگر^۲، ۱۹۸۴) که نظریه‌های درمانگری را با فرضیه‌های مذهبی تطبیق می‌دهند و آنها را با هم سازگار می‌کنند. این رویکردها تلاش دارند تا باورهای مذهبی یا تمرین‌های مذهبی را در چارچوبی درمانگرانه مطرح کنند و با استفاده از فنون مشاوره‌ای با محتوای مذهبی، با تقویت ایمان فرد به درمان اختلال‌های و آشفتگی‌های او بپردازند.

جان بزرگی (۱۳۷۸) با استناد به آیات قرآن کریم و نهج‌البلاغه امیرالمؤمنین علی (ع)، صفات مؤمنان را استخراج و بر اساس برخی از آن صفات، اقدام به تنظیم و ساخت پرسشنامه‌ای با عنوان خودشناسی در چارچوب مذهبی - اجتماعی کرد. او از این پرسشنامه به همراه آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت برای سنجش گرایش‌های مذهبی افراد مورد پژوهش خود استفاده کرد. آزمودنی‌های این پژوهش شامل ۶۰ دانشجوی با اضطراب زیاد بودند که پس از اجرای مقیاس مذهبی، انتخاب و به‌طور تصادفی به سه گروه ۲۰ نفری تقسیم شدند. ابزارهای سنجش مذهبی این پژوهشگر شامل مقیاس ۲۰ ماده‌ای آلپورت و پرسشنامه خودشناسی در چارچوب مذهبی - اجتماعی بود. پرسشنامه اخیر بر اساس معیارهای موجود در قرآن کریم برای رفتار مسلمانان (مانند توکل به خداوند، دشمنی با کافران و دشمنان خداوند، دوستی با مؤمنان و همچنین ویژگی‌های انسان‌های پرهیزکار در خطبه‌های نهج‌البلاغه از جمله عدم نگرانی در برابر بلا و مصیبت، پرهیز از آنچه خداوند حرام کرده، به زبان نیابردن سخنان یاهو و ناروا) در ۲۷۰ جمله یا عبارت تدوین شد (۱۵۰ عبارت از قرآن کریم و ۱۲۰ عبارت از نهج‌البلاغه). سپس برخی از ویژگی‌ها به‌صورت مثبت، یعنی وجود آن ویژگی و برخی از آنها به‌صورت منفی، یعنی فقدان آن ویژگی، مورد استفاده قرار گرفت. این عبارات در تدوین نهایی با مشورت استادان و صاحب‌نظران مختلف و تحلیل آماری به ۸۰ عبارت تقلیل یافت. در مرحله بعد، چهل ماده از آزمون کتل که ۵ عامل شخصیتی را می‌سنجد، به ۸۰ عبارت مذکور اضافه شد. افزودن این مواد به سنجش اضطراب و گرایش یا عدم گرایش مذهبی به‌صورت یک‌جا کمک می‌کند. سپس مواد پرسشنامه به‌صورت تصادفی کنار هم قرار گرفتند و فرم نهایی با ۱۲۰ عبارت تنظیم شد.

¹ . Worthington

² . Lovinger

این فرم پس از شش بار تجدید نظر روی گروه نمونه ۱۰۰ نفری اجرا شد و اعتبار آن بر اساس ضریب آلفای کرونباخ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در تجدید نظر نهایی پرسش‌ها تقلیل یافت.

پرسش‌های حذف‌شده، عبارت‌هایی بودند که رفتار مذهبی را می‌سنجیدند. به این ترتیب اعتبار فرم نهایی ۱۰۰ ماده‌ای این مقیاس از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ارزیابی شد. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۷۷ بود که نشان‌دهنده اعتبار مقیاس است.

به‌طور کلی، این مقیاس علاوه بر محاسبه اضطراب کلی، اضطراب آشکار، اضطراب پنهان و پنج عامل شخصیتی اضطراب، دو عامل کلی گرایش به مذهب و عدم گرایش به مذهب را ارزیابی می‌کند. دیگر ابزارهای این پژوهش عبارتند از: پرسشنامه چندبعدی تاریخچه زندگی تهیه‌شده توسط لازاروس^۱ (۱۹۸۱)، فرم‌های خود گزارش‌دهی درباره فنون درمانگری برای انتقال نتایج کاربرد مهارت‌های درمانگری به آزمودنی‌ها و استفاده از نوار کاست حاوی دستورالعمل‌های انجام تمرین‌های خانگی برای تنش‌زدایی.

نتایج پژوهش نشان‌دهنده تأثیر و کارآمدی بیشتر درمانگری چندبعدی توأم با جهت‌گیری مذهبی نسبت به درمانگری چندبعدی بدون جهت‌گیری مذهبی در درمان اضطراب پنهان و آشکار، اضطراب کلی و سلامت عمومی آزمودنی‌هاست.

از آنجا که میزان گرایش مذهبی افراد در این پژوهش به‌عنوان یک متغیر مورد نظر نبوده، بلکه فقط از گرایش مذهبی برای گروه‌بندی آزمودنی‌ها در سه گروه پژوهش استفاده شده است، از این رو فاقد بررسی کارشناسانه و همه‌جانبه ابعاد و مؤلفه‌های دینداری است. همچنین ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه از جمله روایی سازه و اعتبار مقیاس بررسی نشده که از اشکالات جدی این پژوهش است.

خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) پژوهشی با عنوان تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان انجام دادند و در گستره پژوهش‌های روانشناسی در حوزه دین، ابتدا به تاریخچه مطالعات مذهب از دیدگاه روانشناسی پرداختند. در این راستا، آنها به مطالعات انجام‌شده در غرب و ایران، قبل و بعد از انقلاب اسلامی اشاره داشتند.

این پژوهشگران در بیان دیدگاه‌های صاحب‌نظران غربی به روان‌تحلیل‌گری مرتبط با کارهای فروید و یونگ، استانی‌هال، لوبا و ویلیام جیمز اشاره کردند و در زمینه قلمروهای روانشناسی مذهب، به اثر مذهب در بهداشت جسمی و روانی، نظریه پارگامنت، الگوی شناختی مذهب، مذهب و شخصیت، مذهب و موضوعات اجتماعی و کاربرد مذهب در مشاوره و روان‌درمانگری پرداختند. آنان سعی کردند با مرور این آثار، اهمیت و نقش غیرقابل‌انکار نگرش مذهبی را در زندگی انسان آشکار سازند. در همین مسیر پیشنهاد کردند که دیگر روانشناسان ایرانی نیز با توجه به اهمیت بسزایی که این مسئله نه تنها از جنبه نظری، بلکه به لحاظ کاربردی در جامعه فعلی دارد، به این امر مهم توجه نشان دهند.

---

¹ . Lazarus

پژوهشگران روش‌شناسی و اندازه‌گیری نگرش مذهبی، به طرح این پرسش پرداخته‌اند که آیا مطالعه علمی مذهب امکان‌پذیر است؟ آنان ابتدا یادآور شده‌اند که بررسی و پژوهش درباره رفتارها و نگرش مذهبی، مانند همه رفتارها و نگرش‌های دیگر که به روش علمی در علوم انسانی و اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرند، میسر است. در حیطه روانشناسی مذهب نیز از همان روش‌ها و فونونی استفاده می‌شود که در دیگر شاخه‌های روانشناسی به کار گرفته می‌شوند. آنان سپس مروری بر عقاید صاحب‌نظران ایرانی و غیرایرانی از حدود صد سال پیش به این سو داشته‌اند و در این راستا به روش‌های مختلف از جمله روش مشاهده، روش‌های غیرمستقیم، پرسشنامه‌های ابتدایی، مقیاس‌های ثرستون، تحلیل عاملی و چندمحوری بودن اعتقادهای مذهبی به‌عنوان عاملی یگانه، مقیاس آپورت و اشکالات آن، الگوهای چندبعدی باورها و رفتارهای مذهبی، عناصر و جنبه‌های مختلف مذهب از نظر وون هوگل، گلاک و پرات، مقیاس فالکنر و دیونگ، اشکالات مقیاس‌های چندبعدی، و مقیاس‌های لیکرت، مقیاس شفرد باست و همکاران، روش تحلیل محتوا، مطالعه بالینی فرد، و روش فراتحلیل اشاره کردند.

پژوهشگران در مرور خویش از مطالعات مربوط به روش‌شناسی و ابزارهای ساخته‌شده به سیر تهیه و تدوین ابزار سنجش نگرش مذهبی در ایران قبل و بعد از انقلاب به آثار پژوهشگران مختلف اشاره و بر این اساس اقدام به تهیه و تدوین مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش‌های مذهبی دانشجویان کردند. مراحل ساخت این مقیاس به شرح زیر است:

به‌منظور ساخت مقیاس مقدماتی، از پرسشنامه سنجش نگرش مذهبی استفاده شد که از دو قسمت اصلی و تکمیلی تشکیل شده است؛ قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ پرسش و قسمت تکمیلی دارای ۷ پرسش کلی به‌صورت گمانه‌سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگان و آشنایان دانشجو را در مورد رفتارها و نگرش مذهبی مطرح می‌کنند.

طی اولین مطالعه مقدماتی با توجه به ادبیات پژوهش در زمینه سنجش نگرش مذهبی، متون اسلامی و بررسی دیگر پرسشنامه‌های موجود، پرسش‌هایی درباره حیطه موضوعی تحقیق فراهم آمد، سپس با نظرخواهی از افراد واجد صلاحیت علمی و دینی، پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۵۲ پرسش تهیه شد. این پرسشنامه در ۴ اجرای مقدماتی روی ۱۲۸ نفر از دانشجویان دانشگاه تهران، دانشگاه صنعتی شریف و دانشگاه آزد اسلامی اجرا شد و از نظر روش پاسخ، از بین روش‌های گوناگون مانند پرسش‌های باز، بسته، جملات تکمیل‌کردنی و غیره، در نهایت پاسخ‌گیری به روش درجه‌بندی بر اساس مقیاس لیکرت برای پرسشنامه مذکور مناسب تشخیص داده شد. به این ترتیب پرسشنامه‌ای ۵۲ سؤالی به‌صورت پنج درجه‌ای (کاملاً موافقم، تا حدودی موافقم، بینابین، تا حدودی مخالفم، کاملاً مخالفم) برای سنجش گرایش‌های اعتقادی و مذهبی تهیه شد.

برای سنجش اعتبار پرسشنامه در اجرای مقدماتی، پرسشنامه روی دو گروه ۷۵ نفری از دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف اجرا شد. به عبارت دیگر، در وهله نخست پرسشنامه به دو زیرمجموعه ۲۶ پرسشی تقسیم شد و نمره هر آزمودنی در هر دو نیمه پرسشنامه محاسبه و سپس ضریب همبستگی میان این دو نیمه محاسبه شد. ضریب همبستگی اسپیرمن - براون برابر با ۰/۸۲ و ضریب همبستگی به روش گاتمن، برابر با ۰/۸۰ برای کل پرسشنامه به‌دست آمد. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد که نشان‌دهنده همسانی درونی بالای این پرسشنامه بود ($\alpha=0/96$). در بررسی روایی پرسشنامه، میزان مذهبی بودن فرد از راه خودسنجی، سنجش از دیدگاه خانواده، همکلاسی‌ها، دیگر آشنایان، استادان گروه آموزشی، افراد کم و بیش آشنا و ناآشنا سنجش

شد. نتایج به حذف ۱۴ پرسش ضعیف و مبهم از پرسشنامه و افزودن ۶ پرسش دیگر منجر شد. به این ترتیب تعداد پرسش‌های پرسشنامه به ۴۴ مورد رسید.

طی دومین مطالعه مقدماتی که روی ۱۱۷ آزمودنی (۷۰ مرد و ۴۷ زن) صورت گرفت، اعتبار پرسشنامه ۴۴ پرسشی با استفاده از روش‌های بازآزمایی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۴ به دست آمد. همچنین نتایج بازآزمایی (اجرای مجدد پرسشنامه روی همان دانشجویان) نشان‌دهنده ضریب همبستگی پیرسون برابر با ۰/۹۱ است که بنا بر آزمون t ، این همبستگی در سطح $p < 0/001$ معنادار است.

به منظور بررسی روایی پرسشنامه، روایی سازه آن بررسی شد. نتایج نشان داد که میانگین نمره‌های دانشجویان شاهد نسبت به دانشجویان سهمیه منطقه ۱ و دیگر مناطق، بالاتر است. این مسئله نشان‌دهنده روایی سازه پرسشنامه است. روایی محتوایی این پرسشنامه نیز بررسی شد. به این منظور فرم جدیدی از پرسشنامه تهیه شد. به این صورت که ابتدا برای هر یک از مواد پرسشنامه سه گزینه نگرش مذهبی، نگرش غیرمذهبی و سازگار با هر دو نگرش تعیین شد. سپس این پرسشنامه در اختیار ۱۰ نفر از کارشناسان مسائل دینی با دیدگاه‌های مختلف قرار گرفت. پس از بررسی نتایج پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط آنها، تصمیم بر این شد که ۴ پرسش ضعیف دیگر از پرسشنامه حذف شوند. به این ترتیب پرسشنامه نهایی مشتمل بر ۴۰ پرسش تهیه شد. به منظور بررسی بیشتر، همبستگی بین پرسش‌های آزمون و کل نمره پرسشنامه محاسبه شد. نتایج نشان داد که پرسش‌ها همبستگی مثبت معناداری با نمره کل پرسشنامه دارند. شایان توضیح است که دامنه این همبستگی‌ها از ۰/۳۵ تا ۰/۷۶ تغییر کرد. به این ترتیب پرسشنامه تهیه شده برای اجرا روی ۳۶۶ آزمودنی (۲۴۹ مرد و ۱۱۷ زن) آماده شد. سؤالات این پرسشنامه از لحاظ ارتباط نگرش مذهبی، برخی گرایش معنایی مثبت و بعضی گرایش معنایی منفی دارند که شش حیطه موضوعی مختلف نگرش مذهبی را با عناوین زیر تشخیص می‌دهند: عبادات (۵ پرسش)، اخلاقیات و ارزش‌ها (۷ پرسش)، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان (۵ پرسش)، مباحث اجتماعی (۱۰ پرسش)، جهان‌بینی و باورها (۹ پرسش) و علم و دین (۴ پرسش).

همسانی درونی پس از اجرای نهایی با استفاده از روش دو نیمه کردن محاسبه شد. ضریب اعتبار کل آزمون از طریق محاسبه ضریب اسپیرمن-بروان و گاتمن صورت گرفت. این ضرایب به ترتیب برابر با ۰/۹۳ و ۰/۹۲ گزارش شدند.

ضریب آلفای کرونباخ نیز برای بررسی همسانی درونی پرسشنامه محاسبه شد. نتایج مبین همسانی درونی پرسشنامه مذکور است ($\alpha = 0/95$). روایی پرسشنامه نیز از طریق محاسبه ضریب همبستگی بین نمره کل پرسشنامه و سنجش گمان‌های شش‌گانه انجام گرفت. نتایج نشان‌دهنده همبستگی‌های معنادار بین نمره کل پرسشنامه و سنجش گمان‌های شش‌گانه بود. این نتایج بیانگر روایی پرسشنامه مذکور است. روایی سازه پرسشنامه پس از اجرای نهایی بر اساس دو فرضیه زیر محاسبه و ارائه شده است:

الف. نمره‌های آزمون باید به‌طور مثبت با برخی اندازه‌گیری‌هایی که همان متغیر را می‌سنجند، همبستگی داشته باشند؛

ب. گروه‌هایی که تفاوت بین آنها در حیطه مورد نظر شناخته شده است، باید نمره‌های آزمون آنها به‌طور معناداری با یکدیگر متفاوت باشد.

بر این اساس، نخست نمره‌های دانشجویان سهمیه مناطق و دانشجویان سهمیه شاهد مقایسه شد. آزمون t مبین تفاوت معنادار دو گروه در سطح $p < 0/001$ و بیانگر روایی سازه پرسشنامه است. سپس نمره‌های دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف با عده‌ای از طلاب حوزه علمیه قم مقایسه شد. به این منظور پرسشنامه روی ۲۳۵ نفر از طلاب حوزه علمیه قم که تقریباً با گروه دانشجویان همسان^۱ بودند، اجرا شد. نتایج آزمون t نشان داد که دو گروه تفاوت معنادری را در سطح $p < 0/001$ دارا هستند. این امر نیز بیانگر روایی سازه پرسشنامه مذکور است.

نتایج همچنین نشان‌دهنده تفاوت معنادار دختران و پسران دانشجویان از نظر نمره کل نگرش مذهبی است ($p < 0/01$ ، $t = 2/9$)، درحالی‌که بین دانشجویان رشته‌های مختلف از نظر میزان نگرش مذهبی تفاوت معناداری مشاهده نشد.

به‌طورکلی هر چند پرسشنامه اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی تهیه‌شده توسط خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸)، از لحاظ ویژگی‌های روان‌سنجی ایرادی نداشت، اما به دلیل اینکه این پرسشنامه فقط روی دانشجویان یک دانشگاه اجرا شده، قابل استفاده برای دیگر اقشار جامعه دانشجویان نیست. همچنین به نظر می‌رسد، در تهیه این پرسشنامه دقت و تمرکز کارشناسان و کافی بر آیات و روایات و متون اسلامی صورت نگرفته است. از سوی دیگر، برای تهیه این پرسشنامه از هیچ الگوی منسجم نظری به‌عنوان ملاک و چارچوبی برای ساخت آن استفاده نشده است.

گلزاری (۱۳۷۸) نیز ابزاری برای سنجش میزان حیا به‌عنوان یکی از محورهای دینداری تهیه کرد و پس از آن به بررسی رابطه بین مذهب و سلامت روان و نیز رابطه ویژگی‌های شخصیتی افراد با سطح دینداری آنان، مقیاس عمل به باورهای دینی (معبد) و هفت مقیاس حیا شامل حیای منفی، کم‌رویی و بی‌جراتی، حیای منفی خودخواهی و تکلف، حیا از خدا، حیا از خود یا وجدان اخلاقی، حیای کرامت و بزرگواری، حیای از خطاهای جنسی و حیای از خطاهای غیرجنسی پرداخت. در مرحله بعد، این آزمون‌ها را روی ۸۴۱ دانشجوی دختر و پسر و ۵۳ دختر و پسر زندانی در ندامتگاه اوین (در مجموع ۸۹۴ آزمودنی) اجرا کرد.

پژوهشگر با اشاره و تأکید بر این نکته که در سال‌های اخیر توجه به روانشناسی مذهب در غرب از طریق انجام پژوهش‌های تجربی، نشر مقاله‌ها و کتاب‌ها، تاسیس انجمن‌ها، برگزاری نشست‌های علمی و عضویت در مجامع تخصصی در سطح گسترده‌ای افزایش یافته، ضرورت تهیه و ساخت مقیاس‌هایی برای اندازه‌گیری عمل به باورهای دینی را نیز خاطر نشان ساخته و مراحل برخورد روانشناسی با دین را از آغاز شکل‌گیری علمی روانشناسی تاکنون به سه مرحله علاقه و فعالیت، توقف و انکار و اقبال و خوش‌بینی تقسیم کرده است. او سپس به بررسی روانشناسی و دین در ایران قبل و بعد از انقلاب پرداخته و یادآوری کرده است که استفاده از مطالب و کتاب‌های دینی، و به‌ویژه سرمایه‌گرانداری چون کتاب قرآن کریم، تفاسیر، کتاب‌های حدیث و آثار اخلاقی و

¹ . match

عرفانی، به ما در تهیه و ساخت چنین ابزارهایی کمک می‌کند. در قسمت‌های بعد، مراحل ساخت آزمون معبد (مقیاس عمل به باورهای دینی) و هفت مقیاس حیا به شرح زیر گزارش شده است:

الف) آزمون معبد

۱. استخراج مهم‌ترین واجبات، محرمات، مستحبات و مکروهات دینی از منابع اصیل اسلامی، یعنی از کتاب‌های عقاید و کلام، اخلاق و احکام؛

۲. انتخاب مواردی که انتظار می‌رود به‌عنوان شاخص‌های اساسی مذهبی بودن در شرایط کنونی، در افراد دیندار وجود داشته باشند؛

۳. گنجاندن مواردی از اعمال مذهبی، که هر چند به شاخص‌های اساسی تعلق ندارند، اما در پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های دینداری تهیه‌شده توسط روانشناسان آمده است (عضویت در گروه‌های مذهبی، مطالعه موضوعات دینی، انتخاب همسر، دوست و همکار)؛

۴. دو پرسش از پرسش‌های پرسشنامه آلپورت و راس^۱ (۱۹۶۷)، از مقیاس فرعی جهت‌گیری درون‌سوی مذهبی (پرسش‌های ۸ و ۹ پرسشنامه) نیز انتخاب و به مواد مقیاس معبد افزوده شدند. این دو پرسش عبارتند از:

- دین واقعاً برایم مهم است، چون به بیشتر پرسش‌های زندگی‌ام پاسخ می‌دهد.

- در پشت سر و زیربنای ارتباط‌ها و کارهایم، انگیزه‌های دینی و مذهبی قرار دارد.

با آنکه به ظاهر عمل مذهبی را اندازه نمی‌گیرند، اما بر انگیزه کارها و ارتباط‌های فرد که منظور سنجش آنهاست، تأکید دارند؛

۵. فرم اولیه مقیاس تهیه و در بین ۷۰ نفر از دانش‌آموزان یکی از هنرستان‌های دخترانه تهران اجرا شد. شایان ذکر است این ۷۰ آزمودنی از دانش‌آموزان مذهبی و غیرمذهبی بودند؛

سپس میانگین نمره‌های دو گروه مذهبی و غیرمذهبی با هم مقایسه شد و تفاوت معناداری به دست نیامد. این نتایج ناشی از دقیق نبودن قضاوت مدیر مدرسه و مبهم بودن برخی از پرسش‌ها بنا به نظر اغلب آزمودنی‌ها بوده است؛

---

¹ . Alport & Ross

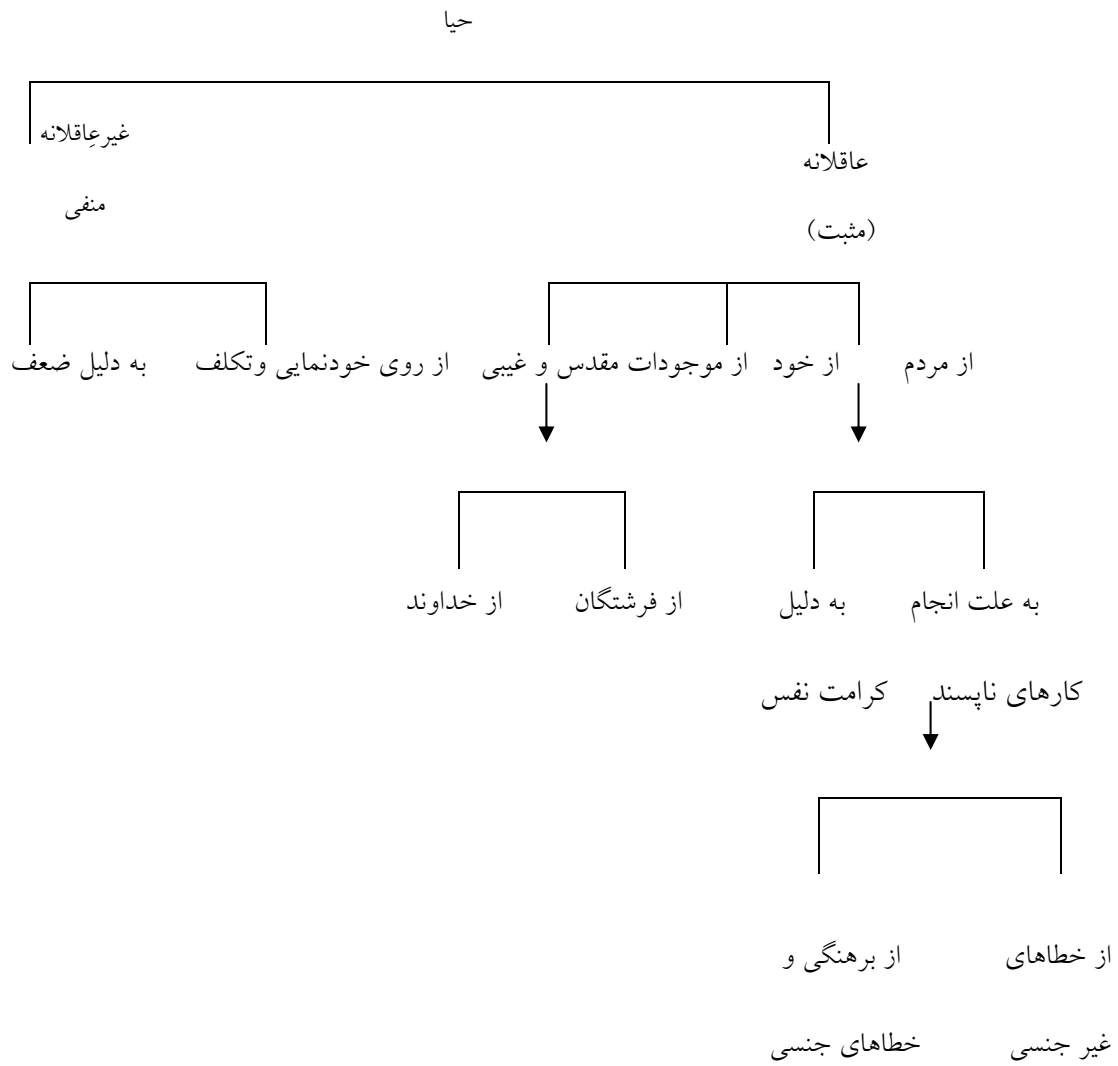

۶. مقیاس معبد پس از بازنگری در ۲۰ ماده آماده و تکثیر شد و توسط برجعلی (۱۳۷۷؛ به نقل از گلزاری، ۱۳۷۸) به عنوان ابزار پژوهش پایان نامه کارشناسی ارشد روانشناسی دانشگاه آزاد به کار رفت؛
۷. از ۵ نفر از دانش پژوهان حوزه و دو نفر از استادان دانشکده روانشناسی نیز خواسته شد تا پرسشنامه را مطالعه کنند و انتقادات و پیشنهادهای خود را ارائه دهند؛
۸. سرانجام مقیاس ۲۵ سؤالی معبد آماده شد.

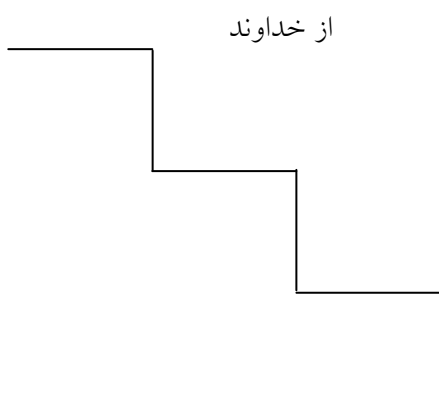
(ب) آزمون حیا

از آنجا که پژوهشگر در حین ساخت مقیاس معبد متوجه شد که درست است عمل، تجلی شناخت و عاطفه است، اما کردار به ظاهر مثبت و خیر ممکن است با انگیزه و نیت منفی و شر بروز کند و نشانه تزویر و ریا باشد. از این رو، پژوهش درباره حیا و ساختن ابزاری برای سنجش آن، در برنامه ریزی او قرار گرفت که مراحل آن به صورت زیر است:

۱. رجوع به مؤسسه دارالحدیث که از جمله معتبرترین مراکز تحقیقات اسلامی در زمینه حدیث است؛
۲. استخراج روایات از منابع اسلامی به کمک متخصصان علوم دینی؛
۳. تشخیص انواع و سلسله مراتب حیا به صورت زیر:

نمودار ۴-۵: انواع حیا (گلزاری، ۱۳۷۸)

از فرشتگان

از خود

از مردم

نمودار ۶-۲: مراتب حیا (گلزاری، ۱۳۷۸)

با مطالعه دقیق منابع دست اول اسلامی، یعنی قرآن و سنت، برای انواع حیا، نمونه‌ها و مصادیق رفتاری استخراج و از آثار تبیینی (تفسیر قرآن، آثار اخلاقی و عرفانی) برای تکمیل و تأیید آنها استفاده شد. سپس حالات و نشانه‌های فیزیولوژیایی، رفتاری، هیجانی و شناختی فرد باحیا و کسی که شرمگین می‌شود، از همان منابع برگرفته شد و برای سؤال‌های آزمون انتخاب و ثبت شد. همچنین به تفاوت‌های زن و مرد در زمینه حیا نیز توجه شد؛

۴. پس از تلخیص و تنظیم انواع، مراتب، حالات، علائم، تفاوت میزان حیا و موارد و مصادیق هر کدام، کار با نوشتن پرسش‌ها و مواد آزمون شروع شد؛

۵. ۱۵۰ ماده آزمون تکثیر و برای ارزیابی به ۱۰ نفر از علما و دانش‌آموختگان حوزه ارائه شد؛

۶. پس از اعمال نظرهای ارزیابان و افزودن ماده‌های جدید، ۱۸۱ ماده تهیه و بر روی ۵۰ فرد مختلف مانند معلمان، استادان دانشگاه و خانم‌های خانه‌دار اجرا و از آنها خواسته شد تا نظرها و پیشنهادها را در مورد پرسشنامه ارائه کنند؛

۷. تعدادی از پرسش‌هایی که توسط آزمودنی‌های مذکور نامناسب و مبهم تشخیص داده شده بودند، حذف و به جای آنها پرسش‌های دیگری افزوده شد؛

۸. سرانجام پرسشنامه‌ای با ۲۰۰ ماده با چند فرم مختلف تهیه شد. این فرم‌ها برای تفکیک زنان از مردان و مجردها از متأهل‌ها و در هم آمیختن ماده‌های مقیاس با مقیاس‌های دیگر تدوین شد.

شایان توضیح است که پرسشنامه شخصیتی آیزنک (EpQ) فرم ۹۰ ماده‌ای نیز یکی دیگر از ابزارهای این پژوهش بود.

ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون‌های معبد و حیا

آزمون‌های معبد، دارای ۲۵ پرسش است که عمل (نه اعتقاد و نگرش) به باورهای اسلامی را می‌سنجد. مواد آزمون چهار حوزه عمل به واجبات، عمل به مستحبات، فعالیت‌های مذهبی و در نظر گرفتن مذهب در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌های زندگی را شامل می‌شود. هر پرسش آزمون پنج گزینه دارد که از صفر تا چهار نمره‌گذاری می‌شود. به این ترتیب کمترین نمره کل صفر و بیشترین نمره کل ۱۰۰ خواهد بود.

اعتبار آزمون معبد از راه بازآزمایی و دو نیمه کردن محاسبه شد. به این منظور آزمون مذکور روی ۲۸۸ نفر از آزمودنی‌ها اجرا و سپس با فاصله سه هفته پس از اجرای اول، دوباره روی همان گروه اجرا شد. ضریب اعتبار بازآزمایی برابر با $0.76 (p < 0.001)$ به دست آمد. ضریب پایایی از راه دو نیمه کردن نیز با استفاده از روش گاتمن محاسبه شد که برابر با $r = 0.90$ بود. از طرفی، برای آزمون همسانی درونی این آزمون، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. مقدار این ضریب برابر با 0.93 بود. این نتایج نشان‌دهنده اعتبار (ثبات، همسانی درونی و دقت) کم و بیش زیاد آزمون معبد است.

به منظور بررسی روایی آزمون معبد، اعتبار محتوایی، اعتبار وابسته به ملاک (همزمان) و اعتبار سازه بررسی شد. برای بررسی روایی محتوایی این آزمون، از ۵ نفر از روحانیان حوزه علمیه قم، که به عنوان پژوهشگر با مرکز تحقیقاتی مؤسسه دارالحدیث همکاری می‌کردند، خواسته شد تا درباره آن اظهار نظر کنند. برای بررسی اعتبار ملاکی این آزمون نیز ۲۷ نفر از دانشجویان شبانه سال سوم دانشگاه علامه طباطبایی به آزمون پاسخ دادند و همزمان دوستان خود را در پنج زمینه انجام واجبات، دوری از محرمات، انجام مستحبات دینی، شرکت در فعالیت‌های مذهبی و تصمیم‌گیری بر اساس مذهب با نمره‌های بین ۳- تا ۳+ درجه‌بندی کردند. به این ترتیب نمره کل هر فرد در ارزیابی دوستان، بین ۱۵- تا ۱۵+ و نمره آزمون معبد آنان بین ۰ و ۱۰۰+ بود. همبستگی بین این دو نمره به عنوان ضریب ملاکی همزمان محاسبه شد ($r = 0/61$) که نشان‌دهنده روایی ملاکی آزمون بود.

روایی سازه این آزمون نیز با روش‌های مختلفی بررسی شد. نتایج زیر نشان‌دهنده روایی سازه آزمون است:

۱. بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان پسر قم (به عنوان گروه مذهبی) و پسران زندانی واقع در بند جوانان زندان اوین (افراد خلافکاری که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند)، تفاوت معناداری به دست آمد ($p < 0/05$ و $t = 2/4$)؛

۲. بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان دختر مرکز تربیت معلم نسیمه و دختران زندانی واقع در بند زنان اوین، تفاوت معناداری به دست آمد ($p < 0/001$ و $t = 5/8$)؛

نتایج تحلیل عاملی نیز بیانگر سه عامل انگیزه‌ها - روابط (۱۸ ماده)، واجبات - محرمات (۳ ماده) و مستحبات (۴ ماده) بود که این امر روایی سازه (روایی عاملی) آزمون را نشان می‌دهد.

نتایج پژوهش بیانگر وجود رابطه معنادار منفی بین مذهبی بودن با روان‌رنجوری و روان‌پریشی از یک سو و رابطه مثبت اما غیرمعنادار بین مذهبی بودن و برون‌گرایی از سوی دیگر است. همچنین رابطه معنادار و منفی بین مذهبی بودن و دو عامل حیای کم‌رویی و حیای خودخواهی مشاهده شد.

شایان ذکر است که برای بررسی اعتبار و روایی مقیاس‌های هفت‌گانه آزمون حیای، از روش‌های بازآزمایی، همسانی درونی، روایی محتوایی، روایی همزمان، روایی سازه‌ای و عاملی به شرحی که برای آزمون معبد آمد، استفاده شد. نتایج بررسی‌ها نشان‌دهنده روایی و اعتبار بالای مقیاس‌های هفت‌گانه آزمون حیاست که به دلیل مفصل بودن از شرح آن خودداری می‌شود.

به طور کلی، نتایج نشان‌دهنده وجود رابطه مثبت و معنادار بین حیای کم‌رویی و حیای خودخواهی با اعتقاد و عمل به دین است. همچنین بین حیای خودخواهی و تکلف با مقیاس‌های دینداری رابطه منفی و معناداری مشاهده شد. به این معنا که افراد مذهبی کمتر از افراد غیرمذهبی از راه‌های منفی و نامطلوب برای جلب توجه دیگران استفاده می‌کنند. از طرفی، مشاهده شد که حیای درونی، حیای از خطا و حیای مثبت زنان، در همه گروه‌های فرعی به غیر از زندانیان، بیشتر از مردان است و حیای درونی متأهلان، از حیای درونی مجردان بیشتر است. در مجموع، از نتایج این پژوهش چنین استنباط می‌شود که مذهبی بودن با سلامت روانی و جسمانی رابطه مثبت و معنادار و با بزهکاری، جرم، اعمال خلاف اخلاق و قانون رابطه منفی و معناداری دارد.

از ویژگی‌های بارز این پژوهش، رجوع به آیات، روایات، احادیث و منابع اسلامی به‌عنوان منبعی برای توسعه مقیاس‌های پژوهش (مقیاس معبد و حیا)، جداسازی رفتارهای دینی ظاهری و باطنی با تهیه و تدوین و به‌کارگیری دو نوع ابزار متفاوت است که یکی رفتارهای ظاهری مذهبی و دیگری میزان حیای آموذنی‌ها را می‌سنجد. همچنین ارائه دقیق و کامل ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های آزمون‌های تهیه و اجرا شده، از دیگر ویژگی‌های این پژوهش است. لیکن گزینش برخی ویژگی‌های دینداری که در متون اسلامی به‌عنوان علائم ایمان در افراد ذکر شده، با این استدلال که در شرایط کنونی شاخص مذهبی بودن افراد است، نمی‌تواند مبنای کامل سنجش عمل به باورهای دینی باشد. علاوه بر آن، در این مقیاس تنها به عمل دینی توجه شده و نگرش و عواطف دینی در نظر گرفته نشده است.

یکی از آرمان‌های محوری انقلاب اسلامی ایران این است که تربیت دینی یا پرورش مذهبی، از اهداف عمده نظام اجتماعی تعریف شود و دینداری و دین‌مداری به‌عنوان اصول اصلی، به‌وضوح در محصولات جامعه اسلامی جلوه کند، از این‌رو سطح توقعات و انتظارات مردم از محصولات جامعه اسلامی بسیار افزایش یافته است. از نظر دینی، در جامعه ما هم‌نواپی شدید و کاملی از مردم و به‌ویژه نسل جدید انقلاب یعنی جوانان زیر بیست سال با اصول دینی طلب می‌شود. همچنین آستانه تحمل جامعه ما در پذیرش کج‌روی و رفتارهای خلاف شرع، بسیار کاهش یافته است. بر این اساس، رفتارهای نابهنجار اخلاقی یا خلاف شرع و بزهکاری جوانان کشور، پژوهشگران و صاحب‌نظران علوم اجتماعی را متوجه سنجش دینداری جوانان و ارتباط آن با رفتارهای بزهکارانه و جرم‌آفرین کرده است. در این زمینه **طالبان (۱۳۷۸)** با هدف بررسی ارتباط دینداری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز، ۳۸۴ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی را مورد مطالعه قرار داد. این گروه با روش نمونه‌گیری تصادفی نسبتی انتخاب شده بودند.

پژوهشگر ضمن اشاره به این نکته که مفهوم جرم در متون دینی معادل رفتار خلاف قانون نبوده و دلالت بر معنای عرفی و فنی جرم و بزهکاری یعنی فعل و کرداری خلاف قانون وضع شده توسط بشر ندارد و با تأکید بر این نکته که ریشه کلیه مباحث اسلامی را به‌طور معمول باید در قرآن کریم و شاخه‌های آن را در سنت معصومین (ع) جست‌وجو کرد، به ارائه تعاریف مختلف از دین پرداخته است. سپس به تفکیک و تمایز بین دین و دینداری پرداخته و اشاره کرده است که دین به‌عنوان پدیده خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها، یعنی مستقل از روان انسان‌ها و جامعه انسانی مد نظر است. در صورتی که دینداری یا تدین، ناظر بر پذیرش دین توسط انسان‌هاست. سپس ارتباط دینداری با خلافت‌کاری را بر اساس دیدگاه صاحب‌نظران دینی مطرح و استنتاج کرده است که دین با طرح سه مسئله در تعیین و کنترل درونی رفتار انسان دخالت کرده و او را وادار می‌سازد از ارتکاب گناه و کج‌روی بپرهیزد: ۱- ایمان به خدا و جلب رضایت او، ۲- بیم از ملامت وجدان و ۳- اعتقاد به زندگی پس از مرگ و ترس از عقوبت اخروی.

همچنین پژوهشگر اشاره دارد که اگرچه جامعه‌شناسان به‌طور معمول دین را یکی از اساسی‌ترین وسایل کنترل اجتماعی یا مهار جرم و خلافت‌کاری می‌دانند، با این حال، دینداری یا ایمان مذهبی به‌عنوان یک متغیر مستقل و مؤثر در بیشتر نظریه‌های مربوط به کج‌روی و جرم مفقود است. بر این اساس، پژوهشگر با تأکید بر الگوی پنج بعدی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، اقدام به تهیه آزمونی برای سنجش دینداری کرده است. فرایند تهیه این پرسشنامه به شرح زیر است:

از آنجا که مرور نشان‌دهنده جامعیت الگوی پنج بعدی گلاک و استارک بود، از این‌رو این الگو بر دین اسلام تطبیق داده شد، ولی به اقتضای ویژگی‌های جامعه آماری و نوع متغیر وابسته (بزهکاری)، اصلاحاتی در آن صورت گرفت؛ اول آنکه، بعد فکری یا

دانش دینی معرف قابل اعتمادی برای سنجش دینداری دانش‌آموزان دبیرستانی نیست، زیرا ممکن است دانش‌آموزان درسخوان و موفق از نظر تحصیلی، با وجود دینداری ضعیف، نمره‌های بالایی از آگاهی‌های دینی به دست آورند و برعکس برخی دانش‌آموزان کاملاً مذهبی به علت ضعف درسی، نمره‌های پایینی در اطلاعات مذهبی کسب کنند.

بعد پیامدی دین در الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، یعنی تأثیر دین در زندگی روزمره یا به‌کار بستن دستورات دینی در زندگی روزانه، به‌طور معمول در پژوهش‌های تجربی از طریق سنجش شدت درجات رفتار کج‌روانه فرد و عقاید و نگرش وی در مورد این گونه رفتارهای کج‌روانه، شاخص‌سازی شده است و چون در پژوهش حاضر بزهکاری متغیر وابسته است و باید کاملاً از متغیر مستقل (ابعاد دینداری) متمایز باشد تا تداخل و همپوشی بین بعد پیامدی دین و بزهکاری منجر به ارائه نتایج غیردقیق و غیرمعتبر نشود، از این رو برای تهیه و تدوین ابزار سنجش دینداری، در مجموع چهار بعد از ابعاد پنج‌گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) مد نظر قرار گرفت. این ابعاد عبارتند از: بعد اعتقادی، بعد مناسکی دین، بعد تجربی دین (عاطفه مذهبی) و بعد پیامدهای دین.

به‌منظور بررسی اعتبار مقیاس دینداری تدوین‌شده، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد و به‌این ترتیب همسانی درونی پرسش‌های مختلف مقیاس محاسبه شد. به‌این منظور پس از اجرای نهایی مقیاس روی گروه نمونه ($n=384$)، ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از چهار مقیاس دینداری برابر با ۰/۸۷، ۰/۹۲، ۰/۸۶ و ۰/۵۳ بود. این ضریب برای کل آزمون برابر با ۰/۸۶ است که اعتبار پرسشنامه ۲۵ پرسشی تهیه‌شده در این پژوهش را نشان می‌دهد. همچنین در مورد ضریب اعتبار مقیاس، اهمیت دین در زندگی با استفاده از روش کاهشی ضریب آلفا نشان داد که حذف هیچ یک از ماده‌ها به افزایش ضریب آلفا منجر نمی‌شود.

به‌منظور بررسی روایی مقیاس دینداری تدوین‌شده، از روش‌های مختلف به شرح زیر استفاده شد:

۱. روایی ملاکی: به‌این منظور از تمامی آزمودنی‌های پژوهش خواسته شد تا التزام دینی خود را روی یک طیف مدرج ده‌قسمتی (از کاملاً مذهبی تا کاملاً غیر مذهبی) علامت‌گذاری کنند. این روش به‌عنوان شاخص فردی دینداری در تحقیقات بین‌المللی ارزش‌های جهانی به کار می‌رود و به‌عنوان شاخص بسیار معتبری از دینداری افراد تلقی می‌شود. سپس ضریب همبستگی پیرسون میان مقیاس دینداری آزمودنی‌ها و ارزیابی آنان از التزام دینی خود محاسبه شد که کاملاً معنادار بود ($r=0/65$). همچنین دو گروه پاسخ‌دهنده از دو دبیرستان دخترانه دولتی واقع در محله کن و شهرک اکباتان انتخاب شدند. محله کن به‌دلیل بافت سنتی و همگونی فرهنگی ساکنان آن، یکی از محلات مذهبی تهران محسوب می‌شود، در مقابل، شهرک اکباتان به‌عنوان محله‌ای که ساکنان آن به ضعف در پایبندی‌های مذهبی مشهورند، به‌شمار می‌آید. سپس با استفاده از آزمون t ، تفاوت بین آزمودنی‌های دو گروه مذکور از نظر دینداری محاسبه شد. نتایج نشان‌دهنده تفاوت معنادار این دو گروه از نظر میزان دینداری بود ($p < 0/001$ و $t = 4/9$) که این مسئله نیز بیانگر روایی ملاکی این آزمون است.

۲. روایی سازه: مقیاس دینداری نیز با بررسی ارتباط متفاوت جنسیت با دینداری بررسی شد. نتایج کاربرد مقیاس دینداری گویای تفاوت معنادار دختران از نظر نمره‌های دینداری بود ($p < 0/001$ و $t = 3/4$). به بیان دیگر، دختران نسبت به پسران نمره‌های بالاتری در ابعاد چهارگانه مقیاس دینداری کسب کردند که مبین روایی سازه مقیاس دینداری است.

ابزار دیگر این پژوهش، پرسشنامه اندازه‌گیری بزهکاری بود که توسط سراج‌زاده (۱۳۷۷) تهیه و تنظیم شده و حاوی ۲۸ پرسش است. این ابزار پنج دسته کلی رفتاری بزهکارانه شامل سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کج‌روی اخلاقی، انحرافات فرهنگی و کج‌روی جنسی را می‌سنجد.

بر اساس یافته‌های پژوهش در زمینه موافقت با «اعتقاد به وجود خداوند»، از کل آزمودنی‌های تحقیق (۳۸۴ نفر) تنها نیم درصد (۲ نفر) به وجود خداوند اعتقاد نداشتند و بیش از ۹۶ درصد جوانان نمونه تحقیق به خدا اعتقاد داشتند و از این حیث دیندار و مسلمان محسوب شدند. همچنین نتایج نشان داد که در میان آزمودنی‌ها حتی یک نفر نبود که به نبوت حضرت محمد(ص) معتقد نباشد (بیش از ۹۵ درصد). به عبارتی، هیچ کافری بین پاسخ‌دهندگان وجود نداشت و فقط ۰/۵ درصد پاسخ‌دهندگان اهل دیانت محسوب نمی‌شدند. به نظر می‌رسد، فرایند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی توانسته است به نحو تام و فراگیر این باورهای اصلی دین را به نسل جدید منتقل کند. همچنین با توجه به نتایج، میزان اعتقاد جوانان نمونه این تحقیق به خداوند و زندگی پس از مرگ، به ترتیب معادل ۹۶/۱ و ۸۹ درصد بود که به مراتب بیشتر از دیگر کشورهای صنعتی است. علاوه بر این، مشاهده شد که بیشتر پاسخ‌دهندگان به نحوی از انحا نماز می‌خوانند و از این رو وارد مرحله ایمان می‌شوند. در زمینه مراتب پایبندی به اقامه نماز، نتایج نشان داد که ۵۶/۵ درصد آزمودنی‌های تحقیق همیشه یا بیشتر مواقع پایبند به اقامه نماز بودند، ۱۴ درصد اصلاً نماز نمی‌خواندند و بر اساس این معرف مؤمن محسوب نشدند (این گروه کمتر از ۱/۷ کل جمعیت تحقیق بودند). همچنین مشاهده شد که بیشتر آزمودنی‌ها (حدود ۹۰ درصد) اظهار کردند که در ماه رمضان به نحوی از انحا روزه می‌گیرند. در بررسی اثر متقابل نماز و روزه، یافته‌ها نشان داد که نزدیک به ۸۳ درصد جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق، هم نماز می‌خوانند و هم روزه می‌گیرند (۶/۳ درصد نه نماز می‌خواندند و نه روزه می‌گرفتند)، در واقع اگر نیم درصد دانش‌آموزان نمونه تحقیق به اسلام اعتقاد نداشتند، در اینجا بر اساس دو معرف نماز و روزه، ۶/۳ درصد آنان بی‌ایمان محسوب می‌شدند که نسبت بسیار ناچیزی بود. یافته‌های تحقیق نشان داد که تنها ۱/۶ درصد پاسخ‌دهندگان در گروه متقین قرار گرفتند. متقین در آزمون عبارت بود از جوانانی که اولاً پایبند به نماز و روزه بودند و ثانیاً دچار گناه (بر اساس مقیاس بزهکاری) نشده بودند.

یافته‌های پژوهش نشان داد که در زمینه شاخص توجه به خداوند از راه توبه و کمک خواستن از خدا برای جبران گناهان، بیشتر جمعیت نمونه تحقیق (۹۵/۳ درصد دانش‌آموزان) چنین تجربیات دینی، احساسی و مذهبی داشتند و این نسبت دقیقاً معادل نسبت کسانی بود که به نبوت پیامبر (ص) اطمینان داشتند. از نظر بعد تجربه دینی یا عواطف و احساسات مذهبی، ۹۱ درصد در حد قوی و در بعد اعتقادی، ۹۲ درصد در حد قوی بودند. از این رو با توجه به این دو بعد از حیث بعد اجتماعی دینداری واجد دینداری بسیار قوی بودند.

نتایج به دست آمده نشان داد که دینداری تعداد بسیار کمی از آزمودنی‌ها (۱/۳ درصد) ضعیف و در مقابل دینداری تعداد زیادی از پاسخ‌دهندگان (حدود ۸۲ درصد) قوی بود.

یافته‌ها نشان داد که در تمام انواع بزهکاری (سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کج‌روی اخلاقی، کج‌روی جنسی و کج‌روی فرهنگی)، بزهکاری دختران به مراتب کمتر از پسران بود و بیشترین تخلف در میان جوانان دانش‌آموز مربوط به تقلب در

امتحانات درسی بود (۸۶ درصد) و تنها ۴ درصد گفتند که در امتحانات درسی دوره دبیرستان تقلب نکرده‌اند. از میان ابعاد دینداری بعد مناسک دینی با این متغیر (تقلب در امتحانات درسی) ارتباط معکوس و معناداری داشت.

مقایسه داده‌ها و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد بیشتر آزمودنی‌هایی که تقلب نکرده‌اند (۵۴ نفر)، دانش‌آموزان مقید به نماز و روزه بودند (۶۶/۷ درصد، معادل ۳۶ نفر). نسبت این گروه از دانش‌آموزان ۴/۵ برابر دانش‌آموزانی بود که نه نماز می‌خواندند و نه روزه می‌گرفتند و تقلب نیز نمی‌کردند (۱۴/۸ درصد معادل ۸ نفر). در مجموع، نتایج نشان داد که از میان ابعاد دینداری (اعتقادات، تجربه دینی، بعد پیامدی و مناسک مذهبی)، ابعاد سه‌گانه اولیه ارتباط معناداری با تقلب در امتحانات درسی پاسخ‌دهندگان نداشته و پایبندی به نماز و روزه (بعد مناسک مذهبی) نیز تأثیری قوی در عدم ارتکاب به این تخلف ندارد و این تخلف در میان بیشتر دانش‌آموزان (درجات مختلف پایبندی به نماز و روزه) رواج نسبی دارد. یکی دیگر از یافته‌های قابل توجه پژوهش، این بود که بیشتر جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق (۵۴/۲ درصد) اظهار داشتند که تاکنون دست‌کم با یک جنس مخالف رابطه دوستی برقرار کرده‌اند (دختران ۴۸/۶ و پسران ۵۹/۸ درصد). این یافته حاکی از عمومیت نسبی این رفتار میان جمعیت نمونه تحقیق بود.

متغیر دوستی با جنس مخالف با متغیر "دینداری"، نشان داد که در پایین‌ترین سطح دینداری (دینداری ضعیف)، ۴۵/۷ درصد جوانان پاسخ‌دهنده به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف اقرار کردند. براساس نتایج، حدود ۲۲ درصد جوانانی که دینداری‌شان قوی ارزیابی شده بود، به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف اقرار کردند. از سوی دیگر، ۱۸/۲ درصد افرادی که اظهار کردند تا کنون دوستی از جنس مخالف اختیار نکرده‌اند نیز جزو گروهی بودند که دینداری‌شان ضعیف ارزیابی شده بود. مقدار ضریب همبستگی میان این دو متغیر ($r = 0.53$ و $p = .0001$) محاسبه شد که مؤید ارتباطی متوسط و معنادار بین دینداری و ارتباط با جنس مخالف در میان جوانان جمعیت نمونه بود.

نتایج تحلیل تقاطعی داده‌ها نشان داد "دینداری" ارتباط معکوس و به نسبت قوی با بزهکاری جوانان دارد. این نتیجه حاکی از الگوی کاهش منظمی در نسبت بزهکاری اظهارشده افرادی بود که دینداری‌شان افزایش یافته بود. همچنین مشخص شد که دینداری پاسخ‌دهندگان بیشتر تحت تأثیر منفی معرف‌های کج‌روی اخلاقی (مشروب‌خواری، مصرف مواد مخدر و قماربازی) و سپس کج‌روی فرهنگی (شرکت در مجالس گناه) قرار می‌گیرد. میانگین‌ها نشان داد که اثر دینداری دختران بر کاهش ۵ معرف رتبه اول بزهکاری آنان به مراتب بیش از پسران بود. البته مشاهده شد در دختران به علت وجود دو معرف از کج‌روی نوع سرقت در رتبه‌های اول و سوم تا حدودی متفاوت با پسران و کل جمعیت نمونه تحقیق بود. در مجموع، یافته‌ها نشان داد که هر چه دینداری جوانان دانش‌آموز قوی‌تر باشد، احتمال بزهکاری آنان کاهش می‌یابد و دینداری اثری واقعی بر کاهش بزهکاری دارد. نتایج مطالعه کاملاً از این اندیشه که افزایش دینداری احتمال وقوع جرم و بزهکاری را کاهش می‌دهد، حمایت کرد و با احتیاط می‌توان گفت که دینداری جوانان دانش‌آموز تا حدودی مانع بزهکاری آنان می‌شود.

یافته‌های پژوهش اخیر نشان داد که انواع مختلف بزهکاری جوانان در مجموع تنها می‌تواند ۱۲ درصد اعتقادات مذهبی، ۷ درصد تجربه دینی، ۲۴ درصد مناسک مذهبی و ۲۰ درصد اهمیت دین در زندگی جوانان دانش‌آموز تحقیق را پیش‌بینی کند. حتی در مورد گروه بزهکاران جوان نیز به هیچ وجه نمی‌توان گفت که آنان فاقد اعتقادهای مذهبی و تجربه دینی‌اند.

یافته‌ها نشان داد که در میان دو فرضیه مهم نماز و روزه که بعد مناسکی را ساخته بودند، نماز به مراتب بیش از روزه بر کاهش بزهکاری جوانان جمعیت نمونه تحقیق مؤثر بود. در واقع، از میان کلیه شاخص‌های دینداری، نماز تأثیر بیشتری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌دهنده داشت و وقتی تحلیل به عمق بیشتری رسوخ یافت، رگرسیون گام به گام نشان داد که از میان نمازهای واجب (صبح، ظهر و عصر، مغرب و عشا)، نماز ظهر و عصر از لحاظ آماری اثر زیاد و معناداری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌دهنده داشته است ($\beta = 0/42$).

اگرچه پژوهش مذکور از نظر گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه تدوین شده برای سنجش دینداری نوجوانان و ارائه نتایج پژوهش بسیار غنی است، اما به دلیل عدم تمرکز و تأیید پژوهشگر بر متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم و احادیث و روایات به منظور تهیه مقیاس دینداری، دارای ضعف بوده است. از طرفی، منطبق کردن دین اسلام بر الگوی پژوهش حاصل از مطالعات دین‌پژوهی در دیگر ادیان و اغلب در کشورهای غربی، بسنده کردن به اصول دین و حداقل معیارهای لازم برای توصیف دیندار بودن، حذف اخلاقیات و درنهایت عدم کار کارشناسی و تخصصی اسلام‌شناسی روی مقیاس و گویه‌های آن، از جمله اشکالات این کار پژوهشی است. همچنین استفاده از روش خودگزارش دهی برای سنجش رفتارهای بزهکارانه و جرم‌آفرین جوانان از دقت و اعتبار نتایج این پژوهش کاسته است.

طالبان (۱۳۷۹) در پژوهش دیگری با هدف بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور، از الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) استفاده کرد. همچنین با اضافه کردن بعد دانش دینی به ابعاد آن و گسترش زیرمؤلفه‌های این ابعاد، به ارزیابی نسبی میزان صحت و سقم اظهارات و قضاوت‌های متفاوت موجود در زمینه دینداری نوجوانان کشور پرداخته است. این پژوهشگر همچنین توزیع دینداری جوانان دانش‌آموز را از نظر جنسیتی و جایگاه اجتماعی - اقتصادی آنان بررسی کرد که به‌طور خلاصه به مراحل و فرایند پژوهش او اشاره خواهد شد.

پژوهشگر بر اساس روش نمونه‌برداری خوشه‌ای چندمرحله‌ای، ۵۳۵۴ دانش‌آموز پایه سوم را از دبیرستان‌های نظام جدید مناطق شهری کشور انتخاب کرد و مورد مطالعه قرار داد. او از مقیاس دینداری که پنج بعد اعتقادات، احساسات، مناسک، پیامدها و آگاهی دینی را می‌سنجید، استفاده کرد. او برای افزایش دقت و اعتبار این ابزار در هر یک از ابعاد مذکور، از معرف‌های چندگانه یا مقیاس‌های چندماده‌ای به جای تک‌سازه‌ای استفاده کرد. پژوهشگر به منظور حصول اطمینان از روایی و اعتبار این مقیاس و رفع ابهامات و نواقص مربوط به جمله‌بندی سؤال‌ها، آزمونی مقدماتی روی ۱۰۰ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های تهران اجرا کرد. سپس در مرحله اول برای پالایش مقیاس‌ها و حذف احتمالی ماده‌های نامناسب، از روش تحلیل ماده^۱ بر اساس دو وجه تک‌بعدی بودن^۲ و اعتبار استفاده کرد.

¹ . item analysis

² . unidimensionality

آزمون تک بعدی بودن مقیاس های چهارگانه اعتقادات مذهبی، تجربه دینی، مناسک مذهبی و پیامدهای دینداری که هر کدام شامل ۵ ماده (مجموع ۲۵ ماده) بودند، بر اساس محاسبه ضریب همبستگی نمره آزمودنی ها در هر یک از ماده ها با نمره آنان در بقیه مقایسه شد. نتایج نشان داد که ضرایب همبستگی ماده ها با کل مقیاس از ۰/۴۲ تا ۰/۸۴ در نوسان است که به دلیل بالاتر بودن از مقدار ۰/۳۰، همه ماده های مقیاس حفظ شد.

برای آزمون اعتبار از شیوه بررسی همسانی پاسخ فرد به یک ماده در مقایسه با هر یک از ماده های دیگر استفاده شد. ضریب اعتبار آلفای کرونباخ برای مقیاس های چهارگانه مذکور به ترتیب برابر با ۰/۷۸، ۰/۶۹، ۰/۷۱ و ۰/۷۲ به دست آمد که نشان دهنده اعتبار آنهاست. در مورد مقیاس «آگاهی های دینی»، ۷ پرسش چندگزینه ای مورد استفاده قرار گرفت و برای حذف پرسش های نامناسب، از ضریب دشواری پرسش استفاده شد. نتایج به حذف دو پرسش از هفت پرسش مورد نظر منجر شد. در مرحله بعد، ضریب همبستگی مقیاس «آگاهی های دینی» با چهار مقیاس ذکر شده دیگر محاسبه شد که کلیه ضرایب به دست آمده از لحاظ آماری معنادار بودند ($p < 0.05$). در نهایت ضریب آلفای کرونباخ برای ۲۵ ماده مقیاس دینداری کل آزمودنی ها محاسبه شد که نشان دهنده اعتبار کل مقیاس بود ($\alpha = 0.79$ و $n = 100$). شایان توضیح است که در پژوهش نهایی نیز ضریب آلفای کرونباخ مقیاس ۲۵ ماده ای دینداری معادل ۰/۸۲ به دست آمد که کاملاً قابل قبول است ($n = 5354$).

به منظور محاسبه روایی مقیاس دینداری از روایی ملاکی استفاده شد. به این منظور از همان ۱۰۰ نفر خواسته شد تا التزام مذهبی خود را از صفر تا ۲۰ درجه بندی کنند، سپس ضریب همبستگی میان خود درجه بندی مذهبی آزمودنی ها با مقیاس دینداری محاسبه شد ($r = 0.57$) که بیانگر روایی مقیاس دینداری است.

در آزمون مقدماتی، جایگاه اجتماعی دانش آموزان بر اساس سطح تحصیلات، شغل و درآمد والدین سنجیده شد. سپس همبستگی آن با دینداری آنان محاسبه شد. نتایج نشان دهنده رابطه منفی بین جایگاه اجتماعی آزمودنی ها و نمره های آنان در پنج مقیاس دینداری بود که بیانگر روایی سازه مقیاس دینداری است. همچنین بررسی تفاوت های جنسیتی بین دختران و پسران از نظر میزان دینداری نشان داد که مقیاس مذکور دارای روایی سازه است، به این ترتیب مقیاس ۲۵ ماده ای دینداری برای اجرای نهایی تهیه و تدوین شد. سپس روی ۵۳۵۴ دانش آموز دختر و پسر دبیرستانی در سطح کشور اجرا شد و نتایج زیر به دست آمد:

۱. تنها اقلیت ناچیزی از جوانان دانش آموز از لحاظ اعتقادات دینی (اعتقاد به خدا، پیامبر، معاد، قرآن، بهشت و جهنم) ضعیف محسوب می شدند (۲ درصد)، در حالی که نسبت جوانان دانش آموز با اعتقادات قوی برابر با ۹۶/۴ درصد بود؛
۲. ۶۶ درصد جوانان دانش آموز از حیث مناسک دینی فردی (نماز و روزه) قوی و فقط ۸ درصد آزمودنی ها ضعیف ارزیابی شدند. در مورد عمل به مناسک جمعی (نماز جمعه، نماز جماعت مساجد، مراسم روضه خوانی و دعا)، ۵۶ درصد در گروه ضعیف و تنها ۹ درصد در گروه قوی قرار گرفتند؛
۳. دو الگوی متفاوت در پایبندی به مناسک فردی و مناسک جمعی دین موجب شد که بیشتر پاسخ دهندگان از حیث بعد مناسک دینی که برآیند دو بعد فردی و جمعی است، در گروه متوسط قرار گیرند (۶۰/۴ درصد). یافته های حاصل از بررسی

- وضعیت احساسات و عواطف مذهبی (تجربه دینی) نشان داد تعداد بسیار کمی از دانش‌آموزان نمونه تحقیق (۱/۶ درصد)، عواطف دینی ضعیف و بیشتر پاسخ‌دهندگان (۶۷/۵ درصد) احساسات مذهبی قوی داشتند؛
۴. از نظر بعد پیامدی دین، یافته‌ها نشان داد که اکثریت نسبی آزمودنی‌ها (۵۵/۵ درصد) قوی و تعدادی از آنها (۳/۵ درصد) ضعیف ارزیابی شدند. یافته‌ها همچنین نشان داد که نیمی از جوانان مورد بررسی (۵۰ درصد) از حیث دانش دینی قوی و در مقابل حدود ۱۰ درصد از این نظر ضعیف بودند؛
۵. یافته‌ها نشان داد اگر فقط مناسک فردی آزمودنی‌ها مدنظر قرار گیرد، تنها تعداد بسیار اندکی (۱ درصد) دینداری ضعیف و اغلب ایشان (۷۳ درصد) دینداری قوی دارند. در مورد مناسک جمعی معلوم شد که اقلیت بسیار ناچیزی (۱/۴ درصد) دینداری ضعیف و ۵۲/۶ درصد آنان دینداری قوی داشتند. در ضمن، یافته‌های مربوط به دینداری کل پاسخ‌دهندگان (مناسک فردی + مناسک جمعی) نشان داد که تنها تعداد کمی از جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق (۱/۷ درصد) از نظر دینداری، ضعیف و در مقابل اکثریت نسبی پاسخ‌دهندگان (۵۴/۲ درصد) از نظر دینداری قوی بودند؛
۶. در مورد توزیع دینداری بر حسب جنس، یافته‌ها نشان داد که در تمامی شاخص‌های التزام دینی (به جز یک مورد)، میانگین نمره‌های دختران بالاتر از پسران بود که نشان‌دهنده تعهد مذهبی بیشتر دختران دانش‌آموز در مقایسه با پسران دانش‌آموز است. تنها استثنا، مربوط به شرکت پسران در نماز جمعه است؛
۷. در مطالعه توزیع دینداری بر حسب جایگاه اجتماعی جوانان دانش‌آموز، نتایج نشان داد که در تمام شاخص‌های التزام دینی به جز یک مورد که مربوط به بعد دانش دینی بود، پاسخ‌دهندگان طبقة بالا قوی‌تر از طبقة پایین ارزیابی شده‌اند. میانگین نمره‌های پاسخ‌دهندگان طبقة پایین بیش از میانگین نمره‌های پاسخ‌دهندگان طبقة متوسط و به‌ویژه طبقة بالاست که بیانگر تعهد مذهبی بیشتر پاسخ‌دهندگان طبقات پایین نسبت به طبقات بالاست؛
۸. بررسی اثر متغیرهای زمینه‌ای تحقیق (جنس، نوع مدرسه، رشته تحصیلی، مذهب، جایگاه اجتماعی و اشتغال مادر) بر دینداری دانش‌آموزان نشان داد که میزان دینداری دختران رشته علوم انسانی مدارس دولتی با جایگاه اجتماعی پایین (تحصیلات پدر و مادر زیر دیپلم و مادر خانه‌دار) بیش از دیگر گروه‌هاست. نتایج آماری نشان داد که شش عامل جنس (به نفع دختران)، نوع مدرسه (مدرسه دولتی)، رشته تحصیلی (به نفع رشته علوم انسانی)، مذهب (به نفع شیعه)، خاستگاه اجتماعی (به نفع طبقة پایین) و اشتغال مادر (به نفع خانه‌دار) بر دینداری کل پاسخ‌دهندگان مؤثر بود. کمترین اثر مربوط به نوع مذهب (همبستگی معادل ۵ درصد) و بیشترین اثر مربوط به جنس (همبستگی معادل ۰/۱۸) و بعد از آن جایگاه اجتماعی (همبستگی معادل ۰/۱۷) بود.
- نتایج این پژوهش نشان داد که از دیدگاه پژوهشگر، از حیث دینداری اولیه در میان جوانان دانش‌آموز کشور بحران یا مشکل و وضعی به چشم نمی‌خورد. به نظر می‌رسد، فرایند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی در ایران، به نحو تام و تمام فراگیری، باورهای اصلی دین را به نسل جدید منتقل ساخته است. نتایج همچنین نشان می‌دهد که آرمانی نبودن وضعیت دینداری جوانان (نسل جدید ایران) به هیچ‌وجه بحرانی بودن آن را ثابت نمی‌کند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش، افزودن بعد جدیدی به ابعاد پنج‌گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) با نام بعد آگاهی‌های دینی بر اساس نتایج پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه پابندی جوانان به دین است که می‌تواند گامی در راستای ارائه الگوهای کامل‌تر دینداری براساس فرهنگ اسلامی باشد. یکی دیگر از ویژگی‌های مثبت این پژوهش، در نظر گرفتن بعد فردی و بعد جمعی برای مقیاس مناسک دینی است که می‌تواند به‌عنوان الگوی مناسب فراروی پژوهشگران علاقه‌مند به پژوهش در حوزه دین قرار گیرد. اما در مورد اینکه محقق چگونه در بین دانش‌آموزان اعتماد و امنیت روانی ایجاد کرده تا آنها پاسخ واقعی خود را بدون ترس داده باشند، مطلبی ارائه نشده است. همچنین تقسیم‌آموزنی‌ها به طبقات پایین، متوسط و بالای جامعه، با روش علمی صورت نگرفته است.

در نظر گرفتن دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان به‌عنوان نماینده جوانان دانش‌آموز کشور و سنجش میزان رفتارهای دینی آنان به‌عنوان ملاکی برای تعمیم این مقیاس دینی در دیگر جوانان دانش‌آموز، یکی از ضعف‌های روش‌شناسی این پژوهش است. به‌نظر زیربنای نظری این انتخاب مشخص نیست و استدلالی برای این مورد که رفتارهای دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان می‌تواند نمونه‌ای از رفتار دینی کل جوانان دانش‌آموز ایران باشد، وجود ندارد. با توجه به اینکه رشد مذهبی از اوایل نوجوانی در سنین راهنمایی به اوج خود می‌رسد و در سنین دبیرستان، جوانان با چالش‌های جدی مذهبی مواجه می‌شوند، انتخاب این مقطع و پایه تحصیلی، نتایج دقیق، صریح و معتبری را به‌دست نمی‌دهد.

اکبری و پارسا (۱۳۷۹) طرز تلقی و نگرش جوانان نسبت به دین را بررسی کردند. به‌این منظور پژوهشگران با تأکید بر اهمیت بررسی رابطه جوانان با دینداری از نظر انتقال میراث فرهنگی و اخلاقی گذشته به نسل‌های جدید و همچنین به‌دلیل حفظ آرامش و ثبات فرهنگی و اخلاقی جامعه، نگرش‌های جوانان به دین را بررسی کردند. این پژوهشگران در بررسی پیشینه پژوهش به تعریف دین، ابعاد دین، تغییرات جامعه و تحولات دین، انواع دین، رابطه دین بامتغیرهای اجتماعی مانند جایگاه اجتماعی، گروه سنی، جنسیت افراد، سطح تحصیلات و شغل، مفهوم خدا، جوانان و مذهب، و تعریف دین از دیدگاه اسلام پرداخته و در نهایت به تعریف حضرت علی(ع) از دین و ملاک‌های دینداری اشاره کرده‌اند: اول دین معرفت به خداست و کمال معرفت به خدا تصدیق خداست و کمال تصدیق او، توحید است.

پژوهشگران در معرفی چارچوب نظری پژوهش خود، از یک سو اظهار می‌دارند که از مجموع آرای صاحب‌نظران غربی و اسلامی تعریف کم و بیش جامعی از دین تهیه شد تا ابعاد گوناگون دین را پوشش دهد. براین مبنا و با تأکید بر اینکه پدیده‌ها را می‌توان در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری دسته‌بندی کرد، دین نیز در همین راستا به چند دسته تقسیم شد. یکی دین عملگرا که مبتنی بر رفتار دینی است که خود به دو نوع مناسکی یا نمایشی و اخلاقی یا اجتماعی تقسیم می‌شود. دیگری دین اعتقادی یا قومی‌گراست که بر اندیشه دینی تأکید دارد و در نهایت دین تجربی که بر احساس درونی و تجربه باطنی دینی متمرکز شده است. از سوی دیگر، پژوهشگران بر مفهوم خداوند به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی متمرکز شده و طرز تلقی نسبت به خداوند را به چند دسته تقسیم کرده‌اند. طرز تلقی‌ها ممکن است حاوی تصویری از خدای مهربان، بخشنده، عاشق و بامحبت باشد یا خدای خشمگین، غضبناک، تنبیه‌کننده یا خدای حامی، حافظ و تسلی‌بخش و یا خدای ناظر، حسابرس و نظارت‌کننده بر رفتار باشد. بر این اساس پژوهشگران پرسشنامه‌ای را برای پژوهش خود تدوین و آن را روی ۳۸۳ فرد ۱۹ تا ۳۵ ساله شیرازی اجرا کردند و به‌این

ترتیب نگرش مناسکی، نگرش اعتقادی، نگرش اخلاقی، نگرش باطنی، راه رستگاری، رفتارهای دینی و درک جوانان از خداوند را مورد بررسی قرار دادند. شرح مفصل این پژوهش در سطور زیر آمده است.

مقیاس نگرش مناسکی جوانان، شامل یازده ماده بود که ضریب آلفای کرونباخ برابر با $0/90$ برای آن گزارش شده است. همبستگی هر ماده با کل مقیاس نیز محاسبه شد که این همبستگی‌ها دامنه‌ای از $0/40$ تا $0/60$ را به خود اختصاص دادند که نشان‌دهنده اعتبار مقیاس مذکور است. شایان توضیح است که ماده‌های این مقیاس بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند (بی‌نظر = ۰ و کاملاً موافقم = ۵). نتایج پژوهش نشان داد که در مجموع $47/7$ درصد آزمودنی‌ها، نگرش دینی مناسکی بالاتر از متوسط دارند، درحالی‌که مقیاس جوانان بر حسب جنس نشان‌دهنده تفاوت معنادار زنان و مردان از لحاظ نگرش دینی مناسکی است. به عبارت دیگر، زنان نمره‌های بالاتری را از مردان به دست آوردند. مقیاس نگرش اعتقادی شامل ۸ ماده بود که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با $0/80$ گزارش شده است. همچنین همبستگی هر ماده با کل مقیاس محاسبه شد. این همبستگی‌ها دامنه‌ای از $0/40$ تا $0/60$ داشتند که بیانگر اعتبار مقیاس نگرش اعتقادی است. نتایج نشان داد که در مجموع 37 درصد آزمودنی‌ها دارای نگرش دینی اعتقادی بالاتر از متوسط‌اند. همچنین نگرش اعتقادی دینی رابطه معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل آزمودنی‌ها دارد. به بیان دیگر، زنان نسبت به مردان نمره‌های بالاتری را در مقیاس نگرش اعتقادی به دست آوردند. این در حالی است که نمره نگرش دینی اعتقادی جوانان متأهل بالاتر از جوانان مجرد است.

مقیاس نگرش اخلاقی مشتمل بر ۱۰ ماده بود که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با $0/80$ گزارش شده و دامنه همبستگی بین ماده‌ها و کل مقیاس بین $0/50$ تا $0/60$ در نوسان است که اعتبار مقیاس نگرش اخلاقی را نشان می‌دهد.

نتایج نشان داد که در مجموع $63/2$ درصد آزمودنی‌ها نگرش اخلاقی دینی بالاتر از متوسط دارند. همچنین مشاهده شد که نگرش دینی اخلاقی جوانان هیچ رابطه معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل ندارد.

مقیاس نگرش باطنی جوانان شامل ۹ ماده بود که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با $0/80$ گزارش شده و همبستگی بین ماده‌های مقیاس و کل مقیاس از $0/30$ تا $0/60$ در نوسان است که اعتبار مقیاس را نشان می‌دهد.

نتایج نشان داد که در مجموع $78/5$ درصد جوانان نگرش دینی باطنی بالاتر از متوسط دارند. این نگرش با جنسیت و وضعیت تأهل رابطه معناداری نداشت. به‌منظور ارزیابی راه رستگاری در نظر نوجوانان، از آزمودنی‌ها خواسته شد تا از میان چهار راه رستگاری، اولویت‌های خود را بیان کنند و ترتیب اولویت خود را در میان چهار گزینه معرفی شده نشان دهند.

نتایج نشان داد که $51/3$ درصد جوانان مهم‌ترین راه رسیدن به رستگاری را در نیکوکاری و خدمت به مردم و کمک به هموعان و $43/6$ درصد خلوت کردن، تنها بودن و از طریق عالم درون و عرفان و رابطه برقرار کردن با خدا را بهترین راه رسیدن به رستگاری دانسته‌اند. همچنین بین وضعیت تأهل و راه رستگاری اعتقادی رابطه معناداری مشاهده شد. به بیان دیگر، افراد متأهل بیشتر از افراد مجرد به راه رستگاری اعتقادی اهمیت می‌دهند.

در مورد رفتار دینی جوانان، نتایج پژوهش در این زمینه نشان داد که بیش از ۵۰ درصد جوانان از لحاظ انجام رفتارهای دینی در سطح متوسط قرار دارند. همچنین مشاهده شد که تفاوت بین زنان و مردان از لحاظ میزان رفتار دینی معنادار است. به عبارت دیگر، میانگین رفتار دینی در زنان بیشتر از مردان است.

نظر جوانان مورد بررسی در این پژوهش در پاسخ به این پرسش که به طور کلی نظرشان درباره دین چیست، چنین بود؛ ۹۳/۲ درصد جوانان دین را آرامش بخش، دوست داشتنی و معنابخش به زندگی و ۶/۸ درصد آنها دین را دست و پا گیر، خسته کننده و دشوار معرفی کردند. همچنین زنان بیشتر از مردان دین را آرامش بخش و معنابخش به زندگی معرفی کردند ($p < 0.01$ و $df=1$ و $\chi^2=10.36$).

در اظهارات آزمودنی‌ها درباره درکی که از خداوند دارند، مشاهده شد که ۴۳/۸ درصد آنان خدا را دارای ویژگی‌هایی چون عشق، محبت و بخشندگی، ۲۴/۳ درصد خداوند را بیشتر ناظر بر اعمال و حساب رس، ۲۹/۸ درصد خداوند را حمایت کننده، محافظت کننده و آرامش بخش و ۱/۲ درصد آنان خداوند را تنبیه کننده و عذاب دهنده گناهکاران می‌دانند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش، ارزیابی راه‌های رستگاری از نظر جوانان، رفتارهای دینی جوانان و درک جوانان از خداوند به همراه ارزیابی ابعاد چهار گانه دینداری بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) است که به این پژوهش بیشتر جنبه کیفی و بررسی عمیق داده است. به نظر می‌رسد، در مطالعه دینداری، رجوع به روش‌های کیفی، به ویژه استفاده از روش‌هایی چون پرسش‌های باز پاسخ، منجر به دستیابی به اطلاعات دقیق‌تر می‌شود. از جمله ضعف‌های این پژوهش، عدم گزارش روایی ابزار پژوهش و به طور کلی ضعف در گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی ابزار پژوهش و نداشتن مطالعه مقدماتی قبل از اجرای نهایی است.

رجب زاده (۱۳۷۹)، در پژوهشی با عنوان دانشگاه، دین و سیاست، وضعیت دانشگاه را در ایران قبل و بعد از انقلاب بررسی کرد و نتیجه گرفت که در جامعه‌ای مثل ایران با فرهنگ و حکومت دینی (بعد از انقلاب)، مهم‌ترین چالش پیش روی افرادی که در محیط‌های دانشگاهی زندگی می‌کنند، چالش‌های مربوط به مرجعیت علم و وحی (دین) است. از این رو به بررسی تجربی عقاید دانشجویان در مورد علم، دین و چالش میان این دو پرداخت. او از یک سو شاخصی برای سنجش علم‌گرایی در بین دانشجویان ساخته و از سوی دیگر، برای ارزیابی انواع دینداری، تلقی دانشجویان از دین، راه‌های شناخت دین و خدا، مناسب‌گرایی و نظر دانشجویان در مورد جایگاه روحانیت در دین، مقیاس‌هایی را تهیه و تدوین کرد. سپس این ابزارها را روی ۸۶۱ دانشجوی زن و مرد از مقاطع کارشناسی تا دکتری که به صورت تصادفی از دانشگاه‌های موجود در شهر تهران انتخاب شدند، به کار برد. فرایند و نتایج پژوهش او به طور خلاصه در زیر ارائه شده است.

علم‌گرایی به عنوان نوعی نگرش، توسط مجموعه‌ای از ماده‌ها اندازه‌گیری شد که پس از مطالعه مقدماتی تعداد آن بر اساس دیدگاه صاحب‌نظران و متخصصان امر به شش ماده تقلیل پیدا کرد. این ماده‌ها به صورت بلی یا خیر نمره‌گذاری می‌شوند. انواع دین‌ورزی نیز بر اساس مؤلفه‌های مرتبط با بحث ارزش‌ها و باورهای علم مورد سنجش قرار گرفت. این مؤلفه‌ها عبارت بودند از: (۱) جنبه معرفت شناختی دین که به باور فرد درباره جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین مربوط می‌شود. در این پژوهش از آن "راه شناخت دین" نام برده می‌شود. با فرض مسیرهای شناختی همچون وحی و سنت، دل (تجربه درونی) و عقل (ذهن) و به تبع آن علم، در زمینه هر سه آنها در شناخت دین و خدا و در نتیجه آن اوامر خداوند، موارد شناخت به این منابع در قالب

پنج ماده پرسش شده است؛ ۲) مؤلفه دیگر باورهای فرد درباره ماهیت دین است که به تلقی فرد از دین و دین‌ورزی مرتبط است. این مؤلفه دارای شش ماده شامل باورهای مادی‌گرایانه، عقل‌گرایانه، تجربی و سنتی است؛ ۳) مؤلفه مناسک دینی و نقش آن در دینداری، با ۳ ماده ارزیابی شده است؛ ۴) جایگاه روحانیت در دین که با ۸ ماده بررسی شده است.

نتایج پژوهش نشان داد که ۶۰ درصد آزمودنی‌ها علم را ملاکی برای داوری برای قبول هر نوع اعتقادی محسوب می‌کنند؛ ۲۰ درصد حصر شناخت واقعیت و معیار بودن علم را در این مورد پذیرفته‌اند. به عبارت دیگر، در شناخت واقعیت‌ها برای علم مرجعیت قائل‌اند؛ ۱۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مورد موضوعات غیرطبیعی نیز اظهار نظر کند؛ ۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مسائل فلسفی داوری کند؛ ۱۸ درصد توانایی علم را برای سعادت‌مند کردن جوامع با تأکید بر واقعیت پذیرفته‌اند و ۳/۵ درصد توانایی علم را در همه عرصه‌ها انکار کرده‌اند.

در مورد راه شناخت دین، اولین مؤلفه مربوط به باور فرد در مورد جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین، است. این مؤلفه بر اساس پنج ماده به شرح زیر سنجیده شده است: ۱) علم هم در شناخت دنیا و هم در شناخت خداوند راه مطمئنی است؛ ۲) شناخت درست خدا فقط از طریق پیامبران است؛ ۳) عقل بدون کمک وحی از شناخت درست خدا ناتوان است؛ ۴) هر انسانی مستقل از آنچه از سوی پیامبران آمده است، می‌تواند خدا را بشناسد؛ ۵) بهترین راه شناخت خدا، دل است.

نتایج نشان داد ۲۸ درصد آزمودنی‌ها علم را منبع شناخت دین و خدا، ۳۰ درصد وحی پیامبران، ۲۶ درصد عقل بدون کمک وحی، ۴ درصد انسان و ۱۲ درصد دل را منبع شناخت خدا می‌دانند.

در مورد مؤلفه تلقی فرد از دین، نتایج نشان داد که ۷۲ درصد دانشجویان با تلقی مادی‌گرایانه و منفی به دین مخالف‌اند، ۶۴/۴ درصد دانشجویان با تلقی عقل‌گرایانه از دین موافق‌اند و ۵۱/۸ درصد دانشجویان دارای تلقی تجربی نسبت به دین هستند.

در مورد مؤلفه جایگاه روحانیت در دین، تحلیل عاملی انجام‌شده نشان‌دهنده دو عامل بود که یکی بیانگر مرجعیت روحانیت و دیگری بی‌نیازی از روحانیت بود. ضریب آلفای کرونباخ برای عامل اول برابر با ۰/۸۱ و برای عامل دوم ۰/۷۲ گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۱۹/۵ درصد دانشجویان معتقدند که برای شناخت دین نیازی به روحانیت نیست، ۴۵ درصد موافق نسبی و ۳۵/۵ درصد موافق‌اند.

به‌منظور ارزیابی مؤلفه مناسک دینی، ابتدا از طریق تحلیل عاملی انجام‌شده روی سه ماده آن، یک عامل استخراج شد. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه‌شده برای این عامل برابر با ۰/۷۶ گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۲۰/۳ درصد آزمودنی‌ها با مناسک‌گرایی مخالف، ۵۰/۸ درصد مخالف نسبی و ۲۸/۹ درصد موافق‌اند.

به‌طورکلی، نتایج نشان داد که شناخت هم‌تراز، شناخت دین از طریق پیامبران و شناخت دین مستقل از پیامبران، با علم‌گرایی رابطه مثبت و معناداری دارد. همچنین نتایج نشان داد که ۶۹ درصد دانشجویان به علم به‌عنوان راهی مطمئن برای شناخت خدا می‌نگرند، ۲۹ درصد آنها با شناخت خدا از طریق وحی موافق‌اند، ۶۶ درصد با گوئی «عقل بدون وحی از شناخت خدا ناتوان است»، موافق‌اند، ۱۵ درصد مخالف‌اند و ۱۹ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد جهان‌بینی، مشاهده شد که ۵۸ درصد دانشجویان نگاهی کاملاً دینی به جهان دارند، ۳۸ درصد نگاهی دینی - عقلی و ۴ درصد نگاهی کاملاً غیردینی به جهان دارند.

حدود ۲۵ درصد از کل نمونه با تلقی سکولار از دین به معنای محدود شدن آن به قلمرو شخصی مخالف‌اند. در مورد تلقی افراد از کارکرد معرفت‌شناختی دین، ۳۸ درصد دانشجویان با معرفت‌بخشی دین موافق، ۵۵ درصد تا حدی موافق (مخالف - مردد) و ۷ درصد با آن مخالف‌اند.

نتایج در زمینه نظر دانشجویان در مورد جایگاه روحانیت در دین، نشان داد که ۲۰ درصد با عبارت "اسلام منهای روحانیت اسلام نیست" موافق، ۵۵ درصد مخالف و ۲۵ درصد بی‌نظر بوده‌اند. همچنین مشاهده شد که ۷۴ درصد دانشجویان با امکان شناخت دین از طریق متخصص غیرروحانی موافق، ۱۱ درصد مخالف و ۱۵ درصد هم نظری نداشته‌اند.

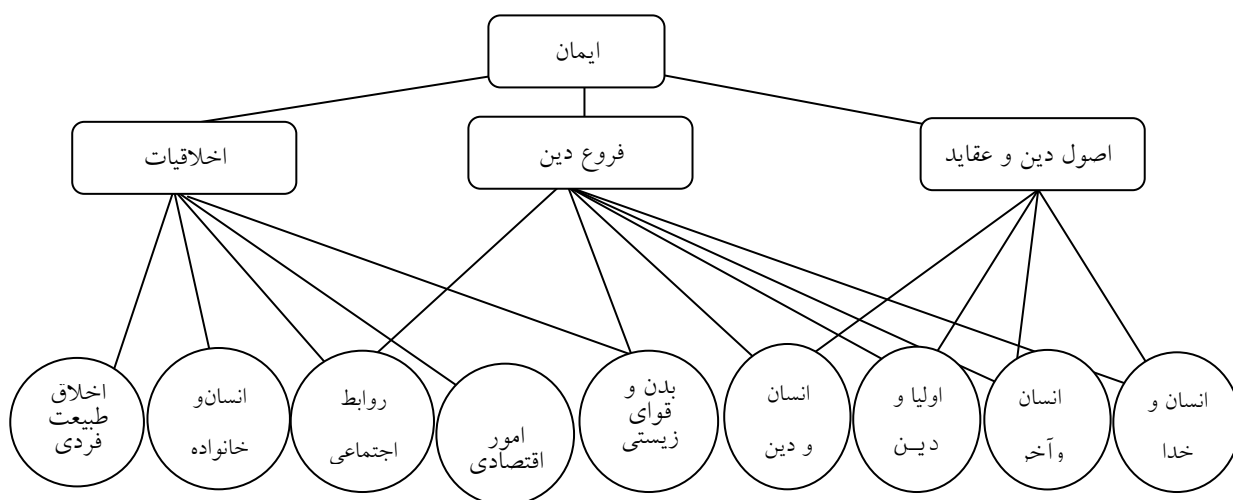
یافته‌ها در مورد مناسک‌گرایی نشان داد که ۳۲ درصد دانشجویان با گویه "دینداری بدون مراعات امور شرعی" موافق، ۵۳ درصد آنان مخالف و ۱۶ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد تکثرگرایی، یافته‌ها نشان داد که ۴۲ درصد دانشجویان با تکثرگرایی در برداشت‌های دینی موافق، ۵۶ درصد آنان موافق نسبی (موافق - مخالف) و ۲ درصد مخالف بوده‌اند. همچنین مشاهده شد که ۷۴ درصد دانشجویان بر این باورند که دین فقط یک تفسیر ندارد، ۱۲ درصد با این مسئله مخالف‌اند و ۱۴ درصد بی‌نظرند. همچنین مشاهده شد که علم‌گرایی رابطه معناداری با تلقی تجربی از دین ندارد و با افزایش علم‌گرایی، تلقی مادی‌گرایانه از دین تقویت و تلقی سنتی از دین تضعیف می‌شود. درحالی‌که با افزایش علم‌گرایی، باور افراد به مرجعیت روحانیت کاهش و اعتقاد به عدم نیاز به روحانی و فهم دین و باور به اینکه می‌توان دین را از طریق متخصصان غیرروحانی شناخت، افزایش می‌یابد. از سوی دیگر، با افزایش علم‌گرایی، مخالفت با مناسک‌گرایی نیز افزایش می‌یابد. در نگاه کلی می‌توان گفت که با افزایش علم‌گرایی، باور افراد به دین سنتی و مؤلفه‌های آن کاهش می‌یابد. اشکال عمده تحقیق مذکور نداشتن الگو و مدل منسجم بر اساس مبانی نظری اسلامی است. علاوه بر آن، بررسی کارشناسانه روی گویه‌ها انجام نشده و روایی و اعتبار ابزار نیز مورد پرسش است.

افشاری (۱۳۸۰) نیز دینداری دانش‌آموزان دوره متوسطه استان همدان را مورد سنجش قرار داد. به این منظور اقدام به ساخت پرسشنامه دینداری دانش‌آموزان کرد و براساس متون دینی (قرآن و احادیث) و مدل گلاک و استارک، چهار بُعد اصلی دینداری را اندازه گرفت. او دریافت که از بین چهار بُعد اصلی دینداری، بیشترین میانگین متعلق به بُعد اعتقادی دین ($\bar{X} = 32/31$) و سپس بُعد عاطفی ($\bar{X} = 27/1$)، پس از آن بُعد پیامدی ($\bar{X} = 20/1$) و در نهایت بُعد مناسکی ($\bar{X} = 16/7$) است.

آذربایجانی (۱۳۸۰) در پژوهشی با نام «آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام»، بر اساس بررسی اجمالی ادیان جهان و بررسی تفصیلی دین اسلام (آیات قرآن کریم و منابع روایتی شیعه)، اقدام به تهیه پرسشنامه‌ای ۷۰ سؤالی برای سنجش جهت‌گیری مذهبی دانشجویان مسلمان کرد. این پژوهشگر با استناد به آیات و روایات، ۱۰ مقوله را در توصیف ویژگی‌های فرد مؤمن معرفی می‌کند که آن را مبنایی برای ساخت آزمون قرار داده و خزانه پرسش‌های پرسشنامه او را تشکیل می‌دهند.

۱. رابطه انسان و دین: شعائر دین، مکان‌های مقدس، زمان‌های مقدس، اشیای مقدس و سعادت.
  ۲. رابطه انسان و خدا: معرفت خدا، ایمان به خدا، توکل به خدا، امید به خدا، محبت خدا، پرستش و پیروی خدا، یاد خدا، شکرگزاری، تلاوت آیات قرآن، اخلاص، حسن ظن به خدا و احساس معنوی.
  ۳. رابطه انسان و آخرت: ایمان به حیات پس از مرگ، ترجیح سعادت اخروی، اعتقاد به نتایج اعمال، جاودانگی روح، شوق بهشت و ترس از دوزخ.
  ۴. اولیای دین: اعتقاد به نبوت و امامت، محبت ائمه، الگو بودن اولیای دین، پیروی از اولیای دین و شناخت امام.
  ۵. اخلاق فردی: تقوا (مهار خود)، مراقبت، توبه (نوسازی خویشتن)، محاسبه اعمال، عزت نفس، صبر و پایداری، تفکر و تعقل و پرهیز از خودمیان‌بینی.
  ۶. روابط اجتماعی: راستی (راستگویی)، وفاداری، رواداری (آنچه بر خود می‌پسندی بر دیگران بپسند)، امانتداری، عفت و پاکدامنی، دعوت به خیر و نیکی، مردم‌آمیزی، رعایت حقوق دیگران، احساس مسئولیت نسبت به دیگران، خوش‌رفتاری و پرهیز از سوء ظن و آزار دیگران.
  ۷. معیشت: بهره بردن از دنیا و آبادانی، تعدیل در تملک و ثروت‌اندوزی، مال حلال و شغل حلال، کمک به مستمندان، جدیت در کار و درستکاری در معاملات.
  ۸. خانواده: احترام و محبت به والدین، گفتار نرم و شایسته، ازدواج در خانواده، میدان تربیت و آزمایش و ارتباط با اقوام و نزدیکان.
  ۹. ابعاد جسمی: مراقبت از سلامت خود، تعدیل غرایز، رعایت پاکیزگی و طهارت و میانه‌روی در معیشت.
  ۱۰. انسان و طبیعت: درس‌آموزی از طبیعت، بهره‌برداری صحیح، آبادانی و حفظ محیط زیست و آزار نرساندن به حیوانات.
- در نمودار ۷-۲ مجموعه رفتارها و خصلت‌های مورد انتظار از فرد مؤمن یا دیندار، نشان داده شده است.

تقوا	عبرت	احترام و	راستی	سازندگی	حفظ	شعائر	محبت	اعتقاد به	معرفت
(مهیار خود)	آموزی از طبیعت	محبت به والدین	وفاداری	تعدیل در تملک و ثروت	سلامت خود	دین	اعتقاد	حیات پس از مرگ	اعتقاد
مراقبه	بهره برداری صحیح	تشکیل خانواده	رواداری	اندوزی	تعدیل	مکان‌های مقدس	به نبوت و امامت	ترجیح سعادت اخروی	توکل
توبه	محباسبه	میدان تربیت و آزمایش	خویشنداری	مال حلال	غرایز	زمان‌های مقدس	الگو بودن	امید	امید
عزت نفس	حفظ محیط زیست	آبادانی و محیط زیست	امانتداری	شغل حلال	رعایت پاکیزگی و طهارت	اشیای مقدس	اطاعت	محبت	محبت
صبر و پایداری	آسیب نرساندن به حیوانات	گفتار نرم و شایسته	تعهدات	کمک به مستمندان	میانہ روی در معیشت	رستگاری	توسل و ارتباط	نتایج اعمال	عبادت
اخلاص	پرهیز از عجله	رعایت حقوق یکدیگر ارتباط با خویشان	عفت و پاکدامنی	جدیت در کار	روی در معیشت	تقید به حدود شرعی	جاودانگی روح	اعتقاد به	ذکر
		دعوت به خیر	پاکدامنی	درستکاری در معاملات	میانہ روی در معیشت	عقیده به کتاب‌های آسمانی	شوق به بهشت و ترس از دوزخ	شکر	تلاوت و تدبر
		مردم‌آمیزی	رعایت			عقیده به کتاب‌های آسمانی	در آیات الهی	تلاوت و تدبر	تلاوت و تدبر
						عقیده به کتاب‌های آسمانی	احساسات	احساسات	احساسات

میان‌بینی			حقوق دیگران ▲ احساس مسئولیت ▲ پرهیز از سوء ظن یا تحقیر و اذیت دیگران ▲ خوش رفتاری			مومنان			معنوی ▲ حسن ظن به خدا
-----------	--	--	---	--	--	--------	--	--	-----------------------------

نمودار ۷-۲: دسته‌بندی تعالیم اسلام (آذربایجان، ۱۳۸۰)

مراحل تدوین پرسشنامه توسط این پژوهشگر به شرح زیر است:

با نگاهی به پژوهش‌های پیشین و آزمون‌های مذهبی، مهم‌ترین و مشهورترین مقوله‌بندی‌های مذهب از هوگل، برات و گلاک تشخیص داده شد که در بین آنها ابعاد پنج‌گانه گلاک کامل‌تر از دیگر موارد بود، اما به دلیل جامع نبودن (در برداشتن بعد اخلاقی) و تداخل برخی ابعاد (مانند ایدئولوژیکی و پیامدی)، تصمیم به طرح طبقه‌بندی جدیدی با توجه به آزمون‌های مذهبی داخلی (متناسب با فرهنگ اسلامی و فرهنگ بومی) و به‌ویژه عنایت به آموزه‌های اسلام گرفته شد و ابعاد ده‌گانه مذکور در مجموع برای جهت‌گیری مذهبی مبتنی بر اسلام مشخص شد. در مرحله بعد، با توجه به منابع اسلامی (آیات و روایات)، برای هر مقوله بین ۵ تا ۱۷ ماده تهیه و تدوین شد. در نهایت، پرسشنامه‌ای ۹۰ پرسشی تهیه و کلیه پرسش‌های آن به صورت چهار گزینه‌ای از کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم نمره‌گذاری شد.

به منظور بررسی روایی محتوایی پرسشنامه، پرسشنامه به همراه یک برگه نظرسنجی برای ۱۵ تن از کارشناسان مباحث اسلام (استادان حوزه علمیه قم) فرستاده شد. سپس اعتبار محتوایی محاسبه (۰/۷۶) و براساس دیدگاه‌های کارشناسان مذکور اصلاحات لازم روی پرسشنامه انجام شد.

به منظور بررسی اعتبار پرسشنامه از روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. به این منظور ابتدا طی یک مطالعه مقدماتی پرسشنامه در نمونه ۱۷۵ نفری از دانشجویان دختر و پسر اجرا و همسانی درونی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. سپس پرسش‌های با اعتبار کم حذف و در نهایت پرسشنامه ۷۰ پرسشی تنظیم شد.

برای بررسی اعتبار پرسشنامه، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد که به حذف چهار پرسش دیگر انجامید. ۶۶ پرسش باقیمانده نیز با توجه به همگونی بر اساس آلفای کرونباخ به دو زیرمقیاس تقسیم شدند. خرده‌مقیاس اول (۴۱ پرسش) دارای ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵ بود که ۳۰۲ آزمودنی به آن پاسخ دادند. این زیرمقیاس عامل «عقاید - مناسک» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۳۴ تا ۰/۷۴) که نشان‌دهنده اعتبار خرده‌مقیاس اول است.

خرده‌مقیاس دوم با ۲۵ پرسش با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۹ توسط ۳۲۱ آزمودنی پاسخ داده شد که عامل «اخلاق» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۱۷ تا ۰/۴۴) که بیانگر اعتبار خرده‌مقیاس دوم است. بنابراین، با ترکیب خرده‌مقیاس‌های مذکور مجموعه ۶۶ پرسشی حاصل شد که با عنوان «جهت‌گیری مذهبی بر اساس اسلام»، چارچوب کلی مذهبی بودن را مشخص می‌کند (ضریب آلفای معادل ۰/۹۴). به این ترتیب پرسشنامه ۶۶ پرسشی روی سه گروه مستقل: (۱) حوزه علمیه قم، (۲) دانشگاه تهران و (۳) دانشگاه آزاد اجرا شد. نتایج تحلیل واریانس و آزمون شفه نشان داد که هر سه گروه از نظر عامل عقاید - مناسک، دوه‌دو تفاوت معناداری دارند. در حالی که این سه گروه از نظر عامل اخلاق تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند. همچنین گروه‌های ۱ و ۲ (حوزه و

دانشگاه تهران) و گروه‌های ۲ و ۳ (حوزه و دانشگاه آزاد) از نظر جهت‌گیری مذهبی اسلامی تفاوت معناداری با یکدیگر دارند که بیانگر روایی سازه‌آزمون است.

همچنین نتایج از یک سو، نشان‌دهنده تفاوت معنادار افراد متأهل و مجرد از نظر عامل‌های سه‌گانه اخلاق، عقاید مناسک و جهت‌گیری مذهبی اسلامی است. از طرف دیگر، مشاهده شد که سه گروه با وضعیت اجتماعی - اقتصادی مختلف پایین، متوسط و بالا، در هیچ یک از عوامل سه‌گانه عقاید - مناسک، اخلاق و جهت‌گیری مذهبی اسلامی، تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند.

از جمله ویژگی‌های بارز و مثبت این پژوهش، ارائه الگوی ۱۰ مؤلفه‌ای است که فقط بر اساس متون و منابع اسلامی، به‌ویژه رجوع به آیات قرآن کریم و دیگر منابع معتبر اسلامی در قالبی منسجم است. قابل ذکر است که تقسیم‌بندی زیرمؤلفه‌های دینداری در این پژوهش، بسیار گسترده است و قرار گرفتن زیرمؤلفه‌های مشترک تحت دو مؤلفه اصلی، سنجش مؤلفه‌های اصلی را با اشکال مواجه می‌سازد. برای مثال نمره بالا در زیرمؤلفه روابط اجتماعی شاخص کدامیک از دو مؤلفه فروع دین و اخلاقیات است؟ چنانچه شاخص یک مؤلفه باشد، نمودار ارائه‌شده نقض خواهد شد و چنانچه شاخص هر دو مؤلفه باشد، در محاسبه دینداری فرد، به برخی از زیرمؤلفه‌ها وزن بیشتری داده شده است. به‌طور کلی، تداخل زیرمؤلفه‌ها در این تقسیم‌بندی از اشکالات پژوهش مذکور است. از جمله محدودیت‌ها و نواقص پژوهش، نواقص روش‌شناختی از جمله عدم استفاده از روش تحلیل عاملی است که تنها روش آماری معتبر برای تشخیص عامل‌های موجود در پرسشنامه است و در عوض استفاده از همگونی بر اساس آلفای کرونباخ برای تعیین خرده‌مقیاس‌های پرسشنامه است.

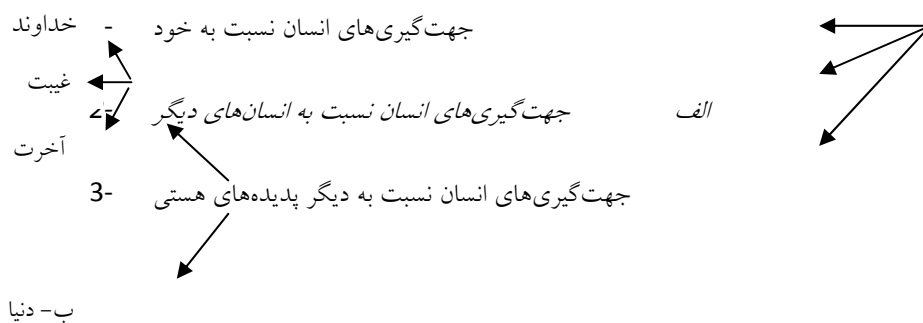
بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی، عنوان تحقیق بهرامی (۱۳۸۰) است. به نظر وی، بهترین الگو برای سازماندهی اصلی و بنیادین، دستورالعمل‌ها، خواسته‌ها و آرمان‌هایی است که می‌توان آن را در چارچوب مناسبات انسان با خود، مناسبات انسان با دیگران (انسان‌های دیگر) و مناسبات انسان با دیگر پدیده‌های هستی (مانند دنیا و آخرت) خلاصه کرد. در واقع، براساس بیانات گهربار امام صادق^ع، مجموعه دستورالعمل‌ها و خواسته‌های دینی را می‌توان در این سه محور اصلی گنجانده و به تعبیری دین و مذهب، نظام تفسیری است که چگونگی رابطه انسان را با خود، با انسان‌های دیگر و با کل پدیده‌های جهان هستی تبیین می‌کند. از این رو پژوهشگر پرسشنامه‌ای بر اساس همین الگو تهیه کرده است. چارچوب اساسی پژوهشگر برای طراحی پرسشنامه در زیر نمایش داده شده است:

۱. مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، منسوب به امام صادق^ع، چاپ بیروت.

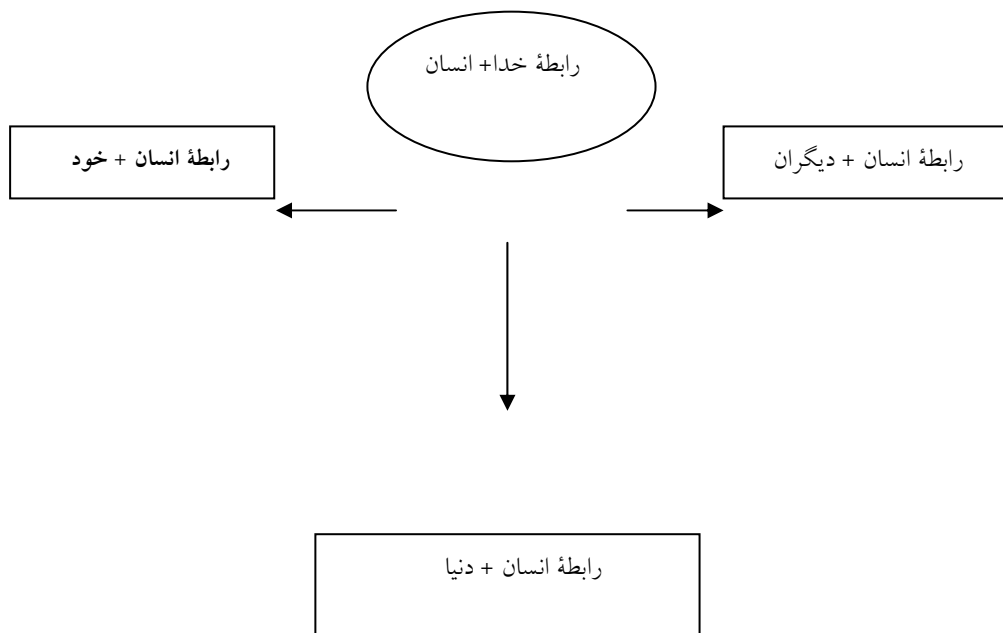
جهت گیری های بنیادین

انسان از دیدگاه مذهب

الف

شایان ذکر است که تمام این جهت گیری ها تابعی از رابطه انسان و خداست و کلیه ارتباطات، وظایف و مسئولیت های انسان با دلیل و با محوریت خداوند، مشروعیت و مقبولیت می یابد. با توجه به این اصل، الگوی گویاتر برای جهت گیری های انسان در مواجهه با عالم هستی به شکل زیر خواهد بود:

نمودار ۸-۲: رابطه انسان با جهان هستی با محوریت رابطه انسان با خدا

با توجه به مطالب مذکور، مؤلفه‌های هر یک از ابعاد در رابطه انسان با بهره‌گیری از مذهب به صورت زیر خواهد بود:

رابطه انسان با خویشتن. انسان موجودی با روح الهی است و در برابر خویشتن مسئول است. انسان در برابر خود حداقل مأمور به سه طبقه الهی است:

الف. مراقبه (مراقبت). توجه مداوم به خود، تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقادات؛

ب. محاسبه. ارزشیابی مداوم خود و کنش‌های خود مانند تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقاد؛

ج. توبه. در صورت مواجهه با خطا یا بروز خللی در تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقادات، به سرعت بازگشتن و خطای خود را جبران کردن.

رابطه انسان و دیگران. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و دیگران شامل موارد زیر است:

الف. عفت. خویشتن‌داری از پای گذاشتن در حریم دیگران، چشم پوشیدن بر گناه و لگام زدن بر شهوت‌ها؛

ب. حلم و مدارا. کوچک شمردن خطا و نادیده گرفتن اشتباه دیگران، بردباری و آشفته نشدن از دیگران در مواجهه با رویدادها و خشم آنان و با آرامش پذیرفتن دیگران؛

ج. رازداری. کتمان راز دیگران و جز با اجازه آنان سر از سر دیگران نگشودن؛

د. ایثار. از حق خویشتن گذشتن و در عین نیاز، نیاز دیگران را برطرف ساختن و خود را در راه احقاق حقوق دیگران به خطر انداختن؛

ه. صداقت. از سر راستی و صدق با دیگران مواجه شدن و عدم فریب مؤمن دیگر؛

و. عدالت. حق را در جای خود دیدن و برخورد به‌جا با مردم داشتن؛

ز. مسئولیت. به دیگران و سرنوشت آنان حساس بودن و برای حل مسائل آنان برخوردی فعال داشتن؛

ح. خوشرویی و شادابی. در معاشرت با دیگران بانشاط بودن و دیگران را به نشاط آوردن.

رابطه انسان و خداوند. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و خداوند شامل موارد زیر است:

الف. یقین. باور عمیق به اینکه خداوند خالق جهان هستی، قادر مدبر و حکیم است و جهان هستی را از سر حکمت آفریده است؛

ب. ذکر و عبادت. اعتقاد به پیروی از دستورات الهی و اجتناب از نواهی حضرت حق و یادآوری مداوم صفات و نعمت‌های او؛

ج. اخلاص. در عرصه فکر و نظر و عمل، تنها به او اندیشیدن و اعمال و افکار خود را برای قرب او سامان دادن و از غیر او بریدن؛

د. رضا. به خواست‌های حق تن دادن، خوشی‌ها و ناخوشی‌های زندگی را با تدبیر او تفسیر کردن و سرمخالفت نداشتن؛

ه. جهاد. برای اجرای فرامین الهی خود را به خطر انداختن.

رابطه بین انسان و دنیا. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و دنیا به شرح زیر است:

الف. تقوا. پروا پیشه ساختن و دوری از عرصه‌های آلوده و خطا؛

ب. زهد. به جلوه‌های پر زرق و برق دنیا رغبتی نداشتن، دنیا را کوچک انگاشتن و ذوق وصول به حضرت حق؛

ج. سازندگی. دنیا را مزرعه آخرت پنداشتن و خود را برای ساختن آن مأمور دیدن. **رابطه بین انسان و آخرت.** مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و آخرت شامل موارد زیر است:

الف. ایمان به آخرت. باور عمیق به اینکه روز جزا بر پا و اعمال انسان در ترازوی حسابرسی، محاسبه و ارزشیابی خواهد شد؛

ب. شوق به آخرت. تلاش برای پربارکردن توشه آخرت و ترجیح آخرت بر دنیا؛

ج. هول مرگ. یادآوری مداوم لحظه وداع و آماده ساختن خود برای سبکبال مواجه شدن با آن.

چنانکه پیشتر ذکر شد، این پژوهشگر بر اساس الگوی مذکور و با استفاده از متون مذهبی چون قرآن کریم، نهج البلاغه، و روایات و احادیث ائمه معصومین، یک مقیاس جهت‌گیری مذهبی طراحی کرد. فرم مقدماتی این پرسشنامه شامل ۸۰ پرسش است. شایان ذکر است که کلیه سؤالات این پرسشنامه بر اساس مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای تهیه شده است (کاملاً موافقم=۵ و کاملاً مخالفم=۱).

به‌منظور بررسی روایی محتوایی این پرسشنامه، مذاکرات مفصل و طولانی با روحانیان دفتر همکاری حوزه و دانشگاه صورت گرفت و پس از گفت‌وگوی مفصل تغییرات مختصری در برخی از مؤلفه‌ها و پرسش‌های پرسشنامه انجام شد. سپس برای ارزشیابی مواد آزمون و یافتن اشکال‌ها و ابهام‌های احتمالی در مواد آزمون، طی مطالعه مقدماتی، پرسشنامه بر روی ۲۰ نفر از دانشجویان اجرا و از آنان خواسته شد تا ضمن پاسخ به پرسشنامه، نواقص احتمالی در شکل محتوای مواد را گزارش کنند. پس از جمع‌آوری پرسشنامه، نواقص موجود در برخی از مواد اصلاح و مواد نهایی برای آزمون مشخص شد. در مرحله بعد نیز روایی و اعتبار مقیاس ارزیابی شد.

به‌این منظور طی مطالعه مقدماتی، مقیاس تهیه‌شده که شامل ۸۰ سؤال بود، بر روی ۴۷۰ مرد بالاتر از ۱۶ سال که به‌طور تصادفی انتخاب شده بودند، اجرا شد. سپس از روش تحلیل عاملی برای پیدا کردن عوامل موجود در مقیاس، و از ضریب آلفای کرونباخ، روش دو نیمه‌سازی گاتمن و روش اسپیرمن - براون، برای بررسی هماهنگی درونی پرسش‌ها استفاده شد.

تحلیل عاملی با استفاده از چرخش واریماکس^۱، نشان‌دهنده دو عامل کلی در مقیاس بود؛ عامل نخست به ابعاد تأمین‌کننده جهت‌گیری مذهبی می‌پردازد و موضوعاتی مانند اعتماد به خداوند، روز جزا، اعتقاد به یاری مردم و نیازمندان، اعتقاد به وظیفه کار و تلاش برای سازندگی را شامل می‌شود و عامل دوم، عامل منفی در جهت‌گیری مذهبی است و فقدان مهار خود در مواجهه با گناه، عدم اعتقاد به خدمت مردم و وظیفه انسانی، و فقدان مراقبت از افکار را در بر می‌گیرد. به‌این ترتیب مقیاس جهت‌گیری مذهبی در نهایت با ۴۵ پرسش آماده شد (۳۵ پرسش در تحلیل عاملی به‌دلیل بار عاملی کمتر از ۰/۴ حذف شدند).

نتایج تحلیل آماری با استفاده از روش‌های گاتمن، اسپیرمن - براون و آلفای کرونباخ نشان‌دهنده ثبات و هماهنگی درونی مقیاس بود. ضرایب اعتبار محاسبه‌شده از روش‌های دو نیمه‌سازی و اسپیرمن - براون، برابر با ۰/۹۱ و با استفاده از روش آلفای کرونباخ معادل ۰/۸۵ است.

به‌طور کلی، پژوهش مذکور از این نظر که از ارزشیابی‌های صوری با استفاده از خودارزیابی رفتارهایی مانند خواندن نماز، رفتن به مسجد و امثال آن احتراز کرده و بر ارزیابی هسته‌های زیربنایی اعتقادات دینی روی آورده و جهت‌گیری مذهبی را به‌صورت رویکردی عمیقاً درونی ارزیابی می‌کند، بسیار جالب توجه است. استفاده پژوهشگر از الگو و مدلی منطبق با متون و منابع اسلامی بر اساس روابط انسان با خدا، آخرت، دنیا، دیگران و خود، از جمله ویژگی‌های بارز این

¹ . Varimax

پژوهش است. با این حال، این پژوهش دارای نواقص جدی روش‌شناختی از جمله عدم گزارش روایی سازه که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی در مقیاس‌سازی است، می‌باشد.

نیکخواه (۱۳۸۰) پژوهشی با عنوان سنجش دینداری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی شیراز) انجام داد. پژوهشگر در بیان موضوع و طرح مسئله، به موضوع مذهب و نقش آن اشاره دارد و به تعاریف مختلف دربارهٔ دین می‌پردازد. سپس به کارکردهای مذهب و روش سنجش دینداری الگوی متغیرهای وابسته به ابعاد آن اشاره می‌کند. همچنین به بحث در مورد عوامل مؤثر بر تضعیف دین (عوامل بیرونی) و نیز عوامل درونی مؤثر بر کارکرد دین و موضوع علم‌گرایی در سطح نظام فرهنگی و شخصیتی و اجتماعی به دیدگاه‌های صاحب‌نظران می‌پردازد. شایان ذکر است که پژوهشگر در بررسی روش‌های سنجش دینداری، به روش‌های مختلف از جمله اندازه‌گیری تک‌بعدی، اندازه‌گیری چندبعدی، مدل گلارک و استارک اشاره کرده و در بیان تبیین‌های مختلف دربارهٔ دین، از دیدگاه‌های مختلف از جمله عاطفه‌گرایان، دیدگاه جامعه‌شناختی، نظریه‌های معنا و دیدگاه کارکردگرایان سخن به میان آورده است. نیکخواه در بیان نظریه‌های مربوط به عوامل مؤثر، به عوامل آموزشی (معلمان و نقش آنان، نقش ابزاری معلم، نوع مدرسه، امکانات مدرسه و جو اجتماعی مدرسه) و نظریهٔ منابع فرهنگی، نظریهٔ منابع مالی، نظریهٔ منابع اجتماعی، نظریهٔ نقش سنتی مادران، نظریهٔ برچسب، نابرابری بین مناطق آموزشی، دیگران مهم، گروه مرجع، اولویت‌های ارزشی و تعهد دینی، نیاز و وسایل ارتباط جمعی اشاره می‌کند. فرایند و نتایج پژوهش او به شرح زیر است:

این پژوهشگر با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای ۲۱۱ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی را انتخاب کرد و مورد بررسی قرار داد. از آنجا که متغیر وابسته در این پژوهش دینداری نوجوانان بود، پژوهشگر با رجوع به الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، چهار بعد اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی را به‌عنوان ابعاد دینداری مورد نظر قرار داد و آزمونی برای آن تهیه کرد.

بعد اعتقادی شامل شش ماده است که بر اساس مقیاس لیکرت نمره‌گذاری شده است. این بعد همچنین شامل ماده‌هایی مانند «شیطان واقعاً وجود دارد، و من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم» است.

بعد تجربی نیز با شش ماده در مقیاس لیکرت اندازه‌گیری می‌شود. ماده‌هایی همچون، بعضی اوقات ترس از خداوند به من دست می‌دهد و گاهی احساس می‌کنم که به خدا نزدیک شده‌ام، در این بعد قرار می‌گیرند. بعد پیامدی، از ۹ ماده در مقیاس لیکرت تشکیل شده که ماده‌هایی مانند با پدیدهٔ بدحجابی باید با قاطعیت برخورد کرد و مذهب پاسخ کافی به نیازهای روحی بشر می‌دهد، را در برمی‌گیرد. بعد مناسکی از هفت ماده تشکیل شده است. ماده‌هایی مانند شرکت در نماز جماعت، شرکت در نماز جمعه و روزه گرفتن، در این بعد قرار می‌گیرند. برای بررسی روایی و اعتبار پرسشنامه، از روایی صوری روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. به‌این منظور آزمون ۲۸ پرسشی تنظیم و به تعدادی از کارشناسان امور دینی داده شد تا نظرها و پیشنهادهای خود را در مورد آن ارائه دهند. سپس بر اساس اظهارهای این کارشناسان، اصلاحات

لازم در پرسشنامه اعمال شد (روایی صوری). به منظور بررسی اعتبار پرسشنامه، ابتدا طی مطالعه مقدماتی، پرسشنامه روی دانش‌آموزان دو دبیرستان اجرا و سپس آلفای کرونباخ محاسبه شد ($\alpha=0/87$) که نشان‌دهنده اعتبار پرسشنامه بود.

نتایج نشان داد که دانش‌آموزان در بعد اعتقادی قوی‌تر از دیگر ابعاد دینداری هستند (میانگین = $4/7$) و ضعیف‌ترین بعد دینداری آنان، بعد مناسکی است (میانگین = $2/9$). همچنین مشخص شد که میانگین دینداری کل دانش‌آموزان برابر با $3/67$ و از حد متوسط بالاتر است. شایان توضیح است که اعتبار ماده‌های ابعاد دینداری بر اساس ضریب آلفای کرونباخ محاسبه و ضریب آلفای برابر با $0/89$ مشاهده شد که نشانه اعتبار کل پرسشنامه است. ضریب آلفای کرونباخ برای چهار بعد به تفکیک محاسبه شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد اعتقادی برابر با $0/80$ بود. علاوه بر آلفای کرونباخ، برای تعیین اعتبار ماده‌ها از ضریب همبستگی بین ماده‌ها نیز استفاده شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد تجربی برابر با $0/72$ و همبستگی بین ماده‌های آن نیز قوی و معنادار بود ($p < 0/01$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد پیامدی برابر با $0/81$ و همبستگی بین ماده‌های آن معنادار بود ($p < 0/01$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد مناسکی برابر با $0/73$ درصد و همبستگی بین ماده‌های آن نیز بالا و معنادار بود ($p < 0/01$).

نتایج همچنین نشان داد که بین دینداری و جنسیت رابطه معناداری وجود دارد. به عبارت دیگر، دختران از پسران دیندارترند. نتایج پژوهش مبین وجود رابطه مثبت و معنادار بین مشورت والدین با فرزندان و دینداری آنان بود. همبستگی بین مشورت اعضای خانواده با هم و دینداری، نشان داد که بین این دو نیز رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

در مورد توجه به نظر فرزندان و درک والدین از فرزندان، نتایج نشان داد که هر چه والدین به فرزندان توجه بیشتری داشته باشند و آنها را بیشتر درک کنند، دینداری آنان بیشتر می‌شود. همچنین رابطه متغیر صمیمیت خواهر و برادر با دینداری معنادار بود، یعنی دینداری پاسخ‌دهندگان با برقراری روابط صمیمانه‌تر با خواهر و برادرشان بیشتر می‌شود. بین رضایت از خانواده و دینداری فرزندان رابطه معناداری وجود داشت، به این معنا که هر چه رضایت پاسخ‌دهندگان از خانواده‌هایشان بیشتر باشد، دینداری آنها نیز بیشتر می‌شود. بر اساس نتایج پژوهش‌ها، رابطه متغیر اختلاف بین اعضای خانواده با دینداری نشان داد که هر چه اختلاف بین اعضای خانواده بیشتر باشد، تأثیر منفی بیشتری بردینداری فرزندان دارد و دینداری فرزندان کمتر می‌شود.

یافته‌ها نشان داد معلمان بیشترین تأثیر را به‌عنوان، دیگران مهم، در نزد پاسخ‌دهنده روی دینداری دانش‌آموزان داشتند. در مورد تأثیر گروه مرجع، میانگین‌ها نشان داد که بیشترین تأثیر را شخصیت‌های دینی روی دینداری پاسخ‌دهندگان داشتند. در مورد زندگی در کدام کشور، نتایج نشان داد بیشترین تأثیر در بین متغیرهای مستقل مربوط به کشور ایران بود، یعنی کسانی که ایران را برای زندگی انتخاب کردند، نسبت به بقیه دیندارتر بودند. همچنین پاسخ‌دهندگانی که خدمت به مردم و جامعه را به‌عنوان هدف خود ابراز کردند، دیندارتر بودند. در مورد زندگی در خارج، همبستگی بین

رفتن به خارج و دینداری پاسخ‌دهندگان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد و پاسخ‌دهندگانی که رفتن به خارج را به عنوان هدف خود ابراز نکردند، دیندارتر از کسانی بودند که هدفشان رفتن به خارج بود.

در مورد کمک به فقرا، میانگین‌ها نشان داد پاسخ‌دهندگانی که کمک به فقرا را ابراز کردند، دیندارتر از کسانی بودند که به آن اشاره نکردند. در مورد آرزوهای پاسخ‌دهندگان، تفاوت میانگین‌ها نشان داد که بیشترین تأثیر در این مورد را آرزوی ظهور امام زمان داشت، یعنی پاسخ‌دهندگانی که ظهور امام زمان را آرزوی خود می‌دانستند، دیندارتر از بقیه شناخته شدند.

بر اساس یافته‌های پژوهش، همبستگی بین مسافرت خارج و دینداری پاسخ‌دهندگان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد. بیشترین تأثیر را در این زمینه شهر مکه دارد، یعنی پاسخ‌دهندگانی که شهر مکه را برای مسافرت برگزیدند، دیندارتر بودند.

تأثیر دوستان و همکلاسی‌ها، عامل مؤثر دیگر بر دینداری پاسخ‌دهندگان بود. هر چه شرکت دوستان در نماز جماعت بیشتر باشد، بر دینداری پاسخ‌دهندگان تأثیر مثبت‌تری دارد و هر چه دوستان مذهبی‌تر باشند، پاسخ‌دهندگان نیز دیندارترند. بر اساس یافته‌ها هر چه والدین فرزندان‌شان را بیشتر به کارها و اعمال مذهبی تشویق کنند، پاسخ‌دهندگان دیندارترند. همچنین همبستگی بین مذهبی بودن والدین و دینداری پاسخ‌دهندگان، مثبت و معنادار بود، به این معنا که هر چه والدین مذهبی‌تر باشند، فرزندان‌شان نیز دیندارترند.

در زمینه ویژگی‌های مدرسه، بین جو اجتماعی - مذهبی مدرسه با دینداری پاسخ‌دهندگان رابطه مثبت و معناداری وجود داشت؛ یعنی هر چه جو مدرسه مذهبی‌تر باشد، دانش‌آموزان نیز دیندارترند. در مورد روابط بین نوع مدرسه و دینداری پاسخ‌دهندگان، یافته‌ها نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد و دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی دینداری کمتری نسبت به دانش‌آموزان مدارس دولتی دارند.

در مورد همبستگی موقعیت جغرافیایی مدرسه و دینداری پاسخ‌دهندگان مشاهده شد که پاسخ‌دهندگان مدارس واقع در جنوب شهر (نواحی ۳ و ۴) دیندارتر از پاسخ‌دهندگان مدارس شمال شهر (نواحی ۱ و ۲) بودند.

بر اساس یافته‌های مطالعه همبستگی بین رفتار محترمانه معلم و دینداری دانش‌آموزان، بین این دو متغیر رابطه مثبت و معناداری وجود دارد، یعنی هر چه برخورد و رفتار معلمان با دانش‌آموزان محترمانه‌تر باشد، دانش‌آموزان دیندارترند. همین مسئله در مورد پایبندی معلمان به مذهب نیز وجود داشت، یعنی هر چه معلمان پایبندی بیشتری به مذهب داشتند و دانش‌آموزان را بیشتر به مذهبی بودن تشویق می‌کردند، دینداری دانش‌آموزان بیشتر می‌شد.

یافته‌ها نشان داد که تفاوت قائل شدن بین دانش‌آموزان، تأثیر منفی بر دینداری آنان دارد، اما چگونگی خطاب کردن معلم به دانش‌آموز و نیز تفاوت قائل شدن بین ایشان، رابطه معناداری با دینداری آنها نداشت. همچنین آزمودنی‌هایی که برنامه‌های تلویزیونی ماهواره را تماشا نمی‌کردند، نسبت به کسانی که به برنامه‌های ماهواره نگاه می‌کردند، دیندارتر بودند. رابطه تماشای ماهواره با ابعاد دینداری نیز نشان داد پاسخ‌دهندگانی که ماهواره نگاه نمی‌کردند، در هر چهار بعد دینداری، نسبت به کسانی که ماهواره می‌دیدند، دیندارتر بودند. شایان ذکر است که پژوهشگر در پایان با استفاده از روش آماری تحلیل مسیر¹، الگویی را در زمینه عوامل مختلف تأثیرگذار بر دینداری ارائه کرده است (نمودار ۹-۲).

---

¹ . path analysis

نمودار ۹-۲: مدل دینداری براساس تحلیل مسیر (نیکخواه، ۱۳۸۰)

به طور کلی، اگرچه گزارش از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه دینداری (روایی و اعتبار) به نسبت خوب بوده، اما در تدوین ماده‌های پرسشنامه و انتخاب الگویی برای ابعاد دینداری به پرسشنامه‌های قبلی (داخلی و خارجی) استناد شده و به متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم رجوع نشده است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش، بررسی رابطه دینداری با متغیرهای مختلفی همچون صمیمیت اعضای خانواده، تشویق والدین به کارها و اعمال مذهبی، جو مذهبی مدرسه، اختلاف اعضای خانواده، رفتار تبعیض‌آمیز معلمان، نظارت و درک والدین نسبت به فرزندان، نقش دوستان و همکلاسی‌ها، مذهبی بودن والدین و تماشای ماهواره است که در پژوهش‌های پیشین کمتر به این موضوعات پرداخته شده است. ارائه الگویی از متغیرهای تاثیرگذار بر دینداری، یکی

دیگر از ویژگی‌های مثبت این پژوهش است که می‌تواند راه‌گشای پژوهشگران علاقه‌مند به مطالعات دینی برای ارائه الگوهای مبتنی بر الگوهای فرهنگی - مذهبی کشورمان باشد.

ساخت آزمون باور دینی و هنجاریابی آن برای دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های شهر تهران، عنوان پژوهش معتقد لاریجانی (۱۳۸۱) است. این پژوهشگر در قسمت مبانی نظری، به بررسی روش‌های دین‌پژوهی پرداخته است. در این بخش به روش دین‌پژوهی تطبیقی به‌عنوان روشی که در آن با مقایسه تطبیقی آموزه‌های ادیان مختلف، وجوه مشترک و تمایز آنها را استخراج می‌کنند، اشاره دارد. مراحل ساخت و هنجاریابی آزمون باورهای دینی توسط این پژوهشگر با استفاده از طرح پژوهشی خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۷۸) به شرح زیر است: ابزار مورد استفاده در این پژوهش، آزمون باورهای دینی است که از دو قسمت اصلی و اضافی تشکیل شده است. قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ ماده در زمینه اصول اعتقادات (توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت) و اخلاق و احکام و قسمت تکمیلی آن دارای هفت پرسش کلی به‌صورت گمانه‌سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگان و آشنایان دانش‌آموز را نسبت به رفتارها و باورهای دینی او مطرح می‌کند.

فرم اولیه این پرسشنامه شامل ۵۱ پرسش بود که با توجه به پیشینه موجود درباره سنجش باور دینی، متون و منابع اسلامی، ملاحظه پرسشنامه‌های دیگر و مذاکره با برخی صاحب‌نظران حوزه و دانشگاه تهیه و تدوین شده است. طی مطالعه مقدماتی، این پرسشنامه روی ۵۰ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه اجرا شد، سپس بر اساس نتایج آن، پرسشنامه مذکور بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شد (کاملاً موافقم=۵ و کاملاً مخالفم=۱). همچنین اعتبار پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ بررسی و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵ مشاهده شد که نشان‌دهنده اعتبار پرسشنامه بود. روایی پرسشنامه نیز از طریق ارائه شش پرسش گمانه‌سنجی به آزمودنی‌ها و محاسبه ضریب همبستگی بین نمره‌های دینداری آنان و این شش پرسش گمانه‌سنجی محاسبه شد. نتایج نشان‌دهنده روایی پرسشنامه بود. همچنین همبستگی بین تک‌تک پرسش‌های پرسشنامه با کل نمره کل پرسشنامه محاسبه شد که نتایج مبین همبستگی مثبت معناداری بود (از ۰/۳۲ تا ۰/۸۷). این مسئله نیز بیانگر روایی پرسشنامه است.

در مرحله بعد، با توجه به اصول عقاید اسلامی (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد) و با توجه به مجموعه تعلیمات اسلامی، پرسشنامه اولیه به ۷ حیطه موضوعی تقسیم‌بندی شد. این کار با استفاده از همبستگی هر پرسش با کل پرسشنامه و تحلیل عاملی انجام گرفت. تحلیل عاملی، هفت عامل توحید (۱۱ پرسش)، نبوت (۴ پرسش)، معاد (۴ پرسش)، عدل (۳ پرسش)، امامت (۵ پرسش)، اخلاق (۱۰ پرسش) و احکام (۳ پرسش) را مشخص کرد. همچنین تعدادی از پرسش‌های ضعیف به دلیل همبستگی کم از پرسشنامه حذف شدند. به این ترتیب پرسشنامه نهایی با ۴۰ پرسش که بر اساس طیف لیکرت (۵ درجه‌ای) نمره‌گذاری شده بود، روی ۶۲۶ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان تهرانی که با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای مرحله‌ای انتخاب شده بودند، اجرا شد. برای بررسی روایی سازه پرسشنامه نهایی، نمره‌های دو گروه

از پسران و دختران دانش‌آموز مقایسه شد. گروه اول، دانش‌آموزان دختر و پسر بودند که به مدارس مذهبی می‌رفتند و گروه دوم، مشتمل بر دانش‌آموزان دختر و پسر بود که به مدارس معمولی می‌رفتند. مقایسه نمره‌های این دو گروه در آزمون دینداری نشان‌دهنده تفاوت معنادار این دو گروه هم برای سنج‌های اصلی پرسشنامه و هم برای بخش تکمیلی پرسشنامه (گمانه‌سنجی) بود ($p < 0/001$) که این امر بیانگر روایی سازه پرسشنامه بود.

به‌منظور بررسی روایی سازه پرسشنامه، از روش تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده ۷ عامل (توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت، اخلاق و احکام) بود. نتایج تحلیل عاملی تأییدی نیز بیانگر همبستگی بالای پرسش‌ها با عوامل مربوط بود. این امر نیز نشانه‌ای از روایی سازه پرسشنامه است.

نتایج نشان داد که بین دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر میزان دینداری تفاوت معناداری وجود دارد ($p = 0/05$) و $t = 2/64$). به عبارت دیگر، دختران نسبت به پسران نمره‌های بیشتری در آزمون دینداری به دست آوردند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش، ارائه الگویی از دینداری با ابعاد هفت‌گانه مطابق با اصول دین اسلام و تعلیمات اسلامی است. همچنین گزارش پژوهشگر از ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه کامل بوده است. به‌طور کلی، این آزمون می‌تواند به‌عنوان ابزاری مناسب برای سنجش باور دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستانی در تهران مورد استفاده قرار گیرد. اما به‌دلیل اینکه پژوهش فقط بر روی یک مقطع و یک پایه تحصیلی انجام شده است، نمی‌توان از این ابزار برای سنجش میزان دینداری دیگر مقاطع و پایه‌ها استفاده کرد.

شریفی (۱۳۸۱) نیز در پژوهشی با عنوان «بررسی رابطه نگرش دینی با سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز»، ۴۰۰ نفر از دانشجویان دختر و پسر را با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب کرد و مورد مطالعه قرار داد. این پژوهشگر به‌طور مفصل به بررسی دین از دیدگاه اسلام، تعریف دین، تأثیر دین و ایمان بر سلامت جسم و روان، روانشناسی دین، اسلام و روانشناسی دین از دیدگاه روانشناسان، عوامل مؤثر بر دینداری فرد، نظریه‌های مربوط به دین و عوامل دینی از دیدگاه روانشناسان پرداخته است. او در این زمینه نظریه آپورت، نظریه آلن و اسپیکا و نظریه بتسون، شون راد و وتس را تشریح کرده است.

ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش عبارتند از: (۱) سنج دینداری مسلمانان، (۲) پرسشنامه نگرش سنج مذهبی جهت اعتباریابی، (۳) پرسشنامه سلامت عمومی گلدبرگ، (۴) پرسشنامه افسردگی بک، (۵) پرسشنامه اضطراب عمومی اهواز، (۶) پرسشنامه پرخاشگری اهواز و (۷) پرسشنامه شکیبایی.

پرسشنامه سنجش دینداری مسلمانان، پرسشنامه‌ای است که سراج‌زاده (۱۳۷۷) بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) تهیه و تدوین کرده است. در این پژوهش، روایی پرسشنامه از طریق محاسبه همبستگی نمره‌های آن با آزمون نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) بررسی شد. ضریب همبستگی آن برابر با ۰/۴۵ به‌دست آمد که در

سطح $p < 0/001$ معنادار بود. این ضریب نشان‌دهنده‌ی روایی پرسشنامه مورد نظر است. برای بررسی اعتبار پرسشنامه سنجش دینداری، از روش محاسبه ضریب آلفای کرونباخ و دونیمه کردن استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد پرسشنامه به ترتیب برابر با 0/62، 0/56، 0/66 و 0/79 و ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه برابر با 0/78 بود. این ضرایب در سطح $p < 0/001$ معنادار بودند که نشان‌دهنده اعتبار پرسشنامه است.

پژوهشگر پرسشنامه نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (1378) را نیز روی آزمودنی‌ها اجرا کرد. این پرسشنامه شامل 40 پرسش در حیطه موضوعاتی مانند عبادات، اخلاقیات، ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی رفتار انسان، مباحث اخلاقی و اجتماعی و جهان‌بینی و باورها و علم و دین است. این پرسش‌ها روی مقیاس لیکرت نمره‌گذاری می‌شوند. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای آنها محاسبه شد ($\alpha = 0/93$). این نتایج با نتایج آلفای کرونباخ به‌دست‌آمده توسط خدایاری فرد و همکاران (1378) مقایسه شد ($\alpha = 0/95$). شایان توضیح است که اعتبار و روایی دیگرابزارهای پژوهش توسط پژوهشگر به‌طور کامل ذکر شده است که به دلیل مفصل بودن و عدم ارتباط با آزمون‌های سنجش دینداری، از ذکر آنان خودداری می‌شود. نتایج نشان داد که بین نگرش دینی و اختلال در سلامت عمومی دانشجویان رابطه منفی و معناداری وجود دارد، به این معنا که با افزایش سطح نگرش دینی دانشجویان، سطح اختلال روانی و روان‌تنی آنها و اختلال در کارکرد اجتماعی آنان کاهش می‌یابد. همچنین مشاهده شد که بین نگرش دینی و سه بعد اعتقادی، عاطفی و پیامدی آن با افسردگی رابطه معناداری وجود دارد. به بیان دیگر، هر چه نمره‌های دانشجویان در سه بعد مذکور بالاتر باشد، نمره‌های افسردگی آنان پایین‌تر است. از سوی دیگر، نتایج نشان‌دهنده رابطه منفی و معناداری بین پرخاشگری با نگرش دینی دانشجویان است. رابطه بین اضطراب دانشجویان و نگرش دینی آنان نیز منفی و معنادار و رابطه بین شکیبایی دانشجویان و نگرش دینی آنان مثبت و معنادار بود، به این معنا که هر چه سطح دینداری دانشجویان بالاتر باشد، شکیبایی آنان نیز بیشتر است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش، سنجش ارتباط دینداری با متغیرهای مختلف از جمله سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی است که از مؤلفه‌های مهم سلامت روانی‌اند. استفاده پژوهشگر از ابزارهای ساخته‌شده توسط دیگر پژوهشگران بدون هیچ‌گونه تغییر یا اصلاحی در آن نیز از ضعف‌های این پژوهش است.

بیان‌زاده (1381) با هدف بررسی کارآمدی درمان شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارودرمانی و مقایسه آن با درمان دارویی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی در درمان اختلال اضطرابی و سواس - بی‌اختیاری، 15 بیمار مبتلا به این اختلال را که دارای زمینه‌های مذهبی بودند (5 مرد و 10 زن)، به‌طور تصادفی در سه گروه جای داد: (1) درمان با روش‌های شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارودرمانی؛ (2) درمان دارویی به تنهایی؛ (3) درمان شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی.

این پژوهشگر برای تعیین مذهبی بودن بیماران از پرسشنامه پایبندی مذهبی استفاده کرد. دیگر ابزارهای مورد استفاده این پژوهشگر پرسشنامه اضطراب، افسردگی بک و مقیاس وسواس جبری پل - براون بود.

پژوهشگر ضمن اشاره به نقش مذهب در سلامت جسمی و روانی افراد، پژوهش‌های تجربی خارجی و داخلی انجام شده در این زمینه را مطرح کرده و به معرفی فنون مذهبی مورد استفاده در روان‌درمانگری از جمله نماز، نیایش، گذشت و بخشایش و مراقبه پرداخته است.

شایان ذکر است که روش‌ها و فنون مذهبی مورد استفاده این پژوهشگر عبارت بودند از: استفاده از مفهوم و به‌کارگیری دعا، ذکر، مفهوم و به‌کارگیری شکر و مثبت‌نگری و اسوه‌گزینی. نتایج نشان داد که درمان‌های ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی در کاهش علائم اضطراب مؤثر بوده، اما بین درمان‌های ترکیبی تفاوت معناداری وجود نداشته است.

موجمباری (۱۳۸۱) نیز به تدوین و هنجاریابی پرسشنامه هویت دینی نوجوانان پایه‌های دوم و سوم دبیرستان‌های شهر تهران پرداخت. او به این منظور پرسشنامه‌ای ۵۰ سؤالی شامل هویت دینی منع شده، هویت دینی دیررس، هویت دینی موفق، هویت دینی کلیشه‌ای و هویت دینی آشفته تدوین و این پرسشنامه را بر روی ۵۰۳ نفر (۲۷۸ دختر و ۲۲۵ پسر) اجرا کرد. شایان ذکر است که کلیه سؤالات این پرسشنامه بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده بود.

بررسی روایی سازه آزمون با استفاده از مدل تحلیل عاملی با روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس صورت گرفت. نتیجه تحلیل عاملی بیانگر ۵ عامل بود که در بالا به آنها اشاره شد. ضریب اعتبار آزمون با ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد که مقدار ضریب آلفا برای مقیاس‌های آن از ۰/۳۵ تا ۰/۸۲ متغیر بود.

هنجارهای آزمون پس از مقایسه نمره‌های هویت دینی دانش‌آموزان دختر و پسر و همچنین دانش‌آموزان مسلمان، مسیحی و زرتشتی برای دو گروه دختران و پسران برای هر کدام از مقیاس‌های پنج‌گانه بر حسب رتبه درصدی و نمره ترازشده T, Z محاسبه و تدوین شد. به‌طور کلی، نتایج پژوهش نشان داد که هویت دینی منع شده وضعیت مسلط بر گروه نمونه این پژوهش بوده است، به‌طوری‌که ۵۰ درصد واریانس کل آزمون توسط این عامل تبیین می‌شد.

هر سه نوع درمان در کاهش علائم افسردگی بیماران مؤثر بودند، ولی درمان‌های شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی در مقایسه با دو روش دیگر کارایی بیشتری داشتند. همچنین هر سه نوع درمان در کاهش نشانه‌های وسواسی بیماران مؤثر بودند، ولی درمان‌های ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی تأثیر بیشتری داشتند. هر دو درمان ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی کارایی بیشتری در درمان باورها و نگرش‌های ناسالم داشتند.

در مجموع بین درمان شناختی - رفتاری مذهبی توأم با دارودرمانی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی، هیچ‌گونه تفاوت معناداری از نظر کارایی در درمان افسردگی، اضطراب، باورها و نگرش‌های ناسالم و علائم وسواسی

مشاهده نشد. قابل ذکر است که پژوهشگر به ساخت هیچ‌گونه مقیاس دینداری و یا نگرش مذهبی نپرداخته و فقط رابطه بین درمان‌های مختلف را با اختلال وسواس - بی‌اختیاری سنجیده است.

چلبیانلو و عزیزی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «ساخت آزمون ارزیابی ابعاد و باورهای مذهبی و بررسی اعتبار و ساختار عاملی آن» اقدام به تهیه آزمون برای ارزیابی باورهای مذهبی کردند. مراحل ساخت این آزمون به شرح زیر است: برای تهیه آزمون ابتدا ۱۱۴ سؤال با در نظر گرفتن آموزه‌های دینی طرح شد. سؤالات با توجه به اصول پنج‌گانه توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت و فروع دین شامل نماز، روزه، جهاد، حج، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، خمس و زکات و همچنین یک سری باورهای کلی دینی در زمینه اعتقاد به قرآن، مراسم مذهبی، دروغ‌گویی، دعا، مرگ و غیره در مقیاس لیکرت پنج‌گزینه‌ای از بسیار موافقم تا بسیار مخالفم، طراحی شد.

پرسشنامه اولیه روی ۷۰ نفر از دانشجویان دانشگاه شیراز اجرا شد و پس از تحلیل داده‌های حاصل، ۱۰ سؤال حذف و ۱۰۴ سؤال باقیمانده تصحیح شدند. در مرحله بعد، پرسشنامه ۱۰۴ سوالی روی ۱۱۲ نفر از دانشجویان اجرا شد.

برای بررسی اعتبار صوری نیز پرسشنامه در اختیار ۳ تن از استادان بخش معارف اسلامی دانشگاه شیراز قرار گرفت. بر اساس نظرهای این متخصصان ۴ سؤال دیگر نیز حذف و در نهایت پرسشنامه‌ای حاوی ۱۰۰ سؤال تهیه شد. این پرسشنامه بر روی ۳۰۰ دانشجوی دختر و پسر که به صورت تصادفی انتخاب شده بودند، اجرا شد.

به منظور بررسی اعتبار پرسشنامه از روش دونیمه‌کردن، آلفای کرونباخ و بازآزمایی استفاده شد. در مطالعه اولیه با استفاده از روش دو نیمه کردن با تصحیح اسپیرمن - براون، اعتبار برابر با ۰/۴۸ به دست آمد.

محاسبه ثبات درونی آزمون نیز با استفاده از روش آلفای کرونباخ صورت گرفت که ضریب آلفای برابر با ۰/۵۲ به دست آمد. پس از حذف سؤالات و اجرای مجدد آزمون، اعتبار با روش دو نیمه کردن با تصحیح اسپیرمن - براون برابر با ۰/۵۳ و آلفای کرونباخ برابر با ۰/۶۴ حاصل شد.

با حذف پاره‌ای سؤالات در بررسی اعتبار فرم نهایی ضریب آلفای کرونباخ کلی مقیاس برابر ۰/۶۹ بود که حاکی از ثبات درونی کلی مناسب این مقیاس است. اعتبار کل آزمون نیز با تصحیح اسپیرمن - براون برابر با ۰/۵۷ گزارش شد.

همچنین برای بررسی بیشتر اعتبار آزمون از روش بازآزمایی استفاده شد. به این منظور ۳۰ نفر از نمونه پژوهشی پس از اجرای نهایی پرسشنامه به صورت تصادفی انتخاب شدند و پس از ۳۰ روز مورد آزمون مجدد قرار گرفتند. ضریب همبستگی بین دو اجرا برابر با ۰/۷۲ گزارش شد که بیانگر اعتبار زیاد آزمون است.

به منظور بررسی روایی سازه مقیاس از روش تحلیل عاملی با چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج نشان‌دهنده وجود ۱۴ خرده‌مقیاس بود. این ۱۴ خرده‌مقیاس در مجموع توانستند ۶۹/۸ درصد واریانس‌ها را تبیین کنند. این عوامل چهارده‌گانه شامل

توحید، معاد، نبوت، عدل، امامت، نماز، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، خمس و زکات، مرگ و اعتقادات کلی است.

برای بررسی روایی تفکیکی آزمون نیز ۵۰ نفر از فعالان اماکن مذهبی و مساجد با ۵۰ نفر از دانشجویان که از نمونه پژوهشی انتخاب شدند، مقایسه شدند. نتایج نشان‌دهنده قابلیت آزمون در تمایز بین درجات مختلف نگرش مذهبی بود.

طلایی (۱۳۸۲) اقدام به ساخت و هنجاریابی آزمون پابندی به دین (دینداری) برای دانش‌آموزان دوره‌های متوسطه و پیش‌دانشگاهی شهر یزد کرد. این محقق در مرحله ساخت آزمون ۲۴۰ دانش‌آموز دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی دختر و پسر را انتخاب کرد، سپس آزمون دینداری خود را که شامل ۴۵ سؤال بود و براساس نظر ۷ نفر از متخصصان دین (روحانیان و استادان الهیات و معارف اسلامی) ساخته شده بود، بر روی آنان اجرا و سپس روایی محتوایی آن را با استفاده از دیدگاه‌های سیزده متخصص دینی ارزیابی کرد. این محقق برای ارزیابی اعتبار آزمون دینداری خود، از روش همسانی درونی از طریق دو نیمه کردن (زوج-فرد) استفاده کرد. ضریب آلفای کرونباخ و ضریب اسپیرمن-براون (دو نیمه کردن)، به ترتیب برای این آزمون برابر با $\alpha=0/94$ و $r=0/96$ گزارش شده است. در مرحله بعد، برای هنجاریابی آزمون دینداری خود، این آزمون را روی ۷۶۰ دختر و پسر دبیرستانی که به صورت تصادفی از آموزشگاه‌های شهر یزد انتخاب شده بودند، هنجاریابی کرد.

برای بررسی روایی صوری آزمون نیز پرسشنامه به ۳ تن از استادان گروه معارف اسلامی دانشگاه شیراز داده شد. نتایج حاصل از بررسی ارزیابان و داوران، حاکی از اعتبار صوری بالای آزمون است. به‌منظور بررسی بیشتر روایی آزمون، از روش محاسبه همبستگی بین نمره کل با عوامل و تک تک سؤالات استفاده شد. ضرایب همبستگی عوامل با نمره کل، دامنه‌ای بین ۰/۴۶ تا ۰/۷۶ داشت و ضرایب همبستگی سؤالات با نمره کل نیز بین ۰/۳۸ تا ۰/۷۸ بود.

غضنفری و زکی (۱۳۸۲) نیز اعتباریابی سه مقیاس تعهد دینی (RCI-10)، ایمان دینی (RFI-to) و بلوغ دینی (RMI-10) را

بررسی کردند.

آزمودنی‌های این پژوهش ۲۴۶ دانشجوی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا و واحد دهقان و دانشگاه پیام نور مرکز شهرضا و مرکز بروجن بودند. مراحل ساخت این مقیاس‌ها به شرح زیر است:

در اولین مرحله تحقیق، ۱۰ ماده مقیاس تعهد دینی (ورتینگتون و همکاران، ۲۰۰۲)، ۱۰ ماده مقیاس ایمان دینی (پلانته و باکاسینی^۱، ۱۹۹۷) و ۱۱ ماده مقیاس بلوغ دینی (دادلی و کرایزه^۲، ۲۰۰۰) پس از ترجمه بر روی آزمودنی‌های پژوهش اجرا شد. سپس با استفاده از روش تحلیل عاملی، یک عامل قوی و معنی‌دار به دست آمد که ۶۴/۶۹ درصد واریانس را تبیین می‌کرد. همچنین نتایج

¹ . Plante & Boccaceini

² . Dudley & Cruise

این تحلیل عاملی منجر به حذف یک سؤال از ۳۱ سؤال مذکور شد و به این ترتیب پرسشنامه ۳۰ سؤالی مقیاس نگرش‌های دینی به وجود آمد.

برای بررسی قابلیت این ۳۰ ماده دوباره تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی صورت گرفت. نتایج نشان‌دهنده سه عامل ایمان دینی (که ۲۷/۳٪ واریانس را تبیین می‌کرد)، بلوغ دینی (که ۱۰/۹٪ واریانس را تبیین می‌کرد) و تعهد دینی (که ۵/۸٪ واریانس را تبیین می‌کرد) بود.

در مرحله بعد، سه مقیاس یادشده به صورت جداگانه تحلیل عاملی شدند. نتایج نشان داد که هر سه مقیاس در یک عامل تقلیل پیدا می‌کنند، به طوری که ایمان دینی ۴۴/۴ درصد واریانس، بلوغ دینی ۲۹/۸ درصد واریانس و تعهد دینی ۴۹/۸ درصد واریانس را تبیین می‌کرد.

برای ارزیابی همسانی درونی سه مقیاس مذکور از روش محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج نشان‌دهنده ضرایب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸۵ برای مقیاس تعهد دینی، ۰/۸۶ برای مقیاس ایمان دینی و ۰/۷۲ برای مقیاس بلوغ دینی بود.

همسانی درونی مقیاس نگرش‌های دینی (۳۰ سؤالی) نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ ارزیابی و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۰ برای کل مقیاس گزارش شد.

به منظور ارزیابی روایی مقیاس‌های تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی، از اجرای همزمان مقیاس‌های مزبور با پرسشنامه سلامت عمومی گلدبرگ^۱ (GHQ-28) استفاده شد. به دلیل اینکه نتایج تحقیقات انجام‌شده قبلی حاکی از وجود رابطه منفی بین تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی با افسردگی، اضطراب، اختلال در عملکرد اجتماعی و نشانه‌های جسمانی و رابطه مثبت با سلامت روانی است، این روش مورد استفاده قرار گرفت.

نتایج بیانگر اعتبار مقیاس‌های مزبور بود، هر چند ضرایب مقیاس بلوغ دینی با دیگر متغیرها معنی‌دار نبود، ولی در مقیاس کلی این ضرایب معنی‌دار بودند. به طور کلی، نتایج این پژوهش بیانگر اعتبار بالای مقیاس‌های تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی است.

طالبان (۱۳۸۲) با انجام پژوهش فراتحلیلی، افول دینداری و معنویت را در ایران بررسی کرد. به این منظور ۱۴ پژوهش انجام‌شده در زمینه میزان دینداری نوجوانان ایران را که در بردارنده یکی از دو شاخص دینداری (اعتقاد به خداوند و پایبندی به نماز) بودند، انتخاب و بررسی کرد. نتایج فراتحلیل این پژوهشگر نشان داد که از میان چهارده پژوهش مذکور، فقط شش مورد، میزان اعتقاد جوانان به خداوند را مدنظر قرار داده بودند، به طوری که در تمام تحقیقات مذکور، بیشتر جوانان پاسخ‌دهنده (۸۷ تا ۹۹ درصد) به رکن

¹ . Goldberg

اساسی دین (تصدیق خداوند) اعتقاد داشتند. همچنین مشاهده شد که بیشترین میزان اعتقاد به خداوند مربوط به تحقیق گیوریان (۱۳۷۶) با ۹۹ درصد است.

در مورد میزان پابندی جوانان به نماز نیز نتایج فراتحلیل نشان داد که در مجموع سیزده پژوهش، این ملاک از دینداری را مورد ارزیابی قرار داده بودند و نتایج آنها بیانگر این نکته بود که بین ۸۰ تا ۹۶ درصد از آزمودنی‌ها، اظهار کرده بودند که نماز می‌خوانند.

غباری، محمدی و لواسانی (۱۳۸۲) با هدف تهیه ابزاری معتبر برای ارزیابی تجربیات معنوی، مذهبی و عرفانی جوانان، با استفاده از مصاحبه‌های ساختاری با دانشجویان و پرسشنامه‌های موجود درباره معنویت، اقدام به تهیه نسخه اولیه پرسشنامه تجربیات معنوی که شامل ۱۰۱ سؤال بود، کردند. فرایند ساخت این مقیاس به شرح زیر است:

طی مرحله‌ای اکتشافی، موقعیت‌هایی که در آنها رفتارهای مورد نظر فراخوانده می‌شوند و مجال بروز پیدا می‌کنند، مشخص شد. نتایج نشان داد که احساس مینوی^۱ یکی از ابعاد مهم است.

در این بعد عارف هم خشیت را با تمام وجود حس می‌کند و هم امیدواری را. جنبه غیر عقلانی انسان^۲ و احساس‌هایی که با مدار عقل حسابگر هیچ‌گونه ارتباطی ندارند، یکی از ابعاد دیگر تجربیات معنوی است. همچنین مشاهده شد که تجربیات معنوی از نوع تجربیات این جهانی نیستند. این جنبه نمادی، سمبولیک شاید قوی‌ترین بعد در ارتباط تجربیات معنوی و این جهانی باشد. بعد دیگر تجربیات معنوی که بسیار قوی است، فرا رفتن از بعد زمان و مکان است.

براساس نتایج کشف‌شده از این مرحله و نتایج حاصل از مصاحبه‌های ساختاری با دانشجویان دانشگاه تهران و تعدادی از طلاب علوم دینی و مطالعه پیشینه نظری، در حدود ۱۰۱ گزاره استخراج شد. این گزاره‌ها در طبقات زیر قرار می‌گرفتند: باورها و نگرش‌های افراد، تجربیات عرفانی، مؤلفه احساسات، فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی، فعالیت‌ها و هویت معنوی.

برای بررسی اعتبار این مقیاس، از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ به تفکیک مؤلفه‌های مقیاس استفاده شد. تحلیل عاملی سؤالات پرسشنامه نشان داد که مقیاس دارای شش مؤلفه باورها و نگرش‌های مذهبی (۳۵ ماده)، تجربیات احیاگر (۱۱ ماده)، تجربیات عرفانی (۳۲ ماده)، احساسات (۸ ماده)، فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی (۱۰ ماده) و هویت معنوی (۵ ماده) است.

بررسی همسانی درونی سؤالات هر مؤلفه نشان داد که مؤلفه‌های به‌دست‌آمده از همسانی دورنی بالایی برخوردارند، ضرایب آلفای به‌دست‌آمده برای شش مؤلفه مزبور به ترتیب برابر با ۰/۹۳، ۰/۷۵، ۰/۸۲، ۰/۸۱، ۰/۶۶ و ۰/۷۱ گزارش شده است. همچنین

¹ . nominous feeling

² . irrational aspect

محاسبه ضریب همبستگی هر ماده با نمره کل مؤلفه و ضریب آلفا در صورت حذف ماده نشان داد که لزومی به حذف هیچ یک از سؤالات مقیاس نیست.

برای بررسی روایی مقیاس ۱۰۱ ماده‌ای، باتوجه به آنکه مقیاس از شش مؤلفه ترکیب شده بود، ابتدا نمره کل هر مؤلفه و سپس نمره کل مقیاس (۱۰۱ ماده) محاسبه شد. در نهایت، ضرایب همبستگی مؤلفه‌ها با یکدیگر و نمره کل مقیاس به دست آمد. نتایج نشان داد که کلیه همبستگی‌های بین مؤلفه‌ها با یکدیگر و مؤلفه‌ها با نمره کل مقیاس در سطح $P < 0/01$ معنادار بودند.

در مرحله تأییدی و تجربی، پژوهشگران بر روی مقیاس ۱۰۱ ماده‌ای تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس انجام دادند. نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده ۱۳ عامل به شرح زیر بود:

۱- معنایابی در زندگی (۲۵ سؤال)، ۲- احساس رضایت و خشنودی (۱۴ سؤال)، ۳- تجربه عرفانی (۱۰ سؤال)، ۴- تجربیات سلبی (۹ سؤال)، ۵- تجربیات متعالی (۷ سؤال)، ۶- احساس خلأ وجودی (۶ سؤال)، ۷- تجربیات قدسی (۷ سؤال)، ۸- فعالیت اجتماعی - مذهبی (۵ سؤال)، ۹- جذب الوهی (۵ سؤال)، ۱۰- احساس دلهره وجودی (۳ سؤال)، ۱۱- یاری‌رسانی (۳ سؤال)، ۱۲- تجارب عینی (۳ سؤال) و ۱۳- نیکی به خویشاوندان (۵ سؤال).

ماتریس همبستگی ۱۳ عامل و نمره کل مقیاس نشان می‌دهد که همبستگی نمره کل مقیاس با هر ۱۳ عامل در سطح $p < 0/01$ معنادار است که نشان‌دهنده روایی بالای مقیاس است.

معنوی‌پور (۱۳۸۲) در پژوهشی اقدام به ساخت و هنجاریابی مقیاس سنجش رشد اعتقادی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر تهران کرد. پژوهشگر ابتدا مبانی نظری رشد اعتقادی را براساس اصول و فروع دین اسلام تدوین و سپس براساس مدل گلاک و استارک گویهایی برای سنجش رشد اعتقادی تهیه کرده است. فرایند ساخت و هنجاریابی این مقیاس به شرح زیر است:

پس از تهیه سؤالات به شرح یادشده، فرم تجربی مقیاس تنظیم و برای بررسی روایی محتوایی در اختیار ۳۰ نفر از متخصصان قرار داده شد که ۱۵ نفر دارای تحصیلات حوزوی و ۱۵ نفر دیگر از متخصصان روانشناسی بودند. پس از بررسی و تحلیل نظر متخصصان، سؤالاتی که مورد تأیید ۷۵ درصد آنها بود، در فرم تجربی قرار گرفتند (۶۹ سؤال) و بقیه سؤالات حذف شدند.

در مرحله مقدماتی، ابتدا پرسشنامه بر روی ۲۰۰ نفر از دانش‌آموزان که به صورت تصادفی از مدارس متوسطه شهر تهران انتخاب شده بودند اجرا شد. برای برآورد اعتبار پرسشنامه، همسانی درونی سؤالات و ضریب اعتبار آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب اعتبار پرسشنامه در این مرحله ۰/۸۲ به دست آمد و بر این اساس ۱۸ سؤال حذف شد.

در مرحله بعد، بار دیگر ضریب اعتبار آزمون برای ۵۱ سؤال باقیمانده محاسبه شد که برابر با ۰/۹۱ بود. برای بررسی دقیق‌تر از روایی همزمان نیز استفاده شد. به این منظور ۴۵ دانش‌آموز که با تأیید کادر اجرایی مدرسه از نظر رشد اعتقادی در سطح بالایی قرار داشتند، به سؤالات آزمون پاسخ دادند و نمره‌های آن‌ها با نمره‌های ۴۵ دانش‌آموز دیگر که به صورت تصادفی انتخاب شده بودند، مقایسه شد. نتایج نشان داد که با ۹۹ درصد اطمینان رشد اعتقادی گروه اول بیشتر از گروه دوم بود.

برای بررسی روایی سازه مقیاس و شناسایی عوامل موجود در سؤالات آزمون، از تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج نشان داد که پرسشنامه سنجش رشد اعتقادی ۶۴ درصد از واریانس رشد اعتقادی را تبیین می‌کند و شامل ۱۴ عامل است. در مرحله بعد، برای نامگذاری این عامل‌ها با ادغام برخی عامل‌ها در یکدیگر، در نهایت ۵ عامل به دست آمد. شایان ذکر است که تعداد عوامل به دست آمده (۱۴ عامل اولیه) با اصول و فروع دین اسلام هماهنگ بود که نشان‌دهنده منطقی بودن رابطه سؤالات با مبانی نظری است.

طی مطالعه دوم، به منظور هنجاریابی پرسشنامه تهیه شده مزبور برای دانش‌آموزان مقطع متوسطه، ابتدا پرسشنامه بر روی ۶۰۰ دانش‌آموز اجرا و سپس رشد اعتقادی دختران و پسران مقایسه شد. نتایج نشان داد که با ۹۵ درصد اطمینان بین میانگین نمره‌های رشد اعتقادی دختران و پسران تفاوت معناداری از نظر آماری وجود دارد. جداول فرم به تفکیک جنسیت تهیه شد. برای هنجاریابی نمره‌ها از روش فراوانی تراکمی زیر عدد میانی و تبدیل نمره‌ها به رتبه درصدی و نمره‌های استاندارد t و Z استفاده شد.

آیاری و وفایی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان «روایی‌سازی، اعتباریابی و توسعه مقدماتی مقیاس پاسخ‌های مقابله‌ای با در نظر گرفتن بافت مذهبی - فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران»، ۴۱۵ دانشجوی دختر و پسر کارشناسی شاعل به تحصیل در دانشگاه فردوسی مشهد را مورد مطالعه قرار دادند (در مرحله اول پژوهش ۵۰ نفر و در مرحله دوم ۳۶۵ نفر).

این پژوهشگران با استفاده از مقیاس ترکیبی ۹۳ سؤالی که از ترکیب مقیاس پاسخ‌های مقابله‌ای (CRI) تهیه شده توسط موس و شفر^۱ (۱۹۹۳) و راهبردهایی که از نمونه ایرانی در مطالعه اکتشافی با استفاده از پرسشنامه بازپاسخ به دست آمده بود، از آزمودنی‌ها خواستند تا میزان استفاده خود را از هر یک از راهبردهای مقابله‌ای بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای مشخص کنند. شایان ذکر است که در مطالعه اکتشافی، به منظور شناسایی راهبردهای مقابله‌ای دانشجویان در مواجهه با عوامل تنش‌زا، پرسشنامه بازپاسخ به ۵۰ نفر (۲۵ دختر و ۲۵ پسر) ارائه و طی آن از آنها خواسته شد تا ضمن توصیف یک مورد واقعه تنش‌زا، روش‌های مقابله‌ای خود را با آن واقعه توضیح دهند. در مطالعه دوم، به منظور سنجش اعتبار و روایی مقیاس ترکیبی مذکور، این مقیاس به همراه مقیاس مقبولیت اجتماعی (بالارد^۲، ۱۹۹۲) به ۳۶۵ دانشجو ارائه شد.

تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی نشان داد که اولاً مفهوم مقابله در نمونه ایرانی چندبعدی است. همچنین مشاهده شد که می‌توان ۴ عامل یا ۴ بعد مقابله‌ای را برای دانشجویان ایرانی مشخص کرد. از طرفی مشاهده شد که CRI در نمونه ایرانی فاقد عدم روایی سازه است، به طوری که نتیجه تحلیل عاملی با مؤلفه‌های اصلی نشان‌دهنده وجود ۴ عامل بود که در مجموع ۲۴/۶ درصد از کل واریانس را تبیین می‌کردند.

¹ . Moss & Chaefer

² . Ballard

این چهار عامل شامل، مقابله مذهبی (۱۵ سؤال)، مقابله روی آوردی (۱۷ سؤال)، مقابله اجتنابی (۱۵ سؤال) و جست‌وجوی راهنمایی و حمایت (۵ سؤال) بود، درحالی‌که نتایج اجرای CRI بر روی نمونه‌های غیر ایرانی بیانگر وجود ۸ عامل یا خرده‌مقیاس بوده است.

بعضی پژوهشگران نیز برای سنجش میزان دینداری از ابزارهای ساخته‌شده توسط دیگر پژوهشگران در داخل کشور استفاده کرده‌اند، به این صورت که چند سؤال به این ابزارها اضافه کرده‌اند. پژوهش‌های نظری (۱۳۸۲) و منطقی (۱۳۸۳) از جمله این موارد هستند.

نظری (۱۳۸۲) نیز در پژوهش با عنوان «بررسی تأثیر نگرش مذهبی بر رفتار مذهبی دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه شهر تهران»، ۵۹۸ دانش‌آموز دختر و پسر را در مقطع راهنمایی و متوسطه مورد مطالعه قرار داد. به‌این منظور پژوهشگر از پرسشنامه سنجش نگرش مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) که شامل ۴۰ سؤال ۵ گزینه‌ای و ۷ سؤال تکمیلی بود، به همراه پرسشنامه محقق‌ساخته که با استفاده از چهار سؤال رفتار مذهبی را مورد بررسی قرار می‌داد، استفاده کرد. شایان ذکر است که در سؤال اول رفتار نمازخواندن دانش‌آموزان و در سؤال دوم وقت نماز خواندن آنان مورد پرسش قرار گرفت و در سؤال سوم از دانش‌آموزان خواسته شد تا معلوم کنند کدام نماز آنها بیشتر قضا می‌شود و در نهایت در سؤال چهارم از به‌جا آوردن نماز قضاى آنان سؤال شد. هر چهار سؤال به صورت چهارگزینه‌ای در مقیاس لیکرت از ۱ تا ۴ و یا ۴ تا ۱ نمره‌گذاری شده است.

نتایج پژوهش نشان داد که دارا بودن نگرش مذهبی منجر به مبادرت به انجام رفتارهای مذهبی می‌شود، به‌طوری‌که می‌توان نگرش مذهبی را در ۳ سطح تبیین کرد که به‌صورت سلسله مراتبی از یکدیگر متفاوت‌اند. نگرش مذهبی دانش‌آموزان نمازخوان، نگرش مذهبی دانش‌آموزان گاهی نمازخوان و نگرش مذهبی دانش‌آموزان غیرنمازخوان، با یکدیگر تفاوت‌های معناداری در سطح $P < 0/01$ دارند. همچنین مشاهده شد که بین نگرش مذهبی دانش‌آموزان مقید به انجام نماز سر وقت و آنهایی که نمازشان دیر می‌شود، تفاوت معناداری وجود ندارد و اغلب نماز صبح در این دانش‌آموزان قضا می‌شود. از طرفی، مشاهده شد که نگرش مذهبی دختران از پسران $0/50$ بالاتر است، درحالی‌که نمره‌های نگرش مذهبی از مقطع راهنمایی به دبیرستان تفاوت معناداری را نشان نمی‌دهد.

کاظمی‌پور و رضایی (۲۰۰۳) در پژوهشی زندگی مذهبی مردم ایران را در حکومت دینی^۱ بررسی کردند. این پژوهشگران اظهار کردند که پس از وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۹۷۹ در ایران، جامعه در سطح وسیعی اسلامی‌سازی^۲ شده است. این مسئله منجر به رشد و توسعه منحصراً به فردی در زندگانی مذهبی مردم این کشور شده است. همین امر موجب شده است که ماهیت این رشد مذهبی بررسی شود تا از نتایج کاربردی این رشد مذهبی برای دیگر جوامع اسلامی، به‌ویژه در خاورمیانه، استفاده شود. بدیهی

¹ . theocracy

² . islamisation

است که این مسئله به شواهد و مدارک تجربی و مستند نیاز دارد. این پژوهشگران در این پژوهش تلاش کرده‌اند تا کمبود شواهد تجربی را در ادبیات پژوهش درباره توسعه و رشد مذهبی در ایران با استفاده و تأکید بر گروه وسیعی از داده‌های تجربی که اخیراً توسط یک مطالعه میدانی ملی وسیع درباره ارزش‌ها و نگرش‌ها در ایران انجام شده است، برطرف سازند. همچنین آنها با استفاده از فهرستی مرکب از احساسات مذهبی، به کشف میزان و ماهیت احساسات مذهبی در میان گروه‌های مختلف سنی و جنسیتی پرداختند. آنها به این ترتیب تغییراتی را که در زمینه مذهبی بودن بین سال‌های ۱۹۷۵ تا ۲۰۰۱ در کشور ایران رخ داده است، مطالعه کردند. نتایج نشان داد که ایجاد رژیم و حکومت دینی در ایران سبب شده تا ماهیت اعتقادی مردم ایران از مذهب سازمان‌یافته به مذهب شخصی‌سازی شده، مبدل شود که در آن بیشتر تأکید بر باورهای مذهبی است تا اعمال مذهبی. همچنین مشاهده شد که بین باورها و اعمال مذهبی، تأکید بیشتر بر باورها و اعمالی می‌شود که ماهیت فردی خالص یا ماهیت اجتماعی سازمان‌یافته و افراد غیرحکومتی دارند یا به شکل مدنی به چشم می‌خورد. پژوهشگران در پایان به این نکته اشاره کرده‌اند که هر دیدگاه خطی در انتقال یا بقای مذهب در جامعه به‌طور غیرموجهی به پنهان کردن این واقعیت منجر می‌شود که مذهب فقط یک نهاد اجتماعی نیست، بلکه یک منبع فرهنگی است که افراد ممکن است بسته به شرایط اجتماعی - سیاسی اطراف خود، به طرف آن کشیده شوند.

منطقی (۱۳۸۳) در پژوهشی به بررسی عوامل بازدارنده و تسهیل‌کننده در جذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی پرداخت. او دریافت که عواملی چون بی‌توجهی به تحول ذهنی کودک و مراتب تربیت دینی وی، جذاب نبودن کتاب‌های دینی و بهره بردن از روش‌های مناسب، اشباع دانش‌آموزان از مباحث دینی، مشکلات بینشی در جریان تربیت دینی از جمله نقش خانواده در شکل‌گیری هویت دینی کودک و نوجوان، قرائت بسته‌نگر از دین، مسخ مفاهیم و برخورد ابزاری با دین، بی‌توجهی به ظاهر و باطن دین، بی‌توجهی به مقتضیات روانی - عاطفی نوجوانان، بی‌توجهی به نقش الگویی معلمان، خلط بین دین حکومتی و حکومت دینی و تفاوت شعار و عمل نظام، از جمله عوامل مهم بازدارنده جذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی است.

با مطالعه دقیق‌تر پژوهش‌های پیش‌گفته مشخص می‌شود که هر یک از آنها از لحاظی قابل نقد و بررسی بودند. برخی از آنها از نظر ویژگی‌های روش‌شناختی از جمله ضعف در گزارش کامل ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارها و مقیاس طراحی شده برای سنجش دینداری به‌ویژه روایی و اعتبار ابزارها، و پاره‌ای از بُعد اینکه پژوهشگران برای تهیه و تدوین مقیاس دینداری از الگوهای غیراسلامی و بیشتر از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و یا پرسشنامه آپورت (۱۹۶۷) استفاده کردند. همچنین تاکنون هیچ یک از پژوهشگران الگوی منسجمی ارائه نداده‌اند که بر اساس مبانی نظری اسلامی ابزاری ساخته و در سطح وسیعی اجرا شده باشند. در ضمن از آنجا که هدف اصلی برخی پژوهشگران، ساخت مقیاس دینداری نبوده است، بلکه بررسی رابطه نگرش مذهبی و یا دینداری را با متغیرهای دیگر از جمله سلامت روان سنجیده‌اند، بنابراین به رفع اشکالات روش‌شناختی و یا شیوه اجرا و برقراری امنیت روانی پاسخ‌دهندگان برای ارائه پاسخ صحیح واقعی خود نپرداخته‌اند. برخی از مقیاس‌ها هم ابعادی از دینداری را سنجیده و ابعاد دیگر را در نظر نگرفته‌اند. برای مثال یا عمل و رفتار یا نگرش و باور را سنجیده و کلیت دین را مورد سنجش قرار نداده‌اند. در ضمن بسیاری از مقیاس‌های ساخته‌شده نمونه کوچکی از جمله منطقه‌ای از آموزش و پرورش یا یک یا چند دانشگاه را انتخاب کرده و پرسشنامه‌های خود را اجرا کرده‌اند که قابل تعمیم به دیگر اقشار جامعه نیست. برخی از مقیاس‌ها نیز بر متون اسلامی تأکیدی نداشته‌اند و بررسی

کارشناسانه نیز روی گویه‌های پرسشنامه‌ها انجام نشده است. در نهایت، برخی از مقیاس‌های پیش‌گفته نیز از مقیاس‌های قبلی استفاده کرده‌اند، بدون اینکه اشکالات آنها را برطرف کرده باشند. **خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵)** با هدف ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری مطالعه‌ای انجام دادند. جامعه آماری مطالعه دانشجویان بودند. تعداد ۴۱۳۱ دانشجو مشغول به تحصیل در دانشگاه‌های تهران انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. این مطالعه در طی چهار مرحله (سه مرحله مقدماتی و یک مرحله نهایی) صورت گرفت. در این پژوهش ابتدا براساس روش مطالعه اسنادی، مؤلفه‌های دینداری با استفاده از منابع اسلامی به‌خصوص قرآن کریم و احادیث در چهار حیطه شناخت^۱، باور، عواطف^۲ و التزام و عمل به وظایف دینی تعیین و تعریف شد. در پایان مرحله سوم دو فرم الف و ب مقیاس هر یک با ۱۱۳ ماده در چهار حیطه فوق آماده شد. هر فرم مقیاس شامل چهار حیطه است: شناخت دینی با ۴ مؤلفه و ۱۳ ماده، عواطف دینی با ۵ مؤلفه و ۲۰ ماده، باور دینی با ۴ مؤلفه و ۲۵ ماده و التزام به وظایف دینی با ۴ مؤلفه و ۵۵ ماده. در مرحله نهایی، فرم‌های ۱۱۳ ماده‌ای اجرا گردید. نتایج، نشان‌دهنده روایی ملاکی^۳، روایی تفکیکی^۴ و روایی سازه^۵ مطلوب این مقیاس است. پایایی مقیاس نیز مناسب گزارش شده است. این مطالعه مقدمه‌ای برای مطالعه حاضر است که تلاش کرده است ضمن رفع نواقص مقیاس‌های سنجش دینداری قبلی، مقیاسی مبتنی بر منابع اصیل اسلامی را توسعه می‌دهد. از این‌رو، در پژوهش حاضر پژوهشگران در پی آنند که بر اساس قرآن و دیگر متون دینی، مبانی نظری مقیاس مورد نظر خود را مدون کرده و نیز با در نظر گرفتن ابعاد اساسی، باور، عواطف و رفتار به تعریف دین و دینداری بپردازند و با ارائه الگویی اسلامی، مؤلفه‌های دینداری را آماده سازند. سپس پرسشنامه‌ای موازی بر اساس آیات و روایات اسلامی و مؤلفه‌های مذکور را برای سنجش دینداری تهیه کنند، به گونه‌ای که فاقد ضعف‌های پیش‌گفته باشد. در ادامه خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام‌شده در زمینه ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی از سال ۱۳۵۲ تا سال ۱۳۸۵ ارائه شده است (جدول ۲-۲).

---

1. Cognition

2. Affection

3. Criterion

4. Discriminant

5. Construct

جدول ۲-۲: خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	توصیف کلی ابزار (ماده‌ها و مؤلفه‌ها)	جامعه آماری
۱	علوان‌آبادی	۱۳۵۲	سنجش نگرش مذهبی نوجوانان	محقق ساخته مبتنی بر روش‌های فرافکن	۲۵ سؤال شامل ۲۰ سؤال کامل کردنی و ۵ سؤال تشریحی	دانش‌آموزان دبیرستانی
۲	گلریز	۱۳۵۳	سنجش نگرش مذهبی افراد	محقق ساخته براساس پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی درون‌زا-برون‌زای آلپورت	۲۵ سؤال	بزرگسالان
۳	سراج زاده	۱۳۷۵	سنجش نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهران	محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک	۲۶ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند	دانش‌آموزان دبیرستانی شهر تهران
۴	آرین	۱۳۷۸	سنجش دینداری افراد مسلمان	محقق ساخته براساس پرسشنامه‌های موجود برای سنجش دینداری و احادیث و روایات اسلامی	۲۳ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند	ایرانیان مقیم کانادا
۵	باقری، خسروی و اسکندری	۱۳۷۸	ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلام	محقق ساخته فقط براساس الگوهای اسلامی برگرفته از آیات قرآن کریم، احادیث و روایات اسلامی	۶۱ سؤال که به‌طور کلی ۴ عامل یا مؤلفه مهم را در دینداری تشکیل می‌دادند	بزرگسالان بزرگ تر از ۲۰ سال تهرانی
۶	جان‌بزرگی	۱۳۷۸	خودشناسی در چارچوب مذهبی-اجتماعی	محقق ساخته براساس معیارهای قرآن کریم برای رفتار مسلمانان و ویژگی‌های مؤمن در نهج البلاغه	۸۰ سؤال	دانشجویان شهر تهران
۷	خدایاری فرد و همکاران	۱۳۷۸	مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان	محقق ساخته براساس پرسشنامه‌های موجود برای سنجش نگرش مذهبی افراد	۵۲ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است	دانشجویان شهر تهران
۸	گلزاری	۱۳۷۸	سنجش دینداری (مقیاس معبد و)	محقق ساخته براساس متون و منابع اسلامی از جمله آیات قرآن کریم،	مقیاس معبد دارای ۲۵ سؤال ۵ گزینه‌ای است و مقیاس‌های هفت‌گانه حیا	بزرگسالان بزرگ‌تر از ۲۰ سال (از جمله دانشجویان و)

زندانیان دختر و پسر)	به‌طور کلی ۱۷۵ سؤال دارند (در مجموع دو مقیاس دارای ۲۰۰)	تفاسیر، احادیث، کتاب‌های دینی و عرفانی	(حیا)			
دانش‌آموزان دبیرستانی تهران	۲۵ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است	محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک	ساخت ابزار سنجش دینداری در نوجوانان	۱۳۷۸	طالبان	۹

ادامه جدول ۲-۲

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	توصیف کلی ابزار (ماده ها و مؤلفه ها)	جامعه آماری
۱۰	طالبان	۱۳۷۹	بررسی تجربی دینداری نوجوانان	محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک و اضافه کردن بُعد دانش دینی به این الگو	۲۵ سؤال که در مجموع پنج بُعد از دینداری را می‌سنجند	دانش آموزان دبیرستانی مناطق شهری ایران
۱۱	اکبری و پارسا	۱۳۷۹	نگرش جوانان نسبت به دین	محقق ساخته براساس الگوهای غربی و الگوهای برگرفته شده از متون و منابع اسلامی و صاحب نظران اسلامی	مقیاس نگرش مناسکی جوانان شامل ۱۱ سؤال، مقیاس نگرش اعتقادی شامل ۸ سؤال، مقیاس نگرش اخلاقی شامل ۱۰ سؤال و مقیاس نگرش باطنی شامل ۹ سؤال. کلیه این مقیاس ها بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند	بزرگسالان ۲۰ تا ۲۵ ساله شهر شیراز
۱۲	رجب زاده	۱۳۷۹	مقیاس های سنجش انواع دینداری، راه های شناخت دین و خدا و مناسک گرایی در دانشجویان	محقق ساخته فقط براساس الگوها و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم، آیات و احادیث و روایات	در مجموع تمام مقیاس ها شامل ۲۲ سؤال هستند	دانشجویان شهر تهران
۱۳	آذربایجانی	۱۳۸۰	مقیاس جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام	محقق ساخته براساس آیات و روایات اسلامی	۷۰ سؤال که به طور کلی ۱۰ بُعد از دینداری اسلامی را می‌سنجند.	دانشجویان شهر تهران
۱۴	بهرامی	۱۳۸۰	بررسی مقدماتی اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت گیری مذهبی	محقق ساخته براساس الگوی سه بُعدی برگرفته از متون و منابع اسلامی که شامل ارتباط انسان با خود، با دیگران و پدیده های هستی است	۴۵ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده است	بزرگسالان شهر تهران (بزرگ تر از ۱۶ سال)
۱۵	نیکخواه	۱۳۸۰	مقیاس دینداری جوانان	محقق ساخته بر اساس الگوی گلاک و استارک	مقیاس شامل ۲۸ سؤال که در مجموع بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده و ۴ بعد دینداری را می‌سنجند	دانش آموزان دبیرستانی شیراز
۱۶	معتقد لاریجانی	۱۳۸۱	ساخت و هنجاریابی آزمون باور دینی	محقق ساخته براساس پرسشنامه خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و منابع	۴۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند	دانش آموزان دبیرستانی شهر تهران

		اسلامی				
دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز	مقیاس سنجش دینداری مسلمانان شامل ۲۶ سؤال و پرسشنامه نگرش سنج مذهبی شامل ۴۰ سؤال است که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند	محقق ساخته براساس پرسشنامه‌های سراج زاده (۱۳۷۷) و خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و الگوی گلاک و استارک	سنجۀ دینداری مسلمانان و پرسشنامه نگرش سنج مذهبی	۱۳۸۱	شریفی	۱۷

ادامه جدول ۲-۲

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	توصیف کلی ابزار (ماده ها و مؤلفه ها)	جامعه آماری
۱۸	بیان زاده	۱۳۸۱	پرسشنامه پایبندی مذهبی	محقق ساخته براساس متون و منابع اسلامی از جمله آیات قرآن کریم، روایات و احادیث	۸ سؤال باز پاسخ	بزرگسالان مبتلا به اختلال وسواس - بی اختیاری
۱۹	چلبیانلو و عزیزی	۱۳۸۲	آزمون ارزیابی ابعاد و باورهای مذهبی	محقق ساخته براساس آموزه های دین اسلام و متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم، احادیث و روایات	۱۰۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری می شوند	دانشجویان دانشگاه شیراز
۲۰	غضنفری و زکی	۱۳۸۲	اعتباریابی مقیاس های تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی (مقیاس نگرش های دینی)	ترجمه مقیاس های تهیه شده خارجی توسط محقق و به کارگیری آن برای نمونه ایرانی	۳۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری می شوند	دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا
۲۱	غباری، محمدی و لوسانی	۱۳۸۲	مقیاس ارزیابی تجربیات معنوی، مذهبی و عرفانی	محقق ساخته براساس پرسشنامه های موجود برای سنجش دینداری و متون و منابع اسلامی	۶۹ سؤال که در مجموع شش مؤلفه دینداری را می سنجند	دانش آموزان دبیرستانی تهران
۲۲	آبباری و وفایی	۱۳۸۲	مقیاس راهبردهای مقابله ای مذهبی	محقق ساخته براساس متون، منابع و الگوهای اسلامی	تعداد محدودی سؤال باز پاسخ	دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد
۲۳	موجمباری	۱۳۸۱	پرسشنامه هویت دینی نوجوانان	محقق ساخته براساس پرسشنامه های موجود و متون و منابع اسلامی	۵۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شدند	دانش آموزان دبیرستانی شهر تهران
۲۴	نظری	۱۳۸۲	نگرش و رفتار مذهبی دانش آموزان	پرسشنامه تهیه شده توسط خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و پرسشنامه محقق ساخته شامل چهار سؤال	۴۰ سؤال ۵ گزینه ای و ۷ سؤال تکمیلی. چهار سؤال که بر روی طیف لیکرت ۴ درجه ای نمره گذاری شده بود	دانش آموزان مقطع راهنمایی و متوسطه شهر تهران
۲۵	کاظمی پور و رضایی	۲۰۰۳	مقیاس شاخص های احساسات و رفتارهای مذهبی	محقق ساخته براساس مصاحبه ساختار یافته با آزمودنی ها و متون دینی اسلامی	—	کودکان، نوجوانان و بزرگسالان ایرانی
۲۶	منطقی	۱۳۸۳	عوامل بازدارنده و تسهیل کننده در	محقق ساخته		

			جذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی			
۴۲۰۰ دانشجوی دانشگاه‌های ایران	دو فرم ۱۱۳ سؤالی با مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای از کاملاً مخالف تا کاملاً موافق با چهار مؤلفه شناخت و باور، عواطف و هیجان‌ها و التزام به وظایف دینی	محقق ساخته براساس متون دینی اسلامی	مقیاس دینداری دانشجویی	۱۳۸۵	خدایاری فرد و همکاران	۲۷

ب) گستره پژوهش‌های خارجی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی

پاستوویت^۱ (۱۹۹۰) مقیاسی با عنوان «مقیاس نگرش‌ها نسبت به زنان مسیحی» تهیه و تدوین کرده است. این مقیاس دارای ۳۴ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۶ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است و ۶ خرده‌مقیاس مستقل دارد. برای سنجش اعتبار این مقیاس، همبستگی پیرسون برای تمام سؤالات محاسبه شد (۰/۶۰ = r). به‌منظور سنجش روایی مقیاس، روایی محتوایی و روایی همگرایی مقیاس بررسی شد که نتایج بیانگر روایی بالای این مقیاس بود.

دادلی و کرایزه (۱۹۹۰) مقیاس رشد مذهبی را به‌منظور پاسخ به بحث‌های اخیر در روانشناسی مذهبی طراحی کردند. مقیاس آنان شامل ۵۴ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. این مقیاس برای نوجوانان ۱۷ ساله هنجاریابی شده است. اعتبار این مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد و ضریب آلفایی برابر با ۰/۵۵ به‌دست آمد.

روایی مقیاس نیز با استفاده از روایی همگرا و روایی تفکیکی بررسی شد، به‌طوری‌که این مقیاس با مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا-برون‌زا آلپورت^۲ (۱۹۵۰) همبستگی نداشت.

شارپ^۳ (۱۹۹۰) مقیاسی را با عنوان «مقیاس‌های ارزشی کودکان مبلغان مذهبی» تهیه و تدوین کرده است. این مقیاس دارای ۱۸ اندازه‌مربوط به سازه‌های ارزشی مذهبی، تعهد به عدالت و ابعاد مختلف بافت‌های بین‌فرهنگی مذهبی است.

بیشتر سؤالات این مقیاس چندگزینه‌ای و تعداد کمی از سؤالات آن صحیح-غلط و رتبه‌بندی ترتیبی‌اند. این مقیاس روایی صوری بسیار بالایی دارد و برای بزرگسالان و نوجوانان برزیلی ۱۷ تا ۴۳ ساله (با میانگین سنی ۲۶ سال) هنجاریابی شده است. به‌منظور بررسی اعتبار این مقیاس از روش همسانی درونی خرده‌مقیاس‌ها از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که ضرایب آلفای محاسبه‌شده برای خرده‌مقیاس‌ها دامنه‌ای از ۰/۵۹ تا ۰/۹۳ را دارا بودند. روایی این مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی با مؤلفه اصلی ارزیابی شد و تمام خرده‌مقیاس‌ها همسانی درونی برابر با ۰/۶۰ و بیشتر نشان دادند.

پارگامنت^۴ و همکاران (۱۹۹۰) نیز مقیاسی با عنوان «مقیاس فعالیت‌های مقابله‌ای مذهبی» ساختند. این مقیاس شامل شش نوع مقابله مذهبی و دارای ۳۱ ماده است که همگی بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. تحلیل عاملی انجام‌شده

¹ Postovoit

² Alport

³ Sharp

⁴ . Pargament

روی ۵۲۸ فرد مذهبی، نشان‌دهنده وجود پنج عامل در این مقیاس بود. این مقیاس برای بزرگسالان متعلق به فرهنگ‌های مذهبی مختلف، هنجاریابی شده است. اعتبار مقیاس با استفاده از همسانی درونی و با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد. ضرایب آلفای کرونباخ برای خرده‌مقیاس‌های این مقیاس دامنه‌ای از ۰/۶۱ تا ۰/۹۲ دارا بودند. به منظور بررسی روایی مقیاس، از رگرسیون چندگانه استفاده شد. نتایج رگرسیون نشان داد که شش خرده‌مقیاس این مقیاس سهم مساوی در تبیین واریانس دیگر متغیرهای مذهبی دارند که نشان‌دهنده روایی بالای این مقیاس است.

کاس^۱ و همکاران (۱۹۹۱) مقیاسی با عنوان «فهرست تجارب مهم معنوی» تهیه و تدوین کردند. این مقیاس شامل ۷ ماده است که ماده‌های ۵، ۶، ۷ آن به تازگی طراحی شده‌اند و ماده‌های ۱، ۲، ۳، ۴ آن مبتنی بر کار مرکز تحقیقات ملی عقیدتی‌اند. کلیه این سؤالات به صورت ۴ گزینه‌ای هستند. این مقیاس برای ۸۳ فرد بزرگسال مبتلا به سرطان اجرا و هنجاریابی شده است.

اعتبار این مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی با مؤلفه‌های اصلی صورت گرفته که نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده یک عامل منفرد (در مجموع ۷ آیتم) است که این عامل ۶۳ درصد کل واریانس را تبیین کرده است.

برای بررسی روایی مقیاس ابتدا روایی سازه آن بر اساس تفاوت‌های گروهی و سپس همبستگی این مقیاس با دیگر مقیاس‌های معنوی و مذهبی ارزیابی شده است. نتایج نشان‌دهنده روایی همگرا و روایی تفکیکی بالای این مقیاس بوده است.

لاورنس^۲ (۱۹۹۱) نیز پرسشنامه‌ای با عنوان «پرسشنامه تجسم خداوند» ساخته که شامل شش خرده‌مقیاس است که ابعاد مختلف تجسم خداوند را اندازه می‌گیرند. این پرسشنامه شامل ۱۵۶ ماده است که همگی بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. این پرسشنامه بر روی نمونه‌ای ملی شامل ۱۵۸۰ آزمودنی، استانداردسازی شده است. اعتبار این پرسشنامه با استفاده از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ بررسی شده که برای مقیاس‌های اصلی این پرسشنامه ضرایب آلفای کرونباخ دامنه‌ای از ۰/۸۶ تا ۰/۹۴ دارا بوده است. روایی سازه مقیاس با ارزیابی روایی همگرا و تفکیکی مقیاس بررسی شده است.

آلتی میر و هانس برگر^۳ (۱۹۹۲) برای اندازه‌گیری بنیادگرایی مذهبی مسیحی مقیاس بنیادگرایی مذهبی را تهیه و تدوین کرده‌اند. این مقیاس دارای ۲۰ ماده است که همگی آنها بر روی طیف لیکرت ۹ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند (بسیار موافقم = +۴ و بسیار مخالفم = -۴). روایی مقیاس نیز از طریق ارزیابی روایی محتوایی، روایی همگرا و تفکیکی مقیاس مورد سنجش قرار گرفت، به طوری که این مقیاس با مقیاس قدرت‌طلبی رایت وینگ^۴ همبستگی زیادی داشت (از $r = ۰/۶۶$ تا $r = ۰/۷۵$).

^۱ . Kass

^۲ . Lawrence

^۳ . Altemeyer & Hunsberger

^۴ . Right wing

فرانسیس^۱ (۱۹۹۲) نیز در پژوهشی با عنوان روان‌رنجورخویی و میزان نگرش‌های مذهبی در میان روحانیان انگلیسی، تعدادی از زنان و مردان روحانی را مورد مطالعه قرار داد. او به‌این منظور از پرسشنامه تجدیدنظرشده آیزنک (فرم کوتاه) و مقیاس نگرش نسبت به مسیحیت تهیه شده توسط فرانسیس استفاده و مشاهده کرد که رابطه معکوسی بین نگرش‌های مذهبی و روان‌پریشی وجود دارد.

گریر و فرانسیس^۲ (۱۹۹۲) برای سنجش نگرش‌های منفی نسبت به مسیحیت، مقیاسی با عنوان مقیاس طرد مسیحیت ساختند. این مقیاس شامل ۲۰ ماده است و بر روی نوجوانان دختر و پسر کاتولیک و پروتستان در ایرلند شمالی هنجاریابی شده است. برای سنجش اعتبار مقیاس، همسانی درونی مقیاس بررسی شد که برای ۴۶۶ نوجوان پروتستان ایرلند شمالی برابر با $0/94$ و $2 =$ برای ۴۰۹ نوجوان کاتولیک ایرلند شمالی برابر با $2=0/90$ بود. برای بررسی روایی مقیاس نیز روایی محتوایی و روایی سازه آن بررسی شد.

فرانسیس و گریر (۱۹۹۰، ۱۹۹۲) اقدام به ساخت مقیاس ارزش‌های اخلاقی مسیحیت به‌منظور اندازه‌گیری تفاوت‌های فردی در ارزشیابی ارزش‌های سنتی حمایت‌شده توسط سنت مسیحیت کردند. این مقیاس دارای سؤالاتی شامل ۱۰ رفتار انتخاب‌شده از متون مذهبی است که هر کدام از این رفتارها بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. اعتبار این مقیاس با استفاده از بررسی همسانی درونی بررسی شد که دامنه‌ای از $2=0/70$ برای مطالعه فرانسیس و گریر (۱۹۹۰) تا $2=0/76$ برای مطالعه فرانسیس و گریر (۱۹۹۲) دارا بود. روایی مقیاس با تکیه بر محتوای سؤالات محاسبه شد. روایی سازه مقیاس نیز مورد بررسی قرار گرفت که نتایج بیانگر روایی بالای آزمون بود.

ستی و سلینگمن^۳ (۱۹۹۳) برای بررسی ارتباط میان دینداری و سبک‌های اسنادی و خوش‌بینی، مقیاس اندازه‌گیری مذهبی را ساختند. این مقیاس شامل ۱۷ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۷ درجه‌ای (به‌شدت مخالفم = ۱ و به‌شدت موافقم = ۷) درجه‌بندی شده است. به‌منظور بررسی روایی مقیاس، از روش تحلیل عاملی استفاده شد. همچنین تفاوت‌های معناداری بین سه خرده‌مقیاس این ابزار یعنی طبقات لیبرال، متوسط و بنیادگرایی با تأثیر مذهب بر زندگی روزمره یافت شد که محققان این مسئله را نشانه روایی مقیاس می‌دانند.

سایور و سایور^۴ (۱۹۹۳) اقدام به ساخت «آزمون پاسخ‌های مذهبی و موضوعات معنوی» کردند. این آزمون شامل ۱۱ کارت محرک است که بر روی آنها نقاشی‌ها و تصاویر سیاه و سفیدی از افراد در حال انجام اعمال مذهبی مشاهده می‌شود. این

¹ . Francis

² . Greer & Francis

³ . Sethi & Seligman

⁴ . Saur

آزمون، یک آزمون فرافکن مانند TAT است. استفاده از ۸ کارت از ۱۱ کارت برای رسیدن به نتایج دقیقی در مورد هر آزمودنی ضروری است.

بنسون، دونا هو و اریکسون^۱ (۱۹۹۳) نیز اقدام به ساخت مقیاس رشد اعتقادی برای اندازه‌گیری میزان موافقت یک فرد با اعمال و تعهدات مذهبی کردند. این مقیاس شامل ۳۸ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۷ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است.

این مقیاس برای گروهی از افراد مسیحی هنجاریابی شده است. برای سنجش اعتبار مقیاس، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. ضرایب آلفای به‌دست‌آمده برای مقوله‌های مختلف مقیاس، بین ۰/۸۴ تا ۰/۹۰ بود. روایی مقیاس نیز با استفاده از روایی سازه، روایی محتوایی و صوری بررسی شد. نتایج نشان‌دهنده اعتبار و روایی زیاد این مقیاس بود.

مورو، ورتینگتون و مک‌کالوف^۲ (۱۹۹۳) نیز به‌منظور سنجش باورها و نگرش‌های مذهبی، مقیاسی با نام «مقیاس ارزش‌های مذهبی» ساختند. این مقیاس هفت خرده‌مقیاس شامل تعهد دینی، قدرت تحمل متون مقدس دینی، قدرت تحمل مشخصه‌های گروهی دینی، قدرت تحمل رهبران دینی، تحمل نگرش‌های مخالف دینی، تحمل دیگر گروه‌های دینی و تحمل نگرش‌های دیگر نسبت به قدرت رهبران دینی دارد.

مقیاس ۶۲ ماده دارد که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است (در مورد من اصلاً حقیقت ندارد= ۱، در مورد من کاملاً حقیقت دارد= ۵).

برای سنجش اعتبار مقیاس، همسانی درونی با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه شد. آلفای کرونباخ بین ۰/۸۴ تا ۰/۶۴ بود. به‌منظور روایی سازه مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس ارزیابی شد. همبستگی پیرسون نیز بین تمام خرده‌مقیاس‌ها و شرکت در کلیسا محاسبه شد.

رایان، ریگی و کینگ^۳ (۱۹۹۳) مقیاسی با نام «مقیاس درونی‌سازی دین مسیحیت» تهیه و تدوین کرده‌اند. این مقیاس شامل ۱۲ ماده است که سبک جهت‌گیری مذهبی افراد را می‌سنجد و سؤالات آن به‌صورت ۴ گزینه‌ای پاسخ داده می‌شوند. این مقیاس بر روی ۱۰۵ دانشجوی پسر و دختر با میانگین سنی ۲۱ سال، هنجاریابی شده است.

---

¹ . Benson, Donahue & Erickson

² . Morrow, Worthington & McCulough

³ . Ryan, Rigby & King

برای سنجش اعتبار مقیاس از روش تحلیل عاملی استفاده شد که نتایج نشان‌دهنده دو عامل بود. به‌منظور بررسی روایی مقیاس نیز روایی سازه آن ارزیابی شد. روایی تفکیکی و روایی همگرایی مقیاس نیز بررسی شد که نتایج نشان‌دهنده روایی بالای این مقیاس بود.

هانسبرگر^۱ و همکاران (۱۹۹۳) اقدام به تهیه و تدوین مقیاس شکل‌های مذهبی کردند. آنان به این منظور ۱۰ قطعه توصیفی از شکل‌های مذهبی را تهیه کردند و به آزمودنی‌ها می‌دادند و از آنان می‌خواستند تا نظر خود را درباره این شکل‌ها بر روی پیوستار ۱۰ قسمتی (ابتدا چنین شکی ندارم = ۱ و خیلی شک دارم = ۱۰) درجه‌بندی کنند. نتایج مطالعه آنان نشان داد که پاسخ به مقیاس شکل‌های مذهبی با تأکید مذهبی در دوران کودکی رابطه منفی و معناداری دارد.

کالدستاد و استیفوس - هانسن^۲ (۱۹۹۳) نیز مقیاسی با عنوان باورهای لیبرال ساختند. آن‌ها برای این کار از نظریه ویگرت^۳ در مورد انواع بنیادگرایی در مسیحیت استفاده کردند. این مقیاس دارای ۸ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای (به‌شدت مخالفم = ۱ و به‌شدت موافقم = ۵) نمره‌گذاری شده است.

برای سنجش اعتبار این مقیاس از ضریب آلفای کرونباخ ($\alpha = 0.77$) و به‌منظور سنجش روایی مقیاس، از روایی محتوایی و روایی همگرا استفاده شده است. نتایج نشان داد که این مقیاس همبستگی به‌نسبت زیادی (-0.48) با فهرست محافظه‌کارگرایی اخلاقی وودرام^۴ که بیانگر روایی بالای مقیاس است، دارد.

باست^۵ و همکاران (۱۹۹۰، ۱۹۹۴) برای بررسی تفاوت‌های تحولی در مفهوم‌سازی خداوند، پرسشنامه اندازه‌گیری غیرکلامی مفهوم خداوند را ساختند. فرم اولیه این مقیاس (باست و همکاران، ۱۹۹۰) شامل ۲۱ تصویر از خداوند است که توسط کودکان ۲ تا ۱۲ ساله کشیده شده است. فرم دوم این پرسشنامه (باست و همکاران، ۱۹۹۴)، علاوه بر ۲۱ تصویر موجود در فرم اولیه، شامل ۳۳ تصویر جدید از خداوند است (در مجموع ۵۴ تصویر از خداوند). برای بررسی اعتبار این پرسشنامه از روش خاصی استفاده نشده است.

^۱ . Hunsberger

^۲ . Kaldestad, Stifoss- Hanssen

^۳ . Weigert

^۴ . Wodrum

^۵ . Bassett

کینگ، اسپیک و توماس^۱ (۱۹۹۵) به‌منظور پاسخ به این پرسش که آیا می‌توان باورهای فلسفی، مذهبی و معنوی بیمارانی را که به‌دلیل بیماری سخت به بیمارستان رجوع می‌کنند ارزیابی کرد، مقیاسی با نام «مصاحبه آزاد برای باورهای معنوی و مذهبی» ساختند. این مقیاس سه بخش دارد؛ بخش اول شامل اطلاعات جمعیت‌شناختی است، بخش دوم نوع بیماری را مشخص می‌کند و بخش سوم شامل سؤالات مذهبی است. این مقیاس برای سه گروه استانداردسازی شده است: ۱- گروهی از کارمندان بیمارستان، ۲- تعدادی از بیماران و ۳- افرادی که به‌شدت اعتقادات مذهبی داشتند.

تحلیل‌عاملی بیانگر وجود دو عامل باورهای معنوی و باورهای فلسفی در این مقیاس است. اعتبار این مقیاس از طریق بررسی همسانی درونی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای خرده‌مقیاس‌های این مقیاس ارزیابی شد. ضریب آلفای کرونباخ برای خرده‌مقیاس باورهای معنوی برابر با ۰/۸۱ و برای باورهای فلسفی برابر با ۰/۶۰ بود. برای سنجش روایی مقیاس از دو روش استفاده شد: ۱- تعیین میزان رابطه موجود بین باورهای معنوی و انجام اعمال مذهبی و ۲- مقایسه نمره‌های مقیاس معنوی در سه گروه که نتایج نشان‌دهنده روایی بالای پرسشنامه بود.

دی و نیدز^۲ (۱۹۹۵) به مقایسه سطوح قضاوت اخلاقی و قضاوت مذهبی نوجوانان و بزرگسالان بلژیکی فرانسوی زبان پرداختند. آنها به‌این‌منظور ۱۹۴ آزمودنی زن و مرد را از ۵ گروه سنی و با تحصیلات متفاوت انتخاب کردند و مورد مطالعه قرار دادند. آنها برای سنجش قضاوت اخلاقی از نسخه ترجمه شده تفکر اخلاقی - اجتماعی (فرم کوتاه شده) استفاده کردند و برای ارزیابی قضاوت مذهبی آزمودنی‌ها، پرسشنامه مخصوصی طراحی کردند که سطوح قضاوت اخلاقی را می‌سنجید. نتایج نشان داد که نمره‌های قضاوت اخلاقی نسبت به قضاوت مذهبی در بین سن، جنسیت و سطح تحصیلات مختلف بالاتر بود، اگرچه این تفاوت معنادار نبود. به عبارت دیگر، نمره‌های قضاوت اخلاقی زنان بالاتر از مردان ۱۲ تا ۲۰ ساله بود و فقط افرادی که تحصیلات متوسطه داشتند، نمره‌های بالاتری را در قضاوت اخلاقی دریافت کردند.

پفیر و والتی^۳ (۱۹۹۵) نیز مقیاسی با عنوان «مقیاس تعهد مذهبی» ساختند. این مقیاس شامل ۵۱ ماده است که ۲۰ ماده آن از مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا آلپورت (۱۹۶۷) برگرفته شده است. این مقیاس برای بیماران روانی زن و مردی با میانگین سن ۳۶ سال، هنجاریابی شده است. روایی مقیاس نیز با استفاده از محاسبه همبستگی بین این مقیاس و دیگر مقیاس‌های مذهبی ارزیابی شد.

¹ . King , Speck & Tomas

² . Day & Naedts

³ . Pfeffer & Waeltly

هال و ادوارد^۱ (۱۹۹۶) نیز مقیاسی با عنوان «پرسشنامه ارزیابی معنوی» تهیه و تدوین کردند. با استفاده از این پرسشنامه می‌توان رشد معنوی و بلوغ معنوی افراد را ارزیابی کرد.

این مقیاس ۴۳ ماده دارد که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. برای بررسی اعتبار پرسشنامه از روش تحلیل عاملی استفاده شد که نتایج بیانگر ۵ عامل در این پرسشنامه بود. اعتبار بازآزمایی پرسشنامه نیز محاسبه شد که ضریب اعتبار برابر با ۰/۹۳ به دست آمد. به منظور بررسی روایی پرسشنامه، روایی سازه آن ارزیابی شد. به این منظور همبستگی بین این پرسشنامه و پرسشنامه روابط موضوعی بل^۲ (۱۹۹۱) محاسبه شد. نتایج بیانگر روایی سازه این پرسشنامه بود.

گیسون و فرانسیس^۳ (۱۹۹۶) «مقیاس باورهای بنیادگرایان مسیحی» را ساختند. این مقیاس، یک مقیاس تک‌بعدی برای اندازه‌گیری یک سازه منفرد با عنوان «بنیادگرایی» و دارای ۱۲ ماده است و برای جوانان و بزرگسالان به کار می‌رود. اعتبار این مقیاس با استفاده از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ارزیابی شده است ($\alpha = 0.92$).

روایی سازه این مقیاس نیز از طریق محاسبه همبستگی آن با سه فهرست اعمال مذهبی مسیحی ارزیابی شده است. همبستگی‌های معناداری در تمام موارد برای فراوانی شرکت در کلیسا ($F = 0.44$)، دعا و نمازخواندن ($F = 0.50$) و خواندن کتاب مقدس به صورت انفرادی ($F = 0.47$) به دست آمد.

هاورث، هیل و گلیدن^۴ (۱۹۹۶) در پژوهشی دینداری والدین کودکان با اختلال‌های تحولی را اندازه‌گیری کردند. آنها به این منظور از مقیاس ۱۲ ماده‌ای نگرش مذهبی استفاده کردند. نتایج نشان داد مادرانی که در مصاحبه خود به‌طور خودانگیخته‌ای^۵ به مذهب اشاره کرده بودند، خود را نیز در مقیاس مذهبی بودن بالاتر از مادرانی که به مذهب اشاره‌ای نکرده بودند، درجه‌بندی کردند. همچنین مادرانی که به‌طور مثبت‌تری درباره مذهب صحبت می‌کردند، نمره‌های بالاتری را در مقیاس مذهبی بودن دریافت کردند. از طرفی، تحلیل محتوای داده‌های داستانی نشان داد مطالبی که مادران درباره مذهب می‌گویند، اغلب جنبه مثبت و اشاره به این نکته دارد که چگونه اعتقادات مذهبی به آنان کمک می‌کند تا با داشتن یک فرزند دچار اختلال تحولی، سازگار شوند و با آرامش وی را تربیت و پرورش دهند.

¹ . Hall & Edwards

² . Bell

³ . Gibson & Francis

⁴ . Haworth, Hill & Glidden

⁵ . spontaneously

نیکلاس و دیورهم^۱ (۱۹۹۶) با هدف اعتباریابی مقیاس مذهبی روهرباف و جسور^۲، این مقیاس را روی ۱۸۱۷ دانشجوی سال اول دانشگاه اجرا و روایی آن را بررسی کردند. با استفاده از گروه‌های ملاکی، روایی مقیاس تأیید شد. به عبارت دیگر، مشاهده شد که مذهبی بودن تابعی از باورهای بنیادگرایی مذهبی است.

کوانینگ، پاترسن و میدور^۳ (۱۹۹۷) مقیاسی با عنوان «شاخص‌های مذهبی» ساختند. این مقیاس سه بعد مهم در مذهب را می‌سنجد: دینداری سازمانی، دینداری غیر سازمانی و دینداری درون‌زاد. این مقیاس ۵ ماده دارد. دو ماده اول مقیاس، دینداری سازمانی و غیرسازمانی را می‌سنجد و ۳ ماده دیگر آن، از مقیاس دینداری درون‌زاد (هوج^۴، ۱۹۷۲) انتخاب شده است.

کناکس، لانگهوف و والترز^۵ (۱۹۹۸) به منظور بررسی دینداری و معنویت در دانشجویان دانشگاه ۲۳۵ دانشجوی ۱۸ تا ۲۶ ساله را از سه دانشگاه جنوب شرقی انتخاب و یک پرسشنامه ۱۴۰ آیتمی مورد اعتماد را که برای ارزیابی جهت‌گیری معنوی و مذهبی نسبت به زندگی ساخته شده بود، روی آنها اجرا کردند. این پرسشنامه ترکیبی از مقیاس دینداری روهرباف - جسور و مقیاس معنویت آلپورت بود. دانشجویان جهت‌گیری درونی معنوی - مذهبی را از خود نشان دادند که به‌طور معناداری با عزت نفس بالا، تمایل به رشد و شکوفایی و رفتارهای ضداجتماعی پایین در ارتباط بود.

فرانسیس و گریر^۶ (۱۹۹۹) در پژوهشی با نام تجربه مذهبی و نگرش نسبت به مسیحیت در میان نوجوانان پروتستان و کاتولیک ایرلند شمالی، ۱۰۳۴ دانش‌آموز دبیرستانی کاتولیک و ۱۰۹۵ دانش‌آموز دبیرستانی پروتستان را مورد مطالعه قرار دادند. کلیه این دانش‌آموزان مقیاس نگرش نسبت به مسیحیت فرانسیس را تکمیل کردند. نتایج نشان داد که احتمال بیشتری می‌رود که دختران داشتن تجربه مذهبی از خداوند را گزارش کنند تا پسران. همچنین دانش‌آموزان کاتولیک نسبت به دانش‌آموزان پروتستان، داشتن تجربه مذهبی از خداوند را بیشتر گزارش کرده بودند. این نتایج نشان‌دهنده شباهت‌هایی میان نوجوانان کاتولیک و پروتستان از نظر ادراک راه‌اندازهای تجربه مذهبی بود. از طرفی، مشاهده شد قدرشناسی، بازشناسی و نامگذاری تجربه دینی دانش‌آموزان، بخش مهمی از شکل‌گیری نگرش‌های آنان است و دیدگاه مثبت‌تری را نسبت به مسیحیت در آنان ترویج می‌دهد.

---

¹ . Nicholas & Durrheim

² . Rohrbaugh & Jessor

³ . Koenig , Patterson & Meador

⁴ . Hoge

⁵ . Knox, Langehough & Walters

⁶ . Francis & Greer

بrazelton، فراندسن و مک کاون^۱ (۱۹۹۹) با هدف بررسی تعامل بین دین و علم، پرسشنامه‌ای برای سنجش نگرش‌های دینی دانشجویان دانشگاه تدوین کردند. آنان پس از اجرای این پرسشنامه دریافتند که دینداری بر نگرش‌های دانشجویان نسبت به علم، به عنوان یک حرفه، و بر باورهای آنان نسبت به مفاهیم و شواهد علمی تأثیر بسزایی دارد. همچنین آنان مشاهده کردند که دینداری عامل مؤثری در برنامه‌ریزی آموزش علوم است.

گریس^۲ (۲۰۰۰) نیز در مقاله‌ای با نام "معرفی کلیه مقیاس‌های دینداری" به معرفی کتاب معروف هیل و هود^۳ (۱۹۹۹) به نام "اندازه‌گیری دینداری"، پرداخته و خلاصه‌ای از این کتاب تهیه کرده است. گریس (۲۰۰۰) در این خلاصه‌نویسی ضمن ارائه بیوگرافی علمی مختصر از نویسندگان کتاب، ذکر کرده که این کتاب حاوی ۱۲۶ ابزار روانشناختی است که توسط نویسندگان و پژوهشگران قبلی برای اندازه‌گیری دینداری طراحی شده است. به‌طورکلی، کلیه این ۱۲۶ مقیاس را می‌توان به ۱۷ مقوله طبقه‌بندی کرد که این ۱۷ مقوله، ۱۷ بخش کتاب هیل و هود (۱۹۹۹) را تشکیل می‌دهند. برای مثال فصل‌های مختلفی از کتاب به ارائه مقیاس‌هایی اختصاص دارد که باورها، اعمال، نگرش‌ها، جهت‌گیری‌ها، رشد و تحول، تعهد و تجربه دینی را می‌سنجند. همچنین این کتاب شامل مقیاس‌هایی است که معنویت و عرفان، مقیاس‌های مفهوم - خداوند، بنیادگرایی، بخشش و گذشت و نگرش نسبت به مرگ و زندگی پس از مرگ را می‌سنجد. شایان توضیح است، همان‌گونه که انتظار می‌رود، بین فصول کتاب همپوشی وجود دارد، زیرا بسیاری از سازه‌ها با حوزه‌های به هم مرتبطی سروکار دارند.

در این کتاب به همراه هر مقیاس خلاصه‌ای آمده که توسط یک خواننده مستقل تهیه شده است. این خلاصه‌ها که بیشتر جنبه ارزشیابی از مقیاس را دارند تا توصیف مقیاس، بسیار فشرده بوده و شامل اطلاعاتی درباره متغیرهای مورد بررسی، توصیف کلی از مقیاس و توضیحات اضافی درباره ساختار آن و هم چنین شواهد مربوط به روایی و اعتبار مقیاس است.

آدامسون^۴ و همکاران (۲۰۰۰) با استفاده از مدل معادلات ساختاری در اندازه‌گیری دینداری، اعتبار و روایی مقیاس رفتاری دینداری را ارزیابی کردند. آنان ساختار عاملی و اعتبار مقیاس رفتار مذهبی، اندازه‌های موجود برای نگرش مذهبی و مقیاس نگرش به مسیحیت فرانسیس را با استفاده از مدل معادلات ساختاری که بر روی داده‌های به‌دست‌آمده از ۱۳۵ دانشجوی ۱۸ تا ۵۶ ساله مشغول به تحصیل در دانشگاه‌های بریتانیا انجام شد، مورد ارزیابی قرار دادند. آنان با مروری تطبیقی، نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و آلفای کرونباخ را با نتایج و برآوردهای به‌دست‌آمده از مدل معادلات ساختاری مقایسه کردند. هر سه روش به نتایج تقریباً مشابهی منتهی شد.

¹ . Brazelton , Frandsen & MCKown

² . Grace

³ . Hood

⁴ . Adamson

ماکی، مانسون و گرانت^۱ (۲۰۰۱) با مطالعه زمینه‌یابی و با تأکید بر رویکرد جدید، تعهد مذهبی را در میان کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها اندازه گرفتند. این پژوهشگران به معرفی رویکردی جدید در مطالعه دینداری و اندازه‌گیری ابزار سنجش دینی پرداخته و با استفاده از داده‌های زمینه‌یابی، فهرست‌های جمع‌پذیری را ایجاد کرده‌اند که در آن آزمودنی‌ها یک نقطه از مقیاس را برای هر رفتاری که آنها به آن عمل می‌کنند، دریافت می‌کنند (فرض آنان این است که هر فعالیت به‌طور برابری در هر سنت مذهبی بهنجار است).

فردریک و پرایس^۲ (۲۰۰۱) نیز با هدف بررسی رابطه تفکر خلاق و دینداری، ۱۴۵ دانش‌آموز (۹۵ دانش‌آموز از فرقه مذهبی مورمون^۳ و ۵۰ دانش‌آموز غیر مورمون از دیگر فرقه‌های مسیحیت) را بررسی کردند. نتایج نشان داد که هیچ‌گونه رابطه معناداری بین دینداری و خلاقیت کلی وجود ندارد، اگرچه رابطه متوسطی بین دینداری و خلاقیت دینی مشاهده شد. با این حال، رابطه‌ای بین جهت‌گیری مذهبی درون‌زا با تفکر خلاق بالاتر و جهت‌گیری مذهبی برون‌زا و تفکر خلاقانه پایین‌تر مشاهده نشد. از طرفی، نتایج بیانگر تفاوت معنادار بین گروه‌های متعلق به فرقه مورمون و گروه‌های غیر مورمون در میزان خلاقیت، سطوح دینداری، رفتن به کلیسا و انگیزش دینی بود. به عبارت دیگر، افراد فرقه مورمون به دلیل جهت‌گیری - کنترل خشک و غیرقابل‌انعطاف خود در زندگی مذهبی‌شان کمتر خلاقیت دارند.

مالتبی^۴ (۲۰۰۲) به منظور کشف الگوهای عاملی پیشنهادشده برای مقیاس ۱۲ ماده‌ای عمومی درون‌زا - برون‌زا (الگوهای ۲عاملی و ۳عاملی) که گورساج و ونیل (۱۹۸۳) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند، آنها را روی ۴۱۶۰ آزمودنی اجرا کرد. مراحل و نتایج پژوهش او به شرح زیر است:

او معتقد است که اگرچه مقیاس جهت‌گیری مذهبی تهیه‌شده توسط آلپورت و راس (۱۹۶۷) مشهورترین ابزار اندازه‌گیری جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زاست، اما کاربرد آن برای تمام گروه‌های سنی باید با احتیاط صورت گیرد. او همچنین به معرفی مقیاس ۱۲ ماده‌ای عمومی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا پرداخته است. این مقیاس سنجش مذهب درون‌زا - برون‌زا را در کودکان و بزرگسالان تسهیل می‌کند، زیرا هر ماده از این مقیاس طرح شده است تا یک ماده را در مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا آلپورت منعکس سازد، با این تفاوت که از زبان ساده‌سازی‌شده‌ای در این مقیاس استفاده شده است. از طرفی، برخی پژوهشگران معتقدند که مقیاس آلپورت سه عامل دارد که عبارتند از: (۱) درون‌زا، (۲) برون‌زای شخصی (مذهب به

¹ . Mokabee, Monson & Grant

² . Frederick & Price

³ . mormon

⁴ . Maltby

عنوان منبع راحتی) و (۳ برونزای اجتماعی (مذهب به عنوان سود و نفع اجتماعی) (کرک پاتریک^۱، ۱۹۸۹؛ لیونگ و زاشار^۲، ۱۹۹۰).

مالتبی (۲۰۰۲) مقیاس ۱۲ ماده‌ای عمومی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا را روی ۴۱۶۰ آزمودنی ۱۲ تا ۶۸ ساله اجرا کرد (۱۷۰۲ مرد و ۲۴۵۸ زن). این آزمودنی‌ها از آمریکا، انگلیس، ایرلند شمالی و جمهوری ایرلند بودند.

نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده سه عامل جهت‌گیری درونی، جهت‌گیری بیرونی شخصی و جهت‌گیری بیرونی اجتماعی بود. همچنین مشاهده شد آزمودنی‌های اهل ایرلند شمالی، نمره‌های بالاتری را در عامل‌های جهت‌گیری بیرونی اجتماعی و بیرونی شخصی نسبت به آزمودنی‌های انگلیسی به دست آوردند، این تفاوت به لحاظ آماری معنادار بود ($p < 0.05$)؛ درحالی‌که بین زنان و مردان در هیچ یک از سه عامل مذکور تفاوت معناداری مشاهده نشد.

هانسبرگر، پرات و پانسر^۳ (۲۰۰۲) طی یک مطالعه طولی، شک‌های مذهبی^۴ را در جوانان دبیرستانی و دانشگاهی بررسی کردند و میزان ثبات، جست‌وجو برای پاسخ به این شک‌ها و روابط این شک‌های مذهبی را در آنان مورد ارزیابی و سنجش قرار دادند. آنان به این منظور مقیاس شک‌های مذهبی را تهیه و تدوین و روی آزمودنی‌ها اجرا کردند. نتایج نشان داد که سطح میانگین شک‌ها در جوانان در حد متعادل و متوسط بود و بیشترین شک‌ها بر اساس ناتوانی مذهب در بهتر ساختن افراد، مصونیت کتاب مقدس از خطا و لغزش و فشار برای قبول آموزش‌های مذهبی بود.

اسمیت، فاریس و دنتون^۵ (۲۰۰۳) پژوهشی با عنوان «شناخت دینداری درونی نوجوانان آمریکایی و نگرش‌های آنان نسبت به بیگانگی با مذهب» انجام دادند. آنان به منظور گردآوری اطلاعات، از نتایج مطالعات زمینه‌یابی ملی انجام‌شده درباره جوانان در آمریکا استفاده کردند و نتایج خود را با استفاده از آمار توصیفی بر سه بعد اساسی از دینداری درونی جوانان آمریکایی (اهمیت مذهبی، فراوانی دعا و نیایش و اعتقاد به زندگی پس از مرگ) و نگرش‌های این جوانان نسبت به بیگانگی نسبت به مذهب (موافقت با والدین، تأیید کردن کلیساها، تأثیر مطلوب کلیساها، کمک‌های مالی به کلیساها) متمرکز و گزارش کردند. شایان ذکر است که آزمودنی‌های این پژوهش را نوجوانان ۱۳ تا ۱۸ ساله تشکیل می‌دادند. نتایج پژوهش این پژوهشگران نشان داد که بیشتر نوجوانان آمریکایی اظهار کرده بودند که اعتقادات دینی نقش مهمی در زندگی آنان دارد (۳۰ درصد آنان اعتقادات

¹ . Kirkpatrick

² . Leong & Zachar

³ . Hunsberger, Pratt & Pancer

⁴ . religious doubts

⁵ . Smith, Faris & Denton

دینی را بسیار مهم، ۳۰ درصد تا حدودی مهم و ۴۰ درصد کم ارزیابی کردند). در مورد دعا و نیایش، نتایج نشان داد که ۴۰ درصد نوجوانان آمریکایی به صورت روزانه، ۲۲ درصد به صورت هفتگی، ۹ درصد به صورت ماهیانه یا بیشتر به دعا و نیایش می‌پردازند، در حالی که ۲۲ درصد اصلاً به دعا و نیایش نمی‌پردازند. در مورد زندگانی پس از مرگ نیز نتایج نشان داد که در حدود ۱/۴ نوجوانان پروتستان آمریکایی (۲۶ درصد) به زندگانی پس از مرگ اعتقاد دارند. همچنین بخشی از نوجوانان آمریکایی نسبت به مذهب بیگانه‌اند و حتی نسبت به مذهب خشونت نشان می‌دهند، در حالی که بخش بزرگ و بیشتر نوجوانان آمریکایی ۶۹ درصد نگرش مثبتی به مذهب دارند، به طوری که ۶۹ درصد آنها اظهار کردند که کلیسا نقش و تأثیر بسزایی در جامعه دارد، در حالی که فقط ۲۱ درصد نوجوانان اظهار کردند که کلیسا تأثیر بسیار کمی بر جامعه دارد و نوجوانانی که اظهار کرده بودند کلیسا هیچ تأثیری بر جامعه ندارد، برابر با ۱۰ درصد بود. از بین این نوجوانان فقط ۱۰ درصد اظهار کرده بودند که تاکنون هیچ کمکی به کلیسا نکرده‌اند و ۹۰ درصد بقیه اظهار کرده بودند که تاکنون کمک‌های نقدی زیادی به کلیسا کرده‌اند.

اسکیارا و گیوشو^۱ (۲۰۰۳) با هدف بررسی جهت‌گیری مذهبی و رشد هویت نژادی سفیدپوستان ۲۳۳ دانشجوی دانشگاه را در جنوب شرقی ایالات متحده آمریکا مورد مطالعه و بررسی قرار دادند. این پژوهشگران در مقدمه گزارش خود، بین معنویت و مذهب تمایز قائل شده و اظهار کرده‌اند که براساس نظر ریچاردز و برگین^۲ (۱۹۹۷)، معنویت به عنوان تجارب، باورها و پدیده‌های مرتبط با ابعاد وجودی و متعالی زندگانی، تعریف شده است، در حالی که مذهب به عنوان احساسات، باورها و اعمال خداپرستانه‌ای تعریف شده که اغلب و نه همیشه به‌طور عرضی و مذهبی و شخصی بیان می‌شوند (ص ۱۳۰)، بنابراین، مذهب زیرمجموعه‌ای از معنویت است.

در این مطالعه رشد هویت نژادی آزمودنی‌ها با استفاده از مقیاس نگرش هویت نژادی سفیدپوستان که هلمز و کارتر^۳ (۱۹۹۰) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند، ارزیابی شد و جهت‌گیری مذهبی آزمودنی‌ها در چهار بعد درون‌زا، برون‌زا، بنیادگرایی مذهبی و جست‌وجوی مذهبی با استفاده از مقیاس‌های زیر مورد سنجش قرار گرفت:

۱) مقیاس تجدیدنظرشده جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا تهیه‌شده توسط گورساج و ونبل (۱۹۸۳). این مقیاس نسخه تجدیدنظرشده‌ای از مقیاس اصلی آلپورت و راس (۱۹۶۷) در مورد جهت‌گیری مذهبی است. مقیاس شامل ۱۴ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است (به شدت مخالفم=۱ و به شدت موافقم=۵). گورساج و مک‌فرسون^۴ (۱۹۸۹) ضریب اعتبار ۰/۸۳ را برای خرده‌مقیاس درون‌زا و ۰/۶۵ را برای مقیاس برون‌زا گزارش کرده‌اند. اسکیارا و گیوشو

¹ . Sciarra & Gushue

² . Richards & Bergin

³ . Helms & Carter

⁴ . Mcpherson

(۲۰۰۳) نیز در این پژوهش آلفای کرونیباخ ۰/۸۳ را برای خرده‌مقیاس درون‌زا و ۰/۶۳ را برای خرده‌مقیاس برون‌زا گزارش کرده‌اند.

(۲) مقیاس جدید مذهب‌طلبی ۱۲ ماده‌ای که باتسون و شوینراد^۱ (۱۹۹۱) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند. این مقیاس جهت‌گیری جست‌وجویی را نسبت به مذهب بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای اندازه‌گیری می‌کند (به شدت مخالفم=۱ و به شدت موافقم=۵). باتسون و شوینراد (۱۹۹۱) آلفای کرونیباخ آن را برابر با ۰/۷۳ گزارش کردند.

(۳) مقیاس بنیادگرایی مذهبی که مقیاس ۶ ماده‌ای است و روی مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده و به‌منظور اندازه‌گیری بنیادگرایی مسیحی و با تأکید بر کمال و قدرت کتاب مقدس ساخته شده است. این مقیاس را مک فارلند^۲ (۱۹۸۹) تهیه و تدوین کرده و آلفای کرونیباخ آن برابر با ۰/۸۸ گزارش شده است. این مقیاس با جهت‌گیری مذهبی برون‌زا و مذهب‌طلبی به‌طور معنادار و منفی و با جهت‌گیری مذهبی درون‌زا به‌طور مثبت و معناداری مرتبط است. در پژوهش حاضر، ضریب آلفای کرونیباخ این مقیاس برابر با ۰/۸۶ گزارش شده است.

نتایج این پژوهش نشان داد که آشکال بسیار رشدیافته هویت نژادی که از راهبردهای پردازشگری شناختی پیچیده‌تری استفاده می‌کنند، با اشکال انعطاف‌پذیر جهت‌گیری مذهبی ارتباط دارد. به عبارت دیگر، نوع هویت نژادی غیر پیچیده که نژادگرایی آشکار نامیده می‌شود، با جهت‌گیری مذهبی قدرت‌طلب و سخت که فرقه نسلی^۳ نامیده می‌شود، رابطه معنادار و مثبت دارد. همچنین هویت نژادی پیچیده‌تری که "نژادگرایی باز" نامیده می‌شود، با جهت‌گیری مذهبی انعطاف‌پذیر و منسجمی که "تعهد و پرسشگری" نامیده می‌شود، رابطه معنادار مثبت دارد. به‌طورکلی، نتایج این پژوهش نشان داد که رشد هویت نژادی و جهت‌گیری مذهبی با یکدیگر ارتباط دارند.

جکسون و فرانسیس^۴ (۲۰۰۴) با استفاده از مفاهیم موجود در نظریه حساسیت تشویقی‌گری^۵ (RST)، به پیش‌بینی نگرش در مورد دین در زمینه سه متغیر وابسته در دینداری (شرکت در کلیسا، میزان دعا کردن و اهمیت کلیسا) از روی میزان اضطراب و تکانشی بودن^۶ پرداختند. براساس نظریه گری، نظام فعالیت رفتاری مبتنی بر تکانشی بودن است و تکانشی بودن و اضطراب از پیش‌بینی‌کننده‌های نگرش مذهبی‌اند. به این صورت که تکانشی بودن به‌طور مستقلی نگرش مضطربانه در مورد کلیسا را پیش‌بینی

¹ . Batson & Schoenrade

² . Mcfarland

³ . consolation in orderliness

⁴ . Jackson & Francis

⁵ . Gray

⁶ . Reinforcement Sensivity Theory (RST)

⁷ . Impulsivity

می‌کند و این نگرش‌ها پیش‌بینی‌کننده‌های مجاور و نزدیک سه متغیر وابسته ذکر شده هستند. این پژوهشگران با استفاده از مدل معادلات ساختاری که با استفاده از داده‌های به دست آمده از ۴۰۰ آزمودنی انجام شده بود، از نظریه حساسیت تشویقی‌گری حمایت کردند.

کشیر^۱ (۲۰۰۴) برای عملیاتی ساختن مفهوم معنویت^۲ و دینداری، دو پرسشنامه معنویت و دینداری را ترکیب و مورد استفاده قرار داده و سپس رابطه این دو متغیر را با مکان کنترل ارزیابی کرد. او دریافت که از بین سه متغیر سن، جنسیت و سطح تحصیلات، فقط جنسیت به‌طور معناداری معنویت را پیش‌بینی می‌کند. به این صورت که زنان دارای مکان کنترل درونی، از مردان دارای مکان کنترل درونی، معنوی‌تر بودند.

سahin^۳ و فرانسیس (۲۰۰۲) در انگلستان با یک گروه نمونه مسلمان ۳۸۱ نفری که سن آنها بین ۱۶ تا ۲۰ بود، اقدام به ساخت مقیاس نگرش به اسلام^۴ نمودند. این مقیاس دارای ۲۳ ماده است که عواطف مسلمانان را نسبت به اعمال و باورهای دینی مورد ارزیابی قرار می‌دهد. این پژوهش‌گران نشان دادند که نگرش مثبت به اسلام با بهزیستی روانی رابطه مستقیم دارد. توجه صرف به عواطف و پرداختن به اعمال و باورهای واقعی افراد را می‌توان از ایرادات این ابزار شمرد، که تنها در گروه نوجوانان روایی و اعتباریابی شده و کاربرد آن در گروه‌های دیگر همچنان مورد تردید است.

ابوریا (۲۰۰۶) با انجام مصاحبه با ۲۵ نفر مسلمان در اسرائیل و آمریکا و بررسی پیشینه دینی و علمی اسلام، مقیاس روانشناختی دینداری اسلامی^۵ را طراحی نمود. سپس این مقیاس از طریق اجرای اینترنتی بر روی ۳۴۰ مسلمان در سراسر دنیا اجرا شد. تحلیل عاملی داده‌های جمع‌آوری شده نشان داد که این ابزار دارای هفت عامل (باورهای اسلامی^۶، مفاهیم اخلاقی اسلامی^۷، شبهات دینی اسلامی^۸، وظایف، تعهدات و محرمات دینی اسلامی^۱، مقابله‌های دینی مثبت اسلامی^۲، ارزیابی عقوبت خداوندی^۳، ایمان‌آوری به اسلام^۴) است که کلیه این عوامل و کل مقیاس دارای روایی و اعتبار قابل قبول می‌باشد.

^۱ . Cheshire

^۲ . Spirituality

^۳ . Sahin

^۴ . Attitude Toward Scale (ATIS)

^۵ . Psychological Measures of Islamic religiousness (PMIR)

^۶ . Islamic beliefs

^۷ . Islamic ethical principles and universality

^۸ . Islamic religious struggle

در جدول ۲-۳ خلاصه‌ای از پژوهش‌های خارجی انجام‌شده در زمینه ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی که از سال ۱۹۹۰ تاکنون انجام‌شده، ارائه شده است.

---

¹ . Islamic religious duty, obligation and exclusivist

² . Islamis positive religious and identification

³ . Punishing Allah reappraisal

⁴ . Islamic religious conversion

جدول ۳-۲: خلاصه‌ای از پژوهش‌های خارجی انجام‌شده در زمینه ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	مشخصه‌های ابزار	جامعه آماری
۱	پاستویت	۱۹۹۰	نگرش نسبت به زنان مسیحی	محقق ساخته براساس متون دینی مسیحی	۳۴ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۶ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است.	بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال
۲	دادلی و کرایزه	۱۹۹۰	مقیاس رشد مذهبی	محقق ساخته براساس کتاب مقدس مسیحیت	۵۴ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است.	نوجوانان ۱۷ ساله
۳	شارپ	۱۹۹۰	مقیاس ارزشی کودکان مبلغان مسیحی	محقق ساخته براساس متون دینی	۱۸ سؤال که مرتبط با ارزش‌های مذهبی، عدالت‌خواهی و بافت‌های بین فرهنگی مذهبی است و همگی به صورت چندگزینه‌ای هستند.	بزرگسالان و نوجوانان ۱۷ تا ۴۳ ساله برزیلی
۴	پارگامنت و همکاران	۱۹۹۰	مقیاس فعالیت‌های مقابله‌ای مذهبی	محقق ساخته براساس مصاحبه‌های ساختار یافته با آزمودنی‌ها	۳۱ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند و ۶ نوع مقابله مذهبی را می‌سنجند.	بزرگسالان متعلق به فرهنگ‌های مذهبی متفاوت
۵	کاس و همکاران	۱۹۹۱	شاخص‌های تجارب معنوی مهم	محقق ساخته براساس متون دینی	۷ سؤال که همگی به صورت چندگزینه‌ای هستند.	بزرگسالان مبتلا به سرطان
۶	لاورنس	۱۹۹۱	پرسشنامه تجسم خداوند	محقق ساخته براساس متون مذهبی	۱۵۶ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند و شامل شش خرده‌مقیاس است.	جوانان و بزرگسالان بالای ۲۰ سال
۷	آلتی میر و هانس برگر	۱۹۹۲	مقیاس بنیادگرایی مذهبی	محقق ساخته براساس کتاب مقدس	۲۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۹ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان
۸	فرانسیس	۱۹۹۲	مقیاس نگرش نسبت به مسیحیت	محقق ساخته براساس متون و منابع دینی	—	بزرگسالان روحانی
۹	گریر و فرانسیس	۱۹۹۲	مقیاس طرد مسیحیت	محقق ساخته براساس متون دینی	۲۰ سؤال چندگزینه‌ای	نوجوانان کاتولیک و پروتستان ایرلند شمالی
۱۰	فرانسیس و گریر	۱۹۹۲	مقیاس ارزش‌های اخلاقی مسیحیت	محقق ساخته براساس کتاب مقدس	۱۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان

ادامه جدول ۲-۳

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	مشخصه‌های ابزار	جامعه آماری
۱۱	ستی و سلیگمن	۱۹۹۳	مقیاس نگرش مذهبی	محقق ساخته براساس متون مذهبی	۱۷ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۷ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	نوجوانان و بزرگسالان بالاتر از ۱۶ سال
۱۲	بنسون، دونا هو و اریکسون	۱۹۹۳	مقیاس رشد اعتقادی	محقق ساخته براساس متون و منابع مذهبی	۳۸ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۷ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان مسیحی
۱۳	سایور و سایور	۱۹۹۳	آزمون پاسخ‌های مذهبی و موضوعات معنوی	محقق ساخته براساس روش‌های فرافکن مانند TAT	۱۱ کارت که بر روی هر کدام یک تصویر سیاه و سفید از اعمال مذهبی مشاهده می‌شود.	کلیه ی سنین
۱۴	مورو، ورتینگتون و مک کالوف	۱۹۹۳	مقیاس ارزش‌های مذهبی	محقق ساخته متون و منابع دینی	۶۲ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند و ۷ بعد از دینداری را می‌سنجند.	بزرگسالان
۱۵	رایان، ریگی و کینگ	۱۹۹۳	مقیاس درونی‌سازی دین مسیحیت	محقق ساخته براساس کتاب مقدس	۱۲ سؤال که همگی چهارگزینه‌ای هستند.	دانشجویان دختر و پسر ۲۰ تا ۲۳ ساله
۱۶	هانسبرگر و همکاران	۱۹۹۳	مقیاس شکل‌های مذهبی	محقق ساخته براساس روش‌های فرافکن	۱۰ کارت که هر کدام حاوی یک تصویر مذهبی بود و از آزمودنی‌ها خواسته می‌شد تا این شکل‌ها را روی طیف لیکرت ۱۰ درجه‌ای نمره‌گذاری کنند.	بزرگسالان
۱۷	کالدستاد و هانسن	۱۹۹۳	مقیاس باورهای لیبرال	محقق ساخته براساس الگوی ویگرت از بنیادگرایی مسیحی	۸ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان
۱۸	باست و همکاران	۱۹۹۳	مقیاس اندازه غیرکلامی مفهوم خداوند	محقق ساخته براساس روش‌های فرافکن	۵۴ کارت که هر کدام حاوی تصویری از خداوند است.	کودکان ۲ تا ۱۲ ساله
۱۹	کینگ، اسپیک و توماس	۱۹۹۵	مصاحبه آزاد برای باورهای معنوی و مذهبی	محقق ساخته براساس متون دینی	این مقیاس سه بخش دارد که هر کدام یک بُعد از دینداری را می‌سنجند.	بزرگسالان سالم و مبتلا به اختلالات روانی

ادامه جدول ۳-۲

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	مشخصه‌های ابزار	جامعه آماری
۲۰	دی نیدتز	۱۹۹۵	مقیاس تفکر اخلاقی- اجتماعی	ترجمه مقیاس ساخته شده توسط دیگر محققان	—	کودکان و نوجوانان ۱۲ تا ۲۰ ساله
۲۱	پیففر و والتی	۱۹۹۵	مقیاس تعهد مذهبی	محقق ساخته با استفاده از مقیاس آلپورت	۵۱ سؤال که بر روی طیف لیکرت نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان مبتلا به اختلال‌های روانی
۲۲	هال و ادوارد	۱۹۹۶	پرسشنامه ارزیابی معنوی	محقق ساخته براساس متون دینی	۴۳ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	بزرگسالان
۲۳	گیبسون و فرانسیس	۱۹۹۶	مقیاس باورهای بنیادگرایی مسیحی	محقق ساخته براساس متون دینی	۱۲ ماده که همگی یک سازه منحصربه‌فرد با عنوان بنیادگرایی را می‌سنجند.	جوانان و بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال
۲۴	هاروث، هیل و گیلدن	۱۹۹۶	مقیاس نگرش مذهبی	ساخته شده توسط سایر محققان و مصاحبه با آزمودنی‌ها	۱۲ سؤال چهارگزینه‌ای	بزرگسالان دارای کودکان مبتلا به اختلال‌های تحولی
۲۵	نیکلاس و دیور هیسم	۱۹۹۶	مقیاس مذهبی روهر باف و جسور	ساخته شده توسط ره‌رباف و جسور براساس متون دینی	—	دانشجویان سال اول دانشگاه

۲۶	کوانینگ، پاترسن و میدور	۱۹۹۷	شاخص های مذهبی	محقق ساخته با استفاده از مقیاس دینداری هوج (۱۹۷۲)	۵ سؤال که دینداری سازمانی، غیر سازمانی و درون سو را می‌سنجند.	بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال
۲۷	کناکس، لانگهوف و والترز	۱۹۹۸	مقیاس جهت‌گیری‌های مذهبی به زندگی	ساخته شده توسط دیگر محققان براساس متون دینی، مقیاس آلپورت و مقیاس روهرباف و جسور	۱۴۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	دانشجویان ۱۸ تا ۲۶ ساله آمریکایی
۲۸	فرانسیس و گریر	۱۹۹۹	مقیاس نگرش به مسیحیت	محقق ساخته براساس کتاب مقدس	—	نوجوانان دبیرستانی کاتولیک و پروتستان
۲۹	برازلتون، فراندسن و مک کاون	۱۹۹۹	مقیاس سنجش نگرش‌های دینی	محقق ساخته براساس متون دینی	—	دانشجویان
۳۰	گریس	۲۰۰۰	معرفی کلیه مقیاس‌های دینداری	جمع‌آوری و منتشر شده در کتاب هیل و هود (۱۹۹۹)	—	—

ادامه جدول ۳-۲

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقیاس	نوع ابزار	مشخصه‌های ابزار	جامعه آماری
۳۱	ماکی، مانسون و گرانت	۲۰۰۱	شاخص‌های اندازه‌گیری نگرش دینی	محقق ساخته براساس مطالعات زمینه یابی	—	بزرگسالان کاتولیک و پروتستان
۳۲	فردریک و پرایس	۲۰۰۲	مقیاس جهت‌گیری مذهبی	محقق ساخته براساس مقیاس آلپورت	۲۵ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	دانش‌آموزان متعلق به فرقه‌های مختلف مسیحیت
۳۳	مالتبی	۲۰۰۲	مقیاس عمومی جهت‌گیری مذهبی	ساخته شده توسط گورساش و نبل (۱۹۸۳)	۱۲ سؤال چندگزینه‌ای	کودکان، نوجوانان و بزرگسالان-سنین ۱۲ تا ۶۸ ساله آمریکایی، انگلیسی و ایرلندی
۳۴	هانسبرگر، پرات و بانسر	۲۰۰۲	مقیاس شک‌های مذهبی	محقق ساخته براساس مصاحبه‌های ساختار یافته با آزمودنی‌ها	—	نوجوانان دبیرستانی
۳۵	اسمیت، فاریس و دنتون	۲۰۰۳	مقیاس پیگانگی با مذهب	محقق ساخته براساس متون و منابع دینی و مصاحبه‌های ساختار یافته با آزمودنی‌ها	—	نوجوانان ۱۳ تا ۱۸ ساله آمریکایی
۳۷	اسکیارا و گیوشو	۲۰۰۳	مقیاس جهت‌گیری مذهبی و معنوی	محقق ساخته براساس الگوی ریچاردز و برگین (۱۹۹۷)، مقیاس گورساش و ونسبل (۱۹۸۳)، مقیاس مذهبی باتسون و شوارتز (۱۹۹۱) و مقیاس بنیادگرایی مذهبی فارلند (۱۹۸۹)	۳۴ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند.	دانشجویان دانشگاه‌های جنوب شرقی آمریکا

۳۸	حنيف خان و واتسون	۲۰۰۶	مقياس نگرش سنج اسلامي ساهين - فرانسيس	ساهين - فرانسيس (۲۰۰۲) بر اساس اعمال و باورهاي اسلامي اين مقياس را ارائه کرده اند	۲۱ سؤال با مقياس ليكرت پنج درجه اي كاملا مخالف تا كاملا موافق با سه عامل ارتباط تجربي باورها، تعهد به خدا و انجام اعمال ديني	۱۵۰ دانشجوي دختر و پسر دانشگاه كراچي
----	-------------------	------	---------------------------------------	---	--	--------------------------------------

ادامه جدول ۲-۳

شماره	نام محقق	سال پژوهش	عنوان مقياس	نوع ابزار	مشخصه هاي ابزار	جامعه آماری
۳۹	ياگر، گلي، آيو، لين، اسلواني و وين استين	۲۰۰۶	مقياس وابستگي ديني	محقق ساخته براساس مصاحبه و دين هاي بودايي، مسيحيت و اسلام	۱۰ سؤال با الگوي ليكرت چهار درجه اي	۱۹۹۹ زنداني بالاي ۶۰ سال در كشور تايوان
۴۰	ابوريا	۲۰۰۷	سنجه روانشناختي دينداري اسلامي	محقق ساخته براساس مصاحبه	داراي هفت زيرمقياس با عناوين باورهاي اسلامي، مفاهيم اخلاقي اسلامي، شبهات ديني اسلامي، وظايف، تعهدات و محرمات ديني اسلامي، مقابله هاي ديني مثبت اسلامي، ارزيايي عقوبت خداوندي، ايمان آوري به اسلام	۳۴۰ مسلمان از سراسر دنيا

۴۱	تان و گل	۲۰۰۸	پرسشنامه دینداری یهودی - مسیحی	براساس خزانه سؤالات یونگ (۱۹۷۶) باورها و اعمال دینی یهودیان و مسیحیان	۲۸ سؤال، ۱۷ سؤال برای باورها، تجربه‌ها و مناسک و ۱۱ سؤال برای شناخت و دانش دینی
۴۲	سیرین، بیکن، یر، فاین، زال و کاتسیا بنکاس	۲۰۰۸	مقیاس اعمال دینداری	براساس مطالب دین اسلام	مقیاس ۶ سؤالی مشارکت در اعمال دینی با مقیاس چهاردرجه‌ای لیکرت ۹۷ مرد و زن آمریکایی مسلمان ۱۸ تا ۲۸ ساله

خلاصه فصل

در این فصل با رویکردهای متفاوت به دین، کنش دین مبتنی بر آن، رویکردها و پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه کنش‌وری دین آشنا شدیم. سپس سیر تحول سنجش نگرش مذهبی و دینداری بررسی شد، آنگاه ساختار دین و نظریات دانشمندان غربی و نیز صاحب‌نظران مسلمان در مورد ابعاد دین و مؤلفه‌های دینداری معرفی شد. پژوهش‌های خارجی انجام‌شده در زمینه ساخت، هنجاریابی و رواسازی مقیاس‌های دینی ذکر شد. پس از آن به بررسی مبانی نظری پژوهش‌های انجام‌شده اخیر در ایران در زمینه مقیاس‌های نگرش دینی اسلامی پرداخته شد. ساختار دینداری و مؤلفه‌های آن نیز به تفصیل و با استناد به آیات و روایات با کارشناسی دقیق تبیین شد. ویژگی‌های روش‌شناسی و چگونگی انجام پژوهش حاضر در فصل بعد بررسی خواهد شد.

فصل سوم

روش پژوهش

در این فصل، روش‌شناسی پژوهش از نظر طرح پژوهشی، جامعه و گروه نمونه، ابزار پژوهش و نتایج مطالعات مقدماتی پژوهش مطرح می‌شود. در بحث طرح پژوهش، ضمن معرفی طرح، به دلیل مناسب بودن آن برای پاسخگویی به سؤالات پژوهشی طرح پرداخته می‌شود. جامعه آماری پژوهش و گروه نمونه نیز معرفی شده و روش تعیین حجم گروه نمونه مناسب و معرف جامعه آماری و نیز روش نمونه‌گیری از جامعه آماری بررسی می‌شود. در بررسی ابزار پژوهش که در واقع هدف اصلی پژوهش حاضر نیز ابزارسازی برای سنجش دینداری است، فرایند تهیه مخزن سؤالات اولیه و سه مرحله مطالعه مقدماتی مطرح و یافته‌های آن بررسی خواهد شد. در مطالعه مقدماتی، خصوصیات فنی لازم برای پرسشنامه سنجش دینداری بررسی و در نهایت پس از تدوین ابزار، نحوه گردآوری داده‌ها از گروه نمونه دانشجویان و روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها معرفی می‌شود.

طرح پژوهش

طرح پژوهش حاضر توصیفی (یا غیرآزمایشی)، از نوع ابزارسازی^۱ است. پژوهش ابزارسازی پژوهشی است کنترل‌شده در مورد جنبه‌های نظری و کاربردی اندازه‌گیری، ریاضیات و آمار و راه‌های جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها (کرلینگر^۲، ۱۹۸۶؛ ترجمه شریفی و نجفی زند، ۱۳۷۶). به اعتقاد کرلینگر، شاید گسترده‌ترین و دقیق‌ترین زمینه‌های پژوهش روش‌شناختی در روانشناسی و علوم تربیتی، اندازه‌گیری و تحلیل آماری باشد. در حیطه اندازه‌گیری، پژوهشگر اساساً به دنبال شناسایی و اندازه‌گیری متغیرهای روانشناسی و بررسی آنها از جنبه‌های نظری و عملی است. ساختن ابزارهای اندازه‌گیری، مقیاس‌بندی، تحلیل سؤالات مقیاس‌ها، تعیین روایی و اعتبار ابزار، از جمله مهم‌ترین فعالیت‌های پژوهشگر روش‌شناسی است. شاید در یک عبارت عام فعالیت روش‌شناس اندازه‌گیری را بتوان این گونه تشریح کرد: ساخت، پایاسازی، رواسازی و هنجاریابی و در نهایت استانداردسازی مقیاس‌های اندازه‌گیری. بر این اساس، از آنجا که هدف پژوهش حاضر ساخت و استاندارد کردن یک مقیاس دینداری است، می‌توان آن را یک طرح پژوهش ابزارسازی نام برد.

^۱ . Instrumentation

^۲ . Kerlinger

روش تحقیق

این تحقیق که با عنوان «آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران» صورت گرفت، در دو مرحله انجام شد؛ مرحله اول، «آماده‌سازی مقیاس دینداری» و مرحله دوم، «ارزیابی سطوح اقشار جامعه ایران» بر اساس یک آزمون کارا و دارای مشخصات روان‌سنجی قابل قبول بود. این دو مرحله از نظر زمانی پیوند داشت و بدون انجام مرحله اول، انجام مرحله دوم امکان‌پذیر نبود.

روش انجام این دو مرحله براساس اینکه دو هدف مجزا را دنبال می‌کنند، شیوه‌ها و مراحل مختلفی از نظر روش‌شناسی پژوهش دارند، به این معنا که هر یک از آنها شیوه نمونه‌گیری و مراحل جمع‌آوری و تحلیل داده‌های متفاوتی داشتند. مرحله اول این تحقیق از نظر هدف در زمره پژوهش‌های تحقیق و توسعه و مرحله دوم، جزو تحقیقات بنیادی یا پیش‌نیاز تحقیقات بنیادی قرار می‌گیرد (سرمد و همکاران، ۱۳۷۶). از سوی دیگر، مرحله اول به لحاظ شیوه گردآوری داده‌ها (طرح تحقیق)، از نوع توصیفی - روش‌شناختی و مرحله دوم از نظر شیوه گردآوری داده‌ها توصیفی - پیمایشی است (کرلینگر^۱، ترجمه شریفی و نجفی‌زاده، ۱۳۸۰)، زیرا پس از تدوین مقیاس مناسب طی یک مطالعه پیمایشی، به ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران پرداخت.

جامعه آماری

این تحقیق در راستای آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی نگرش دینی اقشار مختلف جامعه ایران صورت گرفت، جامعه آماری افراد ۱۹ تا ۶۰ ساله خانوارهای مسلمان ساکن در سی (۳۰) شهر مرکز استان ایران بودند که حداقل تحصیلات سیکل به بالا داشته و به تکمیل پرسشنامه تمایل داشتند. شایان یادآوری است که چون مقیاس دینداری بر اساس مفروضه‌های اسلامی و تعالیم آن تدوین شده است، در مورد دیگر ادیان کاربردی نخواهد داشت.

واحد آماری

هر کدام از افراد خانوارهای معمولی مسلمان ساکن در ۳۰ شهر مرکز استان که در زمان اجرای طرح ۱۹ تا ۶۰ ساله بودند، واحد آماری این طرح را تشکیل می‌دهند. منظور از خانوار معمولی ساکن، یک یا چند نفر است که باهم در یک اقامتگاه ثابت زندگی می‌کنند. بنابراین خانوارهای دسته‌جمعی مانند مدارس، بیمارستان‌ها، خوابگاه‌ها، پادگان‌ها، آسایشگاه‌های روانی و ندامتگاه‌ها جزء واحد آماری پژوهش حاضر نیستند.

¹. Kerlinger

حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

همان‌طور که ذکر شد، پژوهش حاضر در دو مرحله قابل اجراست. مرحله آماده‌سازی مقیاس و مرحله ارزیابی. حجم کل نمونه مورد مطالعه پژوهش ۲۰۰۰۰ نفر تعیین شده که شرح جزئیات آن در هر مرحله آمده است.

مرحله آماده‌سازی مقیاس

برای اجرای مطالعه آماده‌سازی نمونه‌ای معرف در حدود ۴۴۰۳ نفر براساس متغیرهای فرقه‌های مذهبی (تشیع-تسنن)، پراکنندگی جغرافیایی (شمال، جنوب، مغرب، مشرق و مرکزی)، برخوردار - محروم و زبان گویش از طریق نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی انتخاب شد. مشخصات روان‌سنجی مانند روایی (سازه، همگرا، ملاکی) و اعتبار (آلفای کرونباخ) برای جامعه محاسبه شد. با توجه به ضرورت و حساسیت موضوع سنجش ملی دینداری، تصمیم گرفته شد که مرحله آماده‌سازی به صورت فردی (مراجعه به در منازل) باشد.

مرحله سنجش دینداری

مرحله اصلی براساس نمونه‌گیری به شیوه تصادفی طبقه‌ای نسبتی صورت گرفت و اجرای کامل ابزار سنجش روی نمونه ملی ۱۶۰۰۰ نفری انجام شد.

دلایل انتخاب روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی: الف) در مواردی که افراد جامعه مورد پژوهش از نظر صفات غیرمشترک در جامعه ناهمگون و این صفات غیرمشترک در نتیجه تحقیق تأثیر مهمی داشته است، نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای بهترین شیوه نمونه‌گیری در آن پژوهش است؛ ب) این شیوه از نمونه‌گیری در مقایسه با شیوه‌های دیگر نمونه‌گیری، دقت بیشتری دارد، زیرا در این شیوه نمونه‌گیری احتمال آنکه افراد طبقه‌ای از جامعه در میان افراد نمونه نماینده‌ای نداشته باشند، صفر است و در گروه نمونه از هر طبقه نماینده‌ای وجود خواهد داشت (شریفی، ۱۳۸۳؛ ج) نمونه‌گیری طبقه‌ای نسبتی، نوعی از نمونه‌گیری طبقه‌ای است که نسبت هر زیرگروه در نمونه با نسبت آن در جامعه یکسان است و زمانی که پژوهشگر قصد نتیجه‌گیری از کل نمونه و تعمیم یافته‌ها به کل جامعه را دارد، دقیق‌ترین نوع نمونه‌گیری است (کال، بورگ و گال، ترجمه نصر و همکاران، ۱۳۸۲).

شیوه انتخاب گروه نمونه

شیوه انتخاب افراد نمونه به این صورت بود که ابتدا کلیه افراد جامعه به دوازده ناحیه استانی تقسیم شدند. این کار تقریباً براساس قومیت صورت گرفت. در بعد در هر یک از نواحی، اعضای گروه به دو گروه جنسی زن و مرد طبقه‌بندی، و در درون هر یک از طبقات جنسیتی، افراد بر حسب سن به چهار طبقه سنی تقسیم می‌شوند:

الف- ۱۹ تا ۳۰ سال؛

ب- ۳۱ تا ۴۰ سال؛

ج- ۴۱ تا ۵۰ سال؛

د- ۵۱ تا ۶۰ سال.

سپس در درون هر یک از این گروه‌ها بر حسب نسبت افراد حاضر، آزمودنی‌ها به صورت تصادفی انتخاب و مقیاس سنجش دینداری بر روی آنها اجرا شد.

جدول ۱-۳: استان‌های قرار گرفته در هر یک از نواحی برای نمونه‌گیری

نام استان‌ها	شماره ناحیه
تهران	۱
مرکزی، قم	۲
آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی و اردبیل	۳
اصفهان، یزد، و چهارمحال و بختیاری	۴
سیستان و بلوچستان و کرمان	۵
بوشهر، فارس، کهگیلویه و بویراحمد و هرمزگان	۶
کردستان و کرمانشاه	۷
ایلام و لرستان	۸
خوزستان	۹
خراسان (شمالی، جنوبی و رضوی)	۱۰
گیلان، مازندران و گلستان	۱۱

همدان، قزوین و زنجان	۱۲
----------------------	----

به این منظور و برای مطالعه آماده‌سازی، از بین نواحی استان‌های دوازده‌گانه با توجه به تنوع جمعیتی مراکز استان، شهرهای مرکز هر استان به‌عنوان شهر گروه نمونه انتخاب شد. دوازده شهر مرکزی بر حسب ملاک‌های زیر انتخاب شدند:

۱- تشیع - تسنن؛

۲- پراکندگی جغرافیایی؛

۳- برخوردار - محروم؛

۴- زبان گویش.

بنابر ملاک‌های یادشده دوازده شهر از استان‌های زیر عبارتند از:

۱- تهران از گروه یک؛

۲- اراک از گروه دو؛

۳- تبریز از گروه سه؛

۴- اصفهان از گروه چهار؛

۵- زاهدان (سیستان و بلوچستان) از گروه پنج؛

۶- شیراز از گروه شش؛

۷- سنجکردستان از گروه هفت؛

۸- خرم‌آباد از گروه هشت؛

۹- اهواز از گروه نه؛

۱۰- مشهد از گروه ده؛

۱۱- گرگان از گروه یازده؛

۱۲- همدان از گروه دوازده.

بر اساس شیوه مذکور روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای نسبتی جدول جامعه و نمونه در مراحل اول و دوم به شرح جدول

زیر است:

جدول ۲-۳: آمار جامعه آماری بر اساس سرشماری نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ و محاسبه گروه نمونه

ردیف	شهر	۳۰-۱۹		۴۰-۳۱		۵۰-۴۱		۶۰-۵۱		جمع	تعداد گروه نمونه		
		زن	مرد	زن	مرد	زن	مرد	زن	مرد				
۱	تهران	۱۱۳۴۱۶۴	۱۰۹۱۳۶۹	۶۵۷۵۱۰	۶۲۷۷۸۹	۵۱۲۸۲۱	۵۰۸۴۶۹	۳۳۱۲۱۸	۳۱۴۸۱۸	۲۶۳۵۷۱۳	۲۵۴۲۴۴۵	۵۱۷۸۱۵۸	۸۹۱۰
۲	اراک	۶۸۷۶۶	۷۱۴۷۶	۴۰۱۳۶	۳۷۵۲۷	۲۹۴۰۷	۲۷۰۸۷	۱۵۰۸۳	۱۴۸۸۰	۱۵۳۳۹۲	۱۵۰۹۷۰	۳۰۴۳۶۲	۵۲۴
۳	تبریز	۲۰۴۶۳۴	۱۹۹۵۲۸	۱۱۸۴۶۹	۱۱۱۹۶۴	۸۹۵۱۸	۸۵۵۵۹	۵۵۳۸۹	۵۰۷۷۸	۴۶۸۰۱۰	۴۴۷۸۲۹	۹۱۵۸۳۹	۱۵۷۶
۴	اصفهان	۲۵۰۸۴۸	۲۵۱۲۸۶	۱۴۲۵۴۳	۱۳۶۱۳۳	۱۱۲۶۴۸	۱۰۷۲۹۰	۷۰۳۵۵	۶۴۱۰۰	۵۷۶۳۹۴	۵۵۸۸۰۹	۱۱۳۵۲۰۳	۱۹۵۳
۵	زاهدان	۷۸۳۰۸	۷۷۹۷۰	۳۳۱۷۹	۳۲۰۷۲	۲۲۲۰۸	۲۰۲۲۹	۱۰۹۸۹	۹۱۰۵	۱۴۴۶۸۴	۱۳۹۳۷۶	۲۸۴۰۶۰	۴۸۹
۶	شیراز	۱۸۹۵۶۵	۱۸۷۶۸۳	۹۸۸۰۰	۹۷۸۶۶	۸۲۱۷۳	۷۷۹۴۵	۴۹۲۳۲	۴۵۸۷۵	۴۱۹۷۷۰	۴۰۹۳۶۹	۸۲۹۱۳۹	۱۴۲۷
۷	سندج	۴۵۷۰۴	۴۵۸۴۴	۲۴۸۴۵	۲۳۷۸۸	۱۸۱۷۲	۱۷۱۹۵	۱۰۷۵۹	۱۰۰۳۷	۹۹۴۸۰	۹۶۸۶۴	۱۹۶۳۴۴	۳۳۸
۸	خرم‌آباد	۵۰۵۴۰	۵۳۷۱۹	۲۵۸۹۳	۲۲۴۸۶	۱۷۵۰۷	۱۴۴۲۰	۹۵۴۱	۸۲۱۳	۱۰۳۴۸۱	۹۸۸۳۸	۲۰۲۳۱۹	۳۴۸
۹	اهواز	۱۵۰۱۵۸	۱۵۰۶۵۴	۷۷۳۳۶	۷۴۶۴۶	۵۸۱۰۲	۵۳۶۰۱	۳۳۸۱۹	۲۹۸۲۲	۳۱۹۴۱۵	۳۰۸۷۲۳	۶۲۸۱۳۸	۱۰۸۱

2508	1457302	۷۲۹۵۱۷	۷۲۷۷۸۵	73678	75684	132530	137412	176726	179877	346583	334812	مشهد	۱۰
301	175141	۸۷۹۸۳	۸۷۱۵۸	9114	9467	16538	17545	22269	23007	40062	37139	گرگان	۱۱
546	317303	۱۵۸۹۸۶	۱۵۸۳۱۷	17153	17436	28434	31182	39880	39613	73519	70086	همدان	۱۲
20000	11218946	۵۵۷۸۷۳۹	۵۷۴۰۲۰۷	632693	673889	1062210	1099288	1365619	1421072	2518217	2545958	جمع کل	

ادامه جدول ۲-۳

ردیف	شهر	نسبت نمونه به جامعه	تعداد نمونه	تعداد نمونه مرحله اول	تعداد نمونه مرحله دوم
۱	تهران	44.54	8910	1000	۹۱۰۷
۲	اراک	2.61	524	200	324
۳	تبریز	7.87	1576	450	1126
۴	اصفهان	9.76	1953	550	1403
۵	زاهدان	2.44	489	200	289
۶	شیراز	7.137	1427	400	1027
۷	سنندج	1.68	338	150	188
۸	خرم آباد	1.74	348	150	200
۹	اهواز	5.40	1081	300	781
۱۰	مشهد	12.53	2508	700	1800
۱۱	گرگان	1.50	301	150	150
۱۲	همدان	2.72	546	150	300
	جمع کل	100	20000	۴۴۰۰	15498

ابزار پژوهش

الف) ساخت مقیاس سنجش دینداری

ابزار مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها در زمینه رغبت‌ها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و باورها، متفاوت است، از جمله عبارت است از: پرسشنامه، مقیاس رتبه‌بندی، مقیاس ترستون، مقیاس لیکرت و مقیاس افترا معنایی. هر چند اجرای ابزاری چون پرسشنامه سهل‌تر از دیگر ابزار اندازه‌گیری است، اما در تدوین آن باید وقت بیشتری صرف شده و با توجه به هدف پژوهش یا ارزشیابی، پیش‌فرض‌های مربوط رعایت شود. همچنین برای تدوین سؤال‌ها و تهیه پرسشنامه به‌منظور مطالعه باید مراحل طی کرد (برای اطلاع بیشتر در این باره، ر. ک: ارزشیابی آموزشی، بازرگان، ۱۳۸۱).

مراحل تهیه و تدوین پرسشنامه "سنجش دینداری اقشار مختلف جامعه ایران" به شرح زیر است:

منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری حاضر پرسشنامه‌های فرم الف و ب مطالعه خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۸۵) در پژوهش آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان کشور است. براساس ابزار ساخته‌شده پژوهش فوق دو فرم الف و ب از یک خزانه سؤال ۴۱۰ تهیه و طی سه مطالعه مقدماتی و نیز مطالعه اصلی در بین ۴۲۰۰ دانشجوی دانشگاه‌های شهر تهران اجرا شد و در نهایت دو فرم موازی با ۱۱۳ سؤال تدوین و مشخصات فنی آن از نظر روایی و اعتبار سنجش و تأیید شد. پژوهش قبلی از دو نظر در مطالعه حاضر بررسی و تکمیل شد.

۱- در این مرحله مبانی نظری دینداری که در پیشینه پژوهش ذکر شد، بازبینی و تکمیل شد. از جمله ابعاد تجربه و احساس معنوی به محور عواطف دینی اخلاق در تعامل با طبیعت به محور التزام به وظایف دینی اضافه و تعریف عملیاتی شد. تکمیل چارچوب نظری پژوهش با دو هدف به تدوین و ساخت سؤالات پرسشنامه کمک کرد. ابتدا براساس مبانی نظری یعنی براساس آیات، روایات، احادیث، کتاب‌های مرجع دینداری، تفاسیر و کتاب‌هایی مانند کتاب‌های شهید مطهری و شهید صدر، سؤالاتی استخراج و در پرسشنامه گنجانده شد. دوم اینکه، سؤالات قبلاً تدوین‌شده براساس مبانی نظری و چارچوب تدوین‌شده در ابعاد متناظر خود گنجانده شد. به عبارت دیگر، چارچوب نظری به‌عنوان راهنمایی در انتخاب سؤالات دیگر پرسشنامه‌ها عمل کرد. پرسشنامه براساس تقسیم‌بندی محورهای اصلی نمودار ۱-۳ تهیه و تدوین شد.

۲- از ۲۲۶ سؤال، فرم‌های الف و ب مطالعه قبلی بررسی و سؤالات با بار عاملی بالای ۰/۴۰، برای مطالعه حاضر انتخاب شد. در جدول ۳-۳ سؤالات انتخاب‌شده در هر مؤلفه ارائه شده است. براساس این جدول، ۹۳ سؤال از سؤالات قبلی انتخاب شد. برای تهیه و تدوین سؤالات جدید نیز گروهی با ترکیبی از همکاران متخصص روانشناسی و روان‌سنجی طی چند جلسه کاری ۶۱ سؤال دیگر را تهیه و تدوین کردند و در نهایت پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال نهایی شد.

جدول ۳-۳: ابعاد اصلی و مؤلفه سنجش دینداری برای تهیه خزانه سؤالات

فرم اولیه	فرم نهایی	مؤلفه	ابعاد	ابعاد اصلی	
۱	۴	خدا	شناخت دینی	شناخت و باور دینی	
۲	۳	انبیا و اولیا			
۱	۴	آخرت			
۳	۴	وظایف دینی			
۲	۴	پذیرش خدا، عالم غیب و ملائکه	باورهای دینی		
۴	۴	پذیرش انبیا و اولیا و کتابهای آسمانی			
۴	۴	پذیرش زندگی اخروی			
۵	۷	پذیرش احکام			
۷	۸	علاقه و محبت نسبت به خدا	عواطف دینی مثبت (توئی)		گرایش و عواطف دینی
۳	۴	پیامبران و امامان			
۲	۶	علاقه و محبت به ذوی الحقوق و هم‌کیشان			
۰	۶	علاقه به فضایل			
۲	۴	بیزاری از دشمنان خدا و اولیا او	عواطف دینی منفی (تبری)		
۰	۴	بیزاری از رذایل			
۷	۸	عبادات فردی	عبادات	التزام و عمل به وظایف دینی	
۴	۵	عبادات اجتماعی			

۲۲	۳۰	اخلاق فردی	اخلاق
۲۴	۲۵	اخلاق اجتماعی	
۰	۲۰	تعامل با طبیعت	
۹۳	۱۵۴		

با توجه به زیاد شدن سؤالات پرسشنامه و نیز روش اجرایی تحقیق که مراجعه به در منازل ساکنان شهرهای گروه نمونه مطالعه بود، گروه پژوهشی طرح در این مرحله تصمیم گرفت سؤالات را به دو قسمت یک و دو تقسیم کند که سؤالات مؤلفه‌های شناخت و باور و عواطف دینی با ۷۳ سؤال در پرسشنامه شماره یک و سؤالات التزام و عمل به وظایف دینی با ۸۱ سؤال در پرسشنامه دو قرار گرفت. از نظر الگوی پاسخ‌دهی به سؤالات لیکرت شش درجه زیاد موافقم، موافقم، تاحدی موافقم، تاحدی مخالفم، مخالفم و زیاد مخالفم برای سؤالات توافقی و برای سؤالات درجه‌بندی، شش درجه همیشه، بیشتر اوقات، به‌طور معمول، گاهی، به‌ندرت و هرگز انتخاب شد. نمونه‌ای از پرسشنامه‌ها، پیوست است.

ب) ابزار سنجش نهایی اقشار مختلف

اجرای پرسشنامه‌های شماره ۱ و ۲ در گروه نمونه ۴۴۰۳ نفری در ۱۲ استان کشور و تحلیل عوامل آنها، ۸ مؤلفه را در هر پرسشنامه آشکار کرد که گزارش تفصیلی آن در بخش اول فصل چهار ارائه شده است. برای اجرای نهایی، هر دو پرسشنامه با هم ترکیب و پرسشنامه واحدی برای اجرا آماده شد. به‌این منظور از طریق یافته‌های تحلیل عاملی اکتشافی ۱۱ سؤال از پرسشنامه شماره یک و نیز ۷ سؤال از پرسشنامه شماره دو حذف شد، همچنین با تشکیل جلساتی و بر اساس ملاک‌های زیر، ۷ سؤال دیگر از پرسشنامه شماره یک و ۱۲ سؤال از پرسشنامه شماره ۲ حذف شد. در نهایت پرسشنامه نهایی با ۱۱۷ سؤال به‌دست آمد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری مطالعه و در پایان ۱۰۵ سؤال از ۱۱۷ سؤال تأیید و با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه وانمود اجتماعی فرد پرسشنامه با ۱۱۰ سؤال برای اجرا آماده شد. نمونه‌ای از پرسشنامه همراه با نحوه نمره‌گذاری آن پیوست است.

شیوه گردآوری داده‌ها

الف) ساخت مقیاس

از آنجا که به‌دلیل طولانی بودن پرسشنامه در مرحله آماده‌سازی امکان اجرای آن در یک مرحله وجود نداشت، تصمیم گرفته شد پرسشنامه به دو قسمت شامل پرسشنامه شماره یک که دسته اول سؤالات مربوط به باور دینی و دسته دوم سؤالات مربوط به عواطف

دینی را پوشش دهد و پرسشنامه شماره دو که دسته سوم سؤالات را در بر می‌گیرد (التزام و عمل به وظایف دینی)، تقسیم و به صورت فردی در منازل اجرا شود. پرسشنامه‌های مرحله اول از ۸۷/۳/۱۹ تا ۸۷/۳/۳۱ مقابل در اجرا شد. از ساعت چهار به بعد روزهای کاری و از ساعت ۱۰ صبح روزهای تعطیل به در منازل مراجعه می‌شد. پس از مراجعه پرسشگران به مناطق شهری که در جدول هر شهر مشخص و به این صورت تعیین شده بود که شهر به پنج قسمت جغرافیایی شمال، جنوب، مرکز، شرق و غرب تقسیم و مناطق شهرداری واقع در تقسیم‌بندی جغرافیایی انتخاب می‌شد. هر منطقه شهرداری نیز از نظر جغرافیایی به پنج ناحیه شمالی، جنوبی، مرکزی، غربی و شرقی تقسیم و به صورت تصادفی یکی انتخاب و به آنجا مراجعه می‌شد. پلاک‌های زوج را پرسشگر مرد و پلاک‌های فرد را پرسشگر زن تکمیل می‌کرد. بعد از انتخاب اولین پلاک محل مورد نظر، پنج واحد به پلاک افزوده شده و به پلاک بعدی مراجعه می‌شد. در صورت نداشتن پلاک شهری در شهرهای گروه نمونه، شماره کنتور آب یا برق مبنا قرار می‌گرفت. این فرایند تا تکمیل گروه نمونه آن منطقه ادامه می‌یافت. در مراجعه به در منازل ضمن توضیح درباره طرح، از آنها دعوت می‌شد که از پاکت پرسشنامه‌ها یکی را به تصادف انتخاب کنند و پس از تکمیل، خودشان آن را در بین پاکت‌های تکمیل‌شده قرار دهند. در صورت نبودن افراد در پلاک مورد نظر، از پلاک بلافاصله آن نمونه‌گیری می‌شد. همچنین در صورت مجتمع بودن یک پلاک، از واحدهای داخل مجتمع با فاصله ۵ واحدی نمونه‌گیری می‌شد.

ب) سنجش دینداری اقشار مختلف

در این مرحله همانند مرحله ساخت مقیاس عمل شد. انتخاب پرسشگران و تعیین بلوک‌های نمونه‌گیری استان‌ها و ارسال به تهران از تاریخ ۸۷/۱۰/۲۵ تا ۸۷/۱۰/۲۸ صورت گرفت. پرسشنامه از تاریخ ۸۷/۱۰/۲۹ تا ۸۷/۱۰/۱۵ اجرا شد، به این صورت که هماهنگ‌کننده هر شهر، شهر را به پنج قسمت جغرافیایی شمال، جنوب، مرکز، شرق و غرب تقسیم و یکی از مناطق شهرداری واقع در تقسیم‌بندی جغرافیایی را به تصادف انتخاب می‌کرد. سپس هر منطقه شهرداری به پنج ناحیه شمالی، جنوبی، مرکزی، غربی و شرقی تقسیم و به صورت تصادفی یکی انتخاب و به پرسشگران اعلام می‌شد. پرسشگران به محل مورد نظر مراجعه می‌کردند و پلاک‌های زوج را پرسشگر مرد و پلاک‌های فرد را پرسشگر زن تکمیل می‌کرد. ساعات مراجعه افراد به مناطق، از ساعت سه به بعد روزهای کاری و از ساعت ۱۰ صبح روزهای تعطیل بود. با توجه به تفاوت ساعات آمادگی مردم در استان‌های مختلف، در صورت لزوم ساعات‌های اجرا با توجه به زمان مناسب در استان تنظیم می‌شد. بعد از انتخاب اولین پلاک محل مورد نظر، پنج واحد به پلاک افزوده شده و به پلاک بعدی مراجعه می‌شد. در صورت نداشتن پلاک شهری، شماره کنتور آب یا برق در برخی شهرها از جمله زاهدان مبنای انتخاب بود. این فرایند تا تکمیل گروه نمونه آن منطقه ادامه می‌یافت. در مراجعه به در منازل و سؤال ضمن توضیح درباره طرح از آنها دعوت می‌شد که از پاکت پرسشنامه‌ها یکی را به تصادف انتخاب کنند و پس از تکمیل آن را در بین پاکت تکمیل‌شده پرسشنامه‌ها قرار دهند. در صورت نبودن افراد در پلاک مورد نظر، از پلاک بلافاصله آن نمونه‌گیری می‌شد. همچنین در صورت مجتمع بودن یک پلاک، از واحدهای داخل مجتمع با فاصله ۵ واحدی نمونه‌گیری انجام می‌گرفت.

به همراه تکمیل پرسشنامه‌ها، پرسشگران برگه گزارش را برای کنترل کیفیت اجرا تکمیل می‌کردند. این فرم حاوی اطلاعات زیر بود:

در ستون اول طرح، شماره ردیف و در ستون دوم، شماره پلاک‌های مراجعه‌شده ثبت می‌شد. سوم در صورت نبودن فرد در منزل علامت زده می‌شد. در ستون چهارم در صورتی که فرد تمایلی به همکاری نداشت، علامت زده می‌شد. ستون پنجم، چنانچه فرد بخشی را پاسخ می‌داد، ولی از ادامه همکاری امتناع می‌ورزید، گزارش می‌شد. میزان همکاری فرد براساس طیف پنج درجه‌ای ۱ خیلی کم تا ۵ خیلی زیاد ارزیابی می‌شود.

بررسی این فرم نشان داد که ۱۸/۶ درصد خانواده‌ها تمایلی به همکاری نداشتند و ۱/۶ درصد آنها نیز پرسشنامه را به صورت کاملاً ناقص عودت می‌دادند و ۸۱/۳ درصد خانواده‌ها همکاری مناسبی با پرسشگران داشتند.

در کلاس‌های آموزشی که برای پرسشگران برگزار شد، کاملاً تشریح گردید که فضای امنی را برای پاسخ‌دهندگان فراهم نمایند. تا آنها مطمئن گردند اجرای این پرسشنامه هیچ‌گونه ارتباطی به مسائل سیاسی و یا اقتصادی کشور ندارد، و صرفاً یک تحقیق علمی از طرف پژوهشگران دانشگاهی است. بنابراین در چنین فضایی پاسخ‌دهندگان با خیال آسوده و دور از هر گونه نگرانی در مورد شناسایی شدن خود به پرسشنامه پاسخ دادند.

فصل چهارم

یافته‌های پژوهش

در این فصل یافته‌های مطالعه میدانی آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران ارائه شده است. برای این منظور، در بخش اول یافته‌های آماده‌سازی مقیاس و در بخش دوم، ارزیابی سطوح دینداری در بین اقشار مختلف آورده شده است. در بخش آماده‌سازی ضمن توصیف ویژگی‌های جمعیتی گروه‌های نمونه شرکت‌کننده از دوازده استان کشور از نظر جنسیت، محل تولد، مذهب، تحصیلات و شغل، ویژگی‌های فنی مقیاس نیز بررسی شده است. روایی مقیاس دینداری به وسیله تحلیل عوامل، همبستگی همگرا و روایی ملاکی و اعتبار پرسشنامه نیز به وسیله آلفای کرونباخ و تصنیف محاسبه شده است. یافته‌های پژوهش با تایید روایی و اعتبار مناسب برای مقیاس دینداری، مقیاسی با ۱۱۰ سؤال را برای ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف آماده کرده است.

بخش اول . آماده‌سازی مقیاس دینداری

الف) ویژگی‌های جمعیتی گروه نمونه

جدول ۱-۴: توزیع فراوانی و درصد گروه نمونه استان‌ها در پرسشنامه‌های یک و دو بر اساس جنسیت

استان		پرسشنامه یک				پرسشنامه دو			
		مرد		زن		مرد		زن	
		%	f	%	f	%	f	%	f
تهران	2/23	252	22/1	245	22/5	246	22/4	245	
اراک	4/5	49	4/6	51	4/7	51	4/5	49	
تبریز	9/2	100	11/4	126	9/2	101	11/3	123	
اصفهان	12/3	133	12/8	142	13/5	148	11/6	127	
زاهدان	5/0	54	3/2	36	4/4	48	4/7	51	
شیراز	8/7	94	9/6	106	8/8	96	9/5	104	

3/5	38	3/7	40	3/5	39	3/8	41	سندج
3/8	41	3/1	34	3/2	35	3/7	40	خرم‌آباد
6/2	68	7/5	82	7/3	81	6/4	69	اهواز
15/5	169	16/0	175	15/4	171	16/5	179	مشهد
3/5	38	3/4	37	3/6	40	3/2	35	گرگان
3/6	39	3/4	37	3/3	37	3/6	39	همدان
100	1092	100	1095	100	1109	100	1085	کل

بر اساس جدول ۱-۴، درصد مشارکت شهرهای مرکزی استان‌ها بر حسب جمعیت هر شهر در گروه نمونه متفاوت بوده و تهران با بیشترین جمعیت درصد بیشتری از گروه نمونه را به خود اختصاص داده است. همچنین با توجه به نمونه‌گیری مساوی بین زن و مرد درصد جنسیت نیز در هر دو پرسشنامه یک و دو تا حدودی برابر است.

جدول ۲-۴: توزیع فراوانی و درصد گروه نمونه استان‌ها در پرسشنامه یک بر اساس جنسیت و گروه سنی

51-60				41-50				31-40				19-30				سن
زن		مرد		زن		مرد		زن		مرد		زن		مرد		استان
%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	
25/5	27	19/1	25	21/4	44	22/6	48	21/3	59	23/2	58	22/9	115	22/9	115	تهران
4/7	5	3/8	5	4/4	9	5/7	12	4/3	12	6/0	15	4/6	23	3/8	19	اراک
5/7	6	14/5	19	11/2	23	8/0	17	14/1	39	8/0	20	10/9	55	9/0	45	تبریز
15/1	16	13/7	18	14/6	30	14/6	31	8/7	24	14/0	35	11/3	57	12/7	64	اصفهان
.0	0	.8	1	1/9	4	4/2	9	4/7	13	2/8	7	6/8	34	6/2	31	زاهدان
10/4	11	12/2	16	11/2	23	6/6	14	7/9	22	10/0	25	9/5	48	8/2	41	شیراز
2/8	3	2/3	3	2/4	5	3/3	7	4/0	11	3/2	8	3/8	19	4/4	22	سندج
5/7	6	2/3	3	4/9	10	4/2	9	2/2	6	3/6	9	3/8	19	2/6	13	خرم آباد
6/6	7	9/2	12	6/3	13	7/1	15	6/9	19	8/8	22	5/8	29	6/6	33	اهواز
17/0	18	16/8	22	14/6	30	16/5	35	19/1	53	13/2	33	13/5	68	16/9	85	مشهد
2/8	3	2/3	3	3/4	7	3/3	7	3/2	9	3/6	9	3/8	19	3/6	18	گرگان
3/8	4	3/1	4	3/9	8	3/8	8	3/6	10	3/6	9	3/4	17	3/2	16	همدان
100	106	100	131	100	206	100	212	100	277	100	250	100	503	100	502	کل

بر اساس جدول ۲-۴، درصد مشارکت شهرهای مرکزی بر حسب جمعیت هر شهر در گروه نمونه و نیز توزیع جمعیت در گروه سنی چهارگانه انجام گرفته است. بر اساس الگوی نمونه‌گیری، مشخص شده بود که در گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال ۴۴ درصد، ۳۱ تا ۴۰ سال ۲۴ درصد، ۴۱ تا ۵۰ سال ۲۰ درصد و ۵۱ تا ۶۰ سال ۱۲ درصد نمونه‌گیری شود. همان‌طور که جدول ۲-۴ نشان می‌دهد، این الگو رعایت شده است.

جدول ۳-۴: توزیع فراوانی و درصد گروه نمونه استان‌ها در پرسشنامه دو بر اساس جنسیت و گروه سنی

51-60				41-50				31-40				19-30				سن جنسیت
زن		مرد		زن		مرد		زن		مرد		زن		مرد		
%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	
27/0	31	21/3	30	25/2	56	22/5	46	16/8	46	25/3	61	21/3	103	23/3	113	تهران
6/1	7	5/0	7	5/4	12	3/4	7	4/4	12	5/0	12	4/1	20	4/5	22	اراک
7/0	8	10/6	15	10/8	24	6/9	14	15/0	41	11/2	27	11/0	53	9/1	44	تبریز
12/2	14	15/6	22	10/8	24	13/7	28	15/3	42	8/7	21	12/4	60	12/1	59	اصفهان
.9	1	3/5	5	1/4	3	3/9	8	2/9	8	4/0	10	5/0	24	6/2	30	زاهدان
10/4	12	5/0	7	9/5	21	10/8	22	9/9	27	7/9	19	9/5	46	9/5	46	شیراز
4/3	5	4/3	6	2/3	5	3/9	8	4/0	11	4/6	11	3/7	18	3/1	15	سندج
3/5	4	5/0	7	2/7	6	2/9	6	4/4	12	3/3	8	2/7	13	3/9	19	خرم‌آباد
10/4	12	5/0	7	7/7	17	7/4	15	5/5	15	5/0	12	7/6	37	7/2	35	اهواز
13/0	15	19/9	28	17/1	38	16/2	33	15/3	42	17/0	41	15/1	73	14/8	72	مشهد
1/7	2	2/1	3	3/6	8	3/9	8	2/9	8	3/7	9	4/5	22	3/1	15	گرگان
3/5	4	2/8	4	3/6	8	4/4	9	3/6	10	4/1	10	3/1	15	3/3	16	همدان
100	115	100	141	100	222	100	204	100	274	100	241	100	484	100	486	کل

بر اساس جدول ۳-۴، درصد مشارکت شهرهای مرکزی بر حسب جمعیت هر شهر در گروه نمونه و نیز توزیع جمعیت در گروه سنی چهارگانه انجام گرفته است. بر اساس الگوی نمونه‌گیری، مشخص شد که در گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال ۴۴ درصد، ۳۱ تا ۴۰

آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران..... 178

سال ۲۴ درصد، ۴۱ تا ۵۰ سال ۲۰ درصد و ۵۱ تا ۶۰ سال ۱۲ درصد باید نمونه‌گیری شود. جدول ۲-۴ نشان می‌دهد که این الگو در پرسشنامه دو نیز رعایت شده است.

جدول ۴-۴: توزیع فراوانی و درصد محل تولد گروه نمونه در پرسشنامه‌های یک و دو

کل		پرسشنامه دو		پرسشنامه یک		سن محل تولد
%	f	%	f	%	f	
۹۰/۷	۳۸۸۲	91/4	1942	90/0	1938	شهر
9/3	۳۹۶	8/6	183	۱۰	۵21	روستا
۱۰۰	۴۲۷۸	100	2125	100	2153	کل

بر اساس جدول ۴-۴، مشارکت گروه نمونه بر حسب محل تولد در پرسشنامه‌های یک و دو، به ترتیب ۹۰ و ۹۱/۴ درصد از اعضا در شهر، ۱۰ و ۸/۶ درصد از آنها در روستا متولد شده‌اند.

جدول ۴-۵: توزیع فراوانی و درصد وضعیت تاهل گروه نمونه در پرسشنامه‌های یک و دو

کل		پرسشنامه دو		پرسشنامه یک		تاهل
%	f	%	f	%	f	
۸/۳۳	۱۴۵۹	33/6	722	34/1	737	مجرد
63/7	۲۷۴۸	64/3	1383	۶۳/۱	1365	متاهل
۱/۳	۵۶	۱/۳	27	۱/۳	29	بیوه

مطلقه	14	۰/۶	9	۰/۴	۲۳	۰/۵
جدا شده	18	۰/۸	9	۰/۴	۲۷	۰/۶
کل	2164	۱۰۰/۰	2150	۱۰۰/۰	۴۳۱۴	٪۱۰۰/۰

براساس جدول ۵-۳۳/۴۸ درصد از جمعیت مورد بررسی مجرد و ۶۳/۷ درصد آنها متأهل، ۱/۳ درصد بیوه، ۰/۵ درصد مطلقه و ۰/۶ درصد جدا شده بودند. توزیع فراوانی و درصد وضعیت تاهل در پرسشنامه‌های یک و دو به همین صورت بوده و تا حدودی به هم نزدیک است.

جدول ۴-۶: توزیع فراوانی و درصد نوع مذهب گروه نمونه در پرسشنامه‌های یک و دو

کل		پرسشنامه دو		پرسشنامه یک		مذهب
%	f	%	f	%	f	
۹۵/۱	۴۰۳۷	۹۵/۸	۲۰۴۰	۹۴/۴	۲۰۱۱	شیعه
۴/۹	۲۰۸	۴/۲	۸۹	۵/۶	۱۱۹	سنی
۱۰۰/۰	۴۲۴۵	۱۰۰/۰	۲۱۳۹	۱۰۰/۰	۲۱۳۰	کل

بر اساس جدول ۴-۶، ۹۵/۱ درصد از جامعه آماری مذهب خود را شیعه و ۴/۹ درصد سنی اعلام کرده‌اند. در پرسشنامه‌های یک و دو نیز به همین صورت بوده و درصد آنها بسیار به هم نزدیک است.

جدول ۴-۷: توزیع فراوانی و درصد تحصیلات گروه نمونه در پرسشنامه‌های یک و دو

کل		پرسشنامه دو		پرسشنامه یک		تحصیلات
%	f	%	f	%	f	
3/5	۱۵۰	3/3	۷۱	3/6	۷۹	بی سواد
6/0	۲۵۹	5/4	۱۱۶	6/6	۱۴۳	ابتدایی
16/4	۷۱۰	16/4	۳۵۴	16/4	۳۵۶	سیکل
7/5	۳۲۶	6/8	۱۴۷	8/2	۱۷۹	متوسطه
34/7	۱۵۰۴	34/8	۷۵۳	34/5	۷۵۱	دیپلم

10/6	۴۵۹	11/0	238	10/2	221	کاردانی
17/6	۷۶۴	18/2	393	17/1	371	کارشناسی
3/3	۱۴۴	3/7	79	3/0	65	کارشناسی ارشد و بالاتر
۵.	۲۱	.6	13	.4	8	حوزوی
۱۰۰	۴۳۳۷	100/0	2164	100/0	2174	کل

بر اساس جدول ۴-۷، در کل ۶۵/۱ درصد از اعضای جامعه دارای مدرک تحصیلی دیپلم و زیردیپلم و ۳۱/۵ درصد آنها دارای تحصیلات عالی کاردانی به بالا هستند. در بین گروه نمونه یک و دو هم توزیع درصدها مشابه هم است.

جدول ۷-۴: توزیع فراوانی و درصد مشاغل گروه نمونه در پرسشنامه‌های یک و دو

شغل	پرسشنامه یک		پرسشنامه دو		کل	
	%	f	%	f	%	f
کارگر ساده	۵/۶	120	۴/۸	102	۵/۲	۲۲۲
کارگر ماهر	۵/۷	122	۴/۸	104	۵/۳	۲۲۶
کشاورز		12		13	۶.	۲۵
پیشه‌ور	۳/۷	80	۴/۲	90	۴/۰	۱۷۰
کارمند دفتری	۹/۹	213	۱۲/۰	258	۱۱/۰	۴۷۱
مدیر	۴/۳	92	۴/۳	93	۴/۳	۱۸۵
مشاغل تخصصی	۱۲/۵	269	۱۲/۰	257	۱۲/۲	۵۲۶
نظامی	۲/۶	55	۲/۷	58	۲/۶	۱۱۳
دانشجو	۱۴/۶	315	۱۳/۶	291	۱۴/۱	۶۰۶
خانه‌دار	۲۸/۲	607	۲۸/۸	618	۲۸/۵	۱۲۲۵
بیکار	۱۰/۲	219	۱۰/۶	228	۱۰/۴	۴۴۷
سایر	۲/۳	52	۱/۶	33	۲/۰	۸۵
کل	۱۰۰/۰	2156	۱۰۰/۰	2145	۱۰۰	۴۳۰۱

براساس جدول ۸-۴ و توزیع درصدها، ۱۴/۱ درصد اعضا دانشجو، ۱۲/۲ درصد دارای مشاغل تخصصی، ۱۱ درصد کارمند دفتری، ۱۰/۴ درصد بیکار و ۲۸/۵ درصد از اعضا خانه‌دارند. توزیع درصد شغلی گروه نمونه پرسشنامه‌های یک و دو مشابه هم است.

(ب) روایی پرسشنامه‌ها

۱- روایی سازه

برای بررسی روایی سازه پرسشنامه‌ها از تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی استفاده شد که یافته‌های آن در جداول زیر ارائه شده است.

جدول ۹-۴: آزمون کفایت نمونه تحلیلی عامل پرسشنامه اول

مقدار	آزمون‌ها	
۰/۹۶	K.M.O.	
۴۲۷۴۲/۳۹	χ^2	آزمون
1770	درجه آزادی	بارتلت
0/001	p	

بر اساس جدول ۹-۴، مقدار $kmo=0/96$ است که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی است. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت ($\chi^2 = 42742.39$, $p < 0/001$) نیز معنی‌دار بوده و بیانگر برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

انجام روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه مشترک^۱ و با مدل چرخش واریماکس^۲ دوازده عامل با مقدار ارزش ویژه^۳ بالاتر از یک که ۵۳/۹۳ درصد از واریانس عوامل را تبیین می‌کند، مشخص کرد، برای تعیین تعداد عامل‌ها، به سه عامل توجه شد. ابتدا به مقدار ارزش ویژه هر عامل توجه شد، و سپس از روش اسکری پلات استفاده شد (شکل ۱-۴). در نهایت اینکه با

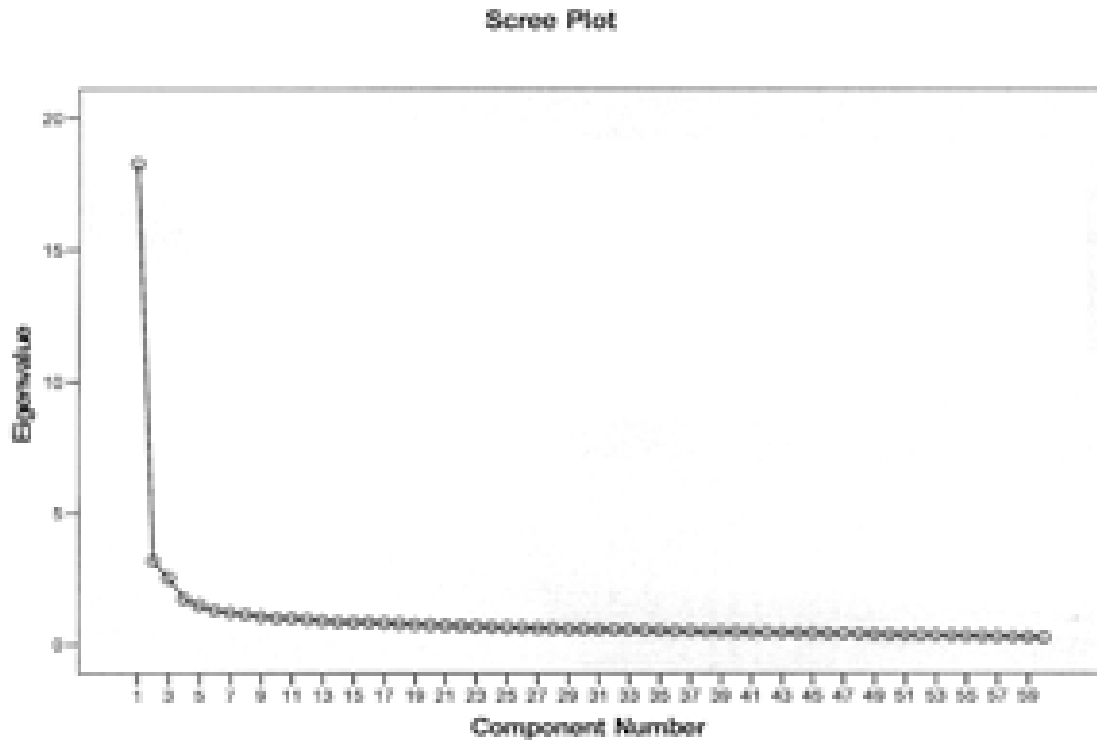
¹ - principal Component Analysis

² - varimax

³ - eigenvalues

سطحی از تعداد عامل‌ها که در این تحلیل ۴ عامل بود، شروع و تعداد عامل‌ها در هر مرحله یکی اضافه شده و نتیجه بررسی می‌شد. در صورتی که عامل افزوده شده موجب افزایش درصد تبیین و نیز تعداد سؤالات بیش از سه بود، تحلیل ادامه می‌یافت و داده و عامل دیگری به تعداد عامل‌ها افزوده می‌شد. بر این اساس، تحلیل عاملی با هشت عامل متوقف شد که نتایج آن در جدول‌های ۱۰-۴ و ۱۳-۴ آمده است. براساس یافته‌های تحلیل عاملی پرسشنامه اول، از ۷۳ سؤال پرسشنامه شماره یک، ۱۱ سؤال از هشت عامل حذف شد. این سؤالات عبارت بودند از: سؤال‌های ۱۴-۱۵-۲۱-۲۲-۲۶-۳۶-۳۹-۴۱-۵۱-۵۹- و ۶۸.

شکل ۱-۴: آزمون اسکری پلات برای تعیین تعداد عوامل پرسشنامه

بر اساس آزمون اسکری (شکل ۱-۴)، می‌توان هشت عامل برای استخراج عوامل اساسی پرسشنامه یک دینداری مشخص کرد، چون از عامل هشتم به بعد خط منحنی نمودار به صورت مستقیم در آمده است و نوسان ندارد. این هشت عامل با هم دارای ارزش ویژه ۳۰/۸۱ هستند که ۵۱/۳۶ درصد از واریانس عوامل را تبیین می‌کنند. با تعیین این ملاک و استخراج هشت عامل پس از چرخش واریماکس سؤالات بالای میزان اشباع ۰/۳۵ برای هر یک از عوامل در جدول ۱۰-۴ آمده است.

جدول ۱۰-۴: تحلیل عاملی سؤالات پرسشنامه یک با روش مؤلفه‌های اصلی و با چرخش واریماکس

عامل ۸		عامل ۷		عامل ۶		عامل ۵		عامل ۴		عامل ۳		عامل ۲		عامل ۱		ردیف
بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	بار عاملی	سؤال	
.619	q4	.492	q40	.660	q46	.660	q31	.690	q73	.596	q13	.702	q47	.621	q52	۱
.596	q1	.489	q20	.632	q44	.636	q34	.685	q69	.549	q17	.573	q57	.596	q63	۲
.571	q3	.469	q30	.611	q45	.539	q38	.547	q65	.544	q11	.567	q32	.589	q56	۳
.523	q5	.461	q24	.569	q54	.520	q62	.547	q72	.542	q18	.566	q37	.577	q49	۴
.369	q6	.361	q28	.454	q55	.518	q35	.499	q66	.488	q16	.527	q60	.555	q48	۵
		.437	q42	.397	q64	.440	q33	.458	q70	.487	q10	.506	q7	.517	q58	۶
						.425	q29	.457	q42	.484	q19	.435	q27	.486	q67	۷
						.451	q66	.415	q33	.471	q8	.427	q6	.483	q61	۸
								.361	q29	.463	q12	.424	q25	.482	q50	۹
										.423	q26	.442	q61	.474	q43	۱۰
										.389	q23	.406	q10	.381	q53	۱۱
										.409	q67	.422	q12	.420	q60	۱۲
										.406	q6	.417	q70			۱۳
										.417	q25	.415	q35			۱۴
										.372	q29	.370	q24			۱۵
۱/۱۴		۱/۲۱		۱/۲۸		۱/۴۹		۱/۷۳		۲/۵۲		۳/۱۷		۱۸/۲۷		ارزش ویژه
۳/۶۸		۴/۴۹		۴/۹۷		۷/۱۰		۷/۱۶		۷/۷۷		۸/۱۳		۸/۱۳		درصد واریانس

۵۱/۳۶۰	۴۷/۶۷۹	۴۳/۱۸۸	۳۸/۲۱۵	۳۱/۱۱۰	۲۳/۹۴۷	۱۶/۲۶	۸/۱۳	درصد تجمعی
--------	--------	--------	--------	--------	--------	-------	------	---------------

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

iterations. 10 a Rotation converged in

بر اساس جدول ۱۰-۴، در عامل اول ۱۲ سؤال، در عامل دوم ۱۵ سؤال، در عامل سوم ۱۵ سؤال، در عامل چهارم ۹ سؤال، در عامل پنجم ۸ سؤال و در عوامل ششم، هفتم و هشتم نیز هریک شش سؤال قرار گرفته است. با توجه به محتوای سؤالات هر عامل اسامی زیر انتخاب شد:

۱- اعتقاد به معاد و عالم غیب برای عامل اول؛

۲- دین‌باوری برای عامل دوم؛

۳- توکل برای عامل سوم؛

۴- زیارت اولیای خدا برای عامل چهارم؛

۵- مدافع دین برای عامل پنجم؛

۶- مدافع حقوق دیگران برای عامل ششم؛

۷- اعتقاد به خدا برای عامل هفتم؛

۸- احساس معنوی (دعا) برای عامل هشتم.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، تعداد مؤلفه اصلی استخراج‌شده و نیز محتوای آن با مبانی نظری پژوهش هماهنگ بوده و بیانگر روایی سازه مناسب برای پرسشنامه است.

جدول ۱۱-۴: آزمون کفایت نمونه تحلیلی عامل پرسشنامه دوم

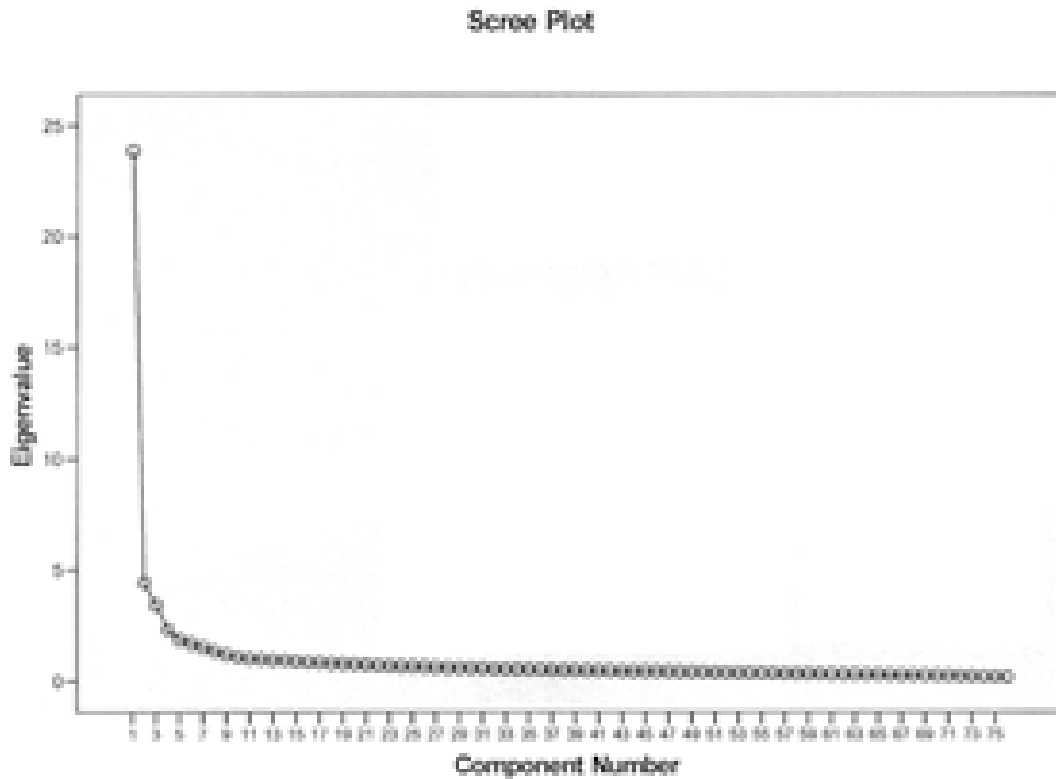
مقدار	
-------	--

	آزمون‌ها	
.97	K.M.O.	
65450.01	χ^2	آزمون بارتلت
2850	درجه آزادی	
.001	Sig.	

بر اساس جدول 11-4، مقدار $kmo=0/97$ است که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی است. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت ($\chi^2 = 65450.01$, $p < 0/001$) نیز معنی‌دار بوده و بیانگر برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

انجام روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه مشترک و با مدل چرخش واریماکس ده عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۶۳/۵۹ درصد از واریانس عوامل را تبیین می‌کند، مشخص شد. برای تعیین تعداد عامل‌ها به سه عامل توجه شد. ابتدا به مقدار ارزش ویژه هر عامل و درصد آن، سپس از روش اسکری پلات استفاده شد (شکل ۱-۴). در نهایت از سطحی از تعداد عامل‌ها که در این تحلیل چهار عامل بود، شروع و تعداد عامل‌ها در هر مرحله یکی اضافه شده و نتیجه بررسی می‌شد. در صورتی که عامل افزوده شده موجب افزایش درصد تبیین و نیز تعداد سؤالات بیش از سه بود، تحلیل ادامه می‌یافت و عامل دیگری به تعداد عوامل افزوده می‌شد. بر این اساس تحلیل عاملی با هشت عامل متوقف شد که نتایج آن در جدول ۱۳-۴ آمده است. براساس یافته‌های تحلیل عاملی پرسشنامه دوم از ۸۱ سؤال پرسشنامه، ۷ سؤال از هشت عامل حذف شد. این سؤالات عبارتند از: سؤال‌های ۱، ۲۲، ۲۴، ۳۵، ۵۵ و ۶۲.

شکل ۲-۴: آزمون اسکری پلات برای تعیین تعداد عوامل پرسشنامه دو

براساس آزمون اسکری (شکل ۲-۴)، می‌توان هشت عامل برای استخراج عوامل اساسی پرسشنامه دو دینداری مشخص کرد، چون از عامل هشتم به بعد، خط منحنی نمودار به صورت مستقیم در آمده است و نوسان ندارد. این هشت عامل باهم دارای ارزش ویژه ۳۹/۹۰ است که ۵۳/۹۳ درصد از واریانس عوامل را تبیین می‌کند. با تعیین این ملاک و استخراج هشت عامل پس از چرخش واریماکس سؤالات بالای میزان اشباع ۰/۳۵ برای هر یک از عوامل در جدول ۴-۱۳ آمده است.

																				.430	q3	۲۳	
																					.397	q70	۲۴
																					.457	q13	۲۵
																					.432	q72	۲۶
																					.466	q18	۲۷
																					.411	q21	۲۸
																					.382	q8	۲۹
																					.436	q54	۳۰
۱/۳۲۹	۱/۵۱۸	۱/۶۸۵	۱/۸۴۸	۲/۲۵۰	۳/۳۶۴	۴/۳۵۳	۲۳/۵۶۱	ارزش ویژه															
۳/۰۱۲	۳/۵۰	۴/۶۲۷	۴/۷۰۰	۴/۷۲۰	۶/۹۸۳	۱۱/۲۰۷	۱۵/۱۷۷	درصد واریانس															
۵۳/۹۳۱	۵۰/۹۱۹	۴۷/۴۱۵	۴۲/۷۸۷	۳۸/۰۸۷	۳۳/۳۶۷	۲۶/۳۸۵	۱۵/۱۷۷	درصد جمععی															

براساس جدول ۱۳-۴، در عوامل اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم، ششم، هفتم و هشتم به ترتیب ۳۰، ۲۲، ۱۲، ۸، ۵، ۶ و ۳ سؤال قرار گرفته است. با توجه به محتوای سؤالات هر عامل اسامی زیر انتخاب شد. برای عوامل اول تا هشتم اسامی و محتوای زیر انتخاب شد:

۱- عبادت؛

۲- شکرگذاری و خوش‌رویی؛

۳- حافظ طبیعت؛

۴- مردم‌داری؛

۵- نوع‌دوستی؛

۶- روشنفکری؛

۷- دنیا طلبی؛

۸- خویشنداری.

همان‌طورکه مشاهده می‌شود، در پرسشنامه دو نیز محتوای مؤلفه‌های اصلی استخراج‌شده با مبانی نظری پژوهش هماهنگ بوده و بیانگر روایی سازه مناسب برای پرسشنامه است.

۲- روایی همزمان

همبستگی بین عوامل استخراج‌شده بر اساس تحلیل عاملی، روایی همزمان را نشان می‌دهد که یافته‌های آن در جدول‌های ۴-۱۴ و ۴-۱۵ پرسشنامه‌های یک و دو ارائه شده است.

جدول ۴-۱۴: همبستگی بین عوامل پرسشنامه یک

8	7	6	5	4	3	2	1	
۰/۷۲۱*	۰/۷۴۰*	۰/۶۷۵*	۰/۷۶۴*	۰/۷۹۸*	۰/۸۰۴*	۰/۷۵۴*	۱	۱- اعتقاد به معاد و عالم غیب
۰/۶۹۹*	۰/۸۱۷*	۰/۴۸۲*	۰/۷۹۵*	۰/۸۱۹*	۰/۸۴۹*	1		۲- دین باوری
۰/۸۱۲*	۰/۸۰۷*	۰/۵۳۶*	۰/۸۷۳*	۰/۸۵۳*	1			۳- توکل
۰/۷۴۱*	۰/۸۱۱*	۰/۴۸۹*	۰/۸۸۳*	۱				۴- زیارت اولیای خدا
۰/۷۶۳*	۰/۷۸۱*	۰/۴۸۸*	1					۵- مدافع دین
۰/۴۴۸*	۰/۴۷۳*	1						۶- مدافع حقوق دیگران
۰/۷۰۶*	۱							۷- اعتقاد به خدا
۱								۸- احساس معنوی(دعا)

* P < 0.01, n = 2204

بر اساس جدول ۴-۱۴، همبستگی بین عوامل هشت‌گانه پرسشنامه مثبت و در سطح ۹۹/۹ درصد اطمینان معنی‌دار بوده و بین $r = 44/88$ تا $r = 88/88$ متغیر است. بنابراین بین عوامل، همگرایی مناسبی وجود دارد.

جدول ۴-۱۵: همبستگی بین عوامل پرسشنامه دو

8	7	6	5	4	3	2	1
---	---	---	---	---	---	---	---

۰/۶۰۰*	۰/۲۶۴*	۰/۵۵۸*	۰/۵۳۸*	۰/۷۲۷*	۰/۶۵۷*	۰/۸۵۸*	۱	۱- عبادت
۰/۵۶۲*	۰/۳۲۹*	۰/۶۲۰*	۰/۵۳۰*	۰/۶۲۸*	۰/۷۰۳*	1		۲- شکرگذاری و خوشرویی
۰/۵۴۱*	۰/۱۹۷*	۰/۵۳۷*	۰/۴۶۷*	۰/۷۱۱*	1			۳- حافظ طبیعت
۰/۶۴۳*	۰/۱۰۳*	۰/۱۹۸*	۰/۲۴۶*	1				۴- مردمداری
۰/۳۹۹*	۰/۱۶۵*	۰/۵۵۹*	1					۵- نوعدوستی
۰/۳۱۰*	۰/۲۸۴*	1						۶- روشنفکری
۰/۱۳۵*	۱							۷- دنیاطلبی
۱								۸- خویشنداری

* P < 0.01, n = 2204

بر اساس جدول ۱۵-۴، همبستگی بین عوامل هشت‌گانه پرسشنامه دو مثبت و در سطح ۹۹/۹ درصد اطمینان معنی‌دار بوده و بین $r = 14/85$ تا $r = 85/14$ متغیر است. بنابراین بین عوامل، همگرایی مناسبی وجود دارد.

۲- روایی ملاکی

برای سنجش روایی ملاکی پرسشنامه‌ها، از پرسشنامه ۶۶ سؤالی آذربایجانی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۱۶-۴ آمده است.

جدول ۱۶-۴: همبستگی بین مؤلفه سنجش دینداری پرسشنامه یک با آزمون جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی

مؤلفه‌ها	عقاید و مناسک	اخلاق	جهت‌گیری مذهبی
1	۰/۴۳۲**	۰/۲۲۳*	۰/۳۷۶**
2	۰/۴۸۲**	۰/۳۳۵**	۰/۴۵۲**
3	۰/۲۲۸	۰/۱۶۲	۰/۱۹۳
4	۰/۲۲۶	۰/۱۲۸	۰/۱۸۶
5	۰/۳۸۱**	۰/۲۵۱*	۰/۳۶۱**
6	۰/۲۹۲*	۰/۲۰۳	۰/۳۰۰*
7	۰/۳۳۷**	۰/۲۵۹*	۰/۳۱۹**
8	۰/۲۱۸	۰/۱۲۷	۰/۱۸۱
کل	۰/۴۲۲**	۰/۲۹۳*	۰/۳۸۳**

* $P < 0.01$, ** $P < 0/05$, $n = 80$

جدول ۱۶-۴، نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با پرسشنامه یک و مؤلفه‌های مناسک و اخلاق و جهت‌گیری کلی مذهبی پرسشنامه آذربایجانی همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. همبستگی بین مؤلفه‌های ۳، ۴، ۶ و ۸ مثبت است، ولی مقدار آن به سطح معنی‌داری نرسیده است. براساس یافته‌های مذکور می‌توان گفت که مؤلفه‌های پرسشنامه یک و پرسشنامه آذربایجانی پدیده یکسانی را اندازه‌گیری می‌کنند.

جدول ۱۷-۴: همبستگی بین مؤلفه‌سنجش دینداری پرسشنامه دو با آزمون جهت‌گیری مذهبی آذربایجانی

مؤلفه‌ها	عقاید و مناسک	اخلاق	جهت‌گیری مذهبی
1	۰/۰۹۲	۰/۰۶۱	۰/۰۸۸
2	۰/۰۸۱	۰/۱۰۹	۰/۰۹۵
3	۰/۰۱۲	۰/۰۵۱	۰/۰۲۵
4	۰/۱۲۴	۰/۰۹۶	۰/۱۲۳
5	۰/۰۵۵	۰/۰۹۱	۰/۰۷۰
6	-۰/۰۱۸	-۰/۰۵۵	-۰/۰۳۱
7	۰/۰۷۱	۰/۰۳۸	۰/۰۶۵
8	۰/۰۹۲	۰/۰۳۶	۰/۰۸۰
کل	۰/۰۹۱	۰/۰۸۰	۰/۰۹۳

جدول ۱۷-۴، نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با پرسشنامه دو و مؤلفه‌های مناسک و اخلاق و جهت‌گیری کلی مذهبی پرسشنامه آذربایجانی همبستگی مثبت وجود دارد، ولی مقدار آن معنی‌دار نیست. یافته‌های مذکور نشان می‌دهد این دو پرسشنامه یعنی مؤلفه‌های پرسشنامه دو پژوهش و پرسشنامه آذربایجانی رفتار متفاوتی را اندازه می‌گیرند.

۳) اعتبار پرسشنامه‌ها

پرسشنامه دینداری یک

برای برآورد ضرایب پایایی پرسشنامه‌ها، از فرمول آلفای کرونباخ استفاده شد که نتایج آن برای پرسشنامه دینداری یک در جدول ۴-۱۷ ارائه شده است.

جدول ۴-۱۷: ضریب کرونباخ پرسشنامه سنجش دینداری یک

مقیاس‌ها	ضریب کرونباخ	تعداد سؤال‌ها	میانگین	انحراف معیار
1	0/92	12	۶۴/۴۹	۸/۳۷
2	۰/۹۰	۱۵	۷۳/۰۶	۱۳/۳۲
3	۰/۹۳	۱۵	۷۹/۹۷	۱۱/۳۲
4	۰/۹۲	۹	۴۸/۰۲	۷/۷۶
5	۰/۹۲	۸	۴۲/۹۱	۶/۴۹
6	۰/۸۲	۶	۳۲/۳۵	۴/۱۱
7	۰/۸۲	۶	۳۰/۴۰	۵/۰۰
8	۰/۸۸	۶	۳۲/۵۷	۴/۲۹
کل	۰/۹۷	۶۲	۴۰۵/۴۲	۵۲/۲۱

همان‌گونه که جدول ۴-۱۷ نشان می‌دهد، ضرایب آلفای به‌دست‌آمده برای پرسشنامه در هشت مؤلفه دینداری و نیز در کل بالا بوده و در سطح خیلی خوب است. مقادیر بالای ضریب آلفای کرونباخ نشان‌دهنده هماهنگی درونی پرسشنامه دینداری شماره یک است.

پرسشنامه دینداری دو

جدول ۱۸-۴: ضرایب کرونباخ پرسشنامه سنجش دینداری دو

مقیاس‌ها	ضریب کرونباخ	تعداد سؤال‌ها	میانگین	انحراف معیار
1	0/93	۳۰	۱۳۱/۴۱	۳۵/۳۸
2	۰/۹۰	۲۲	۱۱۲/۸۶	۱۸/۳۲
3	۰/۸۰	۱۲	۵۸/۲۴	۱۱/۸۱
4	۰/۹۴	۸	۳۵/۹۲	۱۸/۲۸
5	۰/۷۹	۵	۲۲/۰۷	۴/۶۶
6	۰/۸۲	۶	۲۸/۹۹	۵/۸۹
7	۰/۷۱	۶	۲۴/۷۹	۶/۷۱
8	۰/۵۰	۳	۱۲/۹۲	۳/۶۹
کل	۰/۹۶	۷۴	۴۲۸/۷۰	۸۷/۵۰

همان‌گونه‌که جدول ۱۸-۴ نشان می‌دهد، ضرایب کرونباخ به‌دست‌آمده برای مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری دو به جز مؤلفه ۸ بالاست که بیانگر هماهنگی و همسانی درونی سؤالات پرسشنامه و پایایی بالای آن است. مؤلفه شماره ۸ به دلیل تعداد کم سؤالات، دارای آلفای پایین است.

بخش دوم

ارزیابی سطوح دینداری در بین اقشار مختلف

الف) ویژگی‌های جمعیتی گروه نمونه

جدول ۱۹-۴: توزیع فراوانی و درصد گروه نمونه استان‌ها

شهر	فراوانی	درصد
تهران	7705	۵۰/۱
اراک	324	۲/۱
تبریز	1128	۷/۳
اصفهان	1403	۹/۱
زاهدان	287	۱/۹
شیراز	1029	۶/۷
سنندج	196	۱/۳
خرم‌آباد	202	۱/۳
اهواز	773	۵
مشهد	1725	۱۱/۲
گرگان	300	۲

۲	301	همدان
۱۰۰	15373	کل

بر اساس جدول ۴-۱۹، درصد مشارکت شهرهای مرکزی هر استان به نسبت جمعیت هر شهر در گروه نمونه متفاوت است و تهران با بیشترین جمعیت، درصد بیشتری از گروه نمونه و سنندج و خرم‌آباد درصد کمتری را به خود اختصاص داده‌اند. نمودار ستونی درصد شهرهای مرکزی هر استان در شکل ۴-۳ آمده است.

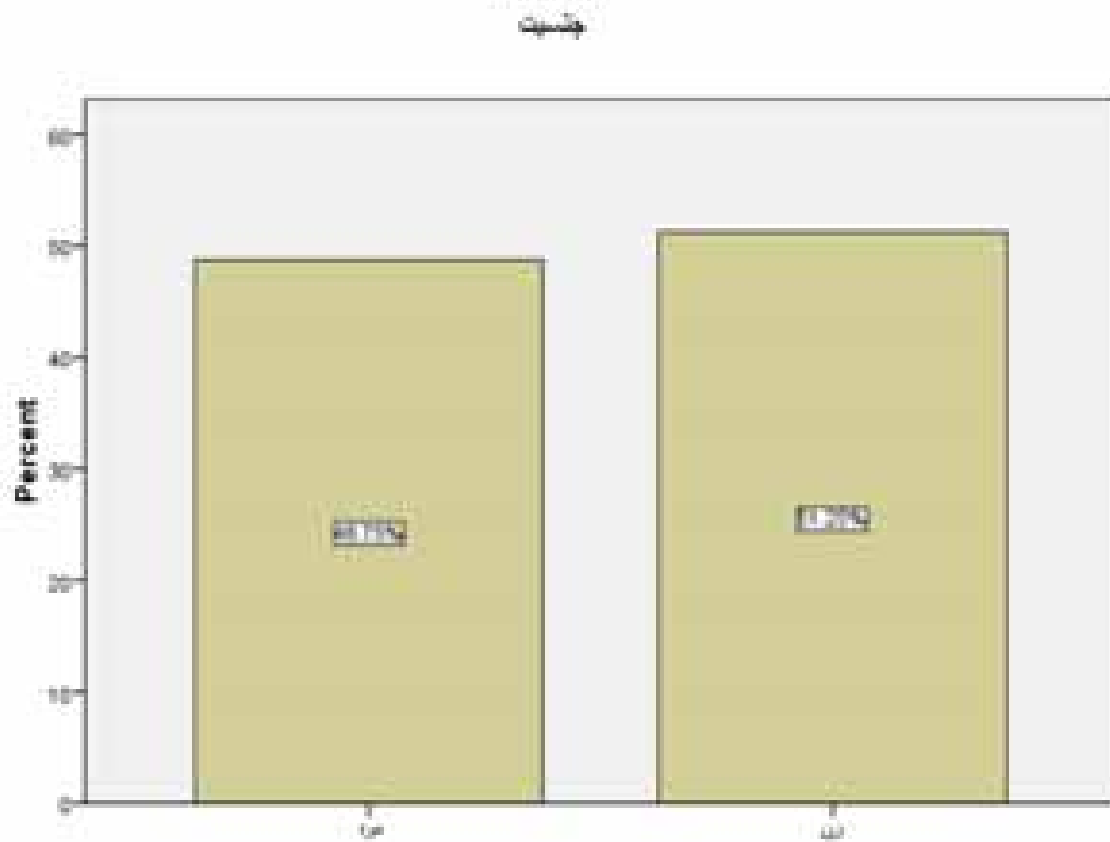
شکل ۴-۳: نمودار ستونی درصد گروه نمونه شهرهای مرکزی هر استان

جدول ۲۰-۴: توزیع فراوانی و درصد جنسیت گروه نمونه

جنسیت	فراوانی	درصد
مرد	7477	۴۸/۶
زن	7860	۵۱/۱
بدون پاسخ	36	۰/۲
کل	15373	۱۰۰/۰

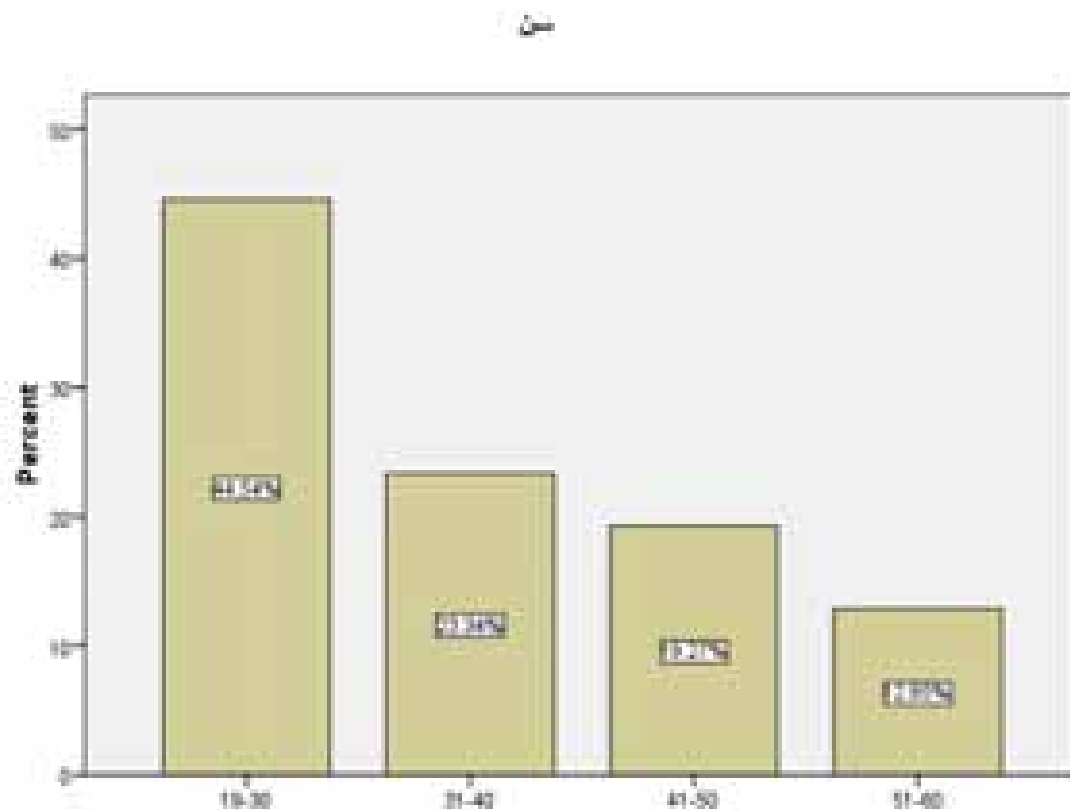
بر اساس جدول ۲۰-۴، درصد مشارکت گروه نمونه برحسب جنسیت، به این صورت است که ۴۸/۶ درصد اعضا مرد و ۵۱/۱ درصد زن هستند. با توجه به الگوی جمعیتی کشور، درصد مذکور با آن مشابه است. نمودار ستونی درصد جنسیت گروه نمونه در شکل ۴-۴ آمده است.

جدول ۲۱-۴: توزیع فراوانی و درصد گروه سنی نمونه

درصد	فراوانی	سن
۴۴/۲	6799	19-30
۲۳/۲	3562	31-40
۱۹/۱	2941	41-50
۱۲/۸	1962	51-60
۰/۷	109	بدون پاسخ
۱۰۰/۰	15373	کل

جدول ۲۱-۴، درصد مشارکت اعضای گروه نمونه برحسب توزیع جمعیت در گروه سنی چهارگانه را نشان می‌دهد. براساس الگوی نمونه‌گیری، مشخص شده بود که در گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال، ۴۴ درصد، ۳۱ تا ۴۰ سال ۲۴ درصد، ۴۱ تا ۵۰ سال ۲۰ درصد و ۵۱ تا ۶۰ سال ۱۲ درصد نمونه‌گیری شود. همان‌طور که جدول نشان می‌دهد، این الگو رعایت شده است. نمودار ستونی درصد گروه سنی اعضای گروه نمونه در شکل ۵-۴ آمده است.

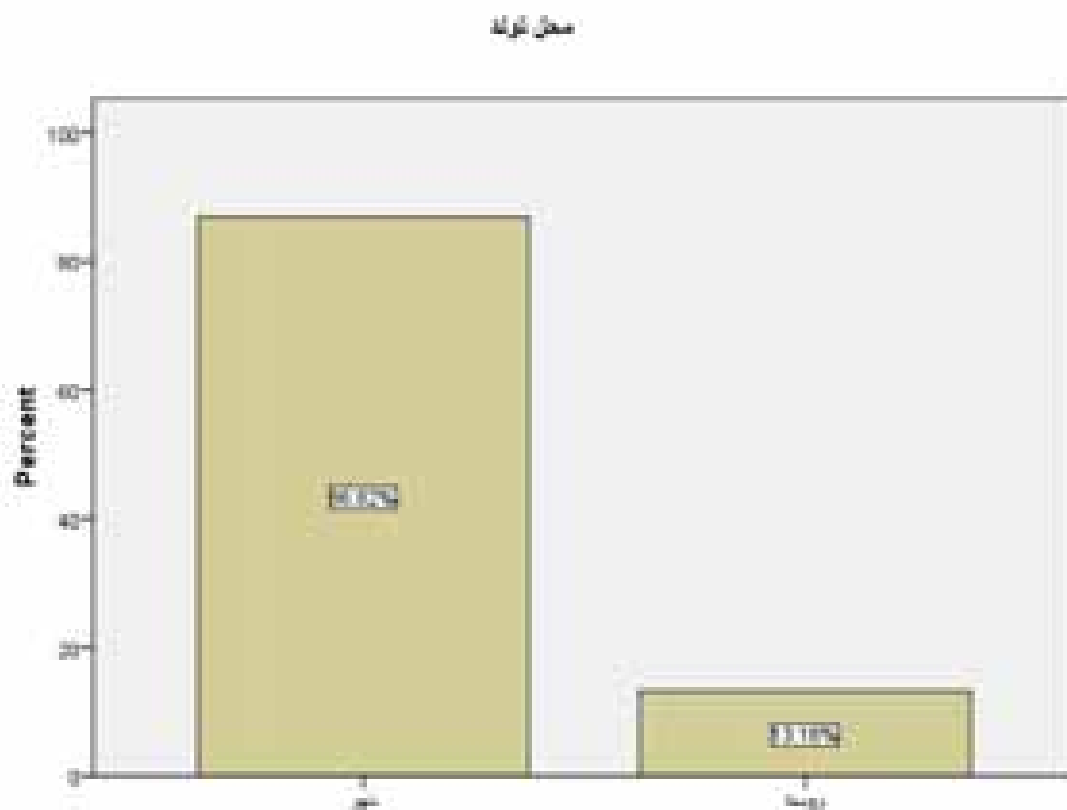

جدول ۲۲-۴: توزیع فراوانی و درصد محل تولد گروه نمونه

محل تولد	فراوانی	درصد
شهر	12590	۸۱/۹
روستا	1911	۱۲/۴
بدون پاسخ	872	۵/۷
کل	15373	۱۰۰/۰

براساس جدول ۴-۲۲، ۸۱/۹ درصد اعضا در شهر و ۱۲/۴ درصد آنها در روستا متولد شده‌اند. نمودار ستونی درصد محل تولد گروه نمونه در شکل ۴-۶ آمده است.

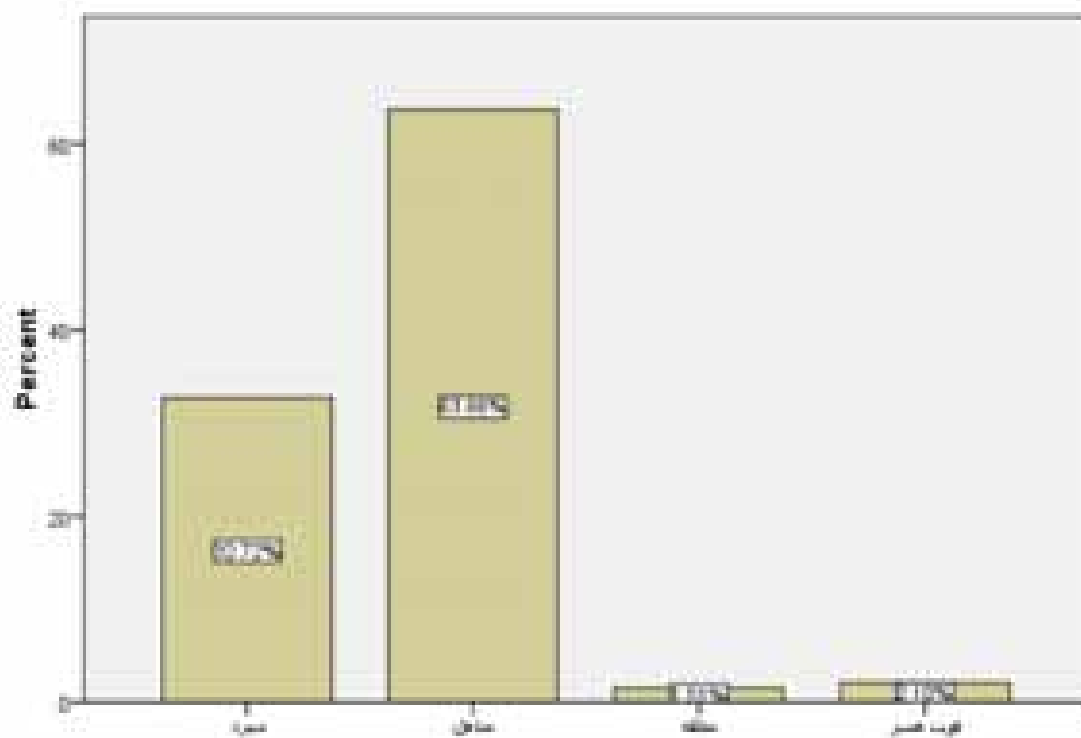

جدول ۲۳-۴: توزیع فراوانی و درصد وضعیت تاهل گروه نمونه

تاهل	فراوانی	درصد
مجرد	4973	۳۲/۳
متاهل	9675	۶۲/۹
مطلقه	230	۱/۵
فوت همسر	319	۲/۱
بدون پاسخ	176	۱/۱
کل	15373	۱۰۰/۰

براساس جدول ۲۳-۴، ۳۲/۳ درصد جمعیت مورد بررسی مجرد و ۶۲/۹ درصد آنها متاهل، ۱/۵ درصد مطلقه و ۲/۱ درصد آنها همسرانشان فوت شده بود. نمودار ستونی درصد محل تولد گروه نمونه در شکل ۴-۶ آمده است.

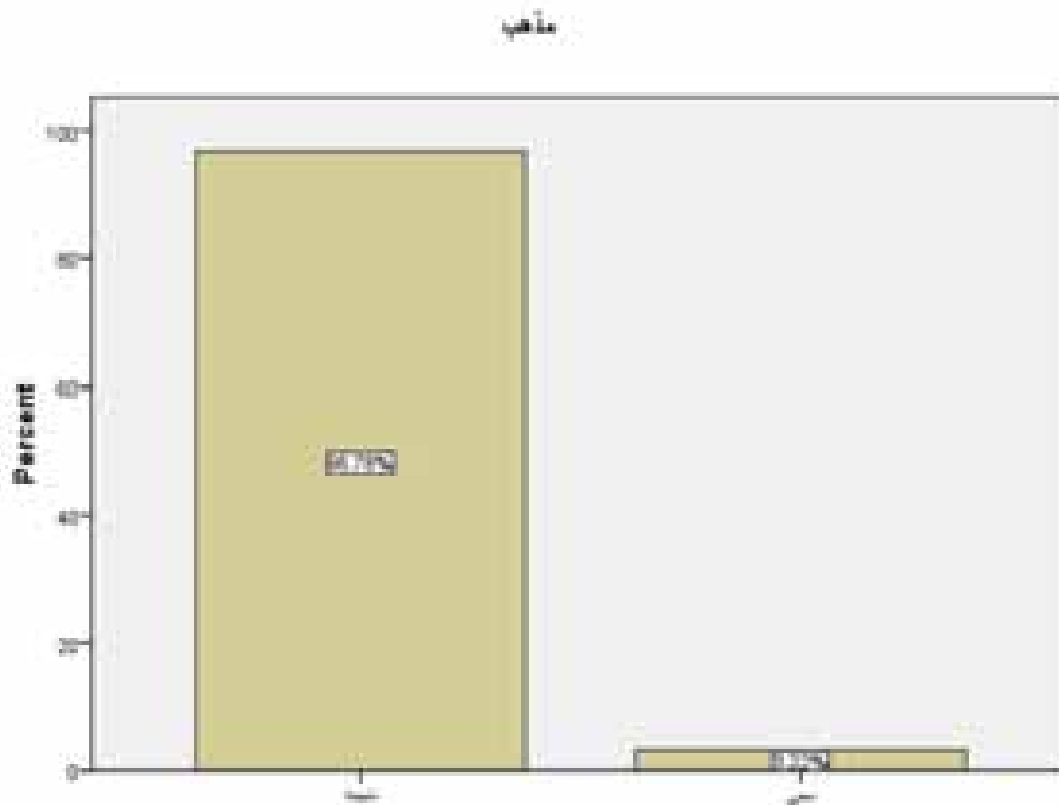
تابلو

جدول ۲۴-۴: توزیع فراوانی و درصد وضعیت مذهب گروه نمونه

مذهب	فراوانی	درصد
شیعه	14182	۹۲/۳
سنّی	472	۳/۱
بدون پاسخ	719	۴/۷
کل	15373	۱۰۰/۰

براساس جدول ۲۴-۴، ۹۲/۳ درصد جامعه آماری مذهب خود را شیعه و ۳/۱ درصد سنّی اعلام کرده‌اند. نمودار ستونی درصد نوع مذهب گروه نمونه در شکل ۴-۷ آمده است.

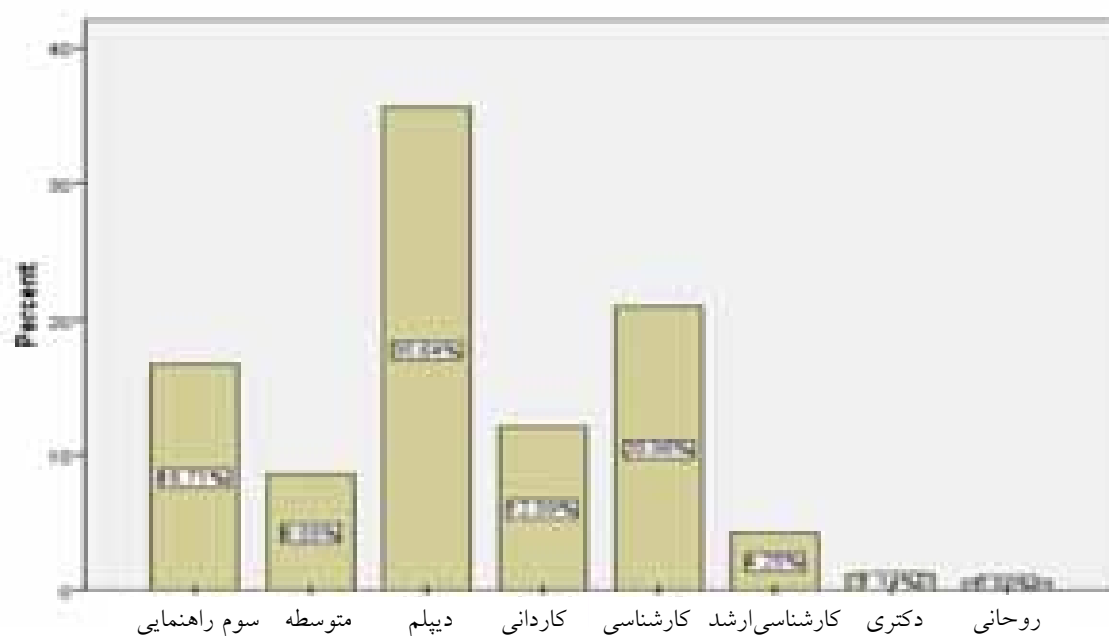

جدول ۲۵-۴: توزیع فراوانی و سطح تحصیلات گروه نمونه

سطح تحصیلات	فراوانی	درصد
سوم راهنمایی	2505	۱۶/۳
متوسطه	1281	۸/۳
دیپلم	5341	۴۳/۷
کاردانی	1812	۱۱/۸
کارشناسی	3142	۲۰/۴
کارشناسی ارشد	637	۴/۱
دکتری	171	۱/۱
روحانی	99	۰/۶
بدون پاسخ	385	۲/۵
کل	15373	۱۰۰/۰

بر اساس جدول ۲۵-۴، در کل ۵۹/۳ درصد اعضای جامعه دارای تحصیلات دیپلم، زیردیپلم و سوم راهنمایی و ۳۷/۴ درصد آنها دارای تحصیلات عالی کاردانی به بالا هستند و ۶ درصد نیز تحصیلات مذهبی در حوزه علمی دارند. نمودار ستونی درصد درجه تحصیلی گروه نمونه در شکل ۸-۴ آمده است.

سطح تحصیلات

جدول ۲۶-۴: توزیع فراوانی و وضعیت شغلی گروه نمونه

شغل	مرد		زن		کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شاغل	3906	۵۸/۴٪	1295	۱۸/۴٪	5201	۳۷/۹٪
خانه‌دار	126	۱/۹٪	3908	۵۵/۶٪	4034	۲۹/۴٪
بازنشسته	704	۱۰/۵٪	251	۳/۶٪	955	۷/۰٪
دانشجو	1135	۱۷/۰٪	1039	۱۴/۸٪	2174	۱۵/۹٪
بیکار	814	۱۲/۲٪	534	۷/۶٪	1348	۹/۸٪

شغل	مرد		زن		کل	
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
شاغل	3906	۵۸/۴٪	1295	۱۸/۴٪	5201	۳۷/۹٪
خانه‌دار	126	۱/۹٪	3908	۵۵/۶٪	4034	۲۹/۴٪
بازنشسته	704	۱۰/۵٪	251	۳/۶٪	955	۷/۰٪
دانشجو	1135	۱۷/۰٪	1039	۱۴/۸٪	2174	۱۵/۹٪
بیکار	814	۱۲/۲٪	534	۷/۶٪	1348	۹/۸٪
کل	6685	۱۰۰/۰٪	7027	۱۰۰/۰٪	13712	۱۰۰/۰٪

براساس جدول ۲۶-۴، ۵۸/۴ درصد مردان شاغل، ۱۷ درصد دانشجو، ۱۰/۵ درصد بازنشسته و ۱۲/۲ درصد بیکارند. همچنین ۳۷/۹ درصد زنان شاغل، ۵۵/۶ درصد خانه‌دار، ۱۵/۹ درصد دانشجو، ۷ درصد بازنشسته و ۹/۸ درصد بیکارند.

جدول ۲۷-۴: توزیع فراوانی و وضعیت طبقه اجتماعی گروه نمونه

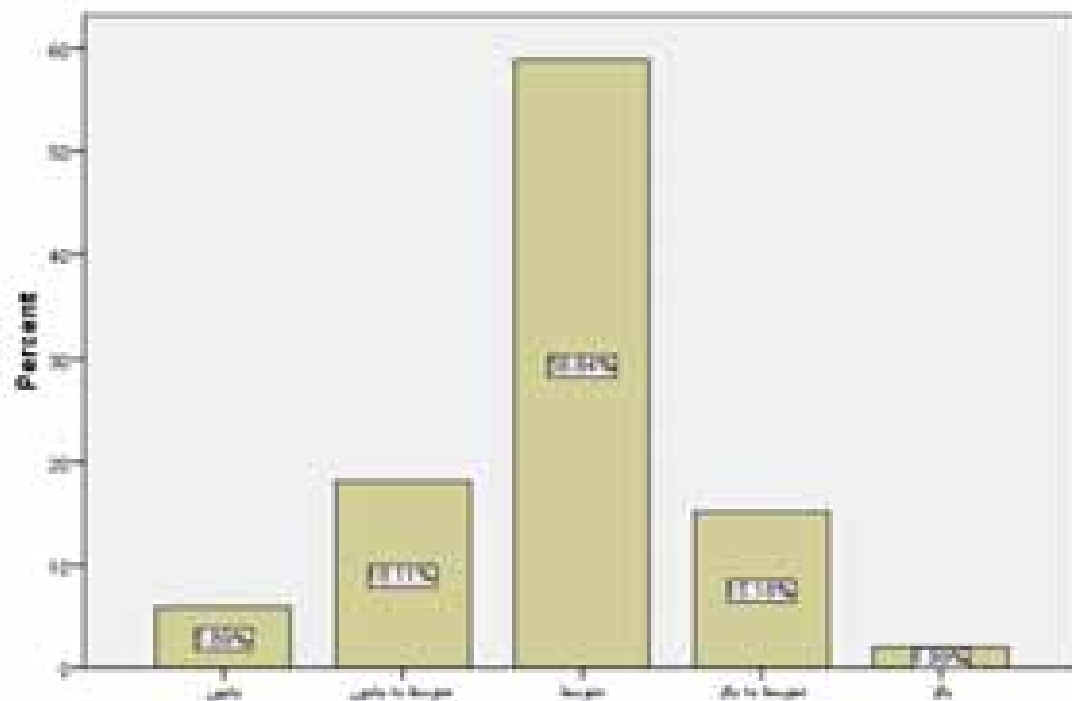
طبقه	فراوانی	درصد
پایین	894	۵/۸
متوسط به پایین	2747	۱۷/۹
متوسط	8925	۵۸/۱
متوسط به بالا	2299	۱۵/۰
بالا	302	۲/۰
بدون پاسخ	206	۱/۳

درصد	فراوانی	طبقه
۵/۸	894	پایین
۱۷/۹	2747	متوسط به پایین
۵۸/۱	8925	متوسط
۱۵/۰	2299	متوسط به بالا
۲/۰	302	بالا
۱/۳	206	بدون پاسخ
۱۰۰/۰	15373	کل

براساس جدول ۲۷-۴، وضعیت طبقه اجتماعی اعضای گروه نمونه عبارت است از: ۵۸/۱ درصد متعلق به طبقه متوسط، ۱۷/۹ درصد متعلق به طبقه متوسط به پایین، ۱۵ درصد متعلق به طبقه متوسط به بالا، ۵/۸ درصد متعلق به طبقه پایین و ۲ درصد متعلق به طبقه بالا. نمودار ستونی درصد تعلق به طبقه اجتماعی گروه نمونه در شکل ۹-۴ آمده است.

جدول

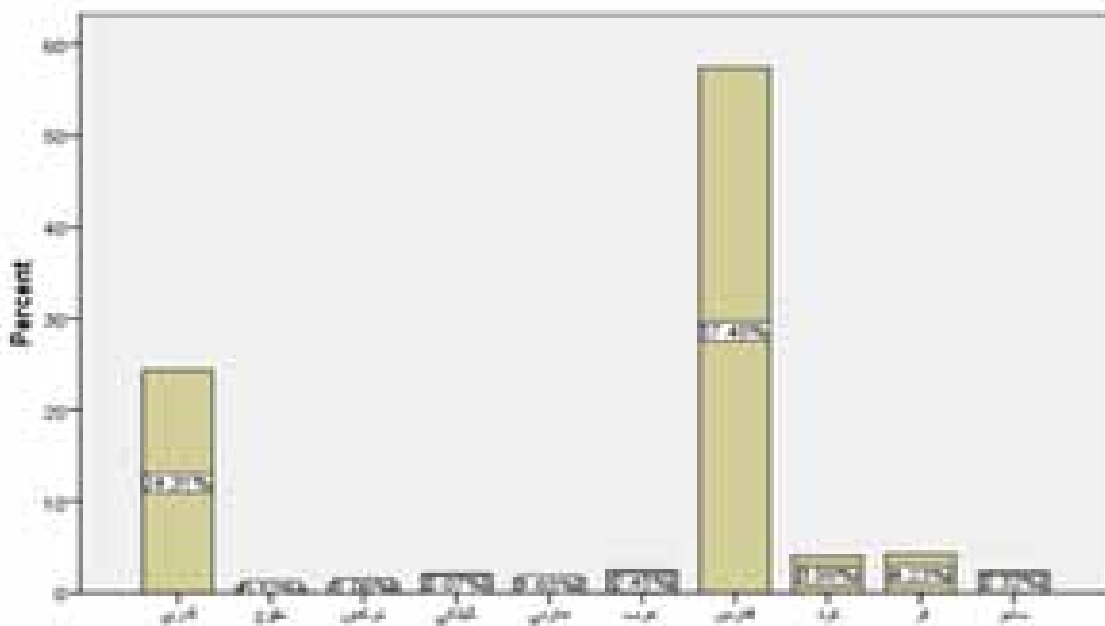

جدول ۲۸-۴: توزیع فراوانی و وضعیت قومی اعضای گروه نمونه

درصد	فراوانی	قوم
۲۴/۰	3694	آذری
۰/۵	79	بلوچ
۱/۰	161	ترکمن
۲/۰	314	گیلکی
۱/۶	250	مازنی
۲/۴	373	عرب
۵۶/۷	8722	فارس
۳/۹	607	کرد
۴/۲	643	لر
۲/۳	353	سایر
۱/۲	177	بدون پاسخ
۱۰۰/۰	15373	کل

براساس جدول ۲۸-۴، قوم فارس با ۵۶/۷ درصد در صدر، پس از آن آذری‌ها با ۲۴ درصد، لرها با ۴/۲ درصد و گیلکی‌ها با ۲ درصد، اقوام شرکت‌کننده در گروه مورد بررسی بودند. نمودار ستونی درصد اقوام اجتماعی گروه نمونه در شکل ۱۰-۴ آمده است.

شکل ۱

(ب) سؤالات وانمود اجتماعی

پنج سؤال برای سنجش وانمود اجتماعی طراحی و در بین سؤالات گنجانده شد که نتایج فراوانی و درصد آن در جدول ۲۹-۴ آمده است.

جدول ۲۹-۴: فراوانی و درصد پاسخ به سؤالات وانمود اجتماعی

سؤالات	هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه
در هر موقعیتی راستگو هستم.	122	391	1125	3151	5365	4819
	۰/۸٪	۲/۶٪	۷/۵٪	۲۱/۰٪	۳۵/۸٪	۳۲/۲٪
هر کس از من هر کمکی خواسته باشد، به او کمک کرده‌ام.	34	193	1088	3302	5281	5080
	۰/۲٪	۱/۳٪	۷/۳٪	۲۲/۰٪	۳۵/۳٪	۳۳/۹٪
پشت سر کسی بدگویی نکرده‌ام.	334	758	1835	3739	4879	3449
	۲/۲٪	۵/۱٪	۱۲/۲٪	۲۴/۹٪	۳۲/۵٪	۲۳/۰٪
در نماز جمعه شرکت کرده‌ام.	3707	3460	2582	1986	1721	1302
	۲۵/۱٪	۲۳/۴٪	۱۷/۵٪	۱۳/۵٪	۱۱/۷٪	۸/۸٪
نمازهای واجب را اول وقت می‌خوانم.	613	1025	1736	3251	4446	3743
	۴/۱٪	۶/۹٪	۱۱/۷٪	۲۱/۹٪	۳۰/۰٪	۲۵/۳٪

جدول ۲۹-۴، فراوانی و درصد سؤالات وانمود اجتماعی را نشان می‌دهد. بر اساس تصمیم محققان طرح، اگر فردی در این مقیاس نمره کامل ۳۰ را دریافت کند، یعنی در پاسخ به پنج سؤال گزینه همیشه را علامت بزند، به‌عنوان پرسشنامه نامعتبر شناسایی و از گروه نمونه حذف می‌شود. بر این اساس ۲/۵ درصد اعضای گروه نمونه (۳۸۲ نفر)، از کل نمونه (۱۵۳۷۳ نفر) که دارای نمره ۳۰ بودند، از گروه نمونه حذف و داده‌های ۱۴۹۹۱ نفر تحلیل شد.

ج) تحلیل عاملی پرسشنامه

سؤالات پرسشنامه ۱۰۵ سؤالی سنجش دینداری به منظور شناخت ساختار و محتوای عوامل اصلی آن تحلیل عاملی اکتشافی شد که نتایج آن در جداول منعکس است.

جدول ۳۰-۴: بارعاملی سؤالات عامل اول (باور دینی)

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱	مرگ، پایان زندگی نیست، بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی جاوید است (باور نسبت به آخرت).	۲۰	.957
۲	همه قوانین الهی دارای حکمت و مصلحت است (شناخت نسبت به احکام الهی).	۱۲	.945
۳	خداوند از همه انگیزه‌های پنهانی آگاه است (شناخت خدا باور).	۴	.937
۴	همه آنچه برای سعادت بشر لازم است در قرآن آمده است (باور دینی، پذیرش احکام و قوانین الهی).	۱۴	.934
۵	به عالم غیب ایمان دارم (باور به آخرت).	۲۱	.931
۶	از اهانت کنندگان نسبت به پیامبر اسلام (ص) بیزارم (عواطف منفی نسبت به دشمنان خدا و اولیای او).	۵۱	.931
۷	زندگی بدون ارتباط با خدا بی‌معناست (علاقه به خدا، عواطف مثبت به خدا).	۷	.924
۸	با ظهور منجی عالم بشریت، جهان پر از عدل و داد خواهد شد (باور به پیامبر و اولیا).	۱۹	.923
۹	روز قیامت خداوند ممکن است از حق خود بگذرد، ولی از حق مردم گذشت نمی‌کند (شناخت نسبت به آخرت).	۱۱	.916
۱۰	تجربه من نشان داده، در دعاهایی که مستجاب نمی‌شود، خیری نهفته است (باور نسبت به خدا).	۱۳	.897
۱۱	توسل به اولیای الهی از مهم‌ترین راه‌های ارتباط با خداست (عواطف مثبت نسبت به انبیا و اولیا).	۲۴	.873
۱۲	وجود قیامت برای اجرای عدالت خداوند ضروری است (شناخت نسبت به آخرت).	۳	.869
۱۳	به وجود فرشتگان الهی اعتقاد دارم (باور پذیرش ملائکه، خدا، عالم غیب).	۵۲	.863

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱۴	از خدا می‌خواهم برای انجام کار به من کمک کند (حسن ظن، عواطف نسبت به خدا).	۴۵	.858
۱۵	دین، زندگی فردی و اجتماعی انسان را هدایت می‌کند (باورهای دینی، پذیرش احکام و قوانین الهی).	۵	.850
۱۶	بهترین تجربه‌های دینی من وقتی بوده که هنگام عبادت و دعا احساس روحانی خاصی داشته‌ام (تجربه دینی، مکان مقدس).	۱۵	.835
۱۷	انسان فقط با استفاده از دستورات پیامبران می‌تواند به سعادت کامل برسد (باور به انبیا و کتاب‌های آسمانی).	۲۳	.833
۱۸	یاد خدا آرامش قلبی در دلم ایجاد می‌کند (محبت به خدا، عواطف مثبت به خدا).	۲۵	.833
۱۹	پس از تضرع به درگاه خداوند احساس می‌کنم سبک شده‌ام (تجربه دینی، دعا).	۳۲	.832
۲۰	به روز قیامت اعتقاد دارم (باور به پذیرش زندگی اخروی).	۴۴	.825
۲۱	دوست دارم حرم پیامبر اعظم (ص) را زیارت کنم (عواطف نسبت به اولیای خدا).	۱۱۰	.815
۲۲	پیامبران هدایت‌کننده انسان به سوی خداوند هستند (شناخت نسبت به پیامبر و اولیا).	۲	.813
۲۳	هنگام دعا کردن احساس می‌کنم خداوند به من توجه ویژه‌ای دارد (تجربه دینی، دعا).	۲۲	.804
۲۴	در خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها به حلال و حرام بودن آنها توجه می‌کنم (عبادت فردی، رعایت حلال و حرام).	۳۵	.803
۲۵	با دشمنان اولیای خدا احساس دشمنی می‌کنم (عواطف منفی نسبت به دشمنان خدا و اولیای او).	۸۹	.799
۲۶	هر نیکی‌ای که به انسان رسد، از جانب خداست و هر بدی که به او رسد، از خود اوست (شناخت نسبت به خدا).	۱۷	.788
۲۷	اگر عذر شرعی نداشته باشم، در ماه رمضان روزه می‌گیرم (التزام به وظایف فردی، روزه).	۶۵	.788
۲۸	کامل‌ترین برنامه را برای سعادت انسان دین اسلام ارائه می‌کند (شناخت نسبت به احکام الهی).	۸	.783
۲۹	آرزو می‌کنم به زیارت حرم امام رضا (ع) نائل شوم (عواطف نسبت به اولیای خدا).	۹۵	.780
۳۰	لطف و محبت خدا را در زندگی احساس می‌کنم (محبت به خدا، عواطف مثبت به خدا).	۵۸	.778
۳۱	دین اسلام پاسخگوی نیازهای اجتماعی جوامع بشری است (شناخت نسبت به احکام الهی).	۱۸	.776

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۳۲	مشاهده تصاویر حرم پیامبر (ص) احساس معنوی در من ایجاد می‌کند (تجربه دینی).	۱۰۱	.776
۳۳	مطالعه کتاب‌های دینی را اتلاف وقت می‌دانم (منفی، اخلاق فردی، پرورش نیروی عقلانی).	۱۰۰	.768
۳۴	علاقه دارم به سفر حج بروم (عبادت اجتماعی، حج).	۹۶	.750
۳۵	نسبت به افراد باحیا احساس خوبی دارم (علاقه به فضایل).	۳۹	.748
۳۶	در انجام کارها به خدا توکل می‌کنم (علاقه به خدا، توکل).	۷۰	.737
۳۷	همه امور زندگی به دست خداست (شناخت خدا و صفات او).	۱	.712
۳۸	قرآن کریم راهنمای مناسبی برای زندگی من بوده است (باور به انبیا و کتاب‌های آسمانی).	۳۸	.706
۳۹	ترک محرّمات را ضروری می‌دانم (عبادت فردی، اجتناب از گناه).	۷۵	.700
۴۰	ابراز خشم علیه ستمگران، وظیفه دینی است (عواطف منفی بیزاری از دشمنان مردم مسلمان).	۹	.692
۴۱	نسبت به مؤمنان علاقه ویژه‌ای دارم (عواطف ذوی الحقوق).	۷۴	.677
۴۲	دین راهنمای خوشبختی انسان‌ها در زندگی است (باور دینی، قوانین الهی).	۱۶	.667
۴۳	به دلیل نعمت‌های خداوند شکرگزار او هستم (اخلاق فردی، شکر).	۱۰۳	.661
۴۴	خدا را به دلیل نعمت‌هایی که به من داده است شکر می‌کنم (التزام به وظایف دینی شکر).	۲۷	.646
۴۵	امام حسین (ع) الگوی آزادمردی و آزادگی است (شناخت نسبت به پیامبر و اولیا).	۱۰	.637
۴۶	در معاشرت با جنس مخالف، رعایت حدود اسلامی را لازم می‌دانم (اخلاق اجتماعی، محرم نامحرم).	۵۶	.620
۴۷	سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم (منفی، اخلاق فردی، عواطف وابستگی به دنیا).	۹۳	.550
۴۸	با وجود ناملایمات در زندگی، شکرگزار خداوندم (اخلاق فردی، شکر).	۶۱	.548

جدول ۳۱-۴: بارعاملی سؤالات عامل دوم (وظایف دینی)

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱	سعی می‌کنم نمازهای واجب خود را به جماعت بخوانم (عبادات اجتماعی نماز جماعت).	۴۶	.937
۲	سعی می‌کنم برای خواندن نمازهای واجب به مسجد بروم (التزام به وظایف اجتماعی، نماز).	۷۱	.897
۳	برای حفظ اعتقادات دینی، خود را به خطر می‌اندازم (اخلاق اجتماعی، ایثار).	۶۲	.879
۴	در گوش دادن به آهنگ‌های مختلف موسیقی احکام شرعی را در نظر می‌گیرم (عبادت فردی، اجتناب از گناه).	۸۰	.863
۵	خود را مقید به پرداخت خمس می‌دانم (عبادات جمعی، خمس).	۴۱	.861
۶	در صورت وجود شرایط امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم (اخلاق اجتماعی امر به معروف و نهی از منکر).	۱۰۸	.797
۷	در انجام وظیفه الهی از مال خود می‌گذرم (التزام به وظایف فردی ایثار).	۲۸	.791
۸	کتاب‌های دینی را مطالعه می‌کنم (اخلاق فردی، پرورش نیروی عقلانی).	۹۴	.789
۹	سعی می‌کنم نماز را اول وقت بخوانم (التزام به وظایف دینی نماز).	۴۰	.788
۱۰	حل مشکلات دیگران را بر حل مشکلات خود ترجیح می‌دهم (اخلاق اجتماعی، تعاون).	۷۲	.778
۱۱	اگر حکم جهاد صادر شود، در آن شرکت می‌کنم (التزام به وظایف دینی، جهاد).	۴۷	.775
۱۲	برای دفاع از اعتقادهای دینی حاضریم جان خود را هم فدا کنیم (التزام به وظایف دینی، ایثار).	۵۹	.773
۱۳	آگاهی دینی خود را افزایش می‌دهم (اخلاق فردی، فضیلت‌جویی).	۲۹	.766
۱۴	وظایف دینی خود را می‌شناسم (شناخت احکام الهی).	۳۱	.709
۱۵	برای جلب رضای خدا در حل اختلافات خانوادگی کوشش می‌کنم (اخلاق اجتماعی، اصلاح بین افراد).	۳۷	.676
۱۶	اطرافیان خود را به انجام واجبات دینی تشویق می‌کنم (اخلاق اجتماعی، حقوق خویشان).	۳۶	.672
۱۷	بر اساس دستورات دین، از افراط و تفریط پرهیز می‌کنم (اخلاق فردی، رفع نیازهای طبیعی به صورت متعادل).	۵۷	.631

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱۸	برای رضای خدا از خطای دیگران چشم پوشی می‌کنم (اخلاق اجتماعی، عفو و گذشت).	۳۰	.613
۱۹	در صورت عصبانی شدن از اطرافیان، خود را کنترل می‌کنم (التزام به وظایف دینی).	۳۴	.587
۲۰	شرکت در امور خیریه را وظیفه خود می‌دانم (التزام به وظایف اخلاق اجتماعی تعاون).	۷۸	.580
۲۱	ادای نماز مرا از انجام عمل زشت و گناه باز داشته است (نماز اخلاق فردی).	۵۴	.550
۲۲	سعی می‌کنم در کارها مطابق دستورات خداوند عمل کنم (عبادت فردی اجتناب از گناه).	۷۳	.536
۲۳	سعی می‌کنم نمازم قضا نشود (التزام به وظایف فردی نماز).	۸۵	.535
۲۴	از خطای افرادی که مرا رنجانیده‌اند، گذشت می‌کنم (اخلاق اجتماعی، گذشت).	۸۸	.492
۲۵	برای رضای خدا با مردم مدارا می‌کنم (اخلاق فردی، حلم).	۴۲	.490
۲۶	مقید هستم قضای روزه‌هایی را که نگرفته‌ام به جا آورم (التزام به وظایف دینی روزه).	۹۰	.479

جدول ۳۲-۴: بارعاملی سؤالات عامل سوم (عواطف دینی)

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱	شکستن بی‌دلیل شاخه درختان را ناپسند می‌دانم (تعامل با طبیعت).	۴۳	.783
۲	خوش‌رفتاری با حیوانات را وظیفه اخلاقی خود می‌دانم (خوش‌رفتاری با حیوانات).	۴۹	.775
۳	من به اقلیت‌های دینی احترام می‌گذارم (علاقه به فضایل، بشردوستی).	۶۳	.771
۴	هیزم‌های خاموش نشده در کنار درختان یا طبیعت را خاموش می‌کنم (تعامل با طبیعت).	۶۸	.770
۵	آلوده کردن رودخانه‌ها را گناه بزرگ می‌دانم (تعامل با طبیعت).	۱۰۷	.760
۶	بهبود رابطه بین افراد را وظیفه خود می‌دانم (اخلاق اجتماعی، اصلاح بین افراد).	۷۷	.744
۷	از شنیدن اخبار مربوط به نشت نفت در دریا ناراحت می‌شوم (تعامل با طبیعت).	۶۹	.731
۸	از شنیدن اخبار آتش‌سوزی جنگل‌های هرکشوری ناراحت می‌شوم (تعامل با طبیعت).	۱۰۹	.710
۹	حقوق اقلیت‌های دینی را رعایت می‌کنم (علاقه به فضایل، بشردوستی).	۲۶	.709
۱۰	با دیگران خوش‌اخلاقم (اخلاق اجتماعی، خوش‌اخلاقی و نیکوسازی رفتار).	۶۶	.706
۱۱	به پدر و مادرم احترام می‌گذارم (عواطف نسبت به ذوی الحقوق).	۵۳	.699
۱۲	از اذیت شدن حیوانات توسط کودکان جلوگیری می‌کنم (خوش‌رفتاری با حیوانات).	۷۶	.696
۱۳	ریختن زباله در کوچه و خیابان را ناپسند می‌دانم (تعامل با طبیعت).	۸۱	.693
۱۴	آبیاری گیاهان و درختان اطراف منزل را دوست دارم (تعامل با طبیعت).	۵۰	.672
۱۵	در صورت پناه آوردن پرنده به منزل از آن به خوبی نگهداری می‌کنم (خوش‌رفتاری با حیوانات).	۸۷	.634
۱۶	به معلمان خود احترام می‌گذارم (عواطف نسبت به ذوی الحقوق).	۳۳	.631
۱۷	برای حل مشکلات مردم تلاش می‌کنم (التزام به وظایف دینی، اخلاق اجتماعی، اصلاح بین افراد).	۶۴	.626
۱۸	سعی می‌کنم راست بگویم (اخلاق فردی، اجتناب از گناه).	۵۵	.611

ردیف	سؤالات	شماره سؤال	بار عاملی
۱۹	سختی‌های زندگی را تحمل می‌کنم (خویشتن داری).	۹۸	.577
۲۰	با ناکامی‌های زندگی کنار می‌آیم (خویشتن داری).	۱۰۵	.516
۲۱	احساس می‌کنم خداوند مرا به خواسته‌هایم می‌رساند (حسن ظن، عواطف مثبت نسبت به خدا).	۷۹	.497
۲۲	از آنچه خدا به من داده، راضی و خشنودم (راضی به قضای الهی، عواطف مثبت نسبت به خدا).	۸۴	.485
۲۳	برای پرندگان اطراف منزل دانه و غذا می‌گذارم (خوش رفتاری با حیوانات).	۹۷	.472

جدول ۳۳-۴ : سؤالات حذف شده

شماره سؤال	سؤال
۶	اینکه سهم ارث زنان نصف سهم ارث مردان باشد را قبول دارم (باور به احکام الهی).
۶۰	به تعهدات خود پایبندم (التزام به وظایف فردی مثبت وفای عهد).
۸۳	هنگامی که خیلی عصبانی می‌شوم، ناسزا می‌گویم (منفی، اخلاق فردی، حلم).
۸۶	از دست دادن مال دنیا مرا اندوهگین می‌کند (منفی، اخلاق فردی، عدم وابستگی به دنیا).
۹۱	اشتغال به کارهای دنیا مرا از یاد خدا غافل می‌کند (منفی، اخلاق فردی عدم وابستگی به دنیا).
۹۹	احساس روحانی خاصی را تجربه کرده‌ام (تجربه دینی، احساس روحانی).
۱۰۴	به سادگی می‌توانم بر دشواری‌های زندگی غلبه کنم (خویشتن‌داری).
۱۰۶	خود را فردی صبور می‌دانم (اخلاق فردی، صبر).

تحلیل عاملی با استفاده از روش تحلیل مؤلفه‌های اساسی و با چرخش واریماکس بر روی ماتریس همبستگی پلی کرویک (Polychoric correlations) انجام شد. از بین ۱۱ عامل با مقدار ویژه (Eigenvalue) بالای ۱، سه عامل با مقدار ویژه به ترتیب ۴۰/۳۵، ۱۵/۵ و ۱۱/۷۵ برای ساختار نهایی پرسشنامه تعیین شد، که ۶۹/۶۹ درصد از واریانس کل پرسشنامه را تبیین می‌کند. یافته‌ها به شرح زیر است:

۱- سؤالات ۶، ۶۰، ۸۳، ۸۶، ۹۱، ۹۹، ۱۰۴ و ۱۰۶ از مجموع ۱۰۵ سؤال حذف و تعداد سؤالات پرسشنامه به ۹۷ سؤال رسید. سؤالات حذف شده در جدول ۳۳-۴ آمده است.

۲- ۵۳ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل اول قرار داشتند که ۶ سؤال آن دارای بارعاملی دوگانه نزدیک به هم بودند که سؤالات ۵۴، ۷۳، ۸۵ و ۹۰ با توجه به محتوای آنها در عامل دوم و سؤالات ۷۹ و ۸۴ در عامل سوم قرار گرفتند. این عامل با توجه به مدل نظری و محتوای سؤالات، باور دینی نام گرفت، که ۵۱ درصد از واریانس دینداری را این عامل تشکیل می‌دهد. سؤالات و مقادیر بار عاملی آن در جدول ۳۰-۴ موجود است.

۳- ۲۲ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل دوم قرار داشت که با منظور کردن ۴ سؤال دارای بارعاملی دوگانه، به ۲۶ سؤال رسید. همچنین سؤالات ۷۸ و ۸۸ در این عامل دارای بارعاملی دوگانه بودند که با توجه به محتوا در عامل دوم منظور

شدند. با توجه به محتوای سؤالات و نیز مدل نظری پژوهش، عامل دوم *التزام و عمل به وظایف دینی* نام گرفت. این عامل ۲۶ درصد از واریانس دینداری را تبیین می‌کند. سؤالات و مقادیر بار عاملی آن در جدول ۴-۳۱ ارائه شده است.

۴- ۲۲ سؤال با بارعاملی بالای ۰/۴۷ در عامل سوم قرار داشت که با منظور کردن ۲ سؤال با بارعاملی دوگانه به ۲۴ سؤال رسید. سؤالات ۶۱ و ۶۴ در این عامل دارای بارعاملی دوگانه بودند که با توجه به محتوای سؤال ۶۱ در عامل اول و سؤال ۶۴ در عامل سوم منظور شد. با توجه به محتوای سؤالات و نیز مدل نظری پژوهش، عامل سوم *عواطف دینی* نام گرفت. این عامل ۱۷ درصد از واریانس دینداری را تبیین می‌کند. سؤالات و مقادیر بار عاملی آن در جدول ۴-۳۲ ارائه شده است.

(د) روایی ملاکی همزمان

پرسشنامه گلاک و استارک

پرسشنامه گلاک و استارک پرسشنامه‌ای با ۲۶ سؤال و دارای چهار مؤلفه اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی است. جدول ۴-۳۴ همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری را با مؤلفه‌های کلاک و استارک نشان می‌دهد.

جدول ۴-۳۴: ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری با مؤلفه‌های گلاک و استارک

اعتقادی	تجربی	پیامدی	مناسکی	
۰/۸۴*	۰/۷۳*	۰/۴۵*	۰/۵۴*	باور دینی
۰/۴۶*	۰/۵۲*	۰/۳۹*	۰/۶۳*	وظیفه دینی
۰/۱۸	۰/۳۵*	۰/۲۴*	۰/۲۲*	عواطف دینی
۰/۵۳*	۰/۴۹*	۰/۴۳*	۰/۴۹*	دینداری کل

*.p < 0/01

جدول ۴-۳۴، نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با نمره مؤلفه چهارگانه پرسشنامه گلاک و استارک، همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. در مؤلفه‌های دینداری نیز بین باور و وظیفه دینی با مؤلفه چهارگانه، همبستگی مثبت معنی‌داری مشاهده شد. براساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری و ابعاد چهارگانه پرسشنامه کلاک و استارک پدیده یکسانی را اندازه‌گیری می‌کنند.

پرسشنامه راس

پرسشنامه راس پرسشنامه‌ای با ۱۴ سؤال است که سه مؤلفه جهت‌گیری دینی درونی، بیرونی اجتماعی و بیرونی فردی را اندازه‌گیری می‌کند. جدول ۳۵-۴ همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری ملی با مؤلفه‌های راس را نشان می‌دهد.

جدول ۳۵-۴: ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری با مؤلفه‌های کلاک و استارک

بیرونی اجتماعی	بیرونی فردی	درونی	
۰/۱۷	۰/۵۵**	۰/۷۰*	باور دینی
۰/۲۶*	۰/۳۱*	۰/۶۱*	وظیفه دینی
۰/۱۲	۰/۳۱*	۰/۳۱*	عواطف دینی
۰/۲۳*	۰/۲۸*	۰/۶۶*	دینداری کل

*.p< 0/01

جدول ۳۵-۴، نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با نمره مؤلفه جهت‌گیری درونی پرسشنامه راس همبستگی مثبت معنی‌دار ($r = 0/66$) قوی وجود دارد. در مؤلفه‌های دینداری نیز بین باور و وظیفه دینی با جهت‌گیری درونی همبستگی مثبت معنی‌دار و بالایی مشاهده شد. همبستگی مؤلفه باور دینی با جهت‌گیری دینی بیرونی فردی نیز مناسب و معنی‌دار است. براساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری و مؤلفه جهت‌گیری درونی پرسشنامه راس پدیده یکسانی را اندازه‌گیری می‌کنند.

پرسشنامه هویت دینی رحیمی نژاد

پرسشنامه هویت دینی رحیمی نژاد، دارای ۶۷ سؤال است که دو مؤلفه هویت دینی و نفی هویت دینی را اندازه‌گیری می‌کند. جدول ۳۶-۴ همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری ملی با مؤلفه‌های هویت دینی را نشان می‌دهد.

جدول ۳۶-۴: ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری با مؤلفه‌های هویت دینی رحیمی نژاد

نفی هویت دینی	هویت دینی	
-۰/۵۶*	۰/۶۶*	باور دینی
۰/۴۵*	۰/۵۱*	وظیفه دینی
-۰/۱۲	۰/۰۷	عواطف دینی
-۰/۴۴*	۰/۴۱*	دینداری کل

*.p< 0/01

جدول ۳۶-۴، نشان می‌دهد که بین دینداری کلی با نمره کلی هویت دینی پرسشنامه رحیمی نژاد همبستگی مثبت معنی‌دار ($r = 0/41$) و با هویت نفی دینی نیز همبستگی منفی معنی‌دار ($r = -0/44$) وجود دارد. بین مؤلفه‌های باور و وظیفه دینی با هویت دینی، همبستگی مثبت و معنی‌دار و با هویت نفی دینی، همبستگی منفی معنی‌دار وجود دارد. براساس یافته‌های مذکور می‌توان گفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری و پرسشنامه رحیمی نژاد پدیده یکسانی را اندازه‌گیری می‌کنند.

ه) پایایی بازآزمایی

برای سنجش پایایی پرسشنامه دینداری از روش بازآزمایی با فاصله ۶ هفته استفاده شد. به این منظور پرسشنامه در گروه نمونه ۳۸ نفری از دانشجویان کارشناسی ارشد مشاوره اجرا شد که جدول ضرایب همبستگی آن ارائه شده است.

جدول ۳۷-۴: ضرایب همبستگی بازآزمایی بین مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری

عواطف دینی	وظیفه دینی	باور دینی	
		۰/۹۴*	باور دینی
	۰/۷۲*	۰/۴۹*	وظیفه دینی
۰/۶۷*	۰/۴۳*	۰/۴۴*	عواطف دینی

*. $p < 0/01$

جدول ۳۷-۴، نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های دینداری در اجرای مجدد با فاصله شش هفته‌ای در گروه نمونه ۳۶ نفری بین مؤلفه‌ها همبستگی مثبت معنی‌دار و مناسبی وجود دارد. براساس یافته‌های مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های پرسشنامه دینداری از ثبات و پایایی مناسبی برخوردارند.

(د) ترسیم وضعیت موجود دینداری

جدول ۴-۳۸. میانگین و انحراف معیار مقیاس وانمود اجتماعی را در بین اعضای گروه نمونه شهرهای مختلف نشان می‌دهد.

جدول ۴-۳۸. ویژگی‌های توصیفی مقیاس وانمود اجتماعی در شهرهای گروه نمونه

ردیف	شهر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
	اراک	324	۲۵/۴۷	۳/۰۹	14	30
	خرم‌آباد	202	۲۴/۰۵	۳/۵۹	12	30
	گرگان	300	۲۳/۵۱	۳/۴۲	10	30
	اهواز	773	۲۳/۱۵	۳/۸۰	1	30
	مشهد	1725	۲۲/۷۱	۴/۱۵	6	30
	همدان	301	۲۲/۵۹	۳/۹۹	11	30
	سنندج	196	۲۲/۲۷	۴/۴۵	12	30
	شیراز	1029	۲۲/۱۴	۴/۰۲	10	30
	زاهدان	287	۲۱/۸۵	۳/۷۵	11	30
	تبریز	1128	۲۱/۴۳	۳/۸۹	8	30
	اصفهان	1403	۲۱/۳۳	۳/۹۳	6	30
	تهران	7705	۲۰/۷۸	۴/۱۰	5	30
	کل	15373	۲۱/۶۰	۴/۱۵	5	30

براساس جدول ۴-۳۸ که به ترتیب از بالاترین میانگین تا پایین‌ترین میانگین تنظیم شده است، بیشترین میانگین را شهرهای اراک ($M = 25.47$)، خرم‌آباد ($M = 24.05$) و گرگان ($M = 23.51$) و کمترین میانگین را شهرهای تهران ($M = 20.78$)،

اصفهان ($M = 21.33$) و تبریز ($M = 21.43$) به‌دست آورده‌اند. نمرهٔ بالا در شهرهای اراک، خرم‌آباد و گرگان به معنای تلاش برای مذهبی‌تر جلوه دادن است.

جدول ۳۹-۴، میانگین و انحراف معیار مقیاس باور دینی را در بین اعضای گروه نمونه شهرهای مختلف نشان می‌دهد.

جدول ۳۹-۴: ویژگی‌های توصیفی مؤلفه باور دینی در شهرهای گروه نمونه

ردیف	شهر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
	زاهدان	271	۲۷۵/۳۸	۲۰/۲۶	104	294
	اراک	299	۲۷۳/۶۳	۱۲/۰۰	234	294
	همدان	298	۲۷۲/۴۴	۲۲/۷۴	150	294
	اهواز	738	۲۷۱/۲۰	۲۰/۷۸	197	294
	مشهد	1623	۲۶۶/۸۱	۲۳/۱۴	95	294
	اصفهان	1273	۲۶۵/۶۶	۲۶/۳۲	56	294
	خرم‌آباد	195	۲۶۵/۴۱	۲۰/۰۳	188	294
	سنندج	193	۲۶۰/۸۸	۲۹/۸۷	78	294
	شیراز	1008	۲۶۰/۳۲	۲۸/۷۶	122	294
	تبریز	1109	۲۵۸/۰۳	۳۴/۰۱	124	294
	تهران	7672	۲۵۶/۸۲	۳۶/۰۵	49	294
	گرگان	299	۲۵۵/۷۴	۲۴/۷۷	154	294
	کل	14978	۲۶۱/۲۲	۳۱/۵۵	49	294

یافته‌های جدول ۳۹-۴ که به ترتیب از بالاترین میانگین تا پایین‌ترین میانگین مرتب شده، نشان می‌دهد که کل جامعه از نمره

کامل این مقیاس (۲۹۴) میانگین $M = ۲۶۱/۲۲$ را به دست آورده است که این ۸۸ درصد از نمره کل بوده و نشان می‌دهد که افراد

جامعه از باور و شناخت دینی بالایی برخوردارند. البته اعضای گروه نمونه در دوازده شهر مرکزی مورد بررسی در مؤلفه باور دینی با یکدیگر هم تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی بالاترین نمره به شهرهای زاهدان ($M = 275/38$)، اراک ($M = 273/63$) و همدان ($M = 272/44$) و پایین‌ترین نمره به شهرهای گرگان ($M = 255/74$)، تهران ($M = 256/82$) و تبریز ($M = 258/03$) تعلق دارد.

جدول ۴-۴۰، میانگین و انحراف معیار مؤلفه رفتار دینی را در بین اعضای گروه نمونه شهرهای مختلف نشان می‌دهد.

جدول ۴-۴۰: ویژگی‌های توصیفی مؤلفه رفتار دینی در شهرهای گروه نمونه

ردیف	شهر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
	اراک	299	۱۴۰/۳۰	۱۱/۸۲	81	156
	خرم‌آباد	195	۱۲۹/۷۱	۱۶/۳۶	66	156
	اهواز	738	۱۲۷/۴۱	۱۷/۵۰	48	156
	همدان	298	۱۲۶/۸۷	۲۰/۵۷	38	156
	زاهدان	271	۱۲۶/۸۴	۱۵/۹۲	78	154
	گرگان	299	۱۲۶/۴۵	۱۵/۳۸	55	155
	مشهد	1623	۱۲۵/۵۸	۱۹/۷۰	41	156
	شیراز	1008	۱۲۰/۶۳	۲۲۲/۲۲	39	156
	سندج	193	۱۱۹/۴۵	۲۲/۲۳	38	155
	تبریز	1109	۱۱۷/۳۳	۲۰/۵۲	38	156
	اصفهان	1273	۱۱۷/۱۳	۲۱/۰۶	30	156
	تهران	7672	۱۱۳/۹۱	۲۴/۰۹	26	156
	کل	14978	۱۱۸/۶۸	۲۲/۷۱	26	156

یافته‌های جدول ۴-۴۰ نشان می‌دهد که کل جامعه از نمره کامل این مقیاس (۱۵۶) میانگین $M = ۱۱۸/۶۸$ را به دست آورده

است که ۷۶ درصد از نمره کل بوده و نشان می‌دهد که افراد جامعه از رفتار دینی و عمل به واجبات دین بالاتر از حد متوسط‌اند. البته

اعضای گروه نمونه در دوازده شهر مرکزی مورد بررسی در این مؤلفه با یکدیگر متفاوت‌اند، به طوری که در رفتار دینی بیشترین نمره به شهرهای اراک ($M = 140/30$)، خرم‌آباد ($M = 129/71$) و اهواز ($M = 127/41$) و پایین‌ترین نمره به شهرهای تهران ($M = 113/91$)، اصفهان ($M = 117/13$) و تبریز ($M = 117/33$) تعلق دارد.

جدول ۴-۴۱، میانگین و انحراف معیار مؤلفه عواطف دینی را در کل و بین اعضای گروه نمونه شهرهای مختلف را نشان

می‌دهد.

جدول ۴-۴۱: ویژگی‌های توصیفی مؤلفه عواطف دینی در شهرهای گروه نمونه

ردیف	شهر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
	اراک	299	۱۲۶/۱۰	۸/۵۴	79	138
	زاهدان	271	۱۲۵/۲۴	۱۰/۱۹	77	138
	سنندج	193	۱۲۲/۹۰	۱۲/۸۴	76	138
	همدان	298	۱۲۲/۷۲	۱۲/۰۵	68	138
	خرم‌آباد	195	۱۲۰/۹۲	۹/۵۰	87	138
	شیراز	1008	۱۱۹/۷۶	۱۴/۳۶	52	138
	اصفهان	1273	۱۱۹/۷۵	۱۲/۲۲	34	138
	اهواز	738	۱۹/۶۳	۱۲/۹۷	67	138
	مشهد	1623	۱۱۹/۳۴	۱۲/۸۱	48	138
	تهران	7672	۱۱۸	۱۳/۹۸	23	138
	تبریز	1109	۱۱۶/۷۲	۱۵/۳۰	75	138
	گرگان	299	۱۱۵/۹۹	۱۱/۷۳	75	138
	کل	14978	۱۱۸/۹۷	۱۳/۵۶	23	138

یافته‌های جدول ۴-۴۱، نشان می‌دهد که کل جامعه از نمره کامل این مقیاس (۱۳۸) میانگین $M = ۱۱۸/۹۷$ را به‌دست آورده

است که این ۸۶ درصد از نمره کل بوده و نشان می‌دهد که افراد جامعه از عاطفه دینی قوی و بالایی برخوردارند. البته اعضای گروه

نمونه در دوازده شهر مرکزی مورد بررسی در این مؤلفه نیز با یکدیگر متفاوت‌اند. به طوری که در رفتار دینی بیشترین نمره به شهرهای اراک ($M = 126/10$)، زاهدان ($M = 125/24$) و سنندج ($M = 122/90$) و کمترین نمره به شهرهای گرگان ($M = 115/99$)، تبریز ($M = 116/72$) و تهران ($M = 118$) تعلق دارد.

جدول ۴-۴۲، میانگین و انحراف معیار مؤلفه دینداری را کل و بین اعضای گروه نمونه شهرهای مختلف ارائه می‌دهد.

جدول ۴-۴۲: ویژگی‌های توصیفی نمره کل دینداری در شهرهای گروه نمونه

شهر	فراوانی	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
اراک	299	۵۳۹/۴۴	۲۴/۶۰	420	579
زاهدان	271	۵۲۹/۰۷	۳۸/۲۴	310	582
همدان	298	۵۲۲/۹۵	۴۹/۴۳	316	587
خرم‌آباد	195	۵۱۶/۴۴	۳۶/۹۷	359	586
اهواز	738	۵۱۶/۴۱	۴۴/۸۴	325	588
مشهد	1623	۵۱۲/۵۵	۴۸/۶۸	209	585
سنندج	193	۵۰۴/۱۵	۵۹/۷۷	236	579
اصفهان	1273	۵۰۲/۵۳	۵۲/۱۱	145	587
گرگان	299	۴۹۹/۹۲	۴۱/۱۶	354	586
شیراز	1008	۴۹۹/۳۶	۵۸/۷۱	242	586
تهران	7672	۴۹۰/۶۳	۶۶/۷۹	108	587
تبریز	1109	۴۹۰/۵۸	۶۳/۴۲	291	586
کل	14978	۵۰۰/۷۱	۵۹/۳۶	108	588

یافته‌های جدول ۴-۴۲ که به ترتیب از بالاترین میانگین دینداری تا پایین‌ترین میانگین آن مرتب شده است، نشان می‌دهد که

کل جامعه از نمره کامل این مقیاس (۵۸۸) میانگین $M = ۵۰۰/۷۱$ را به‌دست آورده است که این ۸۵ درصد از نمره کل بوده و نشان

می‌دهد که افراد جامعه از دینداری بالایی برخوردارند. البته اعضای گروه نمونه در دوازده شهر مرکزی مورد بررسی در این مؤلفه نیز با یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در دینداری بیشترین نمره به شهرهای اراک ($M = 539/44$)، زاهدان ($M = 529/07$) و همدان ($M = 522/95$) و کمترین نمره به شهرهای تبریز ($M = 490/58$)، تهران ($M = 490/63$) و شیراز ($M = 499/36$) تعلق دارد.

به منظور توصیف بهتر اعضای گروه نمونه در هر یک از مؤلفه‌های نمره‌های خام گروه نمونه بر اساس دامنه نمره آن و نیز فاصله طبقاتی ده‌گانه طبقه‌بندی و فراوانی و درصد کل در هر یک از شهرها محاسبه شد (جدول‌های ۴۳-۴ تا ۴۶-۴).

جدول 43-4: فراوانی و درصد نمره‌های مؤلفه‌های باور دینی در طبقات ده‌گانه در بین شهرهای گروه نمونه

شهر	48.01 - 72.60	72.61 - 97.20	97.21 - 121.80	121.81 - 146.40	146.41 - 171.00	171.01 - 195.60	195.61 - 220.20	220.21 - 244.80	244.81 - 269.40	269.41 +
تهران	11	19	36	41	87	171	349	1368	2534	3056
	۰/۱٪	۰/۲٪	۰/۵٪	۰/۵٪	۱/۱٪	۲/۲٪	۴/۵٪	۱۷/۸٪	۳۳/۰٪	۳۹/۸٪
اراک	0	0	0	0	0	0	0	9	117	173
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۳/۰٪	۳۹/۱٪	۵۷/۹٪
تبریز	0	0	0	3	9	99	33	98	324	543
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۳٪	۰/۸٪	۸/۹٪	۳/۰٪	۸/۸٪	۲۹/۲٪	۴۹/۰٪
اصفهان	1	2	1	3	5	19	47	117	368	710
	۰/۱٪	۰/۲٪	۰/۱٪	۰/۲٪	۰/۴٪	۱/۵٪	۳/۷٪	۹/۲٪	۲۸/۹٪	۵۵/۸٪
زاهدان	0	0	1	0	0	0	3	15	51	201
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۴٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۱/۱٪	۵/۵٪	۱۸/۸٪	۷۴/۲٪
شیراز	0	0	0	3	5	18	58	170	304	450
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۳٪	۰/۵٪	۱/۸٪	۵/۸٪	۱۶/۹٪	۳۰/۲٪	۴۴/۶٪
سنندج	0	1	0	1	1	0	11	27	57	95
	۰/۰٪	۰/۵٪	۰/۰٪	۰/۵٪	۰/۵٪	۰/۰٪	۵/۷٪	۱۴/۰٪	۲۹/۵٪	۴۹/۲٪
خرم‌آباد	0	0	0	0	0	2	4	20	83	86
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۱/۰٪	۲/۱٪	۱۰/۳٪	۴۲/۶٪	۴۴/۱٪
اهواز	0	0	0	0	0	0	18	67	211	442
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۲/۴٪	۹/۱٪	۲۸/۶٪	۵۹/۹٪
مشهد	0	1	0	6	4	5	38	196	542	831
	۰/۰٪	۰/۱٪	۰/۰٪	۰/۴٪	۰/۲٪	۰/۳٪	۲/۳٪	۱۲/۱٪	۳۳/۴٪	۵۱/۲٪
گرگان	0	0	0	0	2	3	15	68	122	89

۲۹/۸٪	۴۰/۸٪	۲۲/۷٪	۵/۰٪	۱/۰٪	۰/۷٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
۱۹۲	۷۵	۲۱	۴	۴	۲	۰	۰	۰	۰	همدان
۶۴/۴٪	۲۵/۲٪	۷/۰٪	۱/۳٪	۱/۳٪	۰/۷٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
۶۸۶۸	۴۷۸۸	۲۱۷۶	۵۸۰	۳۲۱	۱۱۵	۵۷	۳۸	۲۳	۱۲	کل
۴۵/۹٪	۳۲/۰٪	۱۴/۵٪	۳/۹٪	۲/۱٪	۰/۸٪	۰/۴٪	۰/۴٪	۰/۲٪	۰/۱٪	

جدول 44-4: فراوانی و درصد نمره‌های مؤلفه رفتار دینی در طبقات ده‌گانه در بین شهرهای گروه نمونه

شهر	25.01 - 38.10	38.11 - 51.20	51.21 - 64.30	64.31 - 77.40	77.41 - 90.50	90.51 - 103.60	103.61 - 116.70	116.71 - 129.80	129.81 - 142.90	142.91 +
تهران	16	60	152	274	486	769	2028	1986	1311	590
	۰/۲٪	۰/۸٪	۲/۰٪	۳/۶٪	۶/۳٪	۱۰/۰٪	۲۶/۴٪	۲۵/۹٪	۱۷/۱٪	۷/۷٪
اراک	0	0	0	0	1	4	24	28	98	144
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۳٪	۱/۳٪	۸/۰٪	۹/۴٪	۳۲/۸٪	۴۸/۲٪
تبریز	2	2	9	12	57	201	228	260	235	103
	۰/۲٪	۰/۲٪	۰/۸٪	۱/۱٪	۵/۱٪	۱۸/۱٪	۲۰/۶٪	۲۳/۴٪	۲۱/۲٪	۹/۳٪
اصفهان	2	7	8	38	99	163	234	331	265	126
	۰/۲٪	۰/۵٪	۰/۶٪	۳/۰٪	۷/۸٪	۱۲/۸٪	۱۸/۴٪	۲۶/۰٪	۲۰/۸٪	۹/۹٪
زاهدان	0	0	0	0	9	15	45	71	97	34
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۳/۳٪	۵/۵٪	۱۶/۶٪	۲۶/۲٪	۳۵/۸٪	۱۲/۵٪
شیراز	0	4	12	26	42	107	200	242	227	148
	۰/۰٪	۰/۰٪	۱/۲٪	۲/۶٪	۴/۲٪	۱۰/۶٪	۱۹/۸٪	۲۴/۰٪	۲۲/۵٪	۱۴/۷٪
سنندج	1	0	2	5	11	24	37	47	40	26
	۰/۵٪	۰/۰٪	۱/۰٪	۲/۶٪	۵/۷٪	۱۲/۴٪	۱۹/۲٪	۲۴/۴٪	۲۰/۷٪	۱۳/۵٪
خرم‌آباد	0	0	0	2	6	10	18	39	76	44
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۱/۰٪	۳/۱٪	۵/۱٪	۹/۲٪	۲۰/۰٪	۳۹/۰٪	۲۲/۶٪
اهواز	0	1	1	6	12	39	123	228	199	129
	۰/۰٪	۰/۱٪	۰/۱٪	۰/۸٪	۱/۶٪	۵/۳٪	۱۶/۷٪	۳۰/۹٪	۲۷/۰٪	۱۷/۵٪

279	384	473	303	101	53	22	6	2	0	مشهد
۱۷/۲٪	۲۳/۷٪	۲۹/۱٪	۱۸/۷٪	۶/۲٪	۳/۳٪	۱/۴٪	۰/۴٪	۰/۱٪	.0%	
27	104	103	48	9	3	3	2	0	0	گرگان
۹/۰٪	۳۴/۸٪	۳۴/۴٪	۱۶/۱٪	۳/۰٪	۱/۰٪	۱/۰٪	۰/۷٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
70	80	70	46	14	9	6	2	0	1	همدان
۲۳/۵٪	۲۶/۸٪	۲۳/۵٪	۱۵/۴٪	۴/۷٪	۳/۰٪	۲/۰٪	۰/۷٪	۰/۰٪	۰/۳٪	
1720	3116	3878	3334	1456	788	394	194	76	22	کل
۱۱/۵٪	۲۰/۸٪	۲۵/۹٪	۲۲/۳٪	۹/۷٪	۵/۳٪	۲/۶٪	۱/۳٪	۰/۵٪	۰/۱٪	

جدول 44-4: فراوانی و درصد نمره‌های مؤلفه عاطفه دینی در طبقات ده‌گانه در بین شهرهای گروه نمونه

شهر	22.01 - 33.60	33.61 - 45.20	45.21 - 56.80	56.81 - 68.40	68.41 - 80.00	80.01 - 91.60	91.61 - 103.20	103.21 - 114.80	114.81 - 126.40	126.41 +
تهران	1	2	10	13	61	140	500	1441	3943	1561
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۱٪	۰/۲٪	۰/۸٪	۱/۸٪	۶/۵٪	۱۸/۸٪	۵۱/۴٪	۲۰/۳٪
اراک	0	0	0	0	1	2	2	19	143	132
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۳٪	۰/۷٪	۰/۷٪	۶/۴٪	۴۷/۸٪	۴۴/۱٪
تبریز	0	0	0	0	9	96	97	177	394	336
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۸٪	۸/۷٪	۸/۷٪	۱۶/۰٪	۳۵/۵٪	۳۰/۳٪
اصفهان	0	2	0	0	6	22	100	243	471	429
	۰/۰٪	۰/۲٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۵٪	۱/۷٪	۷/۹٪	۱۹/۱٪	۳۷/۰٪	۳۳/۷٪
زاهدان	0	0	0	0	2	3	6	15	123	122
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۷٪	۱/۱٪	۲/۲٪	۵/۵٪	۴۵/۴٪	۴۵/۰٪
شیراز	0	0	1	3	7	26	85	157	373	356
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۱٪	۰/۳٪	۰/۷٪	۲/۶٪	۸/۴٪	۱۵/۶٪	۳۷/۰٪	۳۵/۳٪
سنندج	0	0	0	0	1	3	14	22	68	85
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۵٪	۱/۶٪	۷/۳٪	۱۱/۴٪	۳۵/۲٪	۴۴/۰٪
خرم‌آباد	0	0	0	0	0	3	7	33	96	56
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۱/۵٪	۳/۶٪	۱۶/۹٪	۴۹/۲٪	۲۸/۷٪
اهواز	0	0	0	1	3	10	67	122	310	225
	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۱٪	۰/۴٪	۱/۴٪	۹/۱٪	۱۶/۵٪	۴۲/۰٪	۳۰/۵٪

441	737	307	89	37	8	3	1	0	0	مشهد
۲۷/۲٪	۴۵/۴٪	۱۸/۹٪	۵/۵٪	۲/۳٪	۰/۵٪	۰/۲٪	۰/۱٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
50	134	87	23	2	3	0	0	0	0	گرگان
۱۶/۷٪	۴۴/۸٪	۲۹/۱٪	۷/۷٪	۰/۷٪	۱/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
133	102	40	19	3	0	1	0	0	0	همدان
۴۴/۶٪	۳۴/۲٪	۱۳/۴٪	۶/۴٪	۱/۰٪	۰/۰٪	۰/۳٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
3926	6894	2663	1009	347	101	21	12	4	1	کل
۲۶/۲٪	۴۶/۰٪	۱۷/۸٪	۶/۷٪	۲/۳٪	۰/۷٪	۰/۱٪	۰/۱٪	۰/۰٪	۰/۰٪	

جدول 45-۴: فراوانی و درصد نمره‌های دینداری کلی در طبقات ده‌گانه در بین شهرهای گروه نمونه

540.01 +	492.01 -	444.01 -	396.01 -	348.01 -	300.01 -	252.01 -	204.01 -	156.01 -	108.01 -	شهر
	540.00	492.00	444.00	396.00	348.00	300.00	252.00	204.00	156.00	
1229	2928	2343	721	250	110	59	23	8	0	تهران
۱۶/۰٪	۳۸/۲٪	۳۰/۵٪	۹/۴٪	۳/۳٪	۱/۴٪	۰/۸٪	۰/۳٪	۰/۱٪	۰/۰٪	
135	149	14	1	0	0	0	0	0	0	اراک
۴۵/۲٪	۴۹/۸٪	۴/۷٪	۰/۳٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
248	424	242	69	114	10	2	0	0	0	تبریز
۲۲/۴٪	۳۸/۲٪	۲۱/۸٪	۶/۲٪	۱۰/۳٪	۰/۹٪	۰/۲٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
304	542	260	115	38	8	2	2	1	1	اصفهان
۲۳/۹٪	۴۲/۶٪	۲۰/۴٪	۹/۰٪	۳/۰٪	۰/۶٪	۰/۲٪	۰/۲٪	۰/۱٪	۰/۱٪	

109	114	33	14	0	1	0	0	0	0	زاهدان
۴۰/۲٪	۴۲/۱٪	۱۲/۲٪	۵/۲٪	۰/۰٪	۰/۴٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
263	357	243	99	35	7	2	2	0	0	شیراز
۲۶/۱٪	۳۵/۴٪	۲۴/۱٪	۹/۸٪	۳/۵٪	۰/۷٪	۰/۲٪	۰/۲٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
59	66	38	21	7	0	1	1	0	0	سنندج
۳۰/۶٪	۳۴/۲٪	۱۹/۷٪	۱۰/۹٪	۳/۶٪	۰/۰٪	۰/۵٪	۰/۵٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
42	106	38	6	3	0	0	0	0	0	خرم‌آباد
۲۱/۵٪	۵۴/۴٪	۱۹/۵٪	۳/۱٪	۱/۵٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
238	299	163	34	3	1	0	0	0	0	اهواز
۳۲/۲٪	۴۰/۵٪	۲۲/۱٪	۴/۶٪	۰/۴٪	۰/۱٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
422	713	366	89	25	4	3	1	0	0	مشهد
۲۶/۰٪	۴۳/۹٪	۲۲/۶٪	۵/۵٪	۱/۵٪	۰/۲٪	۰/۲٪	۰/۱٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
42	127	101	21	7	1	0	0	0	0	گرگان
۱۴/۰٪	۴۲/۵٪	۳۳/۸٪	۷/۰٪	۲/۳٪	۰/۳٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
123	110	46	9	7	3	0	0	0	0	همدان
۴۱/۳٪	۳۶/۹٪	۱۵/۴٪	۳/۰٪	۲/۳٪	۱/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰/۰٪	
3214	5935	3887	1199	489	145	69	29	9	1	کل
۲۱/۵٪	۳۹/۶٪	۲۶/۰٪	۸/۰٪	۳/۳٪	۱/۰٪	۰/۵٪	۰/۲٪	۰/۱٪	۰/۰٪	

جدول 46-۴: نرم دهکی مقیاس‌های دینداری در کل گروه نمونه

نقطه درصدی	باور دینی	وظیفه دینی	عواطف دینی	دینداری کل
10	222	87	100	423
20	245	101	109	463
30	257	110	114	484
40	265	117	118	502
50	271	123	122	516
60	276	129	125	529
70	281	134	128	540
80	285	140	1310	551
90	289	146	134	565

براساس جدول مذکور، می‌توان نمره‌های گروه‌ها را براساس نمره‌های خام و نقاط درصدی یادشده بررسی و تحلیل کرد.

ه) تحلیل دینداری براساس خصوصیات جمعیت‌شناختی

جدول 47-4: آزمون مقایسه‌ای میانگین نمره دینداری براساس جنسیت

مؤلفه‌ها	جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار	t
باور	مرد	5778	۲۵۹/۵۲	۳۳/۲۸	.43	-۷/۶۵*
	زن	6329	۲۶۳/۹۰	۲۹/۳۸	.36	
رفتار	مرد	6128	۱۱۹/۳۳	۲۳/۵۵	.30	-۰/۱۱
	زن	6572	۱۱۹/۳۸	۲۲/۳۷	.27	
عاطفه	مرد	5664	۱۱۹/۰۴	۱۳/۷۰	.18	-۱/۸۷
	زن	6144	۱۱۹/۵۱	۱۳/۴۹	.17	
دینداری کل	مرد	4505	۵۰۰/۱۲	۶۱/۸۴	.92	-۳/۶۶*
	زن	4952	۵۰۴/۶۳	۵۷/۵۱	.81	

*.p< 0/01

براساس محتوای جدول 47-4 و نتایج حاصل از آزمون t، بین مردان و زنان گروه نمونه از نظر دینداری کل تفاوت معناداری وجود دارد (p = ۰/۰۱ و t = ۳/۶۶)، به طوری که میانگین دینداری کل زنان (M = ۵۰۴/۶۳) از مردان (M = ۵۰۰/۱۲) بیشتر است. بررسی بین مؤلفه‌های دینداری نشان می‌دهد که تفاوت چشمگیری (p = ۰/۰۱ و t = ۷/۶۵) بین باور دینی زنان و مردان وجود دارد، به صورتی که باور دینی زنان (M = ۲۶۳/۹۰) از مردان (M = ۲۵۹/۵۲) بیشتر است. در مؤلفه‌های رفتار دینی و عاطفه دینی، بین زنان و مردان گروه نمونه تفاوت معنی‌داری مشاهده نشد و هر دو جنسیت امتیاز یکسانی دارند.

جدول ۴-۴۸: آزمون مقایسه‌ای میانگین نمره دینداری بر اساس محل تولد

مؤلفه‌ها	محل تولد	تعداد	میانگین	انحراف معیار	خطای معیار	t
باور	شهر	9997	۲۶۱/۹۵	۳۱/۳۶	.31	*۵/۴۱-
	روستا	1502	۲۶۶/۰۹	۲۷/۰۵	.69	
رفتار	شهر	10463	۱۱۸/۸۰	۲۳/۰۱	.22	*۱۰/۰۸-
	روستا	1583	۱۲۴/۶۱	۲۱/۰۸	.53	
عاطفه	شهر	9884	۱۱۹/۱۵	۱۳/۶۴	.13	*۴/۴۹-
	روستا	1431	۱۲۰/۸۸	۱۳/۱۱	.34	
دینداری کل	شهر	7971	۵۰۱/۶۱	۵۹/۷۰	.66	*۶/۷۰-
	روستا	1133	۵۱۳/۴۰	۵۴/۷۲	1.62	

*. $p < 0/01$

بر اساس جدول ۴-۴۸ و نتایج حاصل از آزمون t، بین متولدان شهری و روستایی گروه نمونه از نظر دینداری کل تفاوت معناداری وجود دارد ($p = ۰/۰۱$ و $t = ۶/۷۰$)، به طوری که میانگین دینداری کل متولدان روستایی ($M = ۵۱۳/۴۰$) از متولدان شهری ($M = ۵۰۱/۶۱$) بیشتر است. بررسی بین مؤلفه‌های دینداری نیز نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین باور ($p = ۰/۰۱$ و $t = ۵/۴۱$)، عاطفه ($p = ۰/۰۱$ و $t = ۱۰/۰۸$) و رفتار دینی ($p = ۰/۰۱$ و $t = ۴/۴۹$) متولدان شهری و روستایی وجود دارد، به صورتی که باور، عاطفه و رفتار دینی متولدان روستایی از متولدان شهری بیشتر است.

جدول ۴۹-۴: آزمون مقایسه‌ای میانگین نمره دینداری بر اساس وضعیت تاهل

t	خطای معیار	انحراف معیار	میانگین	تعداد	تاهل	مؤلفه‌ها
-۱۴/۲۴*	۰/۵۴	۳۴/۱۶	۲۵۶/۰۵	3932	مجرد	باور
	۰/۳۳	۲۸/۹۳	۲۶۵/۱۳	7659	متاهل	
-۱۵/۷۸*	۰/۳۸	۲۴/۳۱	۱۱۴/۶۲	4089	مجرد	رفتار
	۰/۲۴	۲۱/۷۰	۱۲۱/۷۳	8063	متاهل	
-۱۵/۲۷*	۰/۲۲	۱۴/۱۱	۱۱۶/۴۷	3824	مجرد	عاطفه
	۰/۱۵	۱۳/۱۰	۱۲۰/۶۵	7530	متاهل	
-۱۵/۱۱*	۱/۱۴	۶۳/۲۴	۴۸۹/۰۲	3063	مجرد	دینداری کل
	۰/۷۲	۵۵/۹۸	۵۰۹/۴۴	6034	متاهل	

*. $p < 0/01$

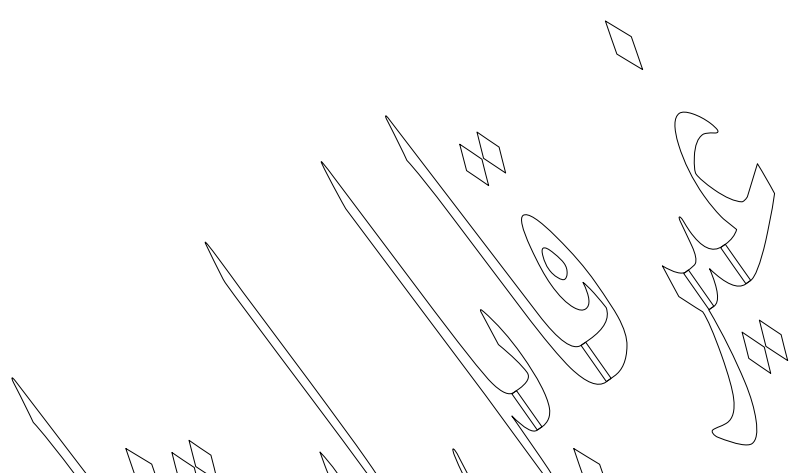
بر اساس جدول ۴۹-۴ و نتایج حاصل از آزمون t ، بین افراد متاهل و مجرد گروه نمونه از نظر دینداری کل تفاوت معناداری وجود دارد ($p = 0/01$ و $t = 15/11$)، به طوری که میانگین دینداری کل متاهلان ($M = 509/44$) از مجردان ($M = 489/02$) بیشتر است. بررسی بین مؤلفه‌های دینداری نیز نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین باور ($p = 0/01$ و $t = 14/24$)، عاطفه ($p = 0/01$ و $t = 15/27$) و رفتار دینی ($p = 0/01$ و $t = 15/78$) متاهلان و مجردان وجود دارد، به صورتی که باور، عاطفه و رفتاردینی افراد متاهل به‌طور معنی‌داری از افراد مجرد بیشتر است.

جدول ۴-۵۰: آزمون مقایسه‌ای میانگین نمره دینداری براساس وضعیت مذهب

t	خطای معیار	انحراف معیار	میانگین	تعداد	نوع مذهب	مؤلفه‌ها
۴/۱۴*	۰/۲۷	۲۹/۴۹	۲۶۳/۰۱	11298	شیعه	باور
	۱/۷۵	۳۴/۰۷	۲۵۶/۵۷	376	سنّی	
-۲/۰۴*	۰/۲۰	۲۲/۶۳	۱۱۹/۶۷	11809	شیعه	رفتار
	۱/۰۶	۲۱/۱۵	۱۲۱/۸۸	396	سنّی	
-۱/۶۴	۰/۱۲	۱۳/۵۴	۱۱۹/۳۴	11053	شیعه	عاطفه
	۰/۷۲	۱۳/۴۱	۱۲۰/۵۶	344	سنّی	
-۰/۱۱	۰/۶۱	۵۷/۷۸	۵۰۳/۶۸	8892	شیعه	دینداری کل
	۳/۶۴	۵۹/۹۰	۵۰۴/۱۰	270	سنّی	

*.p< 0/01

براساس جدول ۴-۵۰ و نتایج حاصل از آزمون t، بین شیعه‌ها و سنی‌های گروه نمونه از نظر دینداری کل تفاوت معنی‌داری وجود ندارد (p = ۰/۰۱ و t = 0/۱۱)، به طوری که میانگین دینداری کل هر دو گروه شیعه (M = ۵۰۴/۴۴) و سنی (M = ۵۰۳/۶۸) یکسان است. اما بررسی بین مؤلفه‌های دینداری نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین باور دینی (p = ۰/۰۱ و t = ۴/۱۴) هر دو گروه وجود دارد، به طوری که باور دینی شیعه‌ها (M = ۲۶۳/۰۱) از سنی‌ها (M = ۲۵۶/۵۷) بیشتر است و نیز بین رفتار دینی (p = ۰/۰۱ و t = ۲/۰۴) شیعه‌ها و سنی‌ها تفاوت معنی‌داری وجود دارد، به صورتی که رفتار دینی سنی‌ها (M = ۱۲۱/۸۸) از شیعه‌ها (M = ۱۱۹/۶۷) بیشتر است.

مقایسه عوامل دینداری براساس شهرهای گروه نمونه

جدول ۴-۵۱: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره عوامل دینداری براساس شهرهای گروه نمونه

اثر	نوع آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
شهرهای مرکزی	آزمون پیلانی	۰/۱۴	۴۰/۴۸	۳۳	۲۷۱۹	۰/۰۰۰
	لامبدای ویلکز	۰/۸۶	۴۱/۳۱	۳۳	۲۶۶۹	۰/۰۰۰
	آزمون هاتلینک	۰/۱۵	۴۲/۱۲	۳۳	۲۷۱۸	۰/۰۰۰
	ریشه روی	۰/۱۲	۹۵/۹۳	۱۱	۹۰۶۲	۰/۰۰۰

همان‌طورکه در جدول ۴-۵۱ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که شهرهای گروه نمونه در سه مؤلفه دینداری تفاوت معنی‌داری با یکدیگر دارند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون‌های مختلف نشان‌دهنده تفاوت معنی‌دار بین میانگین کل دینداری است ($p < 0/01$ و $F = 40/48$).

جدول ۴-۵۲: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری براساس شهرهای گروه نمونه

منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری
بین‌گروهی	باور دینی	۲۶۲۰۹/۲۰	۱۱	۲۳۸۲/۶۵	۲۴/۹۹	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۶۶۲۲۱/۸۹	۱۱	۶۰۲۰/۱۷	۶۷/۹۱	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۱۹۴۳۵/۸۴	۱۱	۱۷۶۶/۸۹	۱۸/۳۱	۰/۰۰۰
خطا	باور دینی	۸۶۳۹۱۷/۱۱	۹۰۶۲	۹۵/۳۳		
	وظیفه دینی	۸۰۳۲۵۳/۵۷۴	۹۰۶۲	۸۸/۶۴۰		
	عاطفه دینی	۸۷۴۳۱۲/۰۹۹	۹۰۶۲	۹۶/۴۸۱		
کل	باور دینی	۲۳۶۶	۹۰۷۴			
	وظیفه دینی	2354	9074			
	عاطفه دینی	2341	9074			

همان‌گونه که در جدول ۴-۵۲ مشاهده می‌شود، نتایج آزمون F نشان‌دهنده تفاوت معنی‌دار گروه نمونه در شهرهای مختلف از نظر ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی مقیاس دینداری است که تفاوت‌های بین آنها در جداول بعدی متمایز شده است.

جدول ۴-۵۳: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس شهرها

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	شهر
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۱۰/۲۲	۴۹/۱۵	۱۰/۵۴	۴۷/۶۲	۱۱/۵۱	۴۸/۷۷	3434	تهران
۶/۲۳	۵۴/۷۲	۵/۱۸	۵۹/۴۶	۳/۸۹	۵۳/۶۰	214	اراک
۱۱/۵۱	۴۷/۷۴	۸/۹۸	۴۸/۹۹	۱۱/۲۲	۴۸/۵۷	856	تبریز
۹/۰۲	۵۰/۴۷	۹/۳۳	۴۹/۱۶	۸/۳۹	۵۱/۳۷	1370	اصفهان
۶/۷۱	۵۴/۷۲	۶/۵۱	۵۳/۱۹	۶/۵۶	۵۴/۴۹	205	زاهدان
۱۰/۶۰	۴۹/۷۴	۹/۶۳	۵۰/۴۳	۹/۴۳	۴۹/۱۳	712	شیراز
۹/۵۴	۵۲/۴۲	۹/۸۵	۴۹/۵۸	۹/۹۴	۴۹/۴۶	135	سندج
۶/۸۳	۵۱/۳۶	7	۵۴/۷۰	۶/۴۷	۵۱/۰۷	176	خرم‌آباد
۹/۶۷	۵۰/۱۶	۷/۷۸	۵۳/۲۸	۶/۸۲	۵۳/۷۷	475	اهواز
۹/۵۱	۴۹/۸۸	۸/۴۹	۵۳/۰۳	۷/۶۹	۵۱/۴۰	1059	مشهد
۷/۸۸	۴۷/۹۸	۶/۳۳	۵۳/۴۶	۷/۱۱	۴۸/۰۹	195	گرگان
۹/۲۲	۵۲/۲۸	۸/۷۳	۵۳/۱۹	۷/۴۹	۵۳/۳۱	243	همدان
۹/۹۲	۴۹/۸۱	۹/۷۸	۴۹/۹۸	۹/۹۰	۵۰/۰۹	9074	کل

یافته‌های جدول ۴-۵۳ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه در دوازده شهر مرکزی مورد بررسی در همه مؤلفه‌های دینداری با

یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی بیشترین نمره به شهرهای زاهدان ($M=54/49$)، اراک ($M=53/60$) و همدان

($M=53/31$) و کمترین نمره به شهرهای گرگان ($M=48/09$)، تبریز ($M=48/57$) و تهران ($M=48/77$) تعلق دارد. در وظیفه دینی، بالاترین نمره به شهرهای اراک ($M=59/46$)، خرم‌آباد ($M=54/70$) و گرگان ($M=53/46$) و پایین‌ترین نمره به شهرهای تهران ($M=47/62$)، تبریز ($M=48/99$) و اصفهان ($M=49/16$) تعلق دارد. در مقیاس عاطفه دینی، بالاترین نمره به شهرهای اراک ($M=54/72$)، زاهدان ($M=52/42$) و سنندج ($M=47/74$) و کمترین نمره به شهرهای تبریز ($M=47/98$) و گرگان ($M=47/98$) و تهران ($M=49/15$) تعلق دارد.

جدول ۴-۵۴: گروه‌بندی شهرها براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی (Tukey)

زیر گروه‌ها					تعداد	شهرها
5	4	3	2	1		
				۴۸/۰۹	195	گرگان
			۴۸/۵۷		856	تبریز
			۴۸/۷۷		3434	تهران
			۴۹/۱۳		712	شیراز
			۴۹/۴۶		135	سنندج
		۵۱/۰۷			176	خرم‌آباد
		۵۱/۳۷			1370	اصفهان
		۵۱/۴۰			1059	مشهد
	۵۲/۷۷				475	اهواز
	۵۳/۳۱				243	همدان
	۵۳/۶۰				214	اراک
۵۴/۴۹۱۲					205	زاهدان

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی در شهر گرگان، در گروه دوم، در شهرهای تبریز، تهران، شیراز و سنندج مشاهده می‌شود در گروه سوم به شهرهای خرم‌آباد، اصفهان، و مشهد و در گروه چهارم به شهرهای اهواز، همدان و اراک و در نهایت بیشترین نمره در گروه پنجم و به شهر زاهدان تعلق دارد.

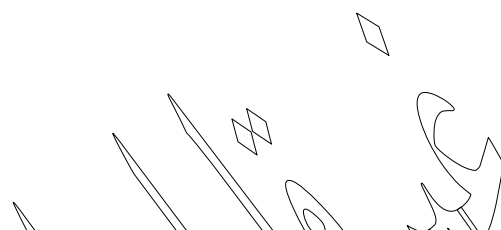

جدول ۴-۵۵: گروه‌بندی شهرها بر اساس نمره‌های مقیاس وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیر گروه‌ها				تعداد	شهرها
4	3	2	1		
			۴۷/۶۲	3434	تهران
			۴۸/۹۹	856	تبریز
			۴۹/۱۶	1370	اصفهان
			۴۹/۵۸	135	سنندج
		۵۰/۴۳		712	شیراز
	۵۳/۰۳			1059	مشهد
	۵۳/۱۹			243	همدان
	۵۳/۱۹			205	زاهدان
	۵۳/۲۸			475	اهواز
	۵۳/۴۶			195	گرگان
	۵۴/۷۰			176	خرم‌آباد
۵۹/۴۶				214	اراک

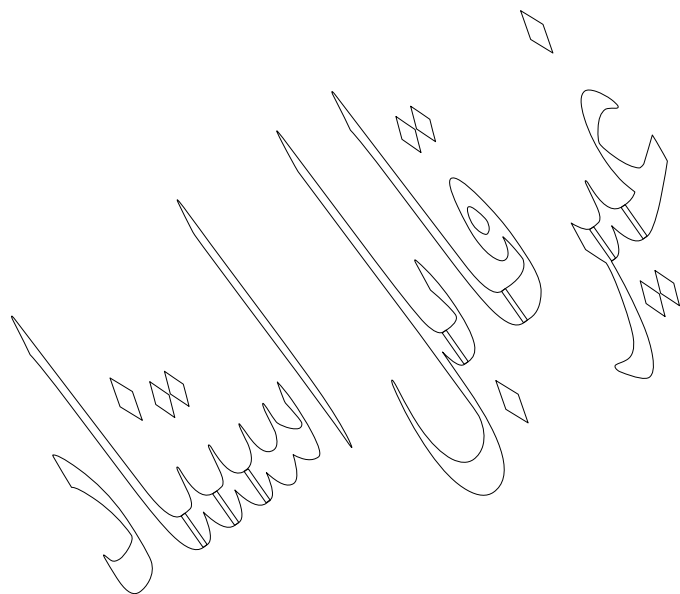
براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره وظیفه دینی متعلق به شهرهای تهران، تبریز، اصفهان و سنندج است، و در گروه دوم شهر شیراز قرار دارد. در گروه سوم شهرهای مشهد، خرم‌آباد، همدان، زاهدان، اهواز و گرگان نمره بالای متوسط دارند و بالاترین نمره در گروه چهارم به شهر اراک تعلق دارد.

جدول ۴-۵۶: گروه‌بندی شهرها بر اساس نمره‌های مقیاس عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	استان
4	3	2	1		
			۴۷/۷۴	856	تبریز
			۴۷/۹۸	195	گرگان
			۴۹/۱۵	3434	تهران
			۴۹/۷۴	712	شیراز
			۴۹/۸۸	1059	مشهد
		۵۰/۱۶		475	اهواز
		۵۰/۴۷		1370	اصفهان
	۵۱/۳۶			176	خرم‌آباد
	۵۲/۲۸			243	همدان
	۵۲/۴۲			135	سندج
۵۴/۷۲				205	زاهدان
۵۴/۷۲				214	اراک

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره عاطفه دینی متعلق به شهرهای تبریز، گرگان، تهران، شیراز و مشهد است، و در گروه دوم شهرهای اهواز و اصفهان قرار دارند. در گروه سوم شهرهای خرم‌آباد، همدان و سندج نمره بالای متوسط دارند و بیشترین نمره در گروه چهارم به شهرهای زاهدان و اراک تعلق دارد.

• مقایسه عوامل دینداری بر اساس گروه سنی

جدول ۵۷-۴: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره مؤلفه‌های دینداری براساس گروه سنی

سطح معنی داری	درجه آزادی	درجه آزادی	F	مقدار	نوع آزمون	اثر
۰/۰۰۰	2702	9	۳۲/۷۰	۰/۰۳	آزمون پیلاتی	گروه سنی
۰/۰۰۰	2191	9	۳۳/۰۸	۰/۹۶	لامبدای ویلکز	
۰/۰۰۰	2700	9	۳۳/۳۷	۰/۰۳	آزمون هاتلینک	
۰/۰۰۰	9005	3	۹۸/۰۷	۰/۰۳	ریشه روی	

همان‌طورکه در جدول ۴-۵۷ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که گروه سنی افراد در سه مؤلفه دینداری تفاوت معنی‌داری با یکدیگر دارند. به‌طوری‌که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون‌های مختلف نشان‌دهنده تفاوت معنی‌داری بین میانگین کل دینداری است ($F = ۳۲/۷۰$ $p < ۰/۰۱$).

جدول ۵۸-۴: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری براساس گروه سنی

منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری
گروه سنی	باور دینی	۹۰۹۹/۷۰	3	۳۰۳۳/۲۳	۳۱/۳۱	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۲۲۰۲۳/۳۵	3	۷۳۴۱/۱۱	۷۸/۵۰	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۲۱۴۸۸/۷۶	3	۷۱۶۲/۹۲	۷۴/۴۸	۰/۰۰۰
خطا	باور دینی	۸۷۲۱۵۳/۶۸	9005	۹۶/۸۵		
	وظیفه دینی	۸۴۲۰۵۲/۷۲	9005	۹۳/۵۰		
	عاطفه دینی	۸۶۵۹۸۲/۹۶	9005	۹۶/۱۶		
کل	باور دینی	۲/۳۵۰	9009			
	وظیفه دینی	۲/۳۳۶	9009			
	عاطفه دینی	۲/۳۲۴	9009			

همان‌گونه که در جدول ۴-۵۸ مشاهده می‌شود، نتایج آزمون F نشان‌دهنده تفاوت معنی‌دار گروه نمونه در گروه‌های سنی مختلف از نظر ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی مقیاس دینداری است. این تفاوت‌ها در جداول بعدی ارائه شده است.

جدول ۴-۵۹: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس گروه سنی

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	گروه سنی
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۱۰/۲۲	۴۸/۱۸	۱۰/۰۶	۴۸/۴۱	۱۰/۳۴	۴۹/۰۸	4116	19-30
۹/۸۵	۵۰/۶۲	۹/۵۶	۵۰/۴۴	۹/۵۰	۵۰/۵۱	2136	31-40
۹/۱۰	۵۱/۲۸	۹/۲۱	۵۱/۴۷	۹/۶۳	۵۰/۹۹	1632	41-50
۹/۱۰	۵۱/۰۶	۹/۰۱	۵۲/۶۱	۸/۸۵	۵۱/۷۷	1125	51-60
۹/۹۲	۴۹/۸۱	۹/۷۹	۴۹/۹۷	۹/۸۹	۵۰/۱۰	9009	کل

یافته‌های جدول ۴-۵۹ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه در گروه‌های سنی مورد بررسی در همه مؤلفه‌های دینداری با یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی بیشترین نمره به گروه سنی ۵۱ تا ۶۰ سال ($M = 51/77$)، و کمترین نمره گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال ($M = 49/08$) تعلق دارد. در مؤلفه وظیفه دینی و مقیاس عاطفه دینی نیز وضعیت به همین شکل است.

جدول ۴-۶۰: گروه‌بندی طبقه سنی براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه			تعداد	گروه سنی
3	2	1		
		۴۹/۰۸	4116	19-30
	۵۰/۵۱		2136	31-40
	۵۰/۹۹		1632	41-50
۵۱/۷۷			1125	51-60

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال و بیشترین آن به گروه سنی ۵۱ تا ۶۰

سال تعلق دارد.

جدول ۴-۶۱: گروه‌بندی طبقه سنی براساس نمره‌های مقیاس وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	سن
4	3	2	1		
			۴۸/۴۱	4116	19-30
		۵۰/۴۴		2136	31-40
	۵۱/۴۷			1632	41-50
۵۲/۶۱				1125	51-60

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره وظیفه دینی به گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال و بیشترین آن به گروه سنی ۵۱ تا ۶۰ سال تعلق دارد.

جدول ۴-۶۲: گروه‌بندی طبقه سنی براساس نمره‌های مقیاس عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه			تعداد	سن
3	2	1		
		۴۸/۱۸	4116	19-30
	۵۰/۶۲		2136	31-40
	۵۱/۲۸		1632	41-50
۵۲/۰۶			1125	51-60

براساس یافته‌های آزمون توکی در مقیاس وظیفه دینی نیز کمترین نمره به گروه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال و بیشترین آن به گروه سنی ۵۱ تا ۶۰ سال تعلق دارد.

• مقایسه عوامل دینداری براساس سطح تحصیلات اعضای گروه نمونه

جدول ۴-۶۳: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره عوامل دینداری براساس تحصیلات

منبع تغییر	نوع آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	درجه آزادی	سطح معنی داری
سطح تحصیلات	آزمون پیلائی	۰/۰۶۶	۲۸/۵۸	21	2673	۰/۰۰۰
	لامبدای ویلکز	۰/۰۳۵	۲۸/۹۱	21	2558	۰/۰۰۰
	آزمون هاتلینک	۰/۰۶۹	۲۹/۲۱	21	2672	۰/۰۰۰
	ریشه روی	۰/۰۵۴	۶۹/۱۹	7	8909	۰/۰۰۰

همان‌طورکه در جدول ۴-۶۳ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که سطح تحصیلات گروه نمونه در سه مؤلفه دینداری تفاوت معنی داری با یکدیگر دارند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون‌های مختلف بیانگر تفاوت معنی داری بین میانگین کل دینداری است ($p < 0/01$ و $F = 28/58$).

جدول ۴-۶۴: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری براساس سطح تحصیلات

منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری
سطح تحصیلات	باور دینی	۲۵۰۴۸/۶۱	7	۳۵۷۸/۳۷	۳۷/۷۰	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۳۸۴۱۹/۵۳	7	۵۴۸۸/۵۰	۶۰/۰۲	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۷۰۳۸/۵۳	7	۱۰۰۵/۵۰	۱۰/۲۸	۰/۰۰۰
خطا	باور دینی	۸۴۵۵۹۰/۱۹	8909	۹۴/۹۱۴		
	وظیفه دینی	۸۱۴۵۹۲/۲۹	8909	۹۱/۴۳۵		
	عاطفه دینی	۸۷۰۹۶۳/۰۹	8909	۹۷/۷۶۲		
کل	باور دینی	2326	8917			
	وظیفه دینی	2311	8917			
	عاطفه دینی	2300	8917			

همان‌گونه که در جدول ۴-۶۴ مشاهده می‌شود، نتایج آزمون F بیانگر تفاوت معنی‌دار گروه نمونه در سطح تحصیلات مختلف از نظر ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی مقیاس دینداری است. این تفاوت‌ها در جداول بعدی ارائه شده است.

جدول ۴-۶۵: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس سطح تحصیلات

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	سطح تحصیلات
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۹/۷۰	۵۱/۵۴	۸/۵۸	۵۳/۱۱	۸/۱۵	۵۲/۰۷	1455	سوم راهنمایی
۹/۰۵	۵۰/۳۲	۸/۶۵	۵۱/۹۵	۸/۱۲	۵۰/۶۱	718	متوسطه
۹/۹۸	۴۹/۶۷	۹/۲۰	۵۰/۲۸	۸/۹۴	۵۰/۹۵	3214	دیپلم
۱۰/۲۶	۴۹/۳۱	۹/۹۰	۴۹/۲۶	۱۰/۱۱	۴۹/۴۲	1126	کاردانی
۹/۹۳	۴۸/۷۷	۱۰/۵۲	۴۷/۳۱	۱۱/۲۹	۴۸/۳۳	1894	کارشناسی
۹/۵۶	۴۹/۶۲	۱۱/۰۹	۴۶/۴۶	۱۳/۸۸	۴۵/۳۷	362	کارشناسی ارشد
۸/۹۰	۵۰/۶۵	۱۱/۳۴	۴۶/۳۸	۱۲/۳۱	۴۶/۲۱	91	دکتری
۱۳/۰۶	۵۰/۶۹	۹/۸۰	۵۴/۸۸	۸/۸۷	۵۴/۲۷	57	روحانی
۹/۹۲	۴۹/۸۰	۸/۵۸	۵۳/۱۱	۹/۸۸	۵۰/۱۰	8917	کل

یافته‌های جدول ۴-۶۵ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه در سطوح تحصیلی مورد بررسی در همه مؤلفه‌های دینداری با یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی بیشترین نمره به تحصیلات حوزه علمیه و روحانیان ($M = 54/27$)، و کمترین نمره به تحصیلات دکتری ($M = 46/21$) تعلق دارد. در مؤلفه وظیفه نیز وضعیت به همین شکل است، اما در مقیاس عاطفه دینی بالاترین نمره به تحصیلات سیکل ($M = 51/54$) و پایین‌ترین نمره به درجه تحصیلی کارشناسی ($M = 48/77$) تعلق دارد.

جدول ۴-۶۶: گروه‌بندی سطح تحصیلات براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	سطح تحصیلات
4	۳	۲	1		
			۴۵/۳۷	362	کارشناسی ارشد
			۴۶/۲۱	91	دکتری
		۴۸/۳۳		1894	کارشناسی
		۴۹/۴۲		1126	کاردانی
	۵۰/۶۱			718	متوسطه
	۵۰/۹۵			3214	دیپلم
۵۲/۰۷				1455	سوم راهنمایی
۵۴/۲۷				57	روحانی

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به گروه تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری و در گروه دوم به کارشناسی و کاردانی تعلق دارد، در گروه سوم به متوسطه و دیپلم و بالاترین نمره در گروه چهارم به تحصیلات سوم راهنمایی و روحانیان تعلق دارد.

جدول ۴-۶۷: گروه‌بندی سطح تحصیلات براساس نمره‌های مقیاس وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	سطح تحصیلات
4	3	2	1		
			۴۶/۳۸	91	دکتری
			۴۶/۴۶	362	کارشناسی ارشد
		۴۷/۳۱		1894	کارشناسی
		۴۹/۲۶		1126	کاردانی
	۵۰/۲۸			3214	دیپلم
	۵۱/۹۵			718	متوسطه
۵۳/۱۱				1455	سوم راهنمایی
۵۴/۸۸				57	روحانی

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره وظیفه دینی به گروه تحصیلی کارشناسی ارشد و دکتری و پس از آن به گروه کارشناسی و کاردانی تعلق دارد، در گروه سوم به متوسطه و دیپلم و در گروه چهارم به تحصیلات سوم راهنمایی و روحانیان تعلق دارد.

جدول ۶۸-۴: گروه‌بندی سطح تحصیلات براساس نمره‌های مقیاس عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه	تعداد	سطح تحصیلات
1		
۴۸/۷۷	1894	کارشناسی
۴۹/۳۱	1126	کاردانی
۴۹/۶۲	362	کارشناسی ارشد
۴۹/۶۷	3214	دیپلم
۵۰/۳۲	718	متوسطه
۵۰/۶۵	91	دکتری
۵۰/۶۹	57	روحانی
۵۱/۵۴	1455	سوم راهنمایی

براساس یافته‌های آزمون توکی همه افراد با درجات تحصیلی در یک گروه قرار گرفته‌اند.

• مقایسه عوامل دینداری براساس وضعیت اشتغال گروه نمونه

جدول ۶۹-۴: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره عوامل دینداری براساس وضعیت شغلی

منبع تغییر	نوع آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	درجه آزادی	سطح معنی داری
وضعیت اشتغال	آزمون پیلائی	۰/۰۴	۲۶/۹۱	۱۲	۲۳۸۲	۰/۰۰۰
	لامبدای ویلکز	۰/۹۶	۲۷/۰۸	۱۲	۲۱۰۰	۰/۰۰۰
	آزمون هاتلینک	۰/۰۴	۲۷/۱۹	۱۲	۲۳۸۱	۰/۰۰۰
	ریشه روی	.03	۶۰/۶۸	۴	۷۹۴۰	۰/۰۰۰

همان‌طورکه در جدول ۶۹-۴ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که وضعیت اشتغال اعضای گروه نمونه در سه مؤلفه دینداری تفاوت معنی داری با یکدیگر دارد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون‌های مختلف نشان‌دهنده تفاوت معنی داری بین میانگین کل دینداری است ($p < 0/01$ و $F = 26/91$).

جدول ۷۰-۴: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری براساس وضعیت شغلی

منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری
وضعیت اشتغال	باور دینی	۱۷۴۵۵/۲۵	4	۴۳۶۳/۸۱	۴۶/۹۰	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۲۰۱۷۴/۸۹	4	۵۰۴۳/۷۲	۵۳/۲۶	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۱۶۸۰۶/۴۶	4	۴۲۰۱/۶۱	۴۵/۴۲	۰/۰۰۰
خطا	باور دینی	۷۳۸۶۶۸/۲۳	7940	۹۳/۰۳۱		
	وظیفه دینی	۷۵۱۸۶۱/۵۵	7940	۹۴/۶۹۳		
	عاطفه دینی	۷۳۴۴۰۳/۳۲	7940	۹۲/۴۹۴		
کل	باور دینی	2085	7945			
	وظیفه دینی	2071	7945			
	عاطفه دینی	2061	7945			

همان‌گونه که در جدول ۴-۷۰ مشاهده می‌شود، نتایج آزمون F نشان‌دهنده تفاوت معنی‌دار گروه نمونه از نظر وضعیت اشتغال در ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی مقیاس دینداری است. تفاوت‌های بین آنها در جداول بعدی متمایز شده است.

جدول ۴-۷۱: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس وضعیت شغلی

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	شغل
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۹/۲۶	۵۰/۱۹	۹/۹۸۹	۴۹/۶۴	۱۰/۳۰	۴۹/۵۷	2988	شاغل
۹/۳۳	۵۱/۱۳	۸/۷۴۰	۵۱/۷۷	۷/۸۹	۵۲/۲۵	2405	خانه‌دار
۸/۷۱	۵۲/۵۱	۹/۱۶۵	۵۲/۷۹	۸/۹۰	۵۱/۷۶	500	بازنشسته
۱۰/۳۳	۴۷/۵۳	۱۰/۳۸	۴۷/۵۲	۱۰/۶۱	۴۸/۴۷	1299	دانشجو
۱۱/۰۵	۴۸/۱۷	۱۰/۸۳	۴۹/۲۰	۱۰/۶۶	49	753	بیکار
۹/۷۲	۵۰	۹/۸۵	۵۰/۰۹	۹/۷۵	۵۰/۲۹	7945	کل

یافته‌های جدول ۷۱-۴ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه با وضعیت‌های شغلی مختلف در همه مؤلفه‌های دینداری با یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی، وظیفه دینی و عاطفه دینی، افراد بازنشسته و خانه‌دار دارای نمره بالا و دانشجویان نمره‌های پایین‌تری دارند.

جدول ۷۲-۴: گروه‌بندی وضعیت شغلی براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه		تعداد	شغل
2	1		
	۴۸/۴۷	1299	دانشجو
	49	753	بیکار
	۴۹/۵۷	2988	شاغل
۵۱/۷۶		500	بازنشسته
۵۲/۲۵		2405	خانه‌دار

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به دانشجویان، افراد بیکار و افراد شاغل و بیشترین نمره به افراد بازنشسته و خانه‌دار تعلق دارد.

جدول ۴-۷۳: گروه‌بندی وضعیت شغلی براساس نمره‌های مقیاس وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه			تعداد	شغل
3	2	1		
		۴۷/۵۲	1299	دانشجو
	۴۹/۲۰		753	بیکار
	۴۹/۶۴		2988	شاغل
۵۱/۷۷			2405	خانه‌دار
۵۲/۷۹			500	بازنشسته

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به دانشجویان و در درجه بعد به افراد بیکار و افراد شاغل و بیشترین نمره نیز به افراد بازنشسته و خانه‌دار تعلق دارد.

جدول ۴-۷۴: گروه‌بندی وضعیت شغلی براساس نمره‌های مقیاس عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه			تعداد	شغل
3	2	1		
		۴۷/۵۳	1299	دانشجو
		۴۸/۱۷	753	بیکار
	۵۰/۱۹۶۷		2988	شاغل
	۵۱/۱۳۹۱		2405	خانه‌دار
۵۲/۵۱۲۴			500	بازنشسته

بنا بر یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به دانشجویان و افراد بیکار و در درجه بعد به افراد شاغل و خانه‌دار و بیشترین نمره نیز به افراد بازنشسته تعلق دارد.

• مقایسه مؤلفه‌های دینداری براساس وضعیت طبقه اجتماعی گروه نمونه

جدول ۴-۷۵: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره عوامل دینداری براساس طبقه اجتماعی

منبع تغییر	نوع آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	درجه آزادی	سطح معنی داری
طبقه اجتماعی	آزمون پیلانی	۰/۰۰۹	۶/۴۶	12	2698	۰/۰۰۰
	لامبدای ویلکز	۰/۹۹۱	۶/۴۷	12	2379	۰/۰۰۰
	آزمون هاتلینک	۰/۰۰۹	۶/۴۷	12	2697	۰/۰۰۰
	ریشه روی	۰/۰۰۶	۱۲/۸۱	4	8993	۰/۰۰۰

بر اساس یافته‌های جدول ۴-۷۵، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که وضعیت طبقه اجتماعی افراد در سه مؤلفه دینداری تفاوت معنی داری با یکدیگر دارد. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نتایج آزمون‌های مختلف بیانگر تفاوت معنی داری بین میانگین کل دینداری است ($p < ۰/۰۱$ و $F = ۶/۴۶$).

جدول ۴-۷۶: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری بر اساس طبقه اجتماعی

منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی داری
طبقه اجتماعی	باور دینی	۴۴۸۹/۹۴	4	۱۱۲۲/۴۸	۱۱/۴۸	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۲۴۲۵/۹۲	4	۶۰۶/۴۸	6.34	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۱۸۲۷/۵۶	4	۴۵۶/۸۹	4.64	۰/۰۰۱
خطا	باور دینی	۸۷۸۸۰۴/۴۹	8993	۹۷/۷۲		
	وظیفه دینی	۸۵۹۹۹۹/۷۷	8993	۹۵/۶۳		
	عاطفه دینی	885529	8993	۹۸/۴۶		
کل	باور دینی	2347	8998			
	وظیفه دینی	2333	8998			
	عاطفه دینی	2322	8998			

محتوای جدول ۴-۷۶ نشان می‌دهد که تفاوت معنی‌داری بین گروه نمونه در طبقات اجتماعی مختلف از نظر ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی وجود دارد. جداول بعدی به بررسی این تفاوت‌ها می‌پردازد.

جدول ۴-۷۷: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس طبقات اجتماعی

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	طبقه
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۱۰/۲۱	۵۱/۵۳	۹/۵۶	۵۱/۲۲	۹/۱۴	۵۰/۶۷	477	پایین
۱۰/۰۴	۴۹/۵۶	۹/۷۲	۴۹/۸۲	۹/۴۸	۴۹/۹۳	1545	متوسط به پایین
۹/۸۶	۴۹/۸۳	۹/۴۹	۵۰/۱۶	۹/۵۹	۵۰/۴۵	5459	متوسط
۹/۷۱	۴۹/۵۶	۱۰/۶۱	۴۹/۰۵	۱۰/۸۸	۴۹/۰۹	1351	متوسط به بالا
۱۱/۲۸	۴۸/۶۱	۱۲/۵۹	۴۸/۶۶	۱۵/۰۸	۴۶/۴۳	166	بالا
۹/۹۳	۴۹/۸۱	۹/۷۹	۴۹/۹۷	۹/۹۰	۵۰/۰۹	8998	کل

یافته‌های جدول ۷۷-۴ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه در طبقات اجتماعی مختلف در همه مؤلفه‌های دینداری با یکدیگر متفاوت‌اند. به طوری که در باور دینی بیشترین نمره به طبقات پایین ($M = 50/67$) و متوسط ($M = 50/45$) و کمترین نمره به طبقه بالای اجتماعی ($M = 46/43$) تعلق دارد. در وظیفه دینی وضعیت به همین صورت است. در مقیاس عاطفه دینی بیشترین نمره به طبقه اجتماعی پایین ($M = 51/53$) و کمترین نمره به طبقه بالای اجتماعی ($M = 48/61$) تعلق دارد.

جدول ۷۸-۴: گروه‌بندی طبقه‌های اجتماعی براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه		تعداد	طبقه
2	1		
	۴۶/۴۳	166	بالا
۴۹/۰۹		1351	متوسط به بالا
۴۹/۹۳		1545	متوسط به پایین
۵۰/۴۵		5459	متوسط
۵۰/۶۷		477	پایین

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به طبقه بالا و و بیشترین نمره نیز به افراد طبقه اجتماعی پایین و متوسط تعلق دارد.

جدول ۴-۷۹: گروه‌بندی طبقه‌های اجتماعی براساس نمره‌های وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه		تعداد	طبقه
2	1		
	۴۸/۶۶	166	بالا
	۴۹/۰۵	1351	متوسط به بالا
	۴۹/۸۲	1545	متوسط به پایین
۵۰/۱۶		5459	متوسط
۵۱/۲۲		477	پایین

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره وظیفه دینی به طبقه بالا و متوسط به بالا و بیشترین نمره نیز به افراد طبقه اجتماعی پایین و متوسط تعلق دارد.

جدول ۸۰-۴: گروه‌بندی طبقه‌های اجتماعی براساس نمره‌های عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه		تعداد	طبقه
2	1		
	۴۸/۶۱	166	بالا
	۴۹/۵۶	1545	متوسط به پایین
	۴۹/۵۶	1351	متوسط به بالا
	۴۹/۸۳	5459	متوسط
۵۱/۵۳		477	پایین

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره عاطفه دینی به طبقه بالا، متوسط به بالا، متوسط به پایین و بیشترین نمره نیز به افراد طبقه اجتماعی پایین تعلق دارد.

• مقایسه عوامل دینداری براساس وضعیت قومی اعضای گروه نمونه

جدول ۸۱-۴: آزمون مقایسه‌ای چندمتغیره میانگین نمره عوامل دینداری براساس وضعیت قومی

منبع تغییر	نوع آزمون	مقدار	F	درجه آزادی	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
وضعیت قومی	آزمون پیلاتی	۰/۰۲	۹/۷۵	27	2700	۰/۰۰۰
	لامبدای ویلکز	۰/۹۷	۹/۷۶	27	2628	۰/۰۰۰
	آزمون هاتلینک	۰/۰۲	9.77	27	2699	۰/۰۰۰
	ریشه روی	۰/۰۱	۱۶/۲۶	9	9001	۰/۰۰۰

همان‌طور که در جدول ۴-۸۱ مشاهده می‌شود، نتایج تحلیل واریانس چندمتغیره نشان می‌دهد که وضعیت قومی افراد در سه مؤلفه دینداری و نیز نمره کل دینداری با هم تفاوت معنی‌داری دارد ($p < 0/01$ و $F = 9/75$).

جدول ۴-۸۲: آزمون تحلیل واریانس تک‌متغیره مؤلفه‌های دینداری براساس وضعیت قومی

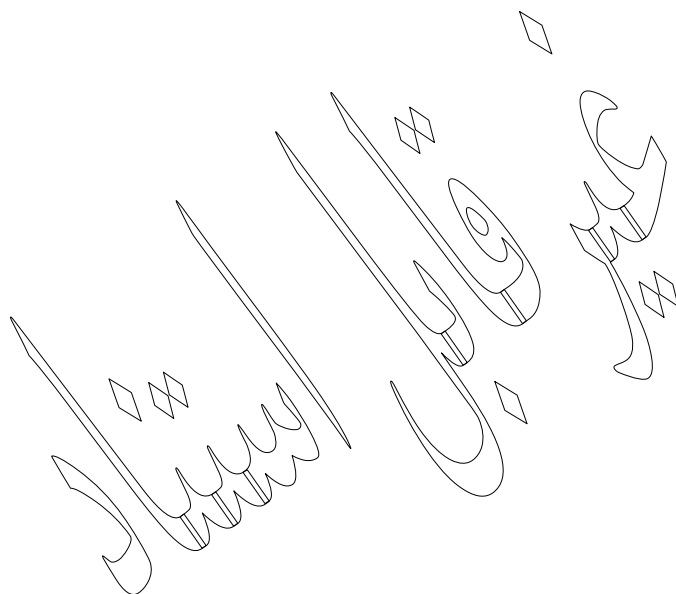
منبع تغییر	ابعاد دینداری	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	F	سطح معنی‌داری
وضعیت قومی	باور دینی	۷۶۷۱/۸۸	9	۸۵۲/۴۳	۸/۷۳	۰/۰۰۰
	وظیفه دینی	۱۱۴۳۱/۰۲	9	۱۲۷۰/۱۱	۱۳/۴۲	۰/۰۰۰
	عاطفه دینی	۵۵۸۶/۴۳	9	۶۲۰/۷۱	۶/۳۴	۰/۰۰۰
خطا	باور دینی	۸۷۸۱۲۳/۶۳	9001	۹۷/۵۵		
	وظیفه دینی	۸۵۱۷۸۸/۸۱	9001	۹۴/۶۳		
	عاطفه دینی	۸۸۰۳۲۸/۰۳	9001	۹۷/۸۰		
کل	باور دینی	2350	9011			
	وظیفه دینی	2337	9011			
	عاطفه دینی	2326	9011			

جدول ۴-۸۲ و یافته‌های آزمون F، نشان‌دهنده تفاوت معنی‌دار اقوام مختلف گروه نمونه از نظر ابعاد سه‌گانه باور، عاطفه و وظیفه دینی است. جداول بعدی به بررسی این تفاوت‌ها می‌پردازد.

جدول ۴-۸۳: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس اقوام ایرانی

عاطفه دینی		وظیفه دینی		باور دینی		تعداد	قوم
انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین		
۱۰/۶۸	۴۸/۵۵	۹/۵	۴۸/۹۲	۱۰/۴۷	۴۹/۴۳	2044	آذری
۸/۷۴	۵۲/۵۳	۶/۷۶	۵۴/۵۱	۶/۵۵	۵۲/۶۴	44	بلوچ
۱۰/۶۱	۴۷/۴۵	۸/۹۷	۵۲/۵۸	۹/۴۳	۴۷/۴۱	69	ترکمن
۹/۲۷	۵۰/۲۰	۹/۴۳	۴۸/۵۹	۹/۰۲	۴۹/۴۳	154	گیلکی
۱۰/۰۷	۴۸/۷۱	۱۰/۸۹	۴۶/۵۸	۱۳/۴۶	۴۶/۱۷	113	مازنی
۹/۸۲	۵۰/۵۲	۷/۴۰	۵۴/۳۰	۶/۵۹	۵۳/۲۰	221	عرب
۹/۶۵	۵۰/۱۵	۹/۸۹	۵۰/۱۱	۹/۶۵	۵۰/۳۵	5449	فارس
۹/۷۵	۵۰/۸۸	۱۰/۳۶	۴۹/۰۸	۱۱/۵۶	۴۸/۲۵	320	کرد
۹/۴۳	۵۰/۲۹	۹/۰۵	۵۱/۹۳	۹/۳۹	۵۰/۵۰	420	لر
۹/۰۴	۵۱/۰۸	۹/۸۰	۵۰/۶۸	۹/۵۶	51.85	177	سایر
۹/۹۱	۴۹/۸۲	۹/۷۸	۴۹/۹۷	۹/۹۱	۵۰/۰۹	9011	کل

یافته‌های جدول ۸۳-۴ نشان می‌دهد که اعضای گروه نمونه در اقوام مورد بررسی در همه مؤلفه‌های دینداری با یکدیگر تفاوت دارند، به طوری که در باور دینی بیشترین نمره به قوم عرب ($M = 53/20$) و بلوچ ($M = 52/64$) و کمترین نمره به قوم مازنی ($M = 46/17$) و ترکمن ($M = 47/41$) تعلق دارد. در وظیفه دینی بیشترین نمره به قوم بلوچ ($M = 54/51$) و عرب ($M = 54/30$) و کمترین نمره به قوم مازنی ($M = 46/58$) و گیلکی ($M = 48/59$) تعلق دارد. در مقیاس عاطفه دینی، بیشترین نمره به قوم بلوچ ($M = 52/53$) و عرب ($M = 50/52$) و کمترین نمره به قوم ترکمن ($M = 47/45$) و آذری ($M = 48/55$) تعلق دارد.

جدول ۸۴-۴: گروه‌بندی اقوام براساس نمره‌های مقیاس باور دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	قوم
4	3	2	1		
			۴۶/۱۷	113	مازنی
			۴۷/۴۱	69	ترکمن
			۴۸/۲۵	320	کرد
			۴۹/۴۳	154	گیلکی
			۴۹/۴۳	2044	آذری
		۵۰/۳۵		5449	فارس
		۵۰/۵۰		420	لر
	۵۱/۸۵۲۴			177	سایر
	۵۲/۶۴۶۹			44	بلوچ
۵۳/۲۰۳۷				221	عرب

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره باور دینی به اقوام مازنی، ترکمن، کرد، گیلکی و آذری و در گروه دوم به اقوام

فارس و لر و در گروه سوم به بلوچ و بیشترین نمره نیز به افراد قوم عرب تعلق دارد.

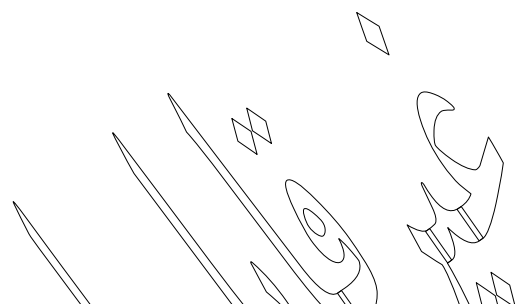

جدول ۸۵-۴: گروه‌بندی اقوام براساس نمره‌های مقیاس وظیفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه				تعداد	قوم
4	3	2	1		
			۴۶/۵۸	113	مازنی
			۴۸/۵۹	154	گیلکی
			۴۸/۹۲	2044	آذری
			۴۹/۰۸	320	کرد
		۵۰/۱۱		5449	فارس
		۵۰/۶۸		177	سایر
		۵۱/۹۳		420	لر
	۵۲/۵۸			69	ترکمن
	۵۴/۳۰			221	عرب
۵۴/۵۱				44	بلوچ

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره وظیفه دینی به اقوام مازنی، گیلکی، آذری و کرد، و در گروه دوم به اقوام فارس و لر و در گروه سوم به ترکمن و عرب و بیشترین نمره نیز به افراد قوم بلوچ تعلق دارد.

جدول ۴-۸۶: گروه‌بندی اقوام براساس نمره‌های مقیاس عاطفه دینی براساس آزمون توکی

زیرگروه		تعداد	قوم
2	1		
	۴۷/۴۵	69	ترکمن
	۴۸/۵۵	2044	آذری
	۴۸/۷۱	113	مازنی
۵۰/۱۵		5449	فارس
۵۰/۲۰		154	گیلکی
۵۰/۲۹		420	لر
۵۰/۵۲		221	عرب
۵۰/۸۸		320	کرد
۵۱/۰۸		177	سایر
۵۲/۵۳		44	بلوچ

براساس یافته‌های آزمون توکی، کمترین نمره عاطفه دینی به اقوام ترکمن، آذری و بیشترین نمره به اقوام فارس، گیلکی، مازنی،

لر، عرب، کرد و بلوچ تعلق دارد.

فصل پنجم

بحث و نتیجه گیری

در این فصل سیمایی تحلیلی از بررسی خصوصیات فنی مقیاس سنجش دینداری در بین اقشار مختلف جامعه ایران ارائه می‌شود. به این منظور، روایی و پایایی مقیاس براساس یافته‌های فصل قبل و نیز یافته‌های پژوهش‌های پیشین مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. در ابتدا تصویری کلی از وضعیت موجود گروه نمونه شرکت‌کننده در تحقیق و نیز وضعیت دینداری آنها ارائه می‌شود. در بحث روایی مقیاس از روایی ملاکی همزمان، سازه‌ای و در پایان در زمینه پایایی بازآزمایی و انسجام درونی سؤالات بحث خواهد شد و براساس مجموعه یافته‌ها، نتیجه‌گیری و جمع‌بندی می‌شود.

در پژوهش حاضر به آماده‌سازی مقیاس دینداری و ارزیابی سطوح دینداری اقشار مختلف جامعه ایران پرداخته شد. هدف پژوهش عبارت بود از:

تعیین ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های دینداری به‌منظور ارائه مدل نظری ساختار دینداری با توجه به دیدگاه اسلام؛

آماده‌سازی مقیاس ملی دینداری مبتنی بر دیدگاه اسلام؛

بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس دینداری؛

تهیه هنجار ملی مقیاس دینداری؛

تعیین جایگاه دینداری و نیمرخ آن در اقشار مختلف مردم ایران.

به این منظور براساس مبانی نظری اسلام، ساختار نظری دینداری که در مطالعه قبلی (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۸۷) طراحی و تدوین شده بود، بازنگری شده و به سه بعد اصلی باور دینی، عواطف دینی و التزام به وظایف دینی محدود شد که در برگزیده سیزده عنوان فرعی بود. بر اساس این ساختار، منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری حاضر پرسشنامه‌ها فرم الف و ب مطالعه خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۸۵) در پژوهش آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان کشور بود. از مجموعه ۲۲۶ سؤال فرم‌های الف و ب مطالعه قبلی و سؤالاتی که در تحلیل عامل دارای بار عاملی بالای ۰/۴۰ بود، برای مطالعه حاضر ۹۳ سؤال انتخاب شد. برای تهیه و تدوین سؤالات جدید نیز گروهی از همکاران متخصص روانشناسی و روان‌سنجی طی چندین جلسه کاری، ۶۱ سؤال دیگر تهیه کردند و پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال به‌دست آمد. با توجه به طولانی شدن سؤالات پرسشنامه و نیز روش اجرایی تحقیق که مراجعه به منازل ساکنان شهرهای گروه نمونه مطالعه بود، گروه پژوهشی طرح در این مرحله تصمیم گرفت سؤالات را به دو قسمت تقسیم کند که سؤالات مؤلفه‌های باور و شناخت و گرایش و عواطف دینی (۷۳ سؤال) در پرسشنامه یک و سؤالات التزام به وظایف دینی (۸۱ سؤال) در پرسشنامه دو قرار گرفت. پس از ارائه پرسشنامه‌های یک و دو به گروه نمونه ۴۴۰۳ نفری در ۱۲ استان کشور و تحلیل عوامل آنها که ۸ مؤلفه را در هر پرسشنامه آشکار کرد، برای اجرای نهایی، دو پرسشنامه با هم ترکیب و پرسشنامه واحدی آماده شد. به این منظور براساس یافته‌های تحلیل عاملی اکتشافی ۱۱ سؤال از پرسشنامه یک و ۷ سؤال از پرسشنامه دو حذف شد. همچنین با تشکیل جلساتی و براساس ملاک‌هایی ۷ سؤال دیگر از پرسشنامه یک و ۱۲ سؤال از پرسشنامه دو حذف شد. به این ترتیب پرسشنامه‌ای نهایی با ۱۱۷ سؤال آماده شد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری به‌کار گرفته شد و در پایان ۱۰۵ سؤال از ۱۱۷ سؤال تأیید شد و با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه و انمود اجتماعی فرد، پرسشنامه‌ای با ۱۱۰ سؤال برای اجرای

اصلی آماده شد. این پرسشنامه در ۱۲ شهر مرکزی، برحسب نسبت جمعیت هر شهر و به ۱۵۴۰۰ نفر به صورت مراجعه به منزل ارائه شد. مجموعه یافته‌های پژوهش در دو بخش آماده‌سازی مقیاس و سنجش دینداری اقشار مختلف که هر بخش واجد قسمت‌های روایی و پایایی مقیاس و نیز یافته‌های تحلیلی آن است، مورد بحث و نتیجه‌گیری قرار می‌گیرد.

(۱) آماده‌سازی مقیاس دینداری

تعداد اعضای گروه نمونه مطالعه آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری از نظر جنسیت برابر بود. از لحاظ سنی نیز کنترل شده بود که به نسبت سهم چهار گروه سنی در گروه نمونه مشارکت کنند، ۹۰/۷ درصد آنها متولد شهر، ۶۳/۷ درصد متأهل و ۳۳/۸ درصد مجرد، ۹۴/۴ درصد شیعه‌مذهب و ۴/۹ درصد سنی‌مذهب بودند. از نظر سطح تحصیلات، ۳۴/۷ درصد دارای دیپلم و ۳۱/۵ درصد دارای تحصیلات عالی بودند. ۳۳/۴ درصد تحصیلات زیر دیپلم و ۰/۵ درصد هم تحصیلات حوزوی داشتند. توزیع سطح تحصیلی والدین طبیعی و مشابه جامعه بود. از نظر شغلی نیز ۱۴/۱ درصد دانشجو، ۱۲/۲ درصد دارای مشاغل تخصصی، ۱۱ درصد کارمند، ۲۸/۵ درصد خانه‌دار، ۱۰/۴ درصد بیکار و ۱۰/۵ درصد کارگر بودند. اکنون خصوصیات فنی آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری براساس یافته‌ها بررسی می‌شود.

(۲) روایی مقیاس

برای تعیین روایی مقیاس سنجش دینداری از چندین روش روایی بهره گرفته شد که عبارتند از روایی محتوایی، روایی ملاکی همزمان و روایی سازه‌ای که هر یک به‌طور جداگانه مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲- روایی محتوایی^۱

در آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری از چند نوع روایی محتوایی، استفاده شد. منبع اصلی ساخت ابزار پرسشنامه سنجش دینداری حاضر، پرسشنامه‌های فرم الف و ب مطالعه خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) در پژوهش آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان کشور بود. از ۲۲۶ سؤال فرم‌های الف و ب مطالعه قبلی و سؤالاتی که در تحلیل عامل دارای بار عاملی بالای ۰/۴۰ بودند، ۹۳ سؤال با توجه به محتوای سؤالات و ساختار دینداری، از سؤالات قبلی انتخاب شد. برای تهیه و تدوین سؤالات جدید نیز گروهی از همکاران متخصص روانشناسی و روان‌سنجی طی چندین جلسه کاری، ۶۱ سؤال دیگر تهیه و پرسشنامه‌ای با ۱۵۴ سؤال تدوین کردند.

^۱. Content Validity

برای تعیین روایی صوری^۱ مقیاس پس از تهیه سؤالات در ابعاد سه‌گانه اصلی ساختار دینداری، یعنی باور دینی، عواطف و وظایف دینی، سؤالات به همه اعضای همکار و مشاوران طرح که ۱۴ نفر از متخصصان صاحب‌نظر در حوزه‌های روانشناسی، روان‌سنجی و دینی بودند و در این زمینه سابقه اجرای طرح پژوهشی داشتند، ارائه شد تا در مورد هر سؤال در ابعاد چهارگانه، نظر خود را براساس حد تناسب هر سؤال از میان چهار گزینه مشخص کنند (۴ نشان‌دهنده بیشترین درجه تناسب و ۱ نشان‌دهنده کمترین درجه تناسب). تحلیل توزیع درصدی نظر متخصصان براساس توافق ۸۰ درصدی اعضای گروه برای تناسب سؤال انتخابی موجب شد که ۱۵۴ سؤال تهیه‌شده با اصلاح نحوه جمله‌نویسی و نیز از نظر عبارت‌پردازی مثبت به عنوان سؤالات دارای روایی صوری انتخاب شوند.

روایی منطقی^۲ سؤالات و به‌عبارتی تعریف دقیق متغیرها و طرح منطقی سؤالات سطوح مهم پدیده دینداری براساس تعریف دقیق ساختار دینداری انجام شد. همان‌طور که در فصل دوم پژوهش نیز تشریح شد، ساختار نظری دینداری براساس آیات، احادیث و مراجعه به کتاب‌های شهید مطهری و شهید صدر، به‌طور دقیق تعریف شده و براساس مؤلفه‌های اصلی این ساختار، سؤالات متناظر با آن طرح شده است.

ساختار دینداری مبنای استخراج سؤالات، از ۶۲ مؤلفه فرعی، ۱۰ مؤلفه اصلی و ۳ محور یا بعد تشکیل شده است. وجود این مبانی نظری برای تدوین سؤالات، از نقاط متمایز پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های قبلی است. به‌عبارت دیگر، در این پژوهش تلاش منظم و جامعی به‌منظور تعریف اجزای تشکیل‌دهنده سازه دینداری صورت گرفت که براساس آن می‌توان سنجش دقیق و همه‌جانبه‌ای از پدیده دینداری در جامعه هدف داشت. بنابراین مقیاس سنجش دینداری دارای روایی مناسبی از نظر منطقی و صوری است. حتی روایی صوری مقیاس نیز از حالت کیفی به حالت کمی تبدیل شد و سؤالاتی که ۸۰ درصد متخصصان، آنها را مناسب و مرتبط با مؤلفه تشخیص دادند، در مقیاس گنجانده شد.

۲-۲- روایی ملاکی^۳ همزمان

اندازه‌گیری روایی ملاکی مقیاس سنجش دینداری به‌کمک روش همزمان و با استفاده از پرسشنامه آذربایجانی انجام گرفت. یکی از ابزارهای مقیاس دینداری که در فصل دوم توضیح داده شد، پرسشنامه ۶۶ سؤالی آذربایجانی (۱۳۸۰) است که روایی و پایایی مناسبی دارد. این مقیاس، سه مؤلفه جهت‌گیری مذهبی، اخلاق و عقاید و مناسک را اندازه‌گیری می‌کند. اجرای همزمان این مقیاس

1. Face Validity

2. Logical Validity

3. Criterion-related Validity

همراه با مقیاس سنجش دینداری فرم یک و دو، بین دویست نفر از هزار عضو گروه نمونه شهر تهران اجرا شد. تحلیل ضرایب همبستگی چندگانه مقیاس‌های فرعی آنها در جدول‌های ۴-۱۶ و ۴-۱۷ نشان داد که بین مؤلفه‌های هشت‌گانه پرسشنامه‌های یک و دو و مؤلفه‌های فرعی جهت‌گیری مذهبی، اخلاق و عقاید و مناسک همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. وجود ضریب همبستگی مثبت معنی‌دار بین مؤلفه‌های هشت‌گانه سنجش دینداری و سه مؤلفه مقیاس دینداری آذربایجانی این فرض را که هر دو مقیاس، پدیده واحدی را اندازه‌گیری می‌کنند، تأیید می‌کند. بنابراین مقیاس سنجش دینداری دارای روایی مناسبی برای اندازه‌گیری ابعاد سه‌گانه دینداری است.

۳-۲- روایی سازه‌ای^۱

یک مقیاس در صورتی دارای روایی سازه‌ای است که نمره‌های حاصل از اجرای آن با مفاهیم یا سازه‌های نظریه مرتبط باشد. برای تبیین روایی سازه‌ای، روش‌های مختلفی استفاده می‌شود که روش تحلیل عاملی^۲ یا روایی عاملی و روش همسانی درونی^۳ (مری، جی، آلن، ترجمه علی دل‌اور، ۱۳۷۴) از جمله آنهاست. یافته‌های این روش به این شرح است:

تحلیل عاملی اکتشافی ۷۳ سؤال فرم یک و ۸۱ سؤال فرم دو با استفاده از چرخش واریماکس و روش مؤلفه‌های اصلی در جدول‌های ۴-۹ تا ۴-۱۳ نشان داد که در هر دو فرم هشت عامل متمایز دارند. در فرم یک، مجموع ارزش ویژه هشت عامل ۵۳/۹۳ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کرد. برای تعیین تعداد عامل‌ها به سه عامل توجه شد. ابتدا به مقدار ارزش ویژه هر عامل و مقدار درصد آن توجه شد و سپس از آزمون نمودار شیب‌دار (هومن، حیدرعلی، ۱۳۸۰) استفاده شد. در نهایت، کار با سطحی از تعداد عامل‌ها که در این تحلیل چهار عامل بود، شروع و تعداد عامل‌ها در هر مرحله یکی افزوده شد و نتیجه مورد بررسی قرار گرفت. در صورتی که عامل افزوده شده موجب افزایش درصد تبیین می‌شد و نیز اگر تعداد سؤالات بیش از سه بود، تحلیل ادامه می‌یافت و یک عامل دیگر به تعداد عامل‌ها افزوده می‌شد. بر این اساس تحلیل عاملی با هشت عامل متوقف شد. براساس یافته‌های تحلیل عاملی پرسشنامه اول، از ۷۳ سؤال پرسشنامه یک، ۱۱ سؤال از هشت عامل حذف شد که عبارت بودند از سؤال‌های ۱۴، ۱۵، ۲۱، ۲۲، ۲۶، ۳۶، ۳۹، ۴۱، ۵۱، ۵۹ و ۶۸. در عامل اول ۱۲ سؤال، در عامل دوم ۱۵ سؤال، در عامل سوم ۱۵ سؤال، در عامل چهارم ۹ سؤال، در عامل پنجم ۸ سؤال و در عامل‌های ششم، هفتم و هشتم نیز هریک شش سؤال قرار گرفت و با توجه به محتوای سؤالات هر عامل، اسامی زیر انتخاب شد؛ ۱- اعتقاد به معاد و عالم غیب برای عامل اول؛ ۲- دین‌باوری برای عامل دوم؛ ۳- توکل برای عامل سوم؛ ۴- زیارت اولیای خدا برای عامل چهارم؛ ۵- مدافع دین برای عامل پنجم؛ ۶- مدافع حقوق دیگران برای عامل

¹. Constructive validity

². Factor Analysis

³. Internal consistency

ششم؛ ۷- اعتقاد به خدا برای عامل هفتم؛ ۸- احساس معنوی (دعا) برای عامل هشتم. تعداد مؤلفه‌های اصلی استخراج شده و نیز محتوای آنها با مبانی نظری پژوهش هماهنگ و بیانگر روایی سازه مناسب برای پرسشنامه بود.

در پرسشنامه دوم نیز براساس یافته‌های تحلیل عاملی اکتشافی از ۸۱ سؤال، ۶ سؤال از هشت عامل حذف شد که عبارت بودند از سؤال‌های ۱، ۲۲، ۲۴، ۳۵، ۳۵ و ۶۲. در عامل اول ۳۰ سؤال، در عامل دوم ۲۲ سؤال، در عامل سوم ۱۲ سؤال، در عامل چهارم ۸ سؤال، در عامل پنجم ۵ سؤال و در عامل‌های ششم، هفتم و هشتم به ترتیب ۶، ۶ و ۳ سؤال قرار گرفت. با توجه به محتوای سؤالات هر عامل اسامی زیر انتخاب شد. برای عامل‌های اول تا هشتم اسامی بر اساس محتوای سؤالات عبارت بود از ۱- عبادت؛ ۲- شکرگذاری و خوش‌رویی؛ ۳- حافظ طبیعت؛ ۴- مردم‌داری؛ ۵- نوع‌دوستی؛ ۶- روشنفکری؛ ۷- دنیاطلبی؛ ۸- خویش‌داری. در پرسشنامه دوم نیز تعداد مؤلفه‌های اصلی استخراج شده و نیز محتوای آنها با ساختار نظری دینداری هماهنگ و بیانگر روایی سازه مناسب برای پرسشنامه بود.

یافته بالا بیانگر آن است که دینداری پدیده‌ای تک‌مؤلفه‌ای نیست و در مطالعات متعدد داخلی و خارجی نیز چندمؤلفه‌ای بودن آن مورد تأیید قرار گرفته است؛ از جمله وون، هوگل (۱۹۰۸)، به نقل از وولف (۱۹۹۱) سه جزء مهم (سنتی، عقلانی و شعوری و ارادی) در باورها و رفتار دینی را تعریف کرد. پرات (۱۹۲۰)، به نقل از وولف، (۱۹۹۱) طبقه‌بندی دیگری را با چهار عنوان سنتی، عقلانی، عرفانی و عملی و اخلاقی تعریف کرد. گلاک (۱۹۶۲)؛ به نقل از وولف (۱۹۹۱) پنج طبقه با عنوان عبارتی، عقلی، ایدئولوژیکی، تجربی و پیامد آثار دین در زندگی را مشخص کرد. در مطالعه‌های داخلی نیز دینداری برحسب مؤلفه‌های متفاوتی تعریف و ابزار اندازه‌گیری برای آنها ساخته شده است که برخی از طبقه‌بندی‌ها براساس تعریف نظری و برخی براساس تحلیل عاملی است. باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) در تحلیل عاملی پرسشنامه ۶۱ سؤالی مقیاس عمل‌سنجی براساس مبادی اسلامی به چهار عامل دست یافتند که فقط شناختی یا ارادی نبودند، بلکه در ارتباط با جهان هستی، دیگران و خود جهت‌گیری خاصی را نشان دادند. طالبان (۱۳۷۸) براساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، پرسشنامه‌ای با ۲۵ سؤال برای اندازه‌گیری چهار مؤلفه اعتقادی، مناسکی دین، عاطفی دین و پیامدی دین ساخت. آذربایجانی (۱۳۸۰) پرسشنامه‌ای ۶۶ سؤالی جهت‌گیری مذهبی دانشجویان با ۱۰ مقوله (رابطه انسان و دین، انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، اخلاق فردی، روابط اجتماعی، معیشت، خانواده، ابعاد جسمی، انسان و طبیعت) تهیه کرد.

پس از بررسی خصوصیات فنی پرسشنامه یک و دو، برای اجرای نهایی، هر دو پرسشنامه با هم ترکیب و پرسشنامه واحدی برای مرحله سنجش دینداری اқشار مختلف آماده شد. براساس یافته‌های تحلیل عاملی اکتشافی، ۱۱ سؤال از پرسشنامه شماره یک و ۷ سؤال از پرسشنامه شماره دو حذف شد. همچنین با تشکیل جلساتی و براساس ملاک‌های بارعاملی بالای ۰/۴ و نیز محتوای سؤالات، ۷ سؤال دیگر از پرسشنامه شماره یک و ۱۲ سؤال از پرسشنامه شماره ۲ حذف شد. در نهایت پرسشنامه واحدی با ۱۱۷ سؤال نهایی شد. این پرسشنامه هم در جمعیت ۱۰۰ نفری مطالعه و در پایان ۱۰۵ سؤال از ۱۱۷ سؤال تأیید و با اضافه کردن ۵ سؤال سنجش نحوه و انمود اجتماعی فرد پرسشنامه با ۱۱۰ سؤال برای اجرا اصلی آماده شد.

۲) ارزیابی سطوح دینداری در اқشار مختلف

گروه نمونه مورد بررسی، به نسبت جمعیت ۱۹ تا ۶۰ ساله هر شهر در مطالعه شرکت و از نظر سنی نیز برحسب نسبت هر گروه سنی در جامعه در گروه نمونه حضور داشتند. محل تولد بیشتر افراد شهر بود. ۶۲ درصد متأهل و ۳۲/۳ درصد مجرد، ۹۲/۳ درصد شیعه و ۳/۱ درصد سنی بودند. از نظر تحصیلات، ۳۴/۷ درصد دیپلم، ۲۴ درصد سیکل و بالاتر و ۳۸ درصد تحصیلات آموزش عالی داشتند. از نظر شغلی، ۵۸/۴ درصد مردان شاغل، ۱۲/۲ درصد بیکار، ۱۰/۵ درصد بازنشسته و ۱۷ درصد دانشجوی و ۱۸/۴ درصد زنان شاغل، ۷/۶ درصد بیکار، ۱۴/۸ درصد دانشجوی و ۵۵/۶ درصد خانه‌دار بودند. ۵۸/۱ درصد افراد، خود را از نظر طبقه اجتماعی متوسط، ۲۳/۷ درصد زیر متوسط و ۱۷ درصد بالای متوسط ارزیابی کرده بودند و ۵۶/۷ درصد آنان به قوم فارسی، ۲۴ درصد آذری، ۲/۴ درصد لر، ۳/۹ درصد کرد و بقیه به دیگر اقوام تعلق داشتند. این خصوصیات با ویژگی‌های طبیعی جمعیت ایران نزدیک است، از این رو تعمیم نتایج به جامعه امکان‌پذیر است.

اندازه‌گیری نمره و انمود اجتماعی که بیانگر تلاش افراد برای ارزیابی غیرواقعی از میزان دینداری خود و کسب مطلوب اجتماعی بالا بود، نشان داد که ۲/۵ درصد افراد جامعه این خصوصیت را در حد بالا دارند که این گروه افراد از تحلیل یافته‌ها حذف و نقش آنها در تحلیل نتایج کنترل شد. همچنین مقایسه میانگین نمره‌های و انمود اجتماعی در شهرهای مرکزی مورد بررسی نیز نشان داد که این میانگین در شهرهای اراک، خرم‌آباد و گرگان بالاست. بنابراین در تحلیل نتایج یافته‌های این شهرها باید با احتیاط عمل کرد، زیرا بیشتر افراد تلاش بر مطلوب نشان دادن خود از نظر دینداری داشته‌اند. به‌ویژه شهر اراک که ۸۶ درصد از کل نمره را به خود اختصاص داده است. دلایل احتمالی ارزیابی غیرواقعی احتمالاً به خرده‌فرهنگ هر شهر برمی‌گردد. نمره‌های کمتر از میانگین جامعه، در شهرهای تهران، اصفهان و تبریز مشاهده شد که در مقایسه سه شهر اول جزء کلان شهرهای ایران هستند و سه شهر اراک، همدان و خرم‌آباد با نمره بالا، جزء شهرهای کوچک به‌شمار می‌روند که در دو دهه اخیر به دلیل مهاجرت توسعه زیادی پیدا کرده‌اند.

سنجش میزان دینداری کل جامعه نشان داد که جامعه از نظر دینداری نمره بالایی دارد و در مؤلفه‌های باور، رفتار و عواطف دینی نیز به همین صورت نمره بالا و نشان‌دهنده دینداری قوی مردم جامعه ایران است. اما در مقایسه سه مؤلفه با هم، بالاترین نمره به باور با ۸۸ درصد از نمره، بعد عاطفه دینی با ۸۶ درصد از نمره و رفتار و وظایف دینی با ۷۶ درصد از نمره اختصاص داشت. به عبارت دیگر، افراد جامعه در رفتار و وظایف دینی نسبت به باور و عواطف دینی ضعیف‌ترند، یعنی با وجود باور و ایمان افراد به

دین، تجلی آن در رفتار و سکناات آنان کمتر است. البته این براساس خصوصیات افراد از جمله جنس، سن، نوع مذهب، طبقه اجتماعی، شغل و تربیت متفاوت است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

یافته‌های تحلیلی دینداری بر حسب جنسیت آشکار کرد که زنان در مقایسه با مردان دیندارترند. مقایسه سه مؤلفه باور، عواطف و رفتار دینی، نشان داد که این نمره بالا به باور بیشتر زنان نسبت به مردان مربوط می‌شود. در عواطف دینی و رفتار دینی زنان و مردان تفاوت معنی‌داری وجود نداشت.

یافته‌های تحلیلی دینداری بر حسب محل تولد نشان داد که افراد متولد روستا نسبت به افراد متولد شهر دیندارترند. این موضوع در هر سه مؤلفه دینداری (باور، عواطف و رفتار دینی) نیز مشاهده شد.

میزان دینداری افراد بر حسب وضعیت تأهل بیانگر آن بود که میزان دینداری افراد متأهل نسبت به افراد مجرد به‌طور معنی‌داری بالاتر بود. این یافته در هر سه مؤلفه دینداری (باور، عواطف و رفتار دینی) نیز به همین شکل بود.

میزان دینداری افراد بر اساس نوع مذهب آنان نشان داد که در کل بین میزان دینداری شیعه و سنی تفاوت معنی‌داری وجود ندارد، اما در مؤلفه‌های باور و رفتار دینی تفاوتی بین آنها وجود داشت، به نحوی که در باور دینی، شیعیان بالاتر از سنی‌ها بودند، اما در رفتار دینی، امتیاز مسلمانان سنی بالاتر از مسلمانان شیعی بود.

یافته‌های تحلیلی براساس شهرهای مرکزی نشان داد که در مؤلفه باور دینی، شهرهای زاهدان، اراک و همدان نسبت به گرگان، تبریز و تهران بالاترند. هرچند در شهرهای اراک و همدان به دلیل بالا بودن نمره وانمود اجتماعی زیاد معتبر نیست، اما با توجه به مناسب بودن نمره وانمود اجتماعی در شهر زاهدان و بالا بودن این نمره با توجه به بافت جمعیتی شهر زاهدان که بیشتر مسلمانان اهل سنت‌اند، قابل توجه بوده و نشان می‌دهد که اهالی شهر زاهدان از باور و شناخت دینی بالاتری برخوردارند. هرچند همه شهرها و کل جامعه نیز در این مؤلفه نمره بالایی کسب کردند.

در مؤلفه التزام و عمل به وظایف دینی، شهرهای خرمشهر، زاهدان، اهواز و گرگان نسبت به دیگر شهرها بالاتر بودند و شهرهای تهران، تبریز و اصفهان پایین‌تر بودند. در مؤلفه عواطف دینی، شهرهای سنندج و زاهدان نسبت به شهرهای دیگر بالا و تبریز، گرگان و تهران نسبت به شهرهای دیگر پایین‌تر بودند.

گروه سنی افراد با میزان دینداری رابطه معنی‌داری داشت، به‌صورتی‌که با افزایش سن، میزان دینداری در کل و در هر سه مؤلفه افزایش می‌یافت. از نظر تحصیلات، رابطه معکوسی مشاهده شد، به‌طوری‌که با افزایش تحصیلات به‌ویژه تحصیلات دانشگاهی، دینداری کاهش می‌یافت. این موضوع هم در کل و هم در سه مؤلفه باور، عواطف و رفتار دینی مصداق داشت. البته بالاترین نمره به روحانیان تعلق داشت. وضعیت شغلی نیز در دینداری نشان داد که در مؤلفه باور دینی، عواطف و رفتار دینی، افراد بازنشسته و خانه‌دار نسبت به دانشجویان، افراد بیکار و شاغل نمره بالاتری دارند. این مسئله ممکن است به جنسیت افراد و نیز سن آنان برگردد، زیرا اغلب افراد خانه‌دار زن هستند و بیشتر افراد بازنشسته نیز در سن بالایی قرار دارند. طبقه اجتماعی نیز با میزان دینداری در مؤلفه‌های باور، رفتار و عواطف دینی رابطه معکوس داشت. افراد طبقات متوسط به پایین و پایین، دیندارتر از افراد طبقه متوسط به بالا بودند.

براساس مجموع یافته‌های دو بخش آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری و نیز سنجش دینداری در اقشار مختلف می‌توان گفت پرسشنامه نهایی شده مطالعه حاضر با ۹۶ سؤال با ویژگی‌های روان‌سنجی مناسب برای مطالعات پژوهشی می‌باشد. همچنین هنجارهای جمعیتی در سطح کشور و نیز براساس شهرهای مرکزی استان‌های مورد مطالعه امکان مقایسه و تحلیل را برای محققین فراهم می‌نماید. علاوه بر آن مقایسه سطح دینداری براساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی در سطح گروه نمونه با مقیاس بزرگ و ملی می‌تواند مبنای مناسبی برای انتخاب گروه‌های نمونه معرف ایجاد کند.

محدودیت‌های پژوهش

از محدودیت‌های اساسی روش‌شناسی سنجش دینداری استفاده از ابزار خود گزارش‌دهی برای اندازه‌گیری میزان دینداری است. این روش با توجه به محدودیت ذاتی، برآوردی همراه با خطای اندازه‌گیری از پدیده دینداری می‌دهد که فقط برای مطالعات گروهی مناسب می‌باشد. از آنجایی که مطالعه حاضر مطالعه پیمایشی در سطح گروه نمونه بزرگ بود امکان استفاده از شیوه‌های سنجش کیفی دینداری وجود نداشت. بنابراین استفاده از مقیاس سنجش دینداری مطالعه حاضر و جدول‌های هنجاری آن فقط برای اهداف پژوهشی و مطالعاتی مجاز می‌باشد.

جامعه آماری مطالعه شهرهای مرکزی استان‌های مورد مطالعه و خانوارهای ساکن شهری را در برمی‌گرفت. با توجه به محدودیت‌ها امکان نمونه‌گیری از خانوارهای روستایی فراهم نشد. بنابراین نتایج مطالعه فقط برای خانوارهای شهری قابلیت تعمیم را دارد.

پیشنهادات پژوهش

۱- با توجه به یافته‌های پژوهشی مبنی بر تفاوت معنی‌داری بین قشر زنان و مردان در مؤلفه‌های باور و عواطف دینی پیشنهاد می‌گردد تفاوت دقیق‌تر این دو قشر در مؤلفه‌های فوق مورد بررسی بیشتری قرار گیرد.

۲- افزایش میزان دینداری با افزایش سن افراد و به‌طور معکوس کاهش دینداری با کاهش سن افراد موضوعی است که تفاوت در سطح دینداری نسل‌های جدیدتر نسبت به نسل‌های قدیمی‌تر را نشان می‌دهد. این تفاوت می‌تواند قرائت‌های متفاوت نسل‌ها را نسبت به پدیده دینداری منعکس کند. پیشنهاد می‌شود قرائت نسل‌های اول تا چهارم نسبت به باور و عواطف دینی و همچنین التزام و عمل به وظایف دینی بررسی و مطالعه گردد.

۳- کاهش میزان دینداری با افزایش تحصیلات رسمی از دیگر موضوعات قابل بررسی و اتکاء است که در یک مطالعه طولی تحول دینداری با افزایش سطح تحصیلات افراد بررسی شود.

۴- مطالعه حاضر با ساخت مقیاس سنجش دینداری در بین مسلمانان دارای دین شیعه و سنی، امکان بررسی مشترکات ادیان در یک دین را فراهم کرد. پیشنهاد می‌گردد در مطالعه بعدی با بررسی مبانی نظری مشترکات ادیان ابراهیمی، مقیاس سنجش دینداری ادیان ابراهیمی و امکان‌سنجی شود.

فهرست منابع

منابع فارسی

- ابراهیمی قوام، صفری (۱۳۷۴). روان‌شناسی و تحول مذهبی در انسان، مجله تربیت، دوره ۱۲، ش ۵.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰). *آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی به راهنمایی دکتر پریرخ دادستان، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- آرین، خدیجه (۱۳۷۸). *بررسی رابطه دینداری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا*، پایان‌نامه دکتری روانشناسی عمومی به راهنمایی دکتر محمود منصور، تهران: دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی.
- اسلامی، احمد علی (۱۳۷۶). *بررسی نگرش فرد نسبت به مذهبی بودن و رابطه آن با افسردگی در دانش‌آموزان سال آخر دبیرستان‌های اسلامشهر در سال تحصیلی ۷۶ - ۱۳۷۵*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی.
- اعرافی، علیرضا؛ بهشتی، محمد؛ فقیهی، علینقی و مهدی ابوجعفری (۱۳۷۶). *اهداف تربیت از دیدگاه اسلام*، تهران: سمت.
- آلستون و دیگران. *دین و چشم‌اندازهای نو*، ترجمه غلامحسین توکلی (۱۳۷۶). قم: دفتر تبلیغات اسلامی، الیاده، میرچا (۱۳۷۴). فرهنگ و دین، ترجمه زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران: طرح نو.
- انوری، حمیدرضا (۱۳۷۳). *پژوهشی راجع به تقدیرگرایی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- اوپنهام، ان. *طرح پرسشنامه و سنجش نگرش*، ترجمه مرضیه کریم‌نیا (۱۳۶۹). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- باقری، خسرو؛ خسروی، زهره و حسین اسکندری (۱۳۷۸). *ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی*، پژوهش منتشر نشده.
- بهرامی احسان، هادی (۱۳۷۸). *بررسی مؤلفه‌های بنیادین سازش‌یافتگی در آزادگان ایرانی*، پایان‌نامه دکتری روانشناسی به راهنمایی دکتر پریرخ دادستان، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- بهرامی احسان، هادی (۱۳۷۹). *بررسی مقدماتی میزان اعتبار و روایی مقیاس جهت‌گیری مذهبی*. پژوهش منتشر نشده.
- بهرامی مشعوف، عباس (۱۳۷۳). *بررسی رابطه بین میزان عبادت و سلامت روان در دانشجویان پسر مرکز تربیت معلم همدان*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه تربیت معلم.
- پترسون و دیگران. *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی (۱۳۷۷). تهران: طرح نو.
- تنهایی، ابوالحسن (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی در ادیان*، یزد: بهاباد (چاپ اول).
- تیلیچ، پل. *شجاعت بودن*، ترجمه مراد فرهادپور (۱۳۶۶). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.

جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۷۸). بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت «آموزش خودمهارگری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی (اسلامی) بر مهار اضطرات و تنیدگی، پایان‌نامه دکترای روانشناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۷). شریعت در آئینه معرفت، قم: مرکز نشر اسراء.

جیمز، ویلیام. دین و روان، ترجمه مهدی قائنی (۱۳۷۶). قم: دارالفکر.

خداپناهی، محمد کریم و خوانین زاده سریزدی (۱۳۷۹). بررسی نقش ساخت شخصیت در جهت‌گیری مذهبی دانشجویان، مجله روانشناسی، ش ۱۴، ۲۰۴ - ۱۸۵.

خدایاری فرد، محمد (۱۳۷۹). کاربرد مثبت‌نگری در روان‌درمانگری با تأکید بر دیدگاه اسلام، مجله روانشناسی و علوم تربیتی، ش ۵، ۱۶۴ - ۱۴۱.

خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر و محسن شکوهی یکتا (۱۳۷۹). آماده‌سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان، مجله روانشناسی، ش ۱۵، سال چهارم، ۲۸۵ - ۲۶۸.

خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر و محسن شکوهی یکتا (۱۳۷۸). تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف، تهران: دانشگاه صنعتی شریف.

خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علینقی و شادی وحدت (۱۳۸۱). روش درمانی عفو و گذشت با تأکید بر دیدگاه اسلامی: بررسی یک مطالعه موردی، مجله اندیشه و رفتار، سال هشتم، ش ۱، ۳۹ - ۴۸.

خدایاری فرد، محمد؛ فقیهی، علینقی؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن و به‌پژوه، احمد (۱۳۸۵). آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور، تهران: دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲). دین‌پژوهشی، دفتر اول، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

خمینی (امام)، سید روح‌الله (۱۳۹۰ ه.ق). رساله عملیه توضیح المسائل، قم: انتشارات جاویدان.

دادستان، پریخ و همکاران (۱۳۷۶). گزارش نهایی طرح پژوهشی بررسی توان ذهنی و درک مفاهیم دانش‌آموزان دوره ابتدایی به منظور تعیین استانداردهای آموزشی (ج ۱ و ۲)، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد جنوب.

دبیر سیاقی، سید منوچهر (۱۳۸۳). بحران محیط زیست، قزوین: حدیث امروز.

دهخدا، (علامه) علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه (ج ۷)، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

دیماثتو، ام.ار. روانشناسی سلامت (ج ۱ و ۲). ترجمه محمد کاویانی و همکاران (۱۳۷۸)، تهران: سمت.

- رابرتسون، یان. *درآمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان (۱۳۷۲)*. تهران: آستان قدس رضوی (چاپ اول).
- ربر، آرتور اس. (۱۹۸۵). *فرهنگ روانشناسی (افست ۱۳۶۸)*، تهران: انتشارات رشد.
- رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). *دانشگاه، دین و سیاست*.
- رحیمی‌نژاد، عباس (۱۳۷۹). *بررسی تحولی هویت و رابطه آن با حرمت خود و حالت اضطراب در دانشجویان دوره کارشناسی*. رساله دکتری به راهنمایی دکتر محمود منصور، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- سراج‌زاده، حسین (۱۳۷۵). *نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن*، دانشگاه تربیت معلم.
- سرمد، زهره و همکاران (۱۳۷۸). *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران: انتشارات آگاه.
- شاملو، سعید (۱۳۶۹). *بهداشت روانی*، تهران: انتشارات رشد.
- شولتز، دوان پی (۱۹۷۷). *روانشناسی کمال (الگوهای شخصیت سالم)*، ترجمه گیتی خوشدل (۱۳۶۹)، تهران: نشر نو.
- شولتز، دوان پی و شولتز، سیدنی آلن (۱۹۸۷). *تاریخ روانشناسی نوین*، ترجمه علی‌اکبر سیف و همکاران (۱۳۷۵)، تهران: انتشارات رشد.
- شیلینگ، لوئیس. *نظریه‌های مشاوره، ترجمه سیده خدیجه آربین (۱۳۷۴)*، تهران: انتشارات اطلاعات.
- طالبان، محمد رضا (۱۳۷۹). *بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور، وزارت آموزش و پرورش، دفتر توسعه و برنامه‌ریزی امور پرورشی*.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۸). *دینداری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز، وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی*.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ جلد)*، قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین (بی‌تا). *فرازهایی از اسلام*، ترجمه سید مهدی آیت‌اللهی (بی‌تا)، قم: جهان آرا.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین. *بررسی‌های اسلامی (۲ جلد)*، ترجمه سید هادی خسرو شاهی (۱۳۵۵)، قم: هجرت.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین. *مجموعه رسائل*، ترجمه سید هادی خسروشاهی (۱۳۷۰)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طهماسبی‌پور، نجف و کمانگیری، مرتضی (۱۳۷۵). *بررسی ارتباط نگرش مذهبی با میزان اضطراب، افسردگی و سلامت روانی گروهی از بیماران بیمارستان‌های شهدای هفتم تیر، تهران: مجتمع آموزشی، پژوهشی و درمانی رسول اکرم (ص)*.

علوان آبادی، سید احمد (۱۳۵۲). *مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستان‌های اسلامی و غیر اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی، تهران: دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

غزالی، ابوحامد (۱۳۹۸ ه.ق). *کیمیای سعادت (۳۰ جلد)*، به کوشش عبدالرحیم خدیو جم، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

فقیهی، علی نقی (۱۳۷۷). *تبیین هدف‌ها در اقتصاد آموزش و پرورش از دیدگاه اسلام*، تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.

قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن (۶ جلد)*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کینگ، ساموئل. *جامعه‌شناسی، ترجمه مشفق همدانی (۱۳۴۹)*، تهران: امیر کبیر.

گلریز، گلشن (۱۳۵۳). *پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی*، پایان‌نامه کارشناسی روانشناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

گلزاری، محمود (۱۳۷۸). *تهیه ابزارهایی جهت سنجش: عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دینداری و حیا با ویژگی‌های شخصیت و سلامت روان*، پژوهش منتشر نشده.

گونک، جرال‌الدال. (۱۹۹۷)، *مکاتب فلسفی و آرای تربیتی*، ترجمه محمد جعفر پاک سرشت (۱۳۸۰)، تهران: سمت.

گیویان، عبدالله (۱۳۷۷). *سنجش نگرش مردم تهران راجع به نقش و کارکردهای دین*، تهران: شورای فرهنگ عمومی.

محفوظی، م. ص. و جان بزرگی، م. (۱۳۷۷). *بررسی رابطه بین سلسله مراتب ارزش‌ها و سلامت روانی*، تهران: مؤسسه پژوهشی ابن‌سینا.

مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۶۷). *معارف قرآن*، قم: مؤسسه در راه حق.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۹). *مجموع آثار (۱۵ جلد)*، قم: صدرا.

معین، محمد (۱۳۴۲). *فرهنگ فارسی (۶ جلد)*، تهران: امیر کبیر.

نماز و نوسازی معنوی، مجموعه سخنرانی‌های اجلاس هفتم نماز (۱۳۷۷)، تهران: ستاد اقامه نماز.

هالینگ دیل، ر. ج.، مبانی و تاریخ فلسفه غرب، ترجمه عبدالحسین آذرنگ (۱۳۷۰)، تهران، مؤسسه کیهان.

هیوم، ر. ا.، *ادیان زنده جهان*، ترجمه عبدالرحیم گواهی (۱۳۶۹)، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

یونگ، کارل گوستاو. *روانشناختی و دین*، ترجمه فؤاد روحانی (۱۳۵۴)، تهران: انتشارات فرانکلین.

منابع عربی

ابن منظور (۱۴۱۴ ه.ق). *لسان العرب* (چاپ سوم)، بیروت: دار صادر.

البستانی، کرم و معاونین (۱۹۷۵ م). *المنجد فی اللغة والاعلام*، بیروت: دارالمشیر.

ثقة الاسلام کلینی، محمد ابی جعفر (۱۳۶۵ ه.ش). *الکافی* (۱ جلد)، تهران: دارلکتب الاسلامیه.

حسام الدین هندی، علاالدین (۱۳۸۹ ه.ق). *کنز العمال*، تصحیح صفوه السقا، بیروت: مکتبه التراث الاسلامی.

شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه* (۲۹ جلد)، قم: مؤسسه آل البيت.

شیخ طوسی (۱۴۱۴ ه.ق). *الامالی*، قم: انتشارات دارالثقافه.

علامه مجلسی، سید محمد باقر (۱۴۰۴ ه.ق). *بحار الانوار* (۱۱۰ جلد)، بیروت: مؤسسه الوفاء.

قرآن کریم

مازندرانی، ابن شهر آشوب (۱۳۲۸ ه.ش). *مشابه القرآن* (۲ جلد)، تهران: انتشارات بیدار.

نهج البلاغه

coping with Achlin, M.W; Brown, E.C., & Mannger, P.A. (1983). The role of Religious value in
Journal of Religion and Health, 22 (4). 322-333. .cancer

of *Journal* .Ross, J.M. (1967). Orientation & Prejudice personal religious & Allport, G.W.,
Personality and Social Psychology, 5. 432-443

Allport, G.W. (1950). *The Individual and His Religion*. New York: Mac Millan.

Altemeyer (1998) & Hunsbeyer (1993), Rdigious Doubts Scale, *measures of religiosity, chapter 2*,
102-105.

Antonovsky, A. (1987). *Unrevealing the Mystery of Health*. San Francisco: Jossey Bass.

Press. London: University .*The Social Psychology of Religion* Hallahmi, B. (1975) & Argyle, M. ,

Argyle, M; (2000). *Psychology and Religion, An Introdution*, London and New York, Routledge.

Azaunce, M. (1995). Is it schizophrenia or spirit possession? *Journal of Social Distress and the
Homeless, 4(3):* 255-263.

Azhar, M.Z; Varma, S.L. , & pharap, A.S. (1997). Religious psychotherapy in anxiety disorder chient.
Journal of Acta Psychiatrica Scandinavica, Jul Vol 90(1): 1-3.

Baker, M.W. , & et al. (1982). Trait anxiety and intrinsic - extrinsic religiousness. *Journal for the
Scientific Study of Religion, 21*.

Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Bankston, C.L. ,& Zhou, M. (1995). Religious participation in an identification and adaptation of
vietnamese adolescents in an immigrant community. *Sociological Quarterly, 36(3):* 530-534.

Bassett et al, (1990,1994), Nonverbal Measure of God-concept, Masures *of religiosity, chapter 11*, 409-
417.

Battson, C.D, Schoenrade, P.A & Ventis. W.L (1993). *Religion and the Individual*. New York: Oxford
university press.

Battson, C. D; Schoenrade, P.A. ,& Pych, V. (1985). Britherly love or self concern? Behavioral
Consequences of religion. In L.B. Brown (ed.). *Advances in the Psychology of Religion*. New
york: Oxford Pergamon Press.

Batson, C.D; Schoenrade, P.A. , & Ventis, W.L. (1993). Religion and the Individual: *A social
Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.

- Benson, Donahue, & Erickson, (1993), faith Maturity scale, *Measures of religiosity, chapter 4*, 171-173.
- Bergin, A.E. (1991). Values and religious issues in psychotherapy and mental health. *American Psychologist, 46* : 394 - 403.
- Bergin, A.E., & Jensen, J.P. (1990). Religiosity of psychotherapists: A national survey. Special Issue: Psychotherapy and religion. *Psychotherapy, 27(1)*: 3-7.
- Bergin, A.E. (1980). Psychotherapy and religious values. *Journal of Counseling and Clinical Psychology, 48*: 95-105.
- Bergin, A.E. (1983). Religiosity and mental health: A critical re - evaluation and meta - analysis. *Professional Psychology: Research and Practice, 14(2)*: 170-184.
- Bergin, A.E. ; Master, K.S., & Richards, P.S. (1988). Religiousness and mental health reconsidered: A study an intrinsically religious sample. *Journal of counseling psychology, 34(2)*: 197 - 204.
- Bit-Hallahmi, B. and Argyle, u. (1997), The psychology of Religious behavior, Belief and experience. London: Routledge.
- Bowers, M. (1968). *Conflicts of the clergy: A Psychodynamic Study with Case Histories*. New York: Thomas Nelson.
- Brammer, L.M.; Abrego, P., & Shostrom, E.L. (1993). *Therapeutic counseling and Psychotherapy*. New York: Prentice Hall.
- Brown, L.B., & Pallant, D.J. (1962). Religious belief and social pressure. *Psychological Reports, 10*: 813-814.
- Brown, L.B. (1965). Religious belief and judgement of brief duration. *Perceptual and Motor Skills, 20(1)* : 33-34.
- Brown, L.B. (1987). *The Psychology of Religious Belief*. London: Academic Press Inc.
- Bulman, R.J., & Wortman, C.B. (1977). Attributions of Blame and coping in the real world: Severe accident victims reach to their lot . *Journal of Personality and Social Psychology, 35*: 351-361.
- Carver, C.S; Schreiber, M.F., & Weintraub, J.K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach . *Journal of Personality and Social Psychology, 56*: 267-283.
- Chave, E.J. (1939) Measure Religion: *Fifty-two Experimental Forms*. Chicago University of Chicago Book Store.
- Chodwick, A., & Top, B.L. (1993). Religiosity and delinquency among LDS Adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion, 32(1)*: 51-67.
- Clack, B., & Clack, B. R. (2000). The Philosophy of Religion, U. S. A. , polity press.

- Clatton, R.R., & Gladden, J.W. (1974). The five dimensions of religiosity: Toward demythologizing a sacred artifact. *Journal for the scientific Study of Religion*, *13*: 135-143.
- Coe, G.A.(1990). *The Spiritual Life: Studies in the Science of Religion*. New York: Eaton & Mains .
- Comer, R. J. (1999). Fundamentals of Abnormal Psychology, U. S. A.
- Cooks, S.W., & Selltis, S. (1964). A multiple-indicator approach to attitude measurement. *Psychological Bulletin*, *62*: 36-55.
- Danuhue, J.M. (1995). Religion and the well-being of adolescents. *Journal of Social Issues*, *51*(2): 145-160.
- Darwin, C. (1895). *On the origin of Species*. London: J. Murray.
- Duall, V.T., & Skokan, L.A. (1995). A cognitive model of religions influence of health. *Journal of Social Issues*, *51*(2): 49-64.
- Dudley & Cruise, (1990), Religious Maturity Scale, *Measures of religiosity, chapter 3*, 142-143.
- Eiser, J.R., & Osman, B.E. (1978). Judgmental Perspectives and the value connotation of response scale lables. *Journal of Personality and Psychology*, *36*: 491-497.
- Eisinga, R; Felling, A., & Peters, J. (1990). Religious belief, church involvement and ethnocentrism in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *29*(1): 54-75.
- Ellison, (1983). Spiritual maturity Indey, *The measures of religiosity, chapter 4*. 201-205
- Embree, R.A. (1973). The religious association scale: A follow-up study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *12*: 223-226.
- Feagin, J.(1964). Prejudice and religious types: A focused study of southern fundamentalists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *4*: 3-13.
- Finner, S.L., & Gamache, J.D. (1969). The relation between religious commitment and attitudes toward induced abortion. *Sociological Analysis*, *30*: 3-12.
- Foley, D.P. (1988). Eleven Interpretations of personal suffering. *Journal of Religion and Health*, *27*: 321-328.
- Francis, (1992), Christian Moral Values scale, *measures of religionsity, chapter 7*, 247-243.
- Francis, L.J., & Persons, P.R. (1993). The personality characteristics of student churchgoers . *Personality and Individual Differences*, *15*(4): 373-380.
- Freud, S. (1927). *The Future of an Illusion*. New York: Doubleday.
- Freud, S. (1960) . *Totem and Taboo* .J. Starchey, T. London: Broad way House.
- Freud, S. (1964). *The Future of an Illusion*. Garden City, N.Y. Doubleday (First Published, 1927).

- Fukuyama, M. A., & Seving, T. D. (1999). *Intergrating Spirituality Into Multicultural Counseling*. London: Sage Publications.
- Genia, V. (1995). *Counseling and Psychotherapy of Religious Clinet: A Developmental Approach*. Praeger.
- Genia, V. (1998). Religiousness and Psychological adjustment in college student. *Journal of College Student Psychotherapy*, 12(3): 67-77.
- Gibson & Francis (1996). Christian Fundamentalism Belief scale. *Measures of religiosity, chapter 12*. 418.
- Gilkes, C.(1980). The Black church as a therapeutic community: Suggested areas for research into the black religious experience. *Journal of the Interdenominational Theological Center*, 8: 29-44.
- Glock & Stark (1966). Dimension of religion commitment, *The measured of religiosity, chapter 8*. 279-292.
- Godin, A., & Coupez, A. (1975). Religious projective pictures: A technique of assessment of psychosism. *Lume Vita*, 12(2): 260-274
- Godman, R. (1964). *Religions Thinking from Childhood to Adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gorsach & Mcpherson (1989). Religious orientatio scale-Revised. *The measured of religiosity, chapter 3*. 154-156.
- Gorsuch, R.L. (1984). Measurement: The boon and the bare of investigating religions. *American Psychologist*, 39(3): 228-230.
- Gorsuch, R.L. (1995). Religious aspect of substance abuse and recovery. *Journal of Social Issues*, 15(2): 65-83.
- Grasmick, H.G; Bursik, R.J., & Cochran, J.K. (1991). Render unto caesar what is caesars: Religiosity and taxpayers inclination to cheat. *Journal of Sociological Quarterly*, 32: 261-266.
- Greer & Francis, (1992), Rejection of christianity scale *measures of religiosity, chapter 2*, 91-92.
- Griffith, E.E.H; English, T., & May Field, V. (1980). Possession, prayer and testimony: Therapeutic aspect of the wednesday night meeting in a black church. *Psychiatry*, 43: 120-128.
- Griffith, E.E.H; Young, J.L., & Smith, D.L. (1984). Therapeutic elements in a black church service. *Hospital and Community Psychiatry*, 35: 464-469.
- Hall & Edwards, Spritual Assesment Invntory, *masures of religiosity, chapter 10*. 367-371.
- Hall, G.S. (1882). The moral and religious trainig of childern. *The Princeton Review*, 9: 26-48.

- Hoge, D.R., & Carrol, G.W. (1973). Religiosity and prejudice in northern and southern churches. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *12* : 181-187.
- Holm, N.G. (1987). Sundens role theory and glossala lia. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *29*: 383-389.
- Hood, R.W. j.r. (1971). A comparison of the Allport and Feagin scoring procedures for intrinical religious orientation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *10*: 370-374.
- House, J.S; Robbins, C., & Metzner, H.C. (1982). The association of social relationships and activities with mortality: Prospective evidence from the tecumseh community health study. *American Journal of Epidemiology*, *116*: 123-140.
- Hunsbery er et al (1993). Religious Doubts scales. *asures of religiosity, chapter 2*. 102-106.
- Hunt, R.A., & King, M. (1971). The intrinsic-extrinsic concept: A Review and evaluation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *10*: 339-356.
- Jastrow, M. (1902). *The study Religion*. New York: Scribners.
- Jenkins, R.A., & Pargament, K.L. (1988). Cognitive appraislas in cancer patients. *Social Scince and Medicine*, *26*: 625-633.
- Kaczorowski, J.M. (1989). Spiritual well-being and anxiety in adults diagnosed with cancer. *Hospic Journal*, *5(314)*: 105-116.
- Kaldestad & Stifss- Hanssen (1993). Humanistic morality scale/liberal belife scale. *Masures fo religiosity, chapter 1*. 19-22.
- Kass et al (1991), Index of core spriritual Experiences, *measure of religiosity, chapter 10*, 360-362.
- Kazdin, A. E. (2000). Encyclopedia of psychology (V.7), Oxford University Press.
- Kellman, H.C. (1985). Compliance, identification and internationalization: Three precesses of attitude change. *Journal of Conflict resolution*, *2*; 51-60.
- Kessler, G. E. (2001). Voices of Wisdom, U. S. A., Wadworth.
- King, Speck & Thomas (1995). Royal free Interview for Religious and Spiritual Belifes, *Masures of religiosity, chapter 6*. 351-358.
- Klausner, C. (1964). Methods of data collection in studies of religion. *Journal for the Scientific study of Religion*, *3(2)*; 193-203.
- Koenig, H.G. (1995). Religion and older men in prison. *International Journal of Geriatries psychiatry*, *10(3)*: 219-230.
- Kotarba, J.A. (1983). Perceptions of death, belief system, and the process of coping with chronic pain. *Social Since and Medicine*, *17*: 663-691.

- Larsen, L., & Knapp, R.H. (1969). Sex differences in symbolic conceptions of the deity. *Journal of Projective Techniques* 28: 303-306.
- Lawrence (1991), God Image Inventory, *measures of religiosity, chapter 11*, 399-405.
- Lehman, E.C. Jr., & Shriver, D.W. Jr. (1968). Academic discipline as predictive of faculty religiosity. *Social forces*, 47: 171-182.
- Lerner, M.J. (1980). *The Belief in Just Word: A Fundamental Delusion*. New York: Plenum.
- Lessa, W. A., & Vogt, E. Z. (1965). Reader In Comparative Religion, New York; Harper & Row.
- Leuba, J.H. (1916). *The Belief in God and Immortality: A Psychological, Anthropological and Statistical Study (2nd Ed)*. Chicago: Open court, 1921 (First edition 1916).
- Levin, J.S., & Vanderpool, H.V. (1987). Is frequent religious attendance really conducive to better health? Toward an epidemiology of religion. *Social Science and Medicine*, 24: 589-600.
- Levin, J.S. (1996). *Religion in Aging and Health: The Original Foundations and Methodological Frontiers*. ASAGE pub. Inc.
- Lewis, C.A., & Maltby, J. (1995). Religious attitude and practice: The relationship with obsessiveness. *Personality and Individual Differences*, 19(1): 105-108.
- Lewis, C.A. (1994). Religiosity and obsessiveness: The relationship between Freud's "religious practices". *Journal of Psychology*, 128(2): 189-196.
- Lukoff, D.Lu; Francis, G., & Turner, R.(1995). Cultural consideration in the assessment and treatment of religious and spiritual problems. *Psychiatric Clinics of North America*, 18(3) : 467-485.
- Mac Crae, R., & Costa, . P.L. (1986). Personality, coping and effectiveness in adult sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54: 385-405.
- Mac Dougall, W. (1908). *An International to Social Psychology*. London: Methuen.
- Mahmoudi, K.M. (1992). Refugee cross - cultural adjustment: Tibetans in India. *International Journal of Intercultural Relations*, 16(1): 17-32.
- Malony, H.N. (1977). *Current Perspectives in the Psychology of Religion*. Grand Rapids: Erdman.
- Maltby, J. (1995). Frequency of church attendance and obsessive action among English and U.S. adult. *Journal of Psychology*, 12: 599-600.
- Maltby, J. (1998). Church attendance and anxiety change. *Journal of Social Psychology*, 138(4) : 537-538.
- Marx, K. (1964) . *Early Writings* . New York: Mc Graw - Hill.
- Mattlin, J.A; Worthington, E., & Kessler, R. C. (1990). Situational determinants of coping and effectiveness. *Journal of Health and Social Behavior*, 31: 103-122.

- Meadow, M.J., & Kahoe, R. (1984). *Psychology of religion*. New York: Harper & Llow.
- Morrow, Worthington & MC cullough. (1993). Religious value scale, *measures of religiosity, chapter 2*. 108-112.
- Murray, E. J. (1956). A content - analysis method for studing psychotherapy. *Psychological Monographs, 70*: 13.
- Murray, H. A. (1938). *Exploration in Personality*. New York: Oxford University Press.
- Nielson. (1998). *Nielson's Psychology of Religion*. Retrieved April 15,1999. From Nielson's World Wide Web.
- Nunnally, J.C. (1978). *Psychometry Theory (2nd ed)* . New York: Mc Graw-Hill.
- Pallone, N.J. (1966). Religious authority and social perception. *Journal of Social Psychology, 68*: 229-241.
- Pargament, K.I; Tyler, F.B., & Steele, R.E. (1979). The church / synagogue and psychosocial competence of the member: An initial inquiry in to a neglected dimension. *American Journal of Community Psychology, 7* : 469-664.
- Pargament, et al (1983). Congregation climet scales, *masures of religiosity, chapter 16*. 479-484.
- Pargament, K.L., & Hahn, J. (1986). God and the just word: Causal and coping attributions to God in 1930: 207-250. *Journal for the Scientific Study of Religio*, health situation .
- Pargament, C; Cohen, L.H., & Herb, L. (1990). Intrinsic religious coping as life stress moderators for catholics versus protestants. *Journal of Personality and Social Psychology, 59 (3)* : 562-574.
- Peterson, Michal; Hasker, W ;Reichenbach, B., & Basinger, D. (1991). Religious Belief, An Interoduction to the Philosophy of Religion, Oxford University Press.
- Pleifer & Waelly (1995). *Masures of religiosity, chapter 5*. 205-208.
- Pollner, M. (1989). Divine relations, social relations, and well-being. *Journal of Health and Social Behavior, 30*: 92-104
- Postovit, (1990), Attituedes christian women scale, *measures of religiosity, chapter 2*, 84-86.
- Reece, B.L, & Brandt, R. (1997). *Human Relations: Principles and Practics*. pp. 134-135
- Robinson, J.P., & Shaver, P.R. (1973). *Measures of Social Psychological Attitudes* . Ann Ardor: University of Michigan Survey Research Center.
- Rohrbaugh, J., & Jessor, R. (1975). *Religiosity in Youth: A Psychoanalytic Interpretation of Australian Myth and Ritual* . New York: International Universities Press.
- Rosik, C.H. (1989). The impact of religious orientation on conjuoal bereavement among older adults. *International Journal of Agine and Human Developement, 28*: 251-261.

- Russell, B. (1971). *History of Western Philosophy*, London, George Allen & Unwin Ltd.
- Ryan, Rigby & King (1993), christian Religious Internalization scale, *measures of religiosity, chapter 3*, 124-127.
- education: A The role of religion in psychiatric . Sansone, R.A; Khatain, K., & Rodenbauser, P. (1990)
Academic Psychiatry, 14 (1): 38-34 .national survey
- Saur & Saur, (1993). Spiritual themes and Religious responses test (STARR), *measures of religiosity, chapter 10*, 371-374.
- Schneider, L., & Dornbusch, S. M. (1958). *Popular Religion: Inspirational Books in America* .
Chicago: University of Chicago Press.
- Seller, R. (1998). Religion for the new millennium. *Ottawa Citizen , April 13*.
- Sethi & Seligman, (1993), Religiousness measure, *measures of religiosity, chapter 210-213*.
- Sharp, (1988, 1990), Missionary kids'value scale, *measures of religiosity, chapter 7*, 242-243.
- Smith , M.B. (1978). Perspectives on selfhood. *American Psychologist , 33*: 1053-1063.
- Spilka , B; Hood, R.W, and Gorsach. R.L (1985). The Psychology of religion; *An Emprical Approach Eny lewod cliffs, NJ: Prentice- Hall*.
- Spilka , B; Shaver, P., & Kirkpatrick , L.A. (1985). A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion, 24* : 1-20.
- Stark, R., & Glock, C.Y. (1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley:
University of California Press.
- Stewart, C.W. (1967). *Adolescent Religion*. New York: Abingdon.
- Striznec, M. (1995). Coping strategies and religosity. *Journal of studia Psychologica, 37(3)* : 170-172.
- Tan, S.Y. (1995). Practicing in presence of God: The work of Reichard J. Foster and its applications of Psychotherapeutic. *Journal of Psychology and Christianity, 15(1)*: 17-28.
- Taylor, R.J., & Chatters, L.M. (1988). Church-based informal support among elderly blacks. *The Gevontologis, 26*: 637- 642.
- Thurston, L.L., & Chave, E.J. (1929). *The Measure of Attitude: A Psychophysical Method and Some Experiments with a Scale for measuring Attitude toward the Church*. Chicago: University of Chicago Press.
- Thurston, L.L. (1934). The vectors of mind. *Psychological Review, 41*: 1-32-
- Tolstoy, L.N. (1987). What is religion and what does its essence consist?. In J.K. Trans, *A Confession and other Religious Writings*. New York: Penguin.

Umberson, D. (1987). Family status and health behaviors: Social control as a dimension of social integration. *Journal of Health and Social Behavior*, **28**: 306-319.

Veroff, J. ; Douvan, E. & Kulka, R.A.(1981). *The Inner American*. New York: Basic Books.

Vidal, F. (1994). *Piaget before Piaget*. U.S.A. : Harvard University press.

Vohra, S. & Ahmad, H.(1993). Personality and Value patterns of delinquents and none-delinquents: A comparative study. *Journal of Personality and Clinical studies*, **9(1)**: 31-37.

Watson, P.J.; Milliron, J.T.; Morris, R.J. & Hood, R.W. (1994). Religion and rationality: Comparative analysis of rational emotive and intrinsically religious irrationalities. *Journal of Psychology and Christianity*, **13(4)** : 373-384.

Weber, M. (1964). *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.

Weber, M. (1985). The protestant sects and spirit capitalism. In H. Gerth & C.W. Mills (eds.) From Max Weber, *Essays in Sociology* CPP. 302-322. New York: Free Press. Coriginal Work Published 1921.

Wicher, A.W. & Mehler, A. (1971). Assimilation of new members in a large and small church. *Journal of Applied Psychology*, **55** : 151-156.

Wikstrom, O. (1987). Attribution, roles, and religion: A Theoretical analysis of sunden's role theory and attributional approach to religious experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, **26** : 390-400.

Worchel, Stephen & Goethals, George R (1989). Adjustment, Pathways to Personal Growth, U. S. A. , Prentic-Hall , Englewood Cliffs, New Jersey.

Worthington, L.E. (1988). Understanding the values of religious clients: A model and its application to counseling. *Journal of Counseling Psychology*, **35(2)** : 166-174.

Wulff, D.M. (1991). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. New York: John Willey.

Yinger, J.M. (1970). *The Scientific study of Religion*. New York: Mac Millan.

پیوست‌ها

باسمه تعالی

تاریخ تکمیل:

کد پرسشگر:

کد استان:

پرسشنامه شماره: ۱

شهروند گرامی

باسلام و دعای خیر،

به منظور آشنایی و بررسی دیدگاه‌ها و نظرهای اقشار مختلف مردم کشور در جنبه‌های مختلف دین، دانشگاه تهران اقدام به طراحی و اجرای تحقیقی در سطح کشور کرده است. پرسشنامه حاضر، شامل دیدگاه‌ها و رفتارهای متفاوت افراد است که توسط گروهی از استادان و متخصصان علوم انسانی تهیه شده است. پرسشنامه دارای دو بخش زیر است:

بخش اول پرسشنامه، از سؤال‌های ۱ تا ۴۱، در مقیاس زیاد موافقم، موافقم، تا حدی موافقم، تا حدی مخالفم، مخالفم و زیاد مخالفم (که از ۶ تا ۱ درجه‌بندی شده) تنظیم شده است.

بخش دوم از سؤال‌های ۴۲ تا ۷۳ در مقیاس همیشه، بیشتر اوقات، به‌طور معمول، گاهی، به‌ندرت و هرگز (که از ۶ تا ۱ درجه‌بندی شده) تنظیم شده است.

لطفاً پاسخ خود را در مقابل همان سؤال و زیر ستون مربوط به گزینه مورد نظر خود با گذاشتن علامت ضربدر (X) مشخص کنید.

شایان یادآوری است که این پرسشنامه فقط برای انجام تحقیق علمی برای شناخت نگرش‌های جمعی اقشار مختلف جامعه ایران تهیه شده است و ارزش فردی ندارد. نظر به اینکه تحقیق به صورت گروهی بررسی خواهد شد، نیازی به نوشتن نام و نام خانوادگی و محل سکونت نیست، ولی خواهشمندیم که قبل از رجوع به صفحه بعد، اطلاعات کلی زیر را با گذاشتن علامت حتماً کامل کنید:

جنس:	مرد ☐	زن ☐	سال تولد:	محل تولد:	شهر ☐	روستا ☐
وضعیت تأهل:	متاهل ☐	بیوه ☐	مطلقه ☐	جدا شده ☐		
مذهب:	شیعه ☐	سنی ☐				
تحصیلات:	بی‌سواد ☐	ابتدایی ☐	سیکل ☐	متوسطه ☐	دیپلم ☐	کاردانی ☐
	کارشناسی ارشد و بالاتر ☐	حوزوی ☐				کارشناسی ☐
وضعیت شغلی:	کارگر ساده ☐	کارگر ماهر ☐	کشاورز ☐	پیشه ور ☐	کارمند دفتری ☐	مدیر ☐

☐ مشاور تخصصی	☐ نظامی	☐ دانشجو	☐ خانه دار	☐ بیکار
--------------------------------------	--------------------------------	---------------------------------	-----------------------------------	--------------------------------

از اینکه صمیمانه و با دقت به همهٔ سؤالات پاسخ می‌دهید، سپاسگزاریم و سلامتی و موفقیت شما را از خداوند منان آرزومندیم.

طرح سنجش ملی دینداری

پرسشنامه شماره ۱

زیاد موافقم	زیاد موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	زیاد موافقم	بخش اول: برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۶	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱- همهٔ امور زندگی ما به دست خداست.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲- پیامبران و امامان هدایت‌کنندهٔ انسان به سوی خداوندند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳- وجود قیامت برای اجرای عدالت خداوند ضروری است.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۴- خداوند از انگیزه‌های پنهان اعمال ما هم آگاه است.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵- پس از تضرع به درگاه خداوند احساس می‌کنم سبک شده‌ام.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶- دین زندگی فردی و اجتماعی انسان را هدایت می‌کند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷- این مسئله سهم ارث زنان نصف سهم ارث مردان باشد قبول دارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۸- بدون ارتباط با خدا زندگی برایم بی‌معناست.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۹- دوست دارم تمام افراد فقیر در جهان از فقر نجات یابند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۰- دین اسلام کامل‌ترین برنامه را برای سعادت انسان ارائه می‌کند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۱- در ماه رمضان احساس معنویت و ارتباط ویژه‌ای با خدا دارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۲- ابراز خشم علیه ستمگران را وظیفهٔ دینی می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۳- از اهانت‌کنندگان نسبت به پیامبر اسلام (ص) و ائمهٔ معصومین (ع) بیزارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۴- خیانت را حتی در حق دشمنان درست نمی‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۵- لازم نیست خداوند در بین انسان‌ها به عدالت رفتار کند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۶- امام حسین (ع) الگوی آزادمردی و آزادگی است.

○ ○ ○ ○ ○ ○	۱۷- خداوند ممکن است روز قیامت از حق خود بگذرد، ولی از حق مردم گذشت نمی‌کند.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۱۸- همه احکام و قوانین الهی دارای حکمت و مصلحت است.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۱۹- هنگام نماز احساس می‌کنم با یک دوست بسیار صمیمی صحبت می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۰- تجربه من نشان داده، در دعاهایی که مستجاب نمی‌شود، خیری نهفته است.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۱- پیروی از اولیای دین وظیفه همه ماست.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۲- در آخرت اعمال انسان‌ها مورد محاسبه قرار نمی‌گیرد.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۳- در قرآن و احادیث اسلامی اصول کلی همه آنچه برای سعادت بشر لازم است، آمده است.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۴- بهترین تجربه‌های دینی من وقتی بوده که هنگام عبادت یا حضور در مکان‌های مقدس تجربه روحانی غیرقابل توصیفی داشته‌ام.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۲۵- دین راهنمای خوشبختی انسان‌ها در زندگی است.

پرسشنامه شماره ۱

زیاد موافقم	زیاد موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	تاحدی موافقم	زیاد موافقم	زیاد موافقم
۱	۲	۳	۴	۵	۶	۱	۲
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۶- در ماه رمضان هنگام افطار احساس رضایت و شادی خاصی دارم.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۷- پیروزی‌های مردم فلسطین مرا خوشحال می‌کند.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۸- هر نیکی که به ما می‌رسد، از جانب خداست و هر بدی که به ما می‌رسد، از خودمان است.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۹- ائمه معصومین(ع) الگوی مناسبی برای مسلمانان هستند.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۰- گاهی احساس تجربه روحانی خاصی داشته‌ام که اصلاً قابل بیان نیست.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۱- بعد از مرگ زندگی جاوید آغاز می‌شود.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۲- امروزه دین اسلام می‌تواند پاسخگوی نیازهای اجتماعی جوامع بشری باشد.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۳- با ظهور منجی عالم بشریت، جهان پر از عدل و داد خواهد شد.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۴- مرگ، پایان زندگی ما نیست، بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی جاوید است.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۵- دین به همه سؤالات مربوط به سعادت اخروی انسان پاسخ می‌دهد.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۶- عمل به دستورات دینی مانع پیشرفت علم است.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۷- منفورترین دشمن مسلمانان رژیم اشغالگر قدس است.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۸- به عالم غیب ایمان دارم.	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۹- اعتقادات دینی موجب گسترش خرافات در جامعه می‌شود.	

☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۰- هنگام دعا کردن احساس می‌کنم خداوند به من توجه ویژه‌ای دارد.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۱- دوست دارم زندگی پیامبر(ص) را مطالعه کنم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۲- هرگاه به زیارت امام رضا(ع) می‌روم، احساس معنوی عمیقی در خود می‌یابم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۳- یاد خدا آرامش قلبی در دلم ایجاد می‌کند.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۴- به معلم خود احترام می‌گذارم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۵- از دیدن افراد باحیا خوشحال می‌شوم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۶- حقوق اقلیت‌های دینی را رعایت می‌کنم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۷- در گوش دادن به آهنگ‌های مختلف، احکام شرعی را در نظر می‌گیرم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۸- از خدا می‌خواهم برای انجام کارهایم به من کمک کند.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۴۹- به پدر و مادرم احترام می‌گذارم.

پرسشنامه شماره ۱

هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه	
۱	۲	۳	۴	۵	۶	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	بخش اول: برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۰- تلاش می‌کنم در زندگی راستگو باشم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۱- وقتی می‌بینم در جامعه حقوق افراد تضییع می‌شود، ناراحت می‌شوم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۲- لطف و محبت خدا را در زندگی خودم احساس می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۳- دوست دارم فرزندم را معتقد به دین اسلام تربیت کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۴- من به اقلیت‌های دینی احترام می‌گذارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۵- قلباً از دروغ بدم می‌آید.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۶- در انجام کارها به خدا توکل می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۷- به برادران دینی خود علاقه ویژه‌ای دارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۸- احساس می‌کنم خداوند مرا به خواسته‌هایم می‌رساند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۹- از احوال همسایگان کسب اطلاع می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۰- وظایف دینی خود را می‌شناسم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۱- قرآن کریم راهنمای مناسبی برای زندگی من بوده است.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۲- به روز قیامت و بهشت و جهنم اعتقاد دارم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۳- از آنچه خدا به من داده راضی و خشنودم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۴- دوست دارم عدالت در جهان برقرار شود.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۵- هر که با خدا و اولیای خدا دشمن است، نسبت به او احساس دشمنی می‌کنم.

☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۶۶- به وجود فرشتگان الهی اعتقاد دارم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۶۷- در رفع مشکلات زندگی، از خدا کمک می‌گیرم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۶۸- دوست دارم به زیارت حرم امام رضا (ع) بروم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۶۹- رفتن به حرم پیامبر (ص) و امامان (ع) احساس معنوی در من ایجاد می‌کند.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۷۰- انسان فقط با استفاده از دستورات پیامبران می‌تواند به سعادت کامل برسد.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۷۱- به زندگی پس از مرگ اعتقادی ندارم.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۷۲- توسل به پیامبر (ص) و اولیای الهی از مهم‌ترین راه‌های ارتباط با خداست.
☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۷۳- دوست دارم حرم پیامبر اعظم (ص) را زیارت کنم.

لطفاً سؤالات ۴۲ تا ۷۳ را به صورت گزینه‌های همیشه، بیشتر اوقات، به‌طور معمول، گاهی، به‌ندرت و هرگز پاسخ داده شود.

باسمه تعالی

تاریخ تکمیل:
کد پرسشگر:
کد استان:

پرسشنامه شماره: ۲

شهروند گرامی

باسلام و دعای خیر،

به منظور آشنایی و بررسی دیدگاه‌ها و نظرهای اقشار مختلف کشور در جنبه‌های مختلف دین، دانشگاه تهران اقدام به طراحی و اجرای تحقیقی در سطح کشور کرده است. پرسشنامه حاضر شامل دیدگاه‌ها و رفتارهای متفاوت افراد است که توسط گروهی از استادان و متخصصان علوم انسانی تهیه شده است.

پرسشنامه دارای ۸۱ سؤال است که در مقیاس همیشه، بیشتر اوقات، به‌طور معمول، گاهی، به‌ندرت و هرگز (که از ۶ تا ۱ درجه بندی شده) تنظیم شده است.

لطفاً پاسخ خود را در مقابل همان سؤال و زیر ستون مربوط به گزینه مورد نظر با گذاشتن علامت ضربدر (X) مشخص کنید.

شایان یادآوری است که این پرسشنامه فقط برای انجام تحقیق علمی برای شناخت نگرش‌های جمعی اقشار مختلف جامعه ایران تهیه شده است و ارزش فردی ندارد. نظر به اینکه تحقیق به صورت گروهی بررسی خواهد شد، نیازی به نوشتن نام و نام خانوادگی و محل سکونت نیست، ولی خواهشمندیم که قبل از رجوع به صفحه بعد، اطلاعات کلی زیر را حتماً کامل کنید:

جنس:	مرد ☐	زن ☐	سال تولد:	محل تولد:	شهر ☐	روستا ☐
وضعیت تأهل:	متاهل ☐	بیوه ☐	مطلقه ☐	جدا شده ☐		
مذهب:	شیعه ☐	سنی ☐				
تحصیلات:	بی‌سواد ☐	ابتدایی ☐	سیکل ☐	متوسطه ☐	دیپلم ☐	کارشناسی ☐
	کارشناسی ارشد و بالاتر ☐	حوزوی ☐				
وضعیت شغلی:	کارگر ساده ☐	کارگر ماهر ☐	کشاورز ☐	پیشه‌ور ☐	کارمند دفتری ☐	
	مدیر ☐	مشاغل تخصصی ☐	نظامی ☐	دانشجو ☐	خانه‌دار ☐	بیکار ☐

از اینکه صمیمانه و با دقت به همهٔ سؤالات پاسخ می‌دهید، سپاسگزاریم و سلامتی و موفقیت شما را از خداوند آرزو مندیم.

طرح سنجش ملی دینداری

دانشگاه تهران خرداد ۸۷

پرسشنامه شماره ۲

هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه	
۱	۲	۳	۴	۵	۶	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱- به نظافت لباس و آراستگی ظاهری اهمیت می‌دهم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲- خدا را به دلیل نعمت‌هایی که به من داده است شکر می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳- آگاهی دینی خود را افزایش می‌دهم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۴- برای رضای خدا از خطای دیگران چشم‌پوشی می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵- اطرافیانم را به انجام واجبات دینی و رعایت دستورات مذهبی تشویق می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶- برای جلب رضای خدا در راستای رفع اختلافات فامیل کوشش می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷- برای رضای خدا با مردم مدارا می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۸- در انجام وظیفه الهی از مال خود می‌گذرم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۹- در صورت عصبانی شدن از اطرافیانم، خودم را کنترل می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۰- اگر کسی بی‌دلیل شاخه درختان را بشکند، به او تذکر می‌دهم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۱- خوشرفتاری با حیوانات را وظیفه دینی خود می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۲- گیاهان و درختان اطراف منزل را آبیاری می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۳- در خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها به حلال و حرام بودن آن توجه می‌کنم.

☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۴- سعی می‌کنم نماز را اول وقت بخوانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۵- خود را مقید به پرداخت خمس می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۶- سعی می‌کنم نمازهای واجب خود را به جماعت بخوانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۷- اگر فتوای جهاد صادر شود در آن شرکت می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۸- نماز من را از انجام عمل زشت و گناه باز داشته است.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۱۹- سعی می‌کنم راست بگویم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۰- در معاشرت با جنس مخالف، رعایت حدود اسلامی را لازم می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۱- براساس دستورات دین، از افراط و تفریط پرهیز می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۲- در زندگی راست می‌گویم، حتی اگر به ضرر خودم باشد.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۳- با وجود ناملايمات در زندگی شکرگزار خداوندم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۴- در مصیبت فوت عزیزان صبر می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۵- به دلیل نعمت‌های زیاد خداوند به ما، شکرگزار او هستم.

پرسشنامه شماره ۲

هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه	
۱	۲	۳	۴	۵	۶	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۶- سعی می‌کنم لباس تمیز بپوشم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۷- برای دفاع از اعتقادات دینی حاضریم همه چیز حتی جان خود را فدا کنیم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۸- وظیفه ایمانی من ایجاب می‌کند که با مردم با خوشرویی برخورد کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۲۹- برای حفظ اعتقادات دینی، خود را به خطر می‌اندازم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۰- احسان و نیکی به دیگران را وظیفه دینی خود می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۱- با دیگران خوش اخلاق هستم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۲- در ماه رمضان سعی می‌کنم دچار گناه نشوم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۳- به تعهدات خود پایبندم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۴- برای حل مشکلات مردم تلاش می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۵- برای حفظ منافع شخصی خودم، در صورت از بین رفتن حقوق مردم، سکوت می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۶- به دلیل رنجیدن از برخی از اعضای فامیل با آنها قطع رابطه کرده‌ام.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۷- با مردم با خوشرویی و اخلاق نیکو رفتار می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۳۸- در صورت مشاهده هیزیم‌های کاملاً خاموش نشده در کنار

	درختان یا طبیعت آن را خاموش می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۳۹- از شنیدن اخبار مربوط به نشت نفت در دریا ناراحت می‌شوم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۰- در صورت داشتن پرنده یا حیوانات در خانه، از آنها به خوبی نگهداری می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۱- در صورت مشاهده اذیت شدن حیوانات توسط کودکان، از این کار جلوگیری می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۲- از ریختن زباله در کوچه و خیابان خودداری می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۳- اگر نمازم قضا شود، ناراحت می‌شوم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۴- در صورت نداشتن عذر شرعی، روزه می‌گیرم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۵- سعی می‌کنم برای خواندن نمازهای روزانه به مسجد بروم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۶- با وجود مشکلات در زندگی خودم، سعی می‌کنم به دیگران کمک کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۴۷- ترک محرّمات را ضروری می‌دانم.

پرسشنامه شماره ۲

هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه	
۱	۲	۳	۴	۵	۶	
						بخش اول: برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۴۸- در گوش دادن به آهنگ‌های مختلف احکام شرعی را در نظر می‌گیرم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۴۹- اعتقاد به خداوند موجب افزایش عزت نفس در من شده است.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۰- سعی می‌کنم در کارها مطابق دستورات خداوند عمل کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۱- هنگام کسب لذات دنیوی احکام شرعی را در نظر می‌گیرم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۲- هنگامی که خیلی عصبانی می‌شوم، ناسزا می‌گویم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۳- از دست دادن مال دنیا مرا اندوهگین می‌کند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۴- به دلیل وظیفه دینی به اصلاح بین افراد می‌پردازم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۵- اگر نتوانم رفتار خلاف دیگران را تغییردهم، در دل از آن بیزار می‌جویم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۶- در صورت وجود شرایط، امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۷- در راستای حل مشکلات مردم تلاش می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۸- در مورد سرنوشت مسلمانان دیگر کشورها احساس مسئولیت می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۵۹- از شنیدن اخبار آتش‌سوزی جنگل‌های کشورهای مختلف

	ناراحت می‌شوم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۰- در صورت پناه آوردن پرنده به منزل ما، از او به خوبی نگهداری می‌کنم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۱- برای گنجشک‌ها و پرندگان اطراف منزل دانه و غذا می‌گذارم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۲- برای خوب جلوه دادن خود در نزد دیگران عبادات دینی را آشکارا انجام می‌دهم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۳- سعی می‌کنم نمازم قضا نشود.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۴- مقیدم قضای روزه‌هایی را که نگرفته‌ام، به جا آورم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۵- خودم را فرد صبوری می‌دانم.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۶- افرادی که مرا رنجانیده‌اند، از خطای آنها گذشته‌ام.
○ ○ ○ ○ ○ ○	۶۷- در کارهای خیر اجتماعی شرکت می‌کنم.

پرسشنامه شماره ۲

هرگز	به ندرت	گاهی	به طور معمول	بیشتر اوقات	همیشه	
۱	۲	۳	۴	۵	۶	
☐	☐	☐	☐	☐	☐	بخش اول: برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۸- اشتغال به کارهای دنیا مرا از یاد خدا غافل می‌کند.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۶۹- کتاب‌های دینی را مطالعه می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۰- شکار حیوانات را فقط در چارچوب مقررات دینی درست می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۱- سعی می‌کنم قرآن بخوانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۲- خیلی دوست دارم در صورت استطاعت (توانایی مالی) به سفر حج بروم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۳- بروز هرگونه ظلم و فساد در جامعه را به دلیل ترک امر به معروف و نهی از منکر می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۴- مطالعات دینی را وقت تلف کردن می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۵- تفکر و اندیشیدن را عبادت می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۶- به دلیل وظیفه دینی امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۷- آلوده کردن رودها و رودخانه‌ها را گناه بزرگ می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۸- سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۷۹- کسب علم را وظیفه دینی خود می‌دانم.
☐	☐	☐	☐	☐	☐	۸۰- همیاری و کمک به دیگران را وظیفه دینی خود می‌دانم.

☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	۸۱- حفظ محیط زیست را وظیفه دینی خود می‌دانم.
---	--

بسمه تعالی

تاریخ تکمیل:
کد پرسشگر:
کد استان:

پرسشنامه اصلی

شهروند گرامی

باسلام و دعای خیر،

به منظور آشنایی با دیدگاه‌ها و بررسی نظرهای شهروندان محترم در حوزه‌های مختلف دینی، طرح تحقیقی با مشارکت معاونت پژوهشی دانشگاه تهران، توسط گروه پژوهشگران روانشناسی دین در دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی این دانشگاه در سطح ملی اجرا می‌شود.

پرسشنامه پیش رو، به صورت عباراتی کوتاه ارائه شده تا بتوانید به مسائل و موضوع‌های بیشتری در زمینه دین پاسخ دهید. پاسخ هر سؤال را با گذاشتن علامت ضربدر (X) در محل مناسب مشخص کنید.

این پرسشنامه فقط با هدف تحقیق علمی برای شناخت دیدگاه‌های طبقات و گروه‌های مختلف جامعه ایران تهیه شده است. به این دلیل در پاسخگویی به آن نیازی به نوشتن نام و نام خانوادگی نیست، ولی خواهشمند است که قبل از رجوع به صفحه‌های بعد، جدول زیر را تکمیل کنید.

جنسیت: مرد ☐ زن ☐	سال تولد:	محل تولد: شهر ☐ روستا ☐
وضعیت تأهل: مجرد ☐ متأهل ☐ مطلقه ☐ فوت همسر ☐		
مذهب:		
تحصیلات: سوم راهنمایی ☐ متوسطه ☐ دیپلم ☐ کاردانی ☐ کارشناسی ☐ کارشناسی ارشد ☐ دکتری ☐ حوزوی ☐		
سطح ۱ ☐ سطح ۲ ☐ سطح ۳ ☐ سطح ۴ ☐		
وضعیت اشتغال: شاغل ☐ خانه‌دار ☐ بازنشسته ☐ دانشجو ☐ بیکار ☐		
شغل: (لطفاً عنوان شغلی خود را به طور دقیق بنویسید).....		
خود را متعلق به کدام طبقه اجتماعی می‌دانید؟		
۱) پایین ☐ ۲) متوسط به پایین ☐ ۳) متوسط ☐ ۴) متوسط به بالا ☐ ۵) بالا ☐		
قومیت:		
۱) آذری ☐ ۲) بلوچ ☐ ۳) ترکمن ☐ ۴) گیلکی ☐ ۵) مازنی ☐ ۶) عرب ☐ ۷) فارس ☐ ۸) کرد ☐ ۹) لر ☐ ۱۰) سایر (قید فرمائید)		

○ ○ ○ ○ ○ ○	بهترین تجربه‌های دینی من وقتی بوده که هنگام عبادت و دعا احساس روحانی خاصی داشته‌ام.	۱۵
○ ○ ○ ○ ○ ○	دین راهنمای خوشبختی انسان‌ها در زندگی است.	۱۶
○ ○ ○ ○ ○ ○	هر نیکی که به انسان رسد، از جانب خداست و هر بدی که به او رسد، از خود انسان است.	۱۷
○ ○ ○ ○ ○ ○	دین اسلام پاسخگوی نیازهای اجتماعی جوامع بشری است.	۱۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	با ظهور منجی عالم بشریت، جهان پر از عدل و داد خواهد شد.	۱۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	مرگ، پایان زندگی نیست، بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی جاوید است.	۲۰
○ ○ ○ ○ ○ ○	به عالم غیب ایمان دارم.	۲۱
○ ○ ○ ○ ○ ○	هنگام دعا کردن احساس می‌کنم خداوند به من توجه ویژه‌ای دارد.	۲۲
○ ○ ○ ○ ○ ○	انسان فقط با استفاده از دستورات پیامبران می‌تواند به سعادت کامل برسد.	۲۳
○ ○ ○ ○ ○ ○	توسل به اولیای الهی از مهم‌ترین راه‌های ارتباط با خداست.	۲۴

لطفاً سوالات ۲۵ به بعد را به صورت گزینه‌های همیشه، بیشتر اوقات، به‌طور معمول، گاهی، به ندرت و هرگز پاسخ دهید.

○	○	○	○	○	○	شکستن بی‌دلیل شاخه درختان را ناپسند می‌دانم.	۴۳
○	○	○	○	○	○	به روز قیامت اعتقاد دارم.	۴۴
○	○	○	○	○	○	از خدا می‌خواهم برای انجام کار به من کمک کند.	۴۵
○	○	○	○	○	○	سعی می‌کنم نمازهای واجب خود را به جماعت بخوانم.	۴۶
○	○	○	○	○	○	اگر حکم جهاد صادر شود، در آن شرکت می‌کنم.	۴۷
○	○	○	○	○	○	در هر موقعیتی راستگو هستم.	۴۸
○	○	○	○	○	○	خوشرفتاری با حیوانات را وظیفه اخلاقی خود می‌دانم.	۴۹
○	○	○	○	○	○	آبیاری گیاهان و درختان اطراف منزل را دوست دارم.	۵۰
○	○	○	○	○	○	از اهانت‌کنندگان به پیامبر اسلام (ص) بیزارم.	۵۱
○	○	○	○	○	○	به وجود فرشتگان الهی اعتقاد دارم.	۵۲
○	○	○	○	○	○	به پدر و مادرم احترام می‌گذارم.	۵۳
○	○	○	○	○	○	ادای نماز مرا از انجام عمل زشت و گناه باز داشته است.	۵۴

○	○	○	○	○	○	حل مشکلات دیگران را بر حل مشکلات خود ترجیح می‌دهم	۷۲
○	○	○	○	○	○	سعی می‌کنم در کارها مطابق دستورات خداوند عمل کنم.	۷۳
○	○	○	○	○	○	به مؤمنان علاقه ویژه‌ای دارم.	۷۴
○	○	○	○	○	○	ترک محرّمات را ضروری می‌دانم.	۷۵
○	○	○	○	○	○	از اذیت شدن حیوانات توسط کودکان جلوگیری می‌کنم.	۷۶
○	○	○	○	○	○	بهبود رابطه بین افراد را وظیفه خود می‌دانم.	۷۷
○	○	○	○	○	○	شرکت در امور خیریه را وظیفه خود می‌دانم.	۷۸
○	○	○	○	○	○	احساس می‌کنم خداوند مرا به خواسته‌هایم می‌رساند.	۷۹
○	○	○	○	○	○	در گوش دادن به آهنگ‌های مختلف موسیقی احکام شرعی را در نظر می‌گیرم.	۸۰
○	○	○	○	○	○	ریختن زباله در کوچه و خیابان را ناپسند می‌دانم.	۸۱
○	○	○	○	○	○	پشت سر کسی بدگویی نکرده‌ام.	۸۲

شماره	برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟	همیشه	بیشتر اوقات	به‌طور معمول	گاهی	به ندرت	هرگز
		۶	۵	۴	۳	۲	۱
۸۳	هنگامی که خیلی عصبانی می‌شوم، ناسزا می‌گویم.	○	○	○	○	○	○
۸۴	از آنچه خدا به من داده، راضی و خشنودم.						
۸۵	سعی می‌کنم نماز قضا نشود.	○	○	○	○	○	○
۸۶	از دست دادن مال دنیا مرا اندوهگین می‌کند.	○	○	○	○	○	○
۸۷	در صورت پناه آوردن پرنده به منزل، از آن به‌خوبی نگهداری می‌کنم.	○	○	○	○	○	○
۸۸	از خطای افرادی که مرا رنجانیده‌اند، گذشت می‌کنم.	○	○	○	○	○	○

☐	☐	☐	☐	☐	☐	با دشمنان اولیای خدا احساس دشمنی می‌کنم.	۸۹
☐	☐	☐	☐	☐	☐	مقیدم قضای روزه‌هایی را که نگرفته‌ام به‌جا آورم.	۹۰
☐	☐	☐	☐	☐	☐	اشتغال به کارهای دنیا مرا از یاد خدا غافل می‌کند.	۹۱
☐	☐	☐	☐	☐	☐	در نماز جمعه شرکت کرده‌ام.	۹۲
☐	☐	☐	☐	☐	☐	سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم.	۹۳
☐	☐	☐	☐	☐	☐	کتاب‌های دینی را مطالعه می‌کنم.	۹۴
☐	☐	☐	☐	☐	☐	آرزو می‌کنم به زیارت حرم امام رضا(ع) نائل شوم.	۹۵
☐	☐	☐	☐	☐	☐	علاقه دارم به سفر حج بروم.	۹۶
☐	☐	☐	☐	☐	☐	برای پرندگان اطراف منزل دانه و غذا می‌گذارم.	۹۷
☐	☐	☐	☐	☐	☐	سختی‌های زندگی را تحمل می‌کنم .	۹۸
☐	☐	☐	☐	☐	☐	احساس روحانی خاصی را تجربه کرده‌ام .	۹۹
☐	☐	☐	☐	☐	☐	مطالعه کتاب‌های دینی را اتلاف وقت می‌دانم.	۱۰۰
☐	☐	☐	☐	☐	☐	مشاهده تصاویر حرم پیامبر (ص) احساس معنوی در من ایجاد می‌کند.	۱۰۱
☐	☐	☐	☐	☐	☐	نمازهای واجب را اول وقت خوانده‌ام.	۱۰۲
☐	☐	☐	☐	☐	☐	به‌دلیل نعمت‌های خداوند شکرگزار او هستم.	۱۰۳
☐	☐	☐	☐	☐	☐	به‌سادگی می‌توانم بر دشواری‌های زندگی غلبه کنم.	۱۰۴
☐	☐	☐	☐	☐	☐	با ناکامی‌های زندگی کنار می‌آیم .	۱۰۵
☐	☐	☐	☐	☐	☐	خود را فردی صبور می‌دانم.	۱۰۶
☐	☐	☐	☐	☐	☐	آلوده کردن رودخانه‌ها را گناه بزرگ می‌دانم.	۱۰۷

○ ○ ○ ○ ○ ○	در صورت وجود شرایط امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم .	۱۰۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	از شنیدن اخبار آتش سوزی جنگل‌های هر کشوری ناراحت می‌شوم.	۱۰۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	دوست دارم حرم پیامبر اعظم (ص) را زیارت کنم.	۱۱۰

پرسشنامه نهائی

ساختار و نحوه نمره گذاری:

پرسشنامه نهائی متشکل از ۹۷ سوال سنجش دینداری در سه مولفه باور دینی، عواطف دینی و التزام و عمل به وظایف دینی و نیز ۵ سوال اندازه گیری وانمود اجتماعی و یا تلاش برای ارائه تصویری مطلوب اجتماعی از خود از نظر مذهبی است. مقیاس اندازه گیری و پاسخگویی به هر یک از عبارات مولفه ها طیف لیکرت شش درجه ای است. که برای گروهی از سوالات درجات از زیاد موافقم، موافقم، تاحدی موافقم، تاحدی مخالفم، مخالفم و زیاد مخالفم و برای برخی دیگر همیشه، اکثر اوقات، معمولاً، گاهی اوقات، بندرت و هرگز است. در نمره گذاری به هریک از درجات مقیاس از ۱ تا ۶ برحسب کم به زیاد تعلق می گیرد. نمره هر مولفه بر اساس امتیاز هر عبارت مولفه با هم جمع می شود. نمره کل دینداری نیز از جمع نمره هر مولفه باهم بدست می آید. شماره عباراتی که منفی بوده و امتیازات آن قبل از جمع نمرات باید معکوس گردد در هر مولفه داخل پرانتز قرار گرفته است. اکنون شماره عبارات هر مولفه به شرح زیر است. لازم به یادآوری می باشد که کسانی که نمره امتیاز بالای ۲۹ و ۳۰ را از مقیاس وانمود اجتماعی دریافت می کردند. از فهرست اعضای گروه نمونه به دلیل بی اعتباری نمرات حذف می شدند. همچنین سوالات وانمود اجتماعی در جمع نمرات مولفه‌ها و نیز نمره کل دینداری محاسبه نمی شود.

باور دینی:

۴۳، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۳۱، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۱، ۹، ۱۰، ۸، ۷، ۵، ۶، ۱، ۲، ۳، ۴

۹۵، ۹۷، ۱۰۲ (۹۴)، ۹۰، ۹۱ (۸۸)، ۶۳، ۶۸، ۷۲، ۷۳، ۸۵، ۵۹، ۴۴، ۵۰، ۵۱، ۵۵، ۵۷،

۱-التزام و عمل به وظایف دینی:

۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۳، ۳۵، ۳۶، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۵۳، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۶، ۷۸، ۸۲، ۸۴، ۸۶، ۸۹، ۱۰۰

۲-عواطف دینی:

۳۲،۴۲،۴۸،۴۹،۵۲،۵۴،۶۱،۶۲،۶۴،۶۶،۶۷،۷۴،۷۵،۷۷،۷۹،۸۱،۸۳،۹۲،۹۳،۹۸،۹۹،۱۰۱، ۲۵

۳- وانمود اجتماعی: ۸۷،۹۷، ۴۷،۶۵،۸۰

باسمه تعالی

پرسشنامه نهائی

شهروند گرامی

باسلام و دعای خیر،

به منظور آشنائی با دیدگاه‌ها و بررسی نظرات شهروندان محترم در حوزه های مختلف دینی، طرح تحقیقی با مشارکت معاونت پژوهشی دانشگاه تهران، به وسیله گروه پژوهشگران روان شناسی دین در دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی این دانشگاه در سطح ملی اجرا می شود.

پرسشنامه‌ای که پیش رو دارید، به صورت عباراتی کوتاه ارائه شده تا بتوانید به مسایل و موضوع‌های بیشتری در ارتباط با دین پاسخ دهید. پاسخ هر سوال را با گذاشتن علامت ضربدر (X) در محل مناسب مشخص کنید.

این پرسشنامه فقط با هدف تحقیق علمی برای شناخت دیدگاه های طبقات و گروههای مختلف جامعه ایران تهیه شده است. به این جهت در پاسخگویی به آن نیازی به نوشتن نام و نام خانوادگی نیست. ولی خواهشمند است که قبل از رجوع به صفحه‌های بعد، جدول زیر را تکمیل کنید.

جنسیت: مرد ☐ زن ☐	سال تولد:	محل تولد: شهر ☐ روستا ☐
وضعیت تأهل: مجرد ☐ متأهل ☐ مطلقه ☐ فوت همسر ☐		
مذهب:		
تحصیلات: سوم راهنمایی ☐ متوسطه ☐ دیپلم ☐ فوق دیپلم ☐ لیسانس ☐ فوق لیسانس ☐ دکتری ☐ حوزوی ☐ سطح ۱ ☐ سطح ۲ ☐ سطح ۳ ☐ سطح ۴ ☐		
وضعیت اشتغال: شاغل ☐ خانه‌دار ☐ بازنشسته ☐ دانشجو ☐ بیکار ☐		
شغل: (لطفاً عنوان شغلی خود را بطور دقیق بنویسید).....		
خود را متعلق به کدام طبقه اجتماعی می‌دانید؟ (۱) پائین ☐ (۲) متوسط به پائین ☐ (۳) متوسط ☐ (۴) متوسط به بالا ☐ (۵) بالا ☐		
قومیت:		
(۱) آذری ☐ (۲) بلوچ ☐ (۳) ترکمن ☐ (۴) گیلکی ☐ (۵) مازنی ☐ (۶) عرب ☐ (۷) فارس ☐ (۸) کرد ☐ (۹) لر ☐ (۱۰) سایر (قید فرمائید)		

○ ○ ○ ○ ○ ○	با ظهور منجی عالم بشریت، جهان پر از عدل و داد خواهد شد.	۱۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	مرگ، پایان زندگی نیست بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی جاوید است.	۱۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	به عالم غیب ایمان دارم.	۲۰
○ ○ ○ ○ ○ ○	هنگام دعا کردن احساس می‌کنم خداوند به من توجه ویژه‌ای دارد.	۲۱
○ ○ ○ ○ ○ ○	انسان فقط با استفاده از دستورات پیامبران می‌تواند به سعادت کامل برسد.	۲۲
○ ○ ○ ○ ○ ○	توسل به اولیای الهی از مهمترین راههای ارتباط با خداست.	۲۳

لطفاً سوالات ۲۵ به بعد را به صورت گزینه های همیشه، اکثر اوقات، معمولاً، گاهی اوقات، بندرت و هرگز پاسخ دهید.

○ ○ ○ ○ ○ ○	شکستن بی دلیل شاخه درختان را ناپسند می‌دانم.	۴۲
○ ○ ○ ○ ○ ○	به روز قیامت اعتقاد دارم.	۴۳
○ ○ ○ ○ ○ ○	از خدا می‌خواهم برای انجام کاربه من کمک کند	۴۴
○ ○ ○ ○ ○ ○	سعی می‌کنم نمازهای واجب خود را به جماعت بخوانم.	۴۵
○ ○ ○ ○ ○ ○	اگر حکم جهاد صادر شود در آن شرکت می‌کنم.	۴۶
○ ○ ○ ○ ○ ○	در هر موقعیتی راستگو هستم	۴۷
○ ○ ○ ○ ○ ○	خوش رفتاری با حیوانات را وظیفه اخلاقی خود می‌دانم.	۴۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	آبیاری گیاهان و درختان اطراف منزل را دوست دارم.	۴۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	از اهانت‌کنندگان نسبت به پیامبر اسلام (ص) بیزارم.	۵۰
○ ○ ○ ○ ○ ○	به وجود فرشتگان الهی اعتقاد دارم.	۵۱
○ ○ ○ ○ ○ ○	به پدر و مادرم احترام می‌گذارم.	۵۲
○ ○ ○ ○ ○ ○	ادای نماز مرا از انجام عمل زشت و گناه باز داشته است.	۵۳

○	○	○	○	○	○	سعی می‌کنم در کارها مطابق دستورات خداوند عمل کنم.	۷۱
○	○	○	○	○	○	نسبت به مؤمنین علاقه ویژه ای دارم.	۷۲
○	○	○	○	○	○	ترک محرمات را ضروری می‌دانم.	۷۳
○	○	○	○	○	○	از اذیت شدن حیوانات توسط کودکان جلوگیری می‌کنم.	۷۴
○	○	○	○	○	○	بهبود رابطه بین افراد را وظیفه خود می‌دانم.	۷۵
○	○	○	○	○	○	شرکت در امور خیریه را وظیفه خود می‌دانم.	۷۶
○	○	○	○	○	○	احساس می‌کنم خداوند مرا به خواسته‌هایم می‌رساند.	۷۷
○	○	○	○	○	○	در گوش دادن به آهنگ های مختلف موسیقی احکام شرعی را در نظر می‌گیرم.	۷۸
○	○	○	○	○	○	ریختن زباله در کوچه و خیابان را ناپسند می‌دانم.	۷۹
○	○	○	○	○	○	پشت سر کسی بدگویی نکرده‌ام.	۸۰

شماره	همیشه	اکثر اوقات	معمولاً	گاهی اوقات	بندرت	هرگز	برخی از افراد دیدگاه ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟
	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
۸۱	○	○	○	○	○	○	از آنچه خدا به من داده راضی و خشنودم.
۸۲	○	○	○	○	○	○	سعی می‌کنم نماز قضا نشود.
۸۳	○	○	○	○	○	○	در صورت پناه آوردن پرنده به منزل از آن به خوبی نگهداری می‌کنم.
۸۴	○	○	○	○	○	○	از خطای افرادی که مرا رنجانیده اند گذشت می‌کنم .
۸۵	○	○	○	○	○	○	با دشمنان اولیای خدا احساس دشمنی می‌کنم.
۸۶	○	○	○	○	○	○	مقید هستم قضای روزه هایی را که نگرفته ام به جا آورم.

○ ○ ○ ○ ○ ○	در نماز جمعه شرکت کرده‌ام.	۸۷
○ ○ ○ ○ ○ ○	سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم.	۸۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	کتاب‌های دینی را مطالعه می‌کنم.	۸۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	آرزو می‌کنم به زیارت حرم امام رضا(ع) نائل شوم.	۹۰
○ ○ ○ ○ ○ ○	علاقه دارم به سفر حج بروم.	۹۱
○ ○ ○ ○ ○ ○	برای پرندگان اطراف منزل دانه و غذا می‌گذارم.	۹۲
○ ○ ○ ○ ○ ○	سختی‌های زندگی را تحمل می‌کنم .	۹۳
○ ○ ○ ○ ○ ○	مطالعه کتاب‌های دینی را اتلاف وقت می‌دانم.	۹۴
○ ○ ○ ○ ○ ○	مشاهده تصاویر حرم پیامبر (ص) احساس معنوی در من ایجاد می‌کند.	۹۵
○ ○ ○ ○ ○ ○	نمازهای واجب را اول وقت خوانده‌ام.	۹۶
○ ○ ○ ○ ○ ○	بخاطر نعمت‌های خداوند شکرگزار او هستم.	۹۷
○ ○ ○ ○ ○ ○	با ناکامی‌های زندگی کنار می‌آیم .	۹۸
○ ○ ○ ○ ○ ○	آلوده کردن رودخانه‌ها را گناه بزرگ می‌دانم.	۹۹
○ ○ ○ ○ ○ ○	در صورت وجود شرایط امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم .	۱۰۰
○ ○ ○ ○ ○ ○	از شنیدن اخبار آتش سوزی جنگل‌های هرکشوری ناراحت می‌شوم.	۱۰۱
○ ○ ○ ○ ○ ○	دوست دارم حرم پیامبر اعظم (ص) را زیارت کنم.	۱۰۲

باسمه تعالی

دستورالعمل اجرایی پرسشنامه سنجش ملی دینداری

(ویژه هماهنگ کننده و پرسشگران)

بخش اول : معرفی طرح پژوهشی

هدف از طرح سنجش دینداری ساخت ابزاری برای سنجش دینداری جهت اعتلای فرهنگ اسلامی و معرفی مبانی نظری سنجش‌های دینی به جامعه پژوهشگران داخل و خارج از کشور است به این منظور یک پرسشنامه حاوی ۱۱۰ سوال که بر اساس جمع بندی پرسشنامه شماره یک و پرسشنامه شماره دو با طرح الگوی پاسخدهی لیکرت تنظیم شده است. در این مرحله نیز این پرسشنامه در دوازده استان و شهر مرکزی هر استان به شرح جدول زیر اجرا می شود.

جدول استان‌ها

ردیف	شهر	جمعیت ۱۹ تا ۶۰ سال شهر های اصلی	تعداد گروه نمونه	تعداد نمونه مرحله نهائی	مناطق شهرداری
۱	تهران	5178158	8910	۷۹۱۰	1-5-4-10-19
۲	اراک	304362	524	۳۲۴	1-2-3-4
۳	تبریز	915839	1576	۱۱۲۶	1-3-5-7
۴	اصفهان	1135203	1953	۱۴۰۳	2-6-8-10
۵	زاهدان	284060	489	۲۸۹	
۶	شیراز	829139	1427	۱۰۲۷	2-4-6-8
۷	سنندج	196344	338	۱۸۸	1-2-3-4
۸	خرم آباد	202319	348	۲۰۰	
۹	اهواز	628138	1081	۷۸۱	1-3-5
۱۰	مشهد	1457302	2508	۱۸۰۰	(12)
۱۱	گرگان	175141	301	۱۵۰	
۱۲	همدان	317303	546	۳۰۰	1-2-3-4
	جمع کل	11318946	۲۰۰۰۰	۱۵۶۸۰	

۲) جامعه آماری طرح

جامعه آماری هدف مطالعه افراد ۱۹ تا ۶۰ سال در هر شهر و در چهار طبقه سنی ۱۹ تا ۳۰ سال، ۳۱ تا ۴۰ سال، ۴۱ تا ۵۰ و ۵۱ تا ۶۰ سال و در بین زنان و مردان اجرا خواهد شد. لازم است. بر اساس طرح نمونه گیری گروه نمونه مورد نظر به تعداد مساوی بین مناطق شهرداری هر شهر تقسیم و سپس نیمی را مردان و نیمی را زنان تکمیل کنند. به منظور رعایت نسبت جمعیت در هر گروه

سنی از تعداد نمونه واقع در هر منطقه و جنسیت ۴۴ درصد را ۱۹ تا ۳۰ ساله ها ۲۴ درصد را ۳۱ تا ۴۰ ساله ها و ۲۰ درصد را ۴۱ تا ۵۰ ساله ها و ۱۲ درصد را ۵۱ تا ۶۰ ساله ها تشکیل می دهند.

۳) در این مرحله گروه نمونه مرحله نهائی (ستون ۵ جدول) اجرا خواهد شد.

۴) مراحل اجرا

الف) انتخاب پرسشگران و تعیین بلوک های نمونه گیری استان و ارسال به تهران از تاریخ ۸۷/۱۱/۵ تا ۸۷/۱۱/۷.

ب) اجرای پرسشنامه ها ۸۷/۱۱/۸ تا ۸۷/۱۱/۱۵.

ج) ورود داده ها ۸۷/۱۱/۱۰ تا ۸۷/۱۱/۲۰.

۵) ساعات تکمیل پرسشنامه: مراجعه افراد به مناطق از ساعت سه به بعد روز های کاری و از ساعت ۱۰ صبح روزهای تعطیل خواهد بود. (در شهرستان ها با توجه به تعطیلی با توجه به تفاوت ساعات آمادگی مردم در استان های مختلف در صورت لزوم ساعت های اجرا با توجه به زمان مناسب در استان تنظیم شود.

۶) نحوه انتخاب منطقه شهرداری و محله در هر منطقه

هماهنگ کننده با توجه به مناطق شهری که در جدول فوق مشخص شده است آنها تائید و اعلام می کند، و یا به این صورت که شهر را به پنج قسمت جغرافیائی شمال، جنوب، مرکز، شرق، غرب تقسیم و مناطق شهرداری واقع در تقسیم بندی جغرافیائی انتخاب می شود. سپس در هر منطقه شهرداری نیز از نظر جغرافیائی جغرافیائی به پنج ناحیه شمالی، جنوبی، مرکزی، غربی و شرقی تقسیم و هماهنگ کننده استانی به صورت تصادفی یکی را انتخاب و به پرسشگران اعلام می کند.

بخش دوم: دستورالعمل و وظایف هماهنگ کننده استانی

۱- انتخاب پرسشگران و ثبت و ارسال مشخصات آنان با تلفن همراه به تهران.

۲- تعیین بلوک های نمونه گیری در هر منطقه شهری

۳- جدول زمان بندی اجرا به همراه نام پرسشگران و مناطق آنها تهیه و برای کنترل و بازدید به تهران ارسال شود.

- ۴- آموزش پرسشگران به همراه تماشای فیلم ارسالی از تهران که در آن مجری طرح پژوهشی نکات مورد تاکید در اجرا را بیان کرده است.
- ۵- هماهنگی و نظارت بر اجرای پرسشنامه‌ها
- ۶- همزمان با تکمیل پرسشنامه‌ها ورود داده‌ها آغاز و حداکثر تا پایان ۸۷/۱۱/۱۵ داده‌ها ارسال شود.
- ۷- بررسی و تائید فرم گزارش مناطق شهری انتخاب شده.
- ۸- دریافت مشکلات اجرایی ویژه در روز اول برنامه و ارسال آن به تهران.
- ۹- تعیین کد پرسشگر به همراه جنسیت پرسشگر (f برای زنان و M برای مردان).
- ۱۰- همکاری با ناظران اعزامی از تهران

بخش سوم: دستورالعمل و وظایف پرسشگران

راهنمای اجرای پرسشنامه‌ها طبق راهنمایی هماهنگ کننده و رعایت موارد زیر:

الف - نحوه مراجعه به درب منازل

پرسشگران با مراجعه به محل مورد نظر و از ابتدای خیابان پلاک‌های زوج را پرسشگر مرد و پلاک‌های فرد را پرسشگر زن تکمیل نمایند. بعد از انتخاب اولین پلاک محل مورد نظر پنج واحد به پلاک افزوده و به پلاک بعدی مراجعه می‌شود. در صورت نداشتن پلاک شهری از شماره کنتور آب یا برق مبنای انتخاب قرار می‌گیرد. این فرایند تا تکمیل گروه نمونه آن منطقه ادامه می‌یابد. در مراجعه به درب منازل و سوال ضمن توضیح در باره طرح از آنها دعوت می‌شود که از پاکت پرسشنامه‌ها یکی را به تصادف انتخاب و پس از تکمیل خود ایشان آن را در بین پاکت‌های تکمیل شده پرسشنامه‌ها قرار دهند.

نکته ۱: در صورت نبودن افراد در پلاک مورد نظر از پلاک بعدی آن نمونه‌گیری می‌شود.

نکته ۲: در صورت مجتمع بودن یک پلاک از واحد‌های داخل مجتمع با فاصله ۵ واحدی نمونه‌گیری می‌شود.

ب- نحوه تحویل و دریافت پرسشنامه:

- راهنمایی پاسخگویان برای تکمیل پرسشنامه بر اساس توضیحات مقدمه خود پرسشنامه.

- در مورد سوالات پاسخگویان از پرسشنامه از توضیح اضافی خودداری شود. دو نوع سوال ممکن است مطرح شود: نوع اول سوالات احتمالا مربوط به هدف طرح، نوع دوم سوالات مربوط به محتوای پرسشنامه و فهم آیت‌ها می‌باشد. در خصوص سوال اول به هدف طرح در مقدمه صفحه اول پرسشنامه اشاره کنید، و در مورد محتوای هر سوال پرسشگران می‌توانند سوال را برای آنها تکرار و به آنها بگویند با توجه به برداشت خود از سوالات به آن پاسخ دهید.

نکته ۱: قبل از دریافت نهایی پرسشنامه های تکمیل شده ، لطفا کنترل شود که پاسخگویان به همه سوالات پاسخ داده باشند. در صورت ناقص بودن پرسشنامه از نمونه گیری حذف خواهد شد.

پرسشگران ضمن تحویل پرسشنامه ساعت تحویل و هنگام دریافت، ساعت دریافت را در روی پرسشنامه ثبت کنند.

ج- نحوه ارزیابی و تنظیم فرم گزارش پرسشگران:

- ارزیابی میزان و نحوه همکاری افراد در تکمیل پرسشنامه‌ها و تنظیم گزارش مکتوب آن به هماهنگ کننده.
- به همراه پرسشنامه‌ها فرم گزارش پرسشگران تحویل می‌شود. لازم است این فرم را پرسشگر به صورت زیر تکمیل کند: (لطفاً علامت‌های دایره را از کنار شماره اعداد حذف کنید)
- ۱- در ستون دوم فرم شماره پلاک‌های مراجعه شده ثبت می‌شود.
- ۲- در ستون سوم اسم خیابان اصلی محله نوشته شود.
- ۳- در ستون چهارم در صورت نبودن فرد در منزل علامت زده می‌شود. در صورت بودن افراد و باز کردن در این ستون خالی باشد.
- ۳- در ستون پنجم در صورتی که فرد تمایلی به همکاری نداشت علامت زده شود.
- ۴- در ستون ششم در صورتی که فرد بخشی را پاسخ دهد ولی از ادامه همکاری امتناع ورزد. توجه: در صورت عدم همکاری یا قطع همکاری پاسخگویان، هر دلیلی را که فرد بیان کرده است به طور خلاصه در ستون آخر در قسمت توضیحات نوشته شود.
- ۵- در ستون هفتم فردی که همکاری داشته و پرسشنامه را پر کرده است علامت گذاشته شود.
- ۶- همچنین میزان همکاری فرد براساس طیف پنج درجه‌ای ۱ خیلی کم تا ۵ خیلی زیاد ارزیابی و در ستون هشتم وارد شود.

that women, married participants, those who were born in rural areas were much more religious men, single participants and those who were born in urban areas. The level of religiosity had an inverse relationship with the level of education. It was observed that clergies had the highest score on religiosity than other social groups. There was also a positive relationship between age and religiosity.

The standardized norms for total score of religiosity, and related components were presented. In light of previous studies, the current findings were discussed.

Religiosity scale, Iranian ethnic, social, economical and Muslim groups, **Key words:** developing a scale, Iran.

Preparation of religiosity scale and measuring levels of religiosity among Iranian from throughout of Iran

Abstract

Due to methodological and psychometric problems in formulating existing religiosity instruments, lack of provincial, regional, and national norms for employing in Iran, and also lack of standardized method in administrating and scoring related scales, present study was carried out.

The purpose of this study was to develop a standardized scale for measuring religiosity for Iranians, who live in Iran as a religious society. For doing so, the structure and the content of the scale were drawn from Quran and Hadith and accordingly a theoretical model was defined for measuring religiosity in Iran. The theoretical model included multi-components. Based on the model pool of components and items were developed.

Research design of the present was descriptive one (non-experimental), developing a measurement type, conducted in two stages as follows: preparation religiosity scale, and measuring religiosity among Iranians throughout Iran. In terms of the method for collecting data, the research designs of the stages were descriptive-methodological, and descriptive-survey respectively.

Statistical population of the present study included members of the Muslim families, with age range 19-60 years old from thirty capital city of provinces in Iran. The participants had to at least graduate from secondary schools and tended to complete the questionnaire.

The total size of the sample included 20000 participants. In the first stage, preparation one, in terms of religious sectarians (Shia and Sunni), geographical variation (northern, southern, western, and eastern areas of Iran), economical status (the poor-the rich), and language, 4430 participants were selected randomly through stratified sampling method. The second stage included 15386 participants, from throughout Iran, which were selected randomly through the same method used at the first stage.

The questionnaire used was included 154 items, 93 items was drawn from the Khodyari's Religiosity Questionnaires, from A and B (1385/2006), and the rest were developed.

In preparation stage, the items were split into two sections, namely part one and part two. Then each of them was administrated on 4403 participants from twelve provinces. Factor analysis revealed eight factors. In the second stage, the two parts, namely one and two, were combined. This made up a questionnaire including 117 items. This questionnaire was administrated on 100 participants. The final administration was conducted on 15386 participants from twelve provinces.

The findings indicated that the scale had proper psychometric features **Findings** including construct validity, concurrent criterion validity, and also reliability by employing test-retest method. Measuring religiosity among participants showed that the level of religiosity was high among the participants. In regard to religiosity components, religious beliefs and obligation to the religious duties components showed the highest and lowest scores respectively. With regards to demographical characteristics, it was it was revealed

University of Tehran,
The Faculty of Psychology and Education

Preparation of religiosity scale and measuring levels of religiosity among Iranian from throughout of Iran

By

Mohammad Khodayarifard, Ph.D.